

KATALOG
ZABYTKÓW SZTUKI
W POLSCE

Pamięci
prof. dr. Stanisława Latoura
architekta, konserwatora zabytków

KATALOG ZABYTKÓW SZTUKI W POLSCE

REDAKCJA NACZELNA
MARCIN ZGLIŃSKI

SERIA NOWA

TOM XIII
ZESZYT 1

INSTYTUT SZTUKI
POLSKIEJ AKADEMII NAUK

KATALOG ZABYTKÓW SZTUKI

WOJEWÓDZTWO
ZACHODNIOPOMORSKIE

POWIAT PYRZYCKI

OPRACOWANIE AUTORSKIE
DOROTA BARTOSZ
MACIEJ SŁOMIŃSKI

REDAKCJA
MARCIN ZGLIŃSKI

INSTYTUT SZTUKI
POLSKIEJ AKADEMII NAUK

WARSZAWA 2013

Inwentaryzację przeprowadzono
w latach 2004-08 oraz 2012-13

Opracowanie redakcyjne oraz korekta
MARCIN ZGLIŃSKI

ISBN Liber Pro arte: 83-923438-4-0
ISBN IS PAN: 978-83-63877-43-9

© Copyright for this edition Instytut Sztuki PAN

Wydanie publikacji dofinansowane przez Wojewódzki Urząd
Ochrony Zabytków w Szczecinie

Wydawca:

STOWARZYSZENIE LIBER PRO ARTE
00-950 Warszawa, ul. Długa 28

O D R E D A K C J I

Oddajemy w ręce Czytelnika kolejny zeszyt *Katalogu Zabytków Sztuki w Polsce*. Rozpoczyna on tom XIII Serii Nowej, który obejmie woj. zachodniopomorskie w jego granicach administracyjnych obowiązujących od r. 1999.

Obszar Pomorza Zachodniego, wybitnie interesujący pod względem dziedzictwa kulturowego, nie był do tej pory objęty *Katalogiem*. Wyjątek stanowi *Powiat Myśliborski* – jedyny zeszyt w ramach tomu IX starej serii, odpowiadającego ówczesnemu woj. szczecińskiemu. Opracowanie to, wydane w r. 1951, liczy zaledwie 12 stron tekstu i zawiera 22 ilustracje. Tymczasem powiat myśliborski nasycony jest materią zabytkową w całkowicie porównywalnym stopniu – zarówno pod względem ilościowym jak i jakościowym – co sąsiadujący z nim od pn., właśnie opracowany powiat pyrzycki. Zestawiając ów skromny zeszycik sprzed ponad sześciu dekad (skądinąd dzieło znakomitych historyków sztuki – Heleny Kozakiewicz i Zygmunta Świechowskiego) z wydawnictwem niniejszym, Czytelnik będzie mógł uświadomić sobie, jak bardzo poszerzyły się kryteria obowiązujące przy tworzeniu *Katalogu*.

Zeszyt przygotowali Autorzy spoza zespołu redakcyjnego Instytutu Sztuki PAN, reprezentujący środowisko szczecińskie i przez to dysponujący świetnym rozpoznaniem historii kultury artystycznej regionu Pomorza Zachodniego oraz znanstwem specyficznych dla niej zjawisk. To już kolejny tomik sfinalizowany w taki sposób, po opublikowanych ostatnio woluminach dolnośląskich, opracowanych przez historyków sztuki z Uniwersytetu Wrocławskiego. W ocenie redakcji *Katalogu* tylko taki *modus operandi* daje nadzieję na stosunkowo szybkie zapełnienie „katalogowych białych plam” na mapie Polski. Dlatego też, mając nadzieję, iż Autorzy niniejszego zeszytu zechcą podjąć trud opracowywania kolejnych powiatów woj. zachodniopomorskiego, liczymy także

na współpracę przy tworzeniu następnych zeszytów z Koleżankami i Kolegami z innych ośrodków.

Nowością w stosunku do tomów poprzednich jest uzupełnienie tradycyjnie czarno-białego korpusu ilustracji wyborem zdjęć kolorowych, obejmujących przede wszystkim zabytki malarstwa i rzeźby polichromowanej. W kolejnych zeszytach *Katalogu* – w miarę możliwości finansowych i edytorskich – Redakcja będzie się starała rozszerzać zakres ilustracji barwnych.

Marcin Zgliński

W S T Ę P

Tereny Pomorza Zachodniego zostały w X wieku opanowane przez Polan, lecz z początkiem wieku XI plemiona pomorskie uwolniły się od zwierzchnictwa Bolesława Chrobrego. W okresie wczesnego średniowiecza w zachodniopomorskich ośrodkach miejskich (m.in. w Pyrzycach) panował system zbliżony do republikańskiego (tzw. przez historyków „republiki miejskie”). Utrwalenie władzy feudalnej przyniosła dopiero ekspansja polska w pocz. w. XII, kiedy Bolesław Krzywousty narzucił tym ziemiom lenno i osadził na tronie protoplastę Gryfitów, Warcisława I. W wieku XII pd. granica Pomorza Zach. ustaliła się na linii Warty i Noteci. 1181 Pomorze Zach. popadło w zależność lenną od cesarza niemieckiego. W okresach podziału dzielnicowego Pomorza Zach. obszar dzisiejszego powiatu pyrzyckiego znajdował się w księstwie szczecińskim (1160-1180, 1214-1264, 1295-1478). W r. 1276 Lipiany wraz z ziemią lipiańską zostały odsprzedane Brandenburgii, której wojska zajęły na krótko również Pyrzyce (1283-84). Reszta terenów dzisiejszego powiatu pyrzyckiego pozostała częścią rządzonego przez Gryfitów Księstwa Pomorskiego, aż do czasu szwedzkiej aneksji tych ziem w czasie wojny trzydziestoletniej.

Obszar występowania czarnoziemów pyrzyckich był od wieku XVII jądrem, wokół którego kształtował się powiat pyrzycki. W r. 1616 Filip II Pobożny podzielił swoje państwo na 11 powiatów. Powiat II składał się z domen w Kołbaczu i w Pyrzycach, z położonych wokół nich majątków rycerskich, miasta Pyrzyce oraz wsi, należących do kapituły kamińskiej i Fundacji Mariackiej w Szczecinie. Rozdrobnienie własności i różnorodność regulacji prawnych, stanowiły dla pruskiej administracji przeszkodę w sprawnym zarządzaniu ziemią dawnego Księstwa Pomorskiego. Ten stan rzeczy zamierzał zmienić król pruski Fryderyk Wilhelm I. Reforma napotkała jednak silny opór stanów pomorskich i w rezultacie w r. 1724

VIII

zamiast proponowanych siedmiu, ustanowiono dwanaście powiatów, spośród których cztery położone były na terenie zach. części Pomorza Tylnego. Powiat I obejmował królewskie dobra w Swobnicy, późniejszy powiat pyrzycki na zach. od Płoni, późniejszy powiat gryfiński, domeny kołbacką i pyrzycką oraz posiadłości Pyrzyc. Do sąsiedniego powiatu II weszły m. in. ziemie późniejszego powiatu pyrzyckiego na wsch. od Płoni oraz związane zawsze z Pyrzycami okręg Dolic. Następną reformę podziału administracyjnego przeprowadzono w r. 1818. W jej wyniku obszar powiatu, zwanego już wówczas pyrzyckim, uległ znacznemu zmniejszeniu, ponieważ obszary w części zach. i pd.-wsch. wyłączono zeń do sąsiednich powiatów. Jednocześnie jednak do nowego powiatu włączono tereny wokół Tetynia oraz Dolic. W tych granicach powiat pyrzycki przetrwał do końca II wojny światowej.

W r. 1945 władze polskie zdecydowały o włączeniu do powiatu pyrzyckiego Lipian i Mielęcina wraz z okolicznymi wsiami, przy czym do 1950 władze powiatu mieściły się w Lipianach. W r. 1954 nastąpiła korekta granic powiatu, z którego wyłączono części do sąsiednich powiatów – choszczeńskiego, myśliborskiego i stargardzkiego. Po dalszych niewielkich korektach z lat 1956-1958 powiat pyrzycki przetrwał do likwidacji w wyniku reformy administracyjnej w r. 1975. Reforma z r. 1999 przywróciła powiat w nieco innych granicach, o mniejszym niż dawniej obszarze. W rezultacie twór zwany dziś powiatem pyrzyckim ma charakter ahistoryczny. Cała obecna gmina Lipiany oraz pd. skrawki gminy Pyrzycy, przejęte zostały z Nowej Marchii brandenburskiej. Z kolei należące do regionu i przedwojennego powiatu pyrzyckiego okolice po pn.-wsch. stronie rzeki Płoni i na wsch. brzegu jeziora Miedwie są dziś częściami powiatu stargardzkiego i choszczeńskiego.

Na formy krajobrazu naturalnego ziemi pyrzyckiej zasadniczy wpływ miało ostatnie stadium zlodowacenia skandynawskiego, zwane bałtyckim. Ukształtowało ono rzeźbę terenu, sieć wodną, wpłynęło na procesy glebotwórcze. Obecny powiat pyrzycki rozciąga się na pn. od równoleżnikowego pasa moreny czołowej. W swej pn. i pn.-wsch. części, zwanej Niziną Pyrzycką, obejmuje rozległą nieckę położoną po obu stronach rzeki Płoni, pomiędzy jeziorami Płoń i Miedwie, będącą pozostałością wielkiego zastoiska lodowcowego, otoczonego przez moreny denne. Powierzchnię doliny pokrywają żyzne czarnoziemy. Pd. część objętego inwentaryzacją terenu położoną

żona jest już na obszarze Wysoczyzny Lipiańskiej, graniczącej od pd. z Pojezierzem Myśluborskim. Od strony zach. Nizina Pyrzycka przechodzi w Wysoczyznę Weltyńską, od wsch. sięga poza jezioro Płoń.

Żywność gleb i dogodny warunki naturalne sprawiły, iż na terenie tym już od środkowej epoki kamienia (ok. 8000 do 3000 p.n.e.) pojawiały się kolejne fale przybyszów – początkowo koczowników, od początków neolitu (3000-1700 p.n.e.) ludności osiadłej, zajmującej się rolnictwem. Osadnictwo neolityczne związane z napływem ludności naddunajskiej tzw. kultury ceramiki wstęgowej, okalało regularnym wieńcem czarnoziem dawnego zastoiska wodnego, nie przenikając do jego wnętrza. Zjawisko to tłumaczy się istnieniem na tym terenie zwartego, trudnego do wytrzeźwienia kompleksu leśnego. Ten układ osadniczy przetrwał do wczesnej i środkowej epoki brązu (1700-1100 p.n.e.). Dopiero w młodziej epoce brązu (ok. 1100-700 p.n.e.) i we wczesnej epoce żelaza (od ok. 700 p.n.e.) osadnictwo prasłowiańskiej kultury łużyckiej przeniknęło do kotliny dawnego zastoiska. W okresie wpływów rzymskich (I-V w. n.e.) nastąpił przełom w rolnictwie, związany z zastosowaniem orki sprzężajnej. Świadectwem ówczesnego wzrostu zamożności, a zarazem narastania różnic majątkowych, jest odkryty w Kosinie kurhan, zapewne naczelnika plemiennego. Zawierał on przedmioty zbytku, takie jak importowany kocioł z brązu oraz dwie czarki szklane.

Na wieki VII i VIII przypada dalsza intensyfikacja osadnictwa rolniczego. Dzięki dogodnym warunkom naturalnym, następuje szybsze niż na obszarach sąsiednich powstanie więzi terytorialnej w granicach fizjograficznych, obejmujących najurodzajniejsze gleby. O znaczeniu i charakterze tutejszego rolnictwa świadczy źródłosłów „pyro”, wywodzący się z pierwotnej nazwy pszenicy, obecny w nazwach plemienia i miasta. Już w w. IX tzw. *Geograf Bawarski* wymienia na Pomorzu obok Wolinian, plemię Prissani – Pyrzyczan, do których należeć miało 70 grodów. Znaleziska archeologiczne potwierdzają na terytorium pyrzyckim bujny rozwój osadnictwa w IX i X. Znane są z tego czasu relikty zarówno osad wiejskich, jak i grodów, tworzących rozbudowany system obronny plemiennego terytorium. Zdecydowana większość grodzisk o chronologii trudnej do precyzyjnego ustalenia, ale zamykającej się między w. IX i XII, położona jest na peryferiach terytorium pyrzyckiego, poza granicami dzisiejszego powiatu. Na obszarze będącym przedmiotem niniejszego opracowania wymienić można grodziska w Gardźcu na

wsch., Lipianach na pd. oraz w Czarnowie, Babinie, Parsowie i Turzu – na pn.-zach., a także położone centralnie grodziska w Starym Przylepie, Brodach, Letninie i Pyrzycach–Starym Mieście. Rozwój tego ostatniego ośrodka stymulowany był usytuowaniem na przecięciu ważnych szlaków komunikacyjnych. Jeden z nich, biegnący południkowo, łączył Gniezno i Poznań ze Szczecinem, Wolinem i Kołobrzegiem. Drugi – równoleżnikowy – prowadził z Kołobrzegu przez Stargard, Pyrzyce i Chojnę do Magdeburga. Istniały też szlaki lokalne, z których dwa określano mianem „polskiej drogi”.

Na arenę dziejów wkraczają Pyrzyce wraz z przybyciem tu w 1124 misji chrystianizacyjnej św. Ottona z Bambergu. Autorzy żywotów św. Ottona wymieniają castrum Pirisani (Herbord), czy Piriscum (Ebbo). Ówczesny gród z podgrodzium położony był na terenie tzw. Starego Miasta, na pd.-wsch. od centrum dzisiejszych Pyrzyc, po którym pozostało grodzisko z wałem otaczającym niegdyś majdan o średnicy ok. 100 m. Gród pełnił funkcję centralnego ośrodka ziemi pyrzyckiej, był też ośrodkiem kultu pogańskiego, a później chrześcijańskiego. Gród w Lipianach – drugi co do znaczenia ośrodek na omawianym terenie – położony był na półwyspie jeziora, jednego z trzech otaczających późniejsze miasto. Wraz z włączeniem ziemi pyrzyckiej w obręb szerszych organizacji politycznych – jakimi było od czasu wyprawy Bolesława Krzywoustego w r. 1121 państwo polskie, a później Księstwo Pomorskie, rządzone przez rodzimą dynastię Gryfitów – Pyrzyce stały się siedzibą kasztelanii, obejmującej ziemie pyrzycką, lipiańską, kołbacką, bańską i widuchowską. Ta organizacja terytorialna uległa rozpadowi już w połowie w. XIII, wraz z napływem kolonistów z zach. i przyjęciem prawa niemieckiego. Pyrzyce zachowały jednak nadal rolę ośrodka władzy książęcej, którą reprezentowali w miejsce kasztelanów landwójtowie.

W w. XIII zachodzą na ziemi pyrzyckiej, podobnie jak na całym Pomorzu, zasadnicze przemiany w sytuacji gospodarczej i społecznej. Dotychczasowe podgrodzia w Pyrzycach i Lipianach przekształcają się w miasta lokowane, w nieznanym jednak dokładnie czasie. W r. 1263 Pyrzyce są już w pełni ukształtowanym miastem na prawie niemieckim, mającym te same prawa co Szczecin. Lipiany proces ten przechodzą do ok. 1280. Oba ośrodki rozplanowane zostały na nowym miejscu po poł. w. XIII. Wówczas to wytyczono nową siatkę ulic, tworzącą kształt w Pyrzycach

zbliżony do trójkąta, w Lipianach do owalu. Przez środek każdego z miast poprowadzono dwie główne ulice, przy których znalazł się prostokątny lub kwadratowy rynek. Na zamknięciu głównych osi komunikacyjnych usytuowano po dwie bramy, prowadzące przez mury obronne z fosami i wałami. Położenie Pyrzyce wymagało budowy masywniejszych fortyfikacji ze sztuczną fosą, zasilaną wodami rzeczki Siciny. Lipianom cech naturalnej obronności nadawało usytuowanie pomiędzy jeziorami. W obrębie dawnych murów obronnych obu miast przetrwała średniowieczna siatka ulic, jednak tylko w Lipianach istnieje nadal ich obrzeżna zabudowa, zgodna z dawnym podziałem własnościowym.

Odmienny charakter miało Wierzbno, ob. wieś. Założone nad Miedwiem przez biskupów kamieńskich, w r. 1300 wymieniane jako miasto, w 1331 sprzedane cystersom z Kołbacza, zamieszkałe było przez ludność trudniącą się rolnictwem i rybołówstwem. Rozplanowane wzdłuż dwóch głównych ulic, było zawsze osadą otwartą o luźnej zabudowie.

Od 2. poł. w. XII na ziemi pyrzyckiej i lipiańskiej pojawia się wielka własność ziemska. Największe latyfundia skupiają w swych rękach zakony. Cystersi, sprowadzeni w 1173 do Kołbacza, w krótkim czasie objęli znaczną część ziem po zach., a później po wsch. stronie jeziora Miedwie. Już w r. 1176 wśród posiadłości klasztoru kołbackiego wymieniane są Obryta i Stary Przylep. Druga z tych wsi pojawia się w dokumencie Kazimierza I, w którym władca nadając cystersom ziemię w okolicach osady, wyraża zgodę na sprowadzenie osadników – Niemców i Słowian; zasiedlenie Przylepu zakończyło się do r. 1186. W następnych latach nadania objęły również obszary położone na wsch. od jeziora Płoń, w ówczesnych granicach Wielkopolski, podarowane zakonnikom w r. 1232 przez księcia wielkopolskiego Władysława Odonica. Cystersi najczęściej zasiedlali stare słowiańskie osady, obok których wybierali miejsca na nowe siedliska, lokowane zgodnie z prawem niemieckim. Przenoszenie na nowe prawo rozpoczęło się na większą skalę po otrzymaniu specjalnego zezwolenia od książąt w r. 1247. Lokacje wsi szczególnie nasilone w w. XIII (np. Bielice – 1235), trwały nadal przez w. XIV (Ryszewo – 1356).

Ekspansja zakonu cystersów wiązała się nie tylko z rozwojem rolnictwa i kolonizacją zajmowanych terenów, ale także z wykorzystaniem rzek do budowy młynów i stawów. To z kolei spowodowało

znaczne podniesienie poziomu jezior Miedwie i Płoń i zalanie dużych obszarów nadbrzeżnych łąk.

Duże, choć lokalne, było znaczenie konwentu augustianek na Starym Mieście w Pyrzycach, mającego swe włości na wsch., pd. i pn. od miasta. Mniszki, sprowadzone na pyrzyckie podgrodzie ok. 1250 przez księżnę Małgorzatę Meklemburską, pierwsze nadania otrzymać miały w r. 1253 (co wynikało ze sfalszowanego dokumentu księcia Barnima I), a następne darowizny od 1255 (m. in. wieś Brzezin). Dynamiczny rozwój posiadłości pyrzyckich augustianek przypada na pierwszą połowę w. XIV, a zwłaszcza na lata 1345 – 1356. Do większych posiadaczy ziemskich w średniowieczu należą ponadto kapituła kolegiaty NMP w Szczecinie i biskup kamieński. W połowie w. XIII bp Hermann von Gleichen wszedł w posiadanie ziemi lipiańskiej, którą w r. 1276 sprzedał margrabiom brandenburskim, wskutek czego wydzielona została od Pomorza, wchodząc na długie stulecie w skład Nowej Marchii.

Wśród świeckich właścicieli ziemskich szczególną rolę odgrywało miasto Pyrzyce, którego uposażenie – zapoczątkowane ok. 1300 nadaniem wsi Czarnowo – ukształtowało się w w. XIV. Od 2. poł. w. XIII drobna własność rycerska wypierana była przez posiadłości wielkich rodów, wśród których w 1. poł. w. XIV na czołowe miejsce wysunęli się Schöningowie. W pocz. w. XIV przenoszą się z Pyrzyc do wsi na wsch. od miasta. W r. 1311 otrzymują nadania w Mechowie, w następnych latach tereny wokół jeziora Płoń. W tym czasie główną siedzibą rodu staje się – aż po w. XX – Lubiatowo.

Do dziś w krajobrazie kulturowym ziemi pyrzyckiej i lipiańskiej przeważają wsie o układzie przestrzennym ukształtowanym w średniowieczu. Większość z nich to owalnice o kształcie wydłużonego wrzeciona z nawsiem pośrodku, na którym na ogół wznoszono kościół (jak np. w Bielicach, Zaborsku, Chabowie, Kłodzinie, czy Laskowie). Czasem główna ulica wsi rozszerzała się pośrodku w wydłużony plac bez zabudowy, wtedy kościół sytuowano obok drogi (jak w Starym Przylepie, Obrycie, Ryszewie, czy Rosinach). Tego rodzaju układy nieco podobne do owalnic, wytyczano w późniejszym średniowieczu na miejscu osad zniszczonych przez pożary (jak Stary Przylep). Tylko niektóre wsie rozplanowane zostały w bardziej złożonym układzie wielodrożnicy.

Z napływem osadników z zach. wiąże się zmiana stosunków etnicznych. W w. XIV i XV germanizacja objęła znaczne obszary

wiejskie. Przyjmuje się, że ostateczny zanik języka słowiańskiego na ziemi pyrzyckiej nastąpił w w. XVI i XVII. Odtąd tylko nazewnictwo pól, obyczaje i sztuka ludowa, świadcząc miały o słowiańskich tradycjach regionu.

Przełomowe znaczenie dla dziejów ziemi pyrzyckiej miało przyjęcie Reformacji. Na skutek działalności mnicha franciszkańskiego Johanna Knipstrowa, w Pyrzycach naukę Marcina Lutra przyjęto już w r. 1524, t.j. na 10 lat przed uchwałą Sejmu Trzebiatowskiego, wprowadzającego Reformację w całym państwie Gryfitów. W r. 1539 skasowany został pyrzycki klasztor franciszkanów, którego dobra włączono do uposażenia kościoła farnego. W r. 1543 książę Barnim XI przejął majątek pyrzyckich augustianek, przekształcając go w domenę książęcą. W tym samym czasie powstała domena, utworzona z dóbr cysterskich w Kołbaczu. Powstanie tych wielkich dóbr należących do panujących, zmieniło dotychczasowe stosunki własnościowe w regionie, gdzie przez następne wieki dominowała odgórnie zarządzana własność państwowa.

W w. XVII, a zwłaszcza w okresie wojny trzydziestoletniej (1618-1648) region pyrzycki przeżywa – jak całe Pomorze – czas głębokiego upadku. W r. 1627 neutralne dotąd księstwo zmuszone zostało do zakwaterowania 10 regimentów wojsk cesarskich. Odtąd okolice Pyrzyc, jak i samo miasto łupione i niszczone były na przemian przez oddziały cesarskie (w r. 1630) i szwedzkie (1633, 1634). Po wygaśnięciu dynastii Gryfitów w r. 1637, zgodnie z pokojem westfalskim z r. 1648, Księstwo Pomorskie podzielone zostało pomiędzy Szwecję i Brandenburgię. Dopiero jednak po zawarciu układu granicznego w 1653, ziemia pyrzycka znalazła się w części brandenburskiej. Dalsze zniszczenia następują w czasie przemarszów wojsk szwedzkich (1655) i polskich (1657). Okres odbudowy i stosunkowo pomyślnego rozwoju w w. XVIII przerwany został przez wojnę siedmioletnią (1756-1763) pomiędzy Prusami i koalicją państw pod kierunkiem Rosji. W 2. poł. w. XVIII region przeżywa okres ożywienia gospodarczego. Rozwija się hodowla jedwabników, a przede wszystkim sukiennictwo i tkactwo. W r. 1753 powstają w Pyrzycach manufaktury sukiennicza i garbarska, które jednak wkrótce upadają, na skutek konkurencji wsi. Odbudowane zostaje rolnictwo na obszarze domeny kołbackiej, będącej w tym czasie jedną z największych w Prusach. W l. 1771-1775 przeprowadzono w rejonie Miedwia szeroko zakrojone prace melioracyjne.

Zlikwidowano założone przez cystersów młyny wodne, usunięto jazy na rzece Płoni i przekopano kanały, co pozwoliło obniżyć poziom wód jezior Miedwie i Płoń. W rezultacie uzyskano tereny pod uprawę, na których założono nowe wioski, na ogół na planach ulicówki, lub w układach rozproszonych (m.in. Giżyn, Grzędziec, Okuniec, Młyny).

W. XIX, poza latami wojen napoleońskich (1806-1813), jest dla regionu okresem spokoju. Po uwolnieniu miast od ustroju cechowego i uwłaszczeniu chłopów, rozwija się wielkotowarowe rolnictwo w majątkach junkierskich oraz przetwórstwo płodów rolnych (cukrownie w Pyrzycach i Okunicy, młyny parowe w Pyrzycach, gorzelnie w majątkach). W r. 1882 region otrzymuje połączenie ze światem poprzez linię kolejową Stargard-Pyrzyce-Myślibórz. Okres niemieckiej historii ziemi pyrzyckiej kończy II wojna światowa. Ciężkie walki o Pyrzyce w lutym 1945 przyniosły niemal kompletne zniszczenie zabytkowej zabudowy miasta. Wkrótce potem następuje całkowita wymiana ludności i zerwanie ciągłości kulturowej. Powojenna odbudowa Pyrzyc pozwala co prawda na przywrócenie im roli centralnego ośrodka jednego z najważniejszych rolniczych okręgów na Pomorzu Zachodnim, ale zarazem całkowicie zmienia oblicze miasta, którego zabudowa pozbawiona jest obecnie większych wartości architektonicznych. Degradacji ulega również wiele elementów krajobrazu kulturowego wsi.

W średniowieczu, w znacznej części już w 2. poł. w. XIII ukształtowane zostało oblicze architektury sakralnej ziemi pyrzyckiej i lipiańskiej. Najstarsze kościoły wznoszono z kostki granitowej. Z materiału tego budowano początkowo monumentalne świątynie w miastach. Pierwszy kościół św. Maurycego w Pyrzycach, pierwotnie zapewne na rzucie krzyża greckiego, powstał w 2. poł. w. XIII. W wyniku kolejnych rozbudów, w w. XIV i XV uzyskał układ przestrzenny trójnawowej pseudobazyliki z obejściem chóru i kwadratową w rzucie wieżą od zach., pierwotnie o przyziemiu otwartym z dwóch stron, później ujętą po bokach aneksami stanowiącymi przedłużenie naw bocznych. Rozwiązanie to upodabnia świątynię do najbardziej monumentalnych budowli takich miast jak Szczecin, czy Stargard – z ich niemal katedralnym programem. Otwarta kruchta podwieżowa spotykana była dość często w kościołach pomorskich i nowomarchijskich, np. w Moryniu, Gryfinie, czy w Chociwlu. Pseudobazylikowy układ wnętrza korpusu nawowego

(2. poł. w. XIV) każe dopatrywać się analogii w pseudohalach na terenie Nowej Marchii (jak np. kościoły w Gorzowie i Ośnie Lubuskim). Najbardziej oryginalnym elementem kościoła pyrzyckiego jest rozwiązanie jego części wsch., z wieżą nad obejściem chóru. Powstała ona równocześnie z dobudową obejścia w 1. poł. w. XV, pozwalając na lepsze doświetlenie wnętrza chóru przez wielkie okno we wsch. ścianie. Rozwiązanie takie nie ma właściwie bliższych analogii, choć wykorzystuje pewne motywy znane z wcześniejszych budowli (jak wielkie okno we wschodniej ścianie ambitu kościoła św. Jakuba w Szczecinie). Warto przy tym zwrócić uwagę na detal wsch. części kościoła św. Maurycego. Zwieńczone kwiatonami wimpergi, widoczne obecnie w obejściu na szkarpach chóru, wzniesionego w 1. poł. w. XIV, zdają się antycypować dekoracyjny styl Hinricha Brunsberga. Niewątpliwie pod jego wpływem powstała dekoracja o motywie okulusa, zwieńczonego wimpergą na płaskich przyporach piętnastowiecznego obejścia chóru.

Pyrzycka fara jest na omawianym terenie jedyną świątynią o wielonawowym układzie. Pozostałe kościoły – zarówno miejskie, jak i tym bardziej wiejskie, charakteryzuje prostota rzutu i niewielka skala. Budowlą jednonawową o kamiennym korpusie i ceglannym, wydzielonym, prosto zamkniętym prezbiterium był w średniowieczu kościół par. w Lipianach, wznoszony prawdopodobnie od 4. ćw. w. XIII do lat trzydziestych następnego stulecia. Zagadkowa i trudna dziś do rozstrzygnięcia jest geneza formy jego chóru. Skalą i wydłużonym kształtem przypomina prezbiteria kościołów klasztornych – co nie jest być może przypadkowe, zważywszy na datującą się od 2. poł. w. XIII obecność w Lipianach zakonu augustianów. Niezwykłą cechą lipiańskiego chóru jest obszerna, niegdyś sklepiona gotycka krypta o nieznanym pierwotnej funkcji, której istnienie powodowało konieczność podniesienia posadzki prezbiterium znacznie ponad poziom nawy.

W najprostszym, salowym układzie rozwiązane zostały wnętrza dwóch pozostałych kościołów w Pyrzycach. Dawny kościół augustiański wznoszony był tuż po poł. w. XIII. Prostotę rzutu wczesnogotyckiej, ceglanej budowli wynagradza ozdobne rozwiązanie obu jej elewacji szczytowych, z których każdą przepruto wielkim oknem, wchodzącym w pole szczytu i ozdobiono ostrołukowymi blendami. Uwagę zwraca portal elewacji pn. o schodkowanych, profilowanych ościeżach. Poszpitalny kościół Świętego Ducha powstał zapewne

w 1. poł. w. XIV. Przy całej prostocie salowej kamiennej budowli, inwencja architekta skupiła się na opracowaniu elewacji wsch., z dużym oknem i ozdobionym blendami szczytem oraz ceramicznego detalu elewacji pn., w której znajduje się portal o uskokowych profilowanych ościeżach (obecnie zamurowany), a przede wszystkim ceramiczne płaskorzeźby z przedstawieniami baranków, ptaków fantastycznych i pelikanów, będące pozostałością fryzu.

Nie przetrwały do dziś pozostałe kościoły i kaplice Pырzyc. Mieli tu swój kościół i klasztor sprowadzeni w r. 1278 franciszkanie. Jedynie ocalałe po Reformacji skrzydło klasztorne, mieszczące szkołę, a od lat trzydziestych w. XX muzeum regionalne, zostało zrujnowane w 1945 i uległo rozbiórce w latach pięćdziesiątych. Znacznie wcześniej przestało istnieć kilka kaplic szpitalnych, położonych głównie poza murami miejskimi.

Wśród wiejskich kościołów ziemi pyrzyckiej, ważną i chronologicznie najstarszą grupę stanowią budowle o formach przejściowych pomiędzy romanizmem i gotykiem, wznoszone z obficie występującego na Pomorzu kamienia narzutowego. Ich powstanie wiąże się z kolonizacją na prawie niemieckim i zakładaniem nowych wsi. Wczesne, trzynastowieczne kościoły ze starannie obrobionej kostki granitowej, charakterystyczne są dla pd. części dzisiejszego powiatu. Rejon ich występowania stanowi część rozległego obszaru, obejmującego dolinę dolnej Odry i ciągnącego się od zach. przez ziemię dawnej Nowej Marchii i pd. rubieże dawnego Księstwa Pomorskiego. W porównaniu jednak z kościołami na terenach położonych bardziej na zach., zwłaszcza w zakolu Odry, zabytki znane z powiatu pyrzyckiego prezentują zdecydowanie prostsze warianty rozwiązań przestrzennych. Są prawie wyłącznie budowlami salowymi o wnętrzach nakrytych belkowym stropem. Jedynie kościół w Nowielinie posiada wydzielone, prosto zamknięte prezbiterium i czytelną w planie masę wieżową, o szerokości równej nawie. Analogicznie rozwiązana została zachodnia część kościoła w Tetyniu, gdzie – podobnie jak w Nowielinie – nie zrealizowano w projektowanej formie górnej części masywu wieżowego. Prosty, salowy układ zachowały natomiast kościoły w Załężu, Brzesku, Letninie, Przelewicach, Rosinach, czy Laskowie. Nieskomplikowanym układom przestrzennym tych obiektów, odpowiadają stosunkowo skromne formy architektoniczne. Jedynie w Nowielinie widoczna jest bardziej wyrafinowana artykulacja ściany wsch., przeprutej czterema ostrołukowymi

oknami, z których dwa środkowe wraz z okulusem usytuowane zostały w ostrołukowej wnęce. Wsch. elewacje pozostałych kościołów dzieli co najwyżej trójka smukłych, wczesnogotyckich okien, jak w Tetyniu, czy Laskowie. Detal większości spośród tych budowli sprowadza się do wykonanych z ciosów granitowych ostrołukowych portali o uskokowych ościeżach, które akcentują wejścia do kościołów np. w Tetyniu, Załężu, Laskowie, czy Rosinach.

W niektórych obiektach widoczna jest wyraźna zmiana warsztatu budowlanego, przejawiająca się w zdecydowanie odmiennym, mniej starannym opracowaniu wątku późniejszych górnych partii muru. Czasem granica ta biegnie wzdłuż ścian obwodowych, czasem zaś oddziela partie szczytów, najczęściej wsch. (jak w Laskowie, Kłodzinie, Rosinach czy Przelewicach). Ten upadek umiejętności obróbki kamienia następował stopniowo w ciągu w. XIV i XV. Równoległe z nim zachodziły procesy upowszechniania się użycia cegły oraz rozszerzania się zasięgu murowanego budownictwa sakralnego na pn. część regionu. Mury powstających wówczas kościołów wznoszone były z kamienia, niekiedy tylko obrobionego do formy kostki granitowej, spajanego dużą ilością zaprawy z okrzyskami kamiennymi i gruzem ceglany. Z czasem kamienny (coraz mniej staranny) watek muru łączono z detalem, czy też partiami budowli wykonanymi z cegły. Ceglany szczytami o ostrołukowych blendach, wieńczzone zostały kamienne kościoły w Wierzbnie, Lubiatowie, Przywodziu, Łozicach, czy Rokitach. W okresie późnogotyckim, zwłaszcza na pocz. w. XVI ceglane szczyty przyjmują szczególnie ozdobną formę, jak w Warnicach, gdzie dekoracje tworzą skomplikowane układy półkoliście zamkniętych blend, czy w Kozielicach, gdzie blendy zamknięte łukami i połówkami łuków półkolistych, ozdobione zostały ceglany ornamentem geometrycznym. Detal wielu kościołów tworzą portale o uskokowych, nieraz profilowanych ościeżach z kształtek ceglanych. Zachowały się one m.in. w Klukach, Mechowie (w jedynym w powiecie gotyckim kościele wiejskim wzniesionym całkowicie z cegły), Swochowie (gdzie ponadto przetrwały gotyckie okna o analogicznie ukształtowanych obramieniach), Płońsku, Lubiatowie i Łozicach. Elewacje wielu kościołów wieńczzone były fryzami wnękowymi, pierwotnie zapewne zdobionymi ornamentałą polichromią. Średniowieczna dekoracja ornamentałą zachowała się obecnie jedynie na elewacjach bocznych kościoła w Wierzbnie.

XVIII

W w. XV i na pocz. XVI szczególną wagę przywiązywano do kształtowania wież kościelnych. Zakładane na rzucie kwadratu, na ogół węższe od korpusu, odznaczają się znaczną różnorodnością rozwiązań architektonicznych, a często dużym bogactwem dekoracji. Kamienna wieża kościoła w Kłodzinie otwarta była z dwóch stron ostrołukowymi otworami w sposób analogiczny jak wieża pyrzyckiej fary św. Maurycego (w jednej ze swych wcześniejszych faz), czy zachowana do dziś w pierwotnym stanie wieża kościoła w Moryniu. Ostrołukowe otwarcia z trzech stron posiadała wieża kościoła w Żukowie, ozdobiona w wyższych kondygnacjach rzędami półkoliście zamkniętych i okrągłych blend.

Osobną grupę, charakterystyczną dla ziemi pyrzyckiej i starogardzkiej, tworzą wieże naśladujące swą architekturą baszty obronne. Tęgo typu budowle o elewacjach dzielonych biegnącymi przez kilka kondygnacji blendami, przepnutych wąskimi otworami dzwonnymi, zwieńczone blankami i ostrosłupowymi hełmami, zachowały się w Płońsku, Nowielinie (tu nadbudowana nad starszą dolną kondygnacją masywu zach.) i Barnimiu (ta ostatnia datowana na 1531).

Przy kilku innych kościołach wzniesiono charakterystyczne szerokie (równe szerokością korpusowi nawowemu, lub nieco od niego węższe), przysadziste w proporcjach wieże o elewacjach dzielonych blendami – w Wierzbnie i Obrycie biegnącymi przez wysokość kilku kondygnacji, w Starym Chrapowie widocznymi tylko w górnej części. Nieco inne rozwiązanie prezentuje wieża kościoła w Warnicach, węższa i smuklejsza od tamtych, podzielona zdwojonymi blendami tylko w dolnej kondygnacji.

Od czasów średniowiecznych wznoszono przy kościołach bramki cmentarne. Najbardziej okazała i ozdobna z nich prowadzi na cmentarz przykościelny w Łozicach. Ceglana z półkoliście zamkniętym otworem, dekorowana jest maswerkami złożonym z form owalnych, półkolistych i migdałowatych, charakterystycznych dla pocz. w. XVI. Przed r. 1945 istniała w Łozicach jedna jeszcze, późnogotycka bramka o nieco skromniejszych formach. Bramki zachowane w innych miejscowościach (w Rosinach i Załężu oraz dwie w Starym Chrapowie) zdobione są na ogół tylko fryzami wnękowymi.

Okres Reformacji w latach trzydziestych w. XVI nie stanowił wyraźnej cezury w rozwoju budownictwa sakralnego, które nadal

zachowywało późnogotyckie cechy stylowe. Dopiero na początku w. XVII pojawiają się formy renesansowe. Wzniesiony z kamienia polnego kościółek w Gardźcu z ok. 1600 zachowuje gotycką jeszcze bryłę oraz szczyt ze sterczynkami. Elementem nowożytnym jest tu tylko forma zamknięcia okien łukiem koszowym. Na r. 1601 datowany jest kościół w Czarnowie. Elewacje pokryte groszkowanym tynkiem, dekorowane są gładko opracowanym detałem, ograniczonym do boniowania w narożnikach i wokół półkoliście zamkniętego otworu wejściowego. Tęgo typu dekoracja znana jest na Pomorzu ze świeckich budowli renesansowych, takich jak zamki w Szczecinie, Dobrej Nowogardzkiej czy Płotach.

Katastrofę dla budownictwa przyniosła wojna trzydziestoletnia. Dopiero po poł. w. XVII przystąpiono do odbudowy zniszczonych i wznoszenia nowych świątyń. Na r. 1681 datowana jest – wczesnobarokowa już – wieża kościoła w Starym Przylepie, zwieńczona hełmem z prześwietłą latarnią. Na r. 1697 przypada budowa drewnianego pseudosklepienia stalaktytowego nad wnętrzem kościoła w Brzesku, przypisywana wg zachowanej inskrypcji młynarczykowi *Miichaelowi Pahlowi* z Brzeska. To niezwykle dzieło posiadało bliską analogię w stropie z ok. 1700 zachowanym do r. 1944 w kościele w Bładiu (pol. Bledzewo, ros. Piatodorożnoje), aż w Prusach Wschodnich.

Istotny przełom w rozwoju budownictwa i architektury sakralnej przyniosło panowanie Fryderyka Wilhelma I i powołanie pruskiej administracji budowlanej. Dzięki królewskiemu mecenatowi we wsiach należących do domen w Kołbaczu i Pyrzycach powstało kilka interesujących realizacji, polegających najczęściej na przekształceniu dawnych, średniowiecznych kościołów w modne formy klasycyzującego pruskiego baroku. Najstarszą z tych realizacji, a zarazem jedyną stworzoną całkowicie od podstaw, jest kościół w Zaborsku, wzniesiony w latach 1721-1723. Wybitny, być może nawet pochodzący ze stolicy architekt projektujący tę niezwykłą budowlę, respektował miejscowe przyzwyczajenia, wybierając prosty tradycyjny rzut złożony z prostokątnego salowego korpusu i węższej ośmi, kwadratowej wieży. Podobnie kształtując ceglane elewacje, podzielił je blendami i wnękami o odmiennym jednak kształcie niż w gotyku. Szczyt wsch. o zdecydowanie już barokowych spływach wolutowych, podzielił lizenami i blendami oraz zwieńczył półkolistym tympano-

nem. W rezultacie powstała pełna harmonii całość, będąca wynikiem interpretacji tradycyjnych wzorców w nowych, barokowych formach. Zastosowanie czerwonej cegły stanowi z jednej strony reminiscencję gotyku, z drugiej jednak – przy drobnym formacie tej cegły – upodabnia budowlę do dzieł północnego baroku o niderlandzkiej genezie.

W sposób nie mniej interesujący rozwiązano wnętrze nawy. Ściany są tu podzielone niemal na całej wysokości półkoliście zamkniętymi wnękami, w których rozmieszczono okna zamknięte łukiem koszowym. Podobne podziały zastosowano już w szesnastowiecznym kościele w Warnicach, jednak dopiero w Zaborsku ów system artykulacji zrealizowano w sposób w pełni konsekwentny, łącząc racjonalność odciażającej mur konstrukcji z harmonijną kompozycją architektoniczną. Nakrycie wnętrza stanowi drewniany odeskowany strop z szeroką fasetą – rozwiązanie znane z kilku innych kościołów okolicy. Splendoru dodawała wewnątrz figuralna polichromia stropu oraz bogate wyposażenie.

Kościół w Wierzbnie w r. 1733 uzyskał status siedziby superintendenta, czyli zwierzchnika synodu – jednostki organizacyjnej kościoła ewangelickiego. Za czasów gdy godność tę sprawował Christian Wilhelm Zierold, znakomity teolog, propagator popieranego przez władze pietyzmu, przeprowadzono z fundacji Fryderyka Wilhelma I daleko idącą przebudowę świątyni. Przerucono wówczas nowe otwory okienne, zamknięte łukami odcinkowymi, otynkowano elewacje, a wewnątrz, na ścianach nawy wymurowano nowe podziały złożone z wysokich, tworzących rytmiczny układ wnęk zamkniętych łukami odcinkowymi. Nakrycie wnętrza stanowi odeskowany polichromowany strop z szeroką fasetą.

Na r. 1750 datuje się dobudowę barokowej wieży do wcześniejszego korpusu nawowego kościoła w Czarnowie (wg projektu *Johanna Martina Damesa*). Otynkowana, ozdobiona jest w narożnikach pasami boniowania i zwieńczona ośmiobocznym hełmem z prześwitową latarnią. Po 1784 otrzymać miała elementy zwieńczenia ze zniszczonej przez piorun wieży przyzyckiego kościoła Św. Ducha.

Budownictwo sakralne 2. poł. w XVIII kształtowało się pod wpływem działalności powołanej przez Fryderyka Wilhelma I pruskiej administracji budowlanej, a zwłaszcza tzw. *Landbaumeistrów*, czyli „krajowych konduktorów budowlanych” – architektów, a zarazem

urzędników nadzorujących sprawy budownictwa. Do zadań nowo utworzonej służby należało m.in. projektowanie nowych obiektów (w tym sakralnych) oraz nadzorowanie prac budowlanych i remontowych w królewskich domenach i miastach. W pierwszej połowie stulecia, rola owych urzędników była jeszcze ograniczona – początkowo powoływano ich dwóch na całe pruskie Pomorze, od 1730 dwóch, a potem trzech na samo Pomorze Zaodrzańskie. 2. poł. wieku przyniosła nie tylko pomnożenie szeregów administracji budowlanej, ale wzrost jej znaczenia. Prominentnym przedstawicielem tej służby był znany architekt *David Gilly* (1748-1808), którego działalność odcisnęła znaczące piętno na krajobrazie kulturowym Pomorza w 2. poł. w. XVIII. W r. 1770 powołany na stanowisko krajowego konduktora budowlanego, w 1779 mianowany dyrektorem budowlanym na teren Pomorza, a w r. 1788 awansowany został na urząd tajnego starszego radcy w Wyższym Departamencie Budownictwa w Berlinie.

Na terenie obecnego powiatu pyrzyckiego powstały trzy potwierdzone źródłowo sakralne realizacje *Davida Gilly*. Są to przebudowy kościołów w Starym Przylepie i Ryszewie (dziś w ruinie) oraz drewniana wieża kościelna w Letninie (nie zachowana). Gruntowne przekształcenie kościoła w Starym Przylepie przypada na r. 1775, kościoła w Ryszewie na ok. 1780 (wg projektu z 1779), budowa wieży letnińskiej – na r. 1776. Oba kościoły otrzymały nowe tynkowane elewacje i nowe otwory okienne. Wnętrza nakryte zostały deskowanymi i malowanymi na biało stropami z szeroką fasetą. Tylko w Starym Przylepie fasetę tę ozdobiono motywem kartuszy, malowanych szarą farbą. W Ryszewie z projektowanej analogicznej dekoracji zrezygnowano w trakcie budowy. Tamtejszy kościół otrzymał za to nowy, architektoniczny ołtarz ambonowy, zapewne również projektu *Davida Gilly*. W rezultacie powstały wnętrza harmonijne i funkcjonalne, lecz nieco purytańskie w swym charakterze. Miało to przyczyny nie tylko w ewolucji gustów w kierunku klasycyzmu, lecz w kalwinizacji pomorskiego kościoła forsowanej przez panujących.

Czas powstania zachowanych obecnie drewnianych wież kościelnych nie sięga wstecz dalej, niż początek w. XVIII. Nie przetrwała wieża w Rzepnowie z 1703. Na r. 1714 datowana jest wieża w Mielęcinie, na 1721 podobna budowla w Obrominie, w r. 1776 powstała nie istniejąca dziś wieża w Lubiatowie. Datowanie

pozostałych trudno jest ustalić, choćby w przybliżeniu. Zgodnie z ugruntowaną od czasów średniowiecza tradycją do murowanych kościołów dostawiano wieże o drewnianej, szkieletowej konstrukcji, na ogół deskowanej, wyjątkowo tylko (i to częściowo) wypełnianej ceglany murem, lub gliną ze strychułami. Budowle te nie były na ogół skomunikowane z kościołem, a często wręcz stały nieco odsunięte od jego zach. ściany szczytowej. Osobny typ stanowiły wieże nadbudowywane nad zach. częścią kościoła i powiązane swą konstrukcją z więźbą dachową (jak nie istniejąca dziś wieża kościoła poaugustiańskiego w Pyrzycach–Starym Mieście, czy wieża kościoła w Rosinach z r. 1754). Pod względem konstrukcyjnym wieże obu typów powtarzały dawne rozwiązania. Różniły się tylko zwieńczeniem, które przyjmowało postać hełmu spiczastego, bądź ukształtowanego zgodnie z modą epoki baroku, kopulastego czy gruszkowego, często kilkukondygnacyjnego z latarnią i prześwitami.

Jedynie wieża w Przelewicach jest obecnie budowlą wzniesioną w konstrukcji drewnianej od podwaliny po zwieńczenie. Wieże w Mielęcinie i Kozielicach mają dolną kondygnację murowaną, wstawioną wtórnie, przy zachowaniu starych części górnych. Do dziś przetrwały podobne nadbudowy we wspomnianym już Obrominie, Klukach, Rosinach, czy też (w bardzo uproszczonej formie) w Laskowie. Większość osiemnastowiecznych drewnianych wież zwieńczona została barokowym, kopulastym lub baniastym hełmem z prześwitami i latarnią. Znamienne, że w regionie o bogatej tradycji budownictwa ryglowego nie przetrwał do w. XX ani jeden obiekt sakralny wzniesiony w tej właśnie konstrukcji (z wyjątkiem rozebranego po 1950 kościoła w Krasnem). Miało to zapewne swą przyczynę w fakcie, że ryglowe kościoły zostały w w. XIX zastąpione murowanymi.

Początek w. XIX nie przyniósł ze sobą znaczniejszych realizacji sakralnych. W latach 1814-1817 wzniesiona została na miejsce spalonej wolnostojąca wieża kościoła w Brzesku. Zaprojektowana przez *Karla Friedricha Schinkla*, jest pierwszą na omawianym terenie realizacją o cechach neogotyku. Zbudowana według drugiej, uproszczonej wersji projektu znanego architekta, ma przy tym niemal dokładną kopię przy kościele w Karsiborzu na wyspie Wolin. W konwencji romantycznego neogotyku, utrzymana była również

wieża kościoła w Nieborowie. Wzniesiona w r. 1835 przez mistrza ciesielskiego *Gaedtke* z Pyrzyc, wg projektu konduktora budowlanego *Karla Ludwiga Heinricha Lentze*, zachowała do dziś dolną kamienną kondygnację, podczas gdy górna część, zbudowana w konstrukcji ryglowej, uległa zniszczeniu pod koniec II wojny światowej. Zapewne już na lata 40. wieku XIX przypada przebudowa kościoła w Turzu, którego bryła wzbogacona została wówczas o wieżę utrzymaną w formach tzw. stylu arkadowego.

Poza obiektami sakralnymi w wyniku działalności administracji budowlanej powstawały inne budynki użytkowane przez kościół, takie jak plebanie, przytułki, czy szkoły. Spośród plebanii najokazalszy jest tzw. dom superintendenta w Wierzbnie, powstały zapewne ok. r. 1740. Stosunkowo prosta, jednopiętrowa budowla w stylu klasycyzującego baroku, nakryta jest wysokim czterospadowym dachem. Elewacje podzielone zostały płaskim gzymsem kordonowym oraz pionowymi pasami boniowania i lizenami. Piętrowa, na parterze murowana, na piętrze ryglowa, była osiemnastowieczna plebania w Ryszewie. Parterowymi budynkami o skromniejszych klasycystycznych formach są plebanie w Starym Przylepie (z lat 1803-1804, proj. dyrektor budowlany *Carl Friedrich Weyrach*), Brzesku (z r. 1811) i Tetyniu (z lat 1834-1835, wg projektu konduktora budowlanego *Karla Ludwiga Heinricha Lentze*). Zapewne już po połowie w. XIX powstała plebania w Obrominie o cechach „stylu arkadowego”.

Na połowę w. XIX przypada rozpowszechnienie się form neogotyckich. W tej konwencji stylowej była utrzymana restauracja kościołów w Pyrzycach i Lipianach. Prace przy kościele św. Maurycego w Pyrzycach, które przeprowadzono w latach 1850-1853, wg projektu architekta *Carla Johanna Bogislava Lüdecke* z Wrocławia, skupiły się głównie na wnętrzu świątyni. Polegały m.in. na przywróceniu pierwotnego, gotyckiego układu przestrzennego przez likwidację filara oddzielającego prezbiterium od nawy, przede wszystkim jednak na wykonaniu neogotyckiego wystroju architektonicznego i wyposażenia wnętrza. Dalej idąca była restauracja kościoła w Lipianach, przeprowadzona w latach 1861-1862. Wzniesiono wówczas nową wieżę od zach. oraz skrzydła transeptu, przekształcono otwory okienne i drzwiowe, wykonano nowy ceglany detal, a we wnętrzu neogotyckie wyposażenie.

Od ok. poł. w. XIX wyraźnie ożywia się budownictwo sakralne. Na miejscu starszych kościołów (niekiedy ryglowych) powstają nowe, wznoszone z cegły i kamienia narzutowego – jednonawowe, z kwadratową wieżą od zach., krótkim, na ogół wielobocznie zamkniętym prezbiterium od wsch. W formach neoromańskich zbudowano kościoły w Chabowie (1850) i Brzezynie (1850-1852), oba proj. arch. *C. J. B. Lüdecke*, zaś neogotyckich kościołów w Ryszewku (1866, wg projektu z 1857 mistrza budowlanego *Carla Ludwiga Heinricha Lentze* ze Stargardu). Restaurowane i przekształcane były średniowieczne świątynie. Do niektórych dobudowano nowe wieże i prezbiteria (Bielice ok. 1845, Babin 1856, Mielno Pyrzyckie 1891), do innych tylko wieże (Jesionowo 1872, Pstrzycze 1875, Zabów 1899, Mechowo 1911). W niemal wszystkich przekształcano otwory drzwiowe i okienne, wykonywano nowy detal, posługując się dość schematycznymi formami, najczęściej neogotyckimi, a w dwóch przypadkach (kościół w Babinie i Jesionowie) – neoromańskimi. Wśród tej „masowej produkcji” architektonicznej wyróżniają się wieże kościołów w Krzemlinie (z 3. ćw. w. XIX) i w Pstrzycach (z r. 1875). Pierwsza zwraca uwagę swą plastycznym i dekoracyjnym charakterem ceglanych, neogotyckich form. Druga, wzniesiona została w rzadko stosowanym dla architektury sakralnej kostiumie nawiązującym do późnorenansansu i baroku. Ceglane elewacje urozmaicał jasny tynkowy detal, a całość wieńczył hełm z latarnią.

Wnętrza przebudowywanych kościołów otrzymywały na ogół skromny wystrój architektoniczny, na który składały się drewniane empory przy ścianie zach. oraz wzdłuż ścian bocznych, stropy belkowe i sklepienia części prezbiterialnych. Czasem nakrywane były dwuspadowym stropem z ozdobnymi wspornikami (Załąże 1875-1877, a zwłaszcza Mielno Pyrzyckie 1891). Niekiedy stropy przybierały oryginalny kształt, np. kolebki, jak to ma miejsce już ok. 1850 w Nowielinie, w Letninie w 1871 (proj. powiatowy budowniczy *August Buchterkirch*), czy w Barnimiu (1904-1905), gdzie drewniane pseudosklepienie ma przekrój trójlistny.

Niezwykle oryginalnie na tym tle prezentuje się architektura wnętrza kościoła w Lipianach, zrealizowana w latach 1913-1914, w trakcie odbudowy po pożarze z 1911 (proj. dyrektor budowlany *dr Curt Carl Ernst Steinberg*). Wnętrze nawy nakryto wówczas drewnianą kolebką, podzieloną kasetonami i dekorowaną ornamentálną polichromią, skrzydła transeptu stropem o podobnych podziałach

i dekoracji. Stylistyka nowego wystroju lipiańskiej fary po raz pierwszy zrywała z naśladownictwem form średniowiecznych. Na ich miejsce wprowadzono elementy w swobodny sposób nawiązujące do późnego renesansu, baroku i klasycyzmu.

Odosobniony w swych formach pozostaje wzniesiony w latach 1914-1916 kościół w Okunicy. Swobodnie kształtowana bryła z asymetrycznie usytuowaną wieżą, tynkowane elewacje o uproszczonym detalu oraz wewnątrz nakryte drewnianą kolebką, pozwalają określić jego architekturę jako należącą do wczesnej fazy modernizmu z odniesieniami do stylów nowożytnych. Do późniejszej fazy modernizmu o formach uproszczonych i dalekich od historyzmu należy kościół p.w. Chrystusa Króla w Jesionowie, zbudowany w r. 1932 wg projektu jednego z najwybitniejszych ówczesnych twórców architektury sakralnej w północnych Niemczech, jakim był *Josef Bachem* z Berlina-Johannisthal. Świątynia, wzniesiona dla nowo przybyłych kolonistów z zach. Niemiec, odznacza się prostotą bryły i klinkierowych elewacji, przeprutych wąskimi, półkoliście zamkniętymi oknami.

Pod koniec II wojny światowej niektóre z kościołów ziemi pyrzyckiej i lipiańskiej uległy zniszczeniu – inne po wojnie nie użytkowane – zostały rozebrane. Podczas walk o Pyrzyce w lutym r. 1945 w ruinę obrócone zostały kościoły św. Maurycego i poaugustiański. Pierwszy pozbawiony m.in. sklepień i wieży, doczekał się odbudowy w latach 1958-1970 (wieża 1972-1977). Drugi został odbudowany dopiero w latach 1989-1991. Najmniej zniszczony został trzeci pyrzycki kościół – p.w. Świętego Ducha, odbudowany w latach 1967-1969 z przeznaczeniem na Miejską Bibliotekę Publiczną. W r. 1945 lub w okresie powojennym zniszczeniu uległy liczne kościoły wiejskie. Część ruin rozebrano, sporo jednak udało się odbudować, jak średniowieczne kościoły w Lubiatowie (1974-1977), Pstrowicach (1978-1983), Gardźcu (1978-1984), Starym Chrapowie (1979-1986), Rzepnowie (do 1990), Nieborowie (do 1988), Obrycie (1994-2001), Łozicach (2006-2012) i Rokitach (od 2007). W latach 1987-1991 do zrujnowanej neogotyckiej wieży pozostałej po kościele w Krzemlinie, dostawiono nową świątynię, samą zaś wieżę odbudowano po 1990. W ruinie pozostają natomiast nadal kościoły w Płońsku i Ryszewie.

W obu miastach powiatu zachowały się pozostałości średniowiecznych fortyfikacji, wznoszonych od w. XIII do XVI. W Pyrzycach

przetrwiał niemal pełen wieniec murów obronnych z Bramą Bańską i relikdami Bramy Szczecińskiej (zniszczonej w r. 1945), z ok. 40 basztami łupinowymi oraz kilkoma basztami wieżowymi, a także z wałami, po których prowadzi promenada wokół miasta. Zespół ten, obok murów Stargardu Szczecińskiego, należy do najpotężniejszych i najlepiej zachowanych – pomimo zniszczeń ostatniej wojny – umocnień średniowiecznych na Pomorzu. Jego szczególna wartość polega na tym, iż obrazuje rozwój sztuki fortyfikacyjnej od czasów lokacji miast, do początków epoki nowożytnej. W okresie powojennym przeprowadzono prace restauratorskie przy części murów, pozostała jednak część wymaga szybkiej interwencji konserwatorskiej. W Lipianach zachowały się (we względnie dobrym stanie) dwie bramy – Pyrzycka i Myśliborska oraz fragmenty muru z basztami łupinowymi.

Średniowieczne zamki obronne na terenie obecnego powiatu pyrzyckiego znane są tylko ze wzmianek źródłowych, jak choćby te, które mówią o zamku rycerzy-rabusiów w Czarnowie. Najstarszą nowożytną, zachowaną do dziś, choć mocno już zrujnowaną siedzibą szlachecką jest pałac w Krasnem, na terenie dawnej Nowej Marchii. Niegdyś barokowy, powstał zapewne przed poł. w. XVIII jako siedziba pomorskiej rodziny von Borck. Jednopiętrowy korpus pałacu wraz z przylegającą do niego pod kątem prostym, wtórnie dobudowaną oficyną, nakryte zostały mansardowymi dachami. Pośrodku frontowej i tylnej elewacji korpusu usytuowany jest trójosiowy ryzalit, zwieńczony półkolistym naczółkiem – charakterystycznym niegdyś dla budowli z kręgu barokowej architektury holenderskiej, często i chętnie naśladowanej w północnych Niemczech. Obecnie jego elewacje pozbawione są wystroju. Można tylko domniemywać, że na podziały architektoniczne składać się mogły płaskie gzymsy, pionowe pasy boniowania i opaski okienne. Wnętrze rozwiązano w układzie dwutraktowym z usytuowanym na osi frontowego traktu obszernym halle, mieszczącym niegdyś usytuowaną w narożniku klatkę schodową o charakterystycznej balustradzie z owalnymi prześwitami.

O wiele skromniejszy był – kompletnie dziś zrujnowany – dwór w Nowielinie, wzniesiony w końcu w. XVIII dla rodziny von Schätzel. Parterowy budynek nakryty mansardowym, naczółkowym dachem, założony został na niemal kwadratowym rzucie z wydłużonym, skąpo oświetlonym halle na osi oraz salonem od ogrodu o świątynych

tylnych narożnikach. Taka dyspozycja wnętrza jest dalekim echem rozwiązań stworzonych w palladiańskim nurcie renesansu, znanych również budowniczym baroku, zwłaszcza jego północnej, klasycyzującej odmiany.

Z architekturą zdecydowanie wyższych lotów mamy do czynienia w przypadku dworu w nowomarchijskim Krzemlinie. Ta niewielka rezydencja swe powstanie zawdzięcza von Bellingom, władającym Krzemlinem od końca w. XV, do ok. 1800, lub – co bardziej prawdopodobne – późniejszemu właścicielowi – Friedrichowi von der Heyden. Parterowy budynek, nakryty wysokim łamanym dachem, założony został na rzucie prostokąta o zaokrąglonych narożnikach. Ten rzut budynku, jak i układ wnętrza z hallem na osi i korytarzem międzytraktowym, łączą krzemliński dwór z niektórymi spośród budowli z terenu dawnej Nowej Marchii, jak dwory w Trzebiechowie koło Krosna Odrzańskiego, w Dobropolu koło Myśliborza, czy w Golenicach (pow. Myślibórz). Obiekty te powstawały w różnym czasie – od lat dwudziestych do siedemdziesiątych w. XVIII. O ich wzajemnym podobieństwie decyduje nie tyle wspólny wzorzec, co raczej przejęcie rozwiązań rzutu i elewacji, realizowanych – zapewne pod wpływem francuskim – w przodujących ośrodkach architektonicznych ówczesnych Prus.

W porównaniu ze wspomnianymi wyżej budowlami architektura dworu w Krzemlinie wykazuje bardziej zaawansowane cechy klasycyzmu. Należą do nich naczółkowy, a nie czterospadowy dach oraz detal elewacji – płyciny podokienne, podzielone przekątnymi listwami, gzymsy w nadprożach okiennych, a także stosunkowo bogata dekoracja stiukowa, złożona z liściastych girland. We wnętrzu, na osi tylnego traktu, usytuowany jest niewielki salon, podczas gdy sala balowa (przed 1945 ozdobiona malowidłami) odsunięta została do jednego z narożników.

Zdecydowanie najbardziej monumentalną rezydencją regionu pyrzyckiego jest pałac w Przelewicach, wzniesiony prawdopodobnie w latach 1805-1806 dla tajnego nadradcy finansowego Augusta Heinricha von Borgstede z Berlina, od r. 1799 właściciela Przelewic, który zmodernizował majątek i założył park w stylu angielskim. W r. 1819 lub według innych źródeł w 1821 sprzedał dobra przelewickie księciu Augustowi Pruskiemu, dla jego konkubiny Marii Augusty Arend, nobilitowanej pod nazwiskiem von Prillwitz, pochodzącym od nazwy majątku.

Architektura przelewickiego pałacu bliska jest palladiańskiemu nurtowi klasycyzmu. Na osi fasady jednopiętrowej budowli, usytuowany jest zwieńczony trójkątnym naczółkiem ryzalit z półkoliście zamkniętą wnęką, ujętą po bokach parą jońskich kolumn. Pierwowzór takiego rozwiązania zaczerpnięty został wprost z projektu bazyliki w Vicenzy, autorstwa *Andrei Palladia*. Z kolei motyw portyku wejściowego o kształcie serliany, podobnego do obramienia wejścia do przelewickiego pałacu pojawia się w wielu budowlach projektu *Karla Gottharda Langhansa* (1732-1808), architekta związanego z Wrocławiem, a później Berlinem, znającego twórczość angielskich palladianistów z autopsji. Bliski twórczości *Langhansa* wydaje się również detal elewacji pałacu w Przelewicach. We wnętrzu rezydencji, osiowość założenia akcentuje położona we frontowym trakcie dwukondygnacyjna sala kokułowa. To również motyw przejęty od *Palladia*, charakterystyczny dla jego willi. Tu jednak zastosowany został w wersji znanej z budowli *Langhansa*, gdzie ganek wokół sali kolumnowej opiera się nie na wtopionych w ścianę półkolumnach (jak u *Palladia*), lecz na wolno stojących kolumnach. Wspomniane cechy architektury przelewickiego pałacu zdają się wskazywać, iż jego twórcą był *Karl Gotthard Langhans* lub jego uczniowie, czy też działający w środowisku berlińskim naśladowcy, np. syn architekta *Karl Ferdinand Langhans* lub *Heinrich Gentz*.

Pałac w Przelewicach wyróżnia się niezwykłą harmonią architektury, jak i finezją antykizującej dekoracji rzeźbiarskiej, skupionej nad portalem głównym (alegoryczne przedstawienie z postaciami Demeter i pasterza z baranem) i w tympanonie fasady (dwie postacie z atrybutami bogini szczęścia Fortuny). Pod względem rozwiązań przestrzennych jest kolejnym etapem ewolucji nurtu palladiańskiego, który zapoczątkowany został w Niemczech w latach siedemdziesiątych w. XVIII.

W nurcie szeroko pojętego klasycyzmu mieści się również okazały jak na warunki pomorskie, pałac w Kłodzynie. Wzniesiony dla rodziny von Randow zapewne jeszcze w w. XVIII, został przekształcony i rozbudowany w formach późnoklasycystycznych około 1850. Z pierwszego okresu budowy przetrwała część detalu i podziałów elewacji tylnej – obramienia okien z uszakami oraz obramienia otworów parteru w formie półkoliście zamkniętych arkad. Z tej fazy pochodziła też zapewne klatka schodowa o barokowych jeszcze

balustradach. W drugim etapie budowy przedłużono dwukondygnacyjną, nakrytą naczółkowym dachem pałac, który wówczas uzyskał swą obecną fasadę z trójosiowym środkowym pseudoryzalitem o półkoliście zamkniętych oknach i zwieńczeniu w formie trójkątnego naczółka.

Znacznie skromniejszą architekturę prezentują dwory w Swochowie (1829) i Klukach (1848) oraz oficyna w Przelewicach, utrzymane w typie niewielkich, parterowych wiejskich domów, nakrytych naczółkowymi dachami.

Ciekawym zabytkiem klasycyzmu był natomiast nie istniejący już dziś budynek zarządu domeny pyrzyckiej, wzniesiony wg projektu *Davidy Gilly* w r. 1806. Jednopiętrowy, o naczółkowym dachu i harmonijnie rozwiązanej fasadzie, przypominał inne dzieła tego samego architekta, jak pałac zaprojektowany przez niego dla Paretz w Brandenburgii oraz zachowaną do dziś dawną siedzibę domeny w Kołbaczu.

Niewiele było w okolicach Pyrzyce rezydencji w stylu romantycznego neogotyku angielskiego. Najokazalszą spośród nich był nie istniejący już dziś pałac w Zabowie. Nieco skromniejsze są dwa inne obiekty, zachowane do naszych czasów – dwór w Skrzynce koło Lipian i niewielki, lecz stylizowany na pałac, dawny dom młynarza w Górnem pod Letninem.

Charakterystyczna dla regionu, choć nie mieszcząca się jednoznacznie określonych kategoriach stylowych, jest grupa pałaców rodziny von Schöning. Budowane w różnych okresach, na ogół – jak się zdaje – przez innych architektów pałace w Żukowie, Karsku i Lubiawie, wszystkie mają ceglane, nietynkowane elewacje. Projektantom i zleceniodawcom owych budowli chodziło zapewne o zademonstrowanie oszczędności oraz surowych obyczajów, ale także – jak wolno sądzić – wierności cnotom rycerskim.

Najstarszym spośród tej grupy budowli był pałac w Mechowie, wzniesiony w 1849 r. i rozebrany w latach osiemdziesiątych w. XX. Do dziś przetrwał, popadający obecnie w ruinę pałac w Żukowie – z lat 1877-1878. Zaprojektowany osobiście przez Louise z domu von Schöning, żonę ówczesnego właściciela, Hermanna Richarda von Schöning z Lubiawowa A, zrealizowany został przez architekta *Ferdinanda Neubarta* z Wriezen. Eklektyczna budowla o cechach „stylu arkadowego” i neogotyku, założona została na rzucie prostokąta o trzech narożnikach ściętych,

czwartym zaakcentowanym przez czworoboczną wieżę. Wejście do pałacu usytuowane w jednej z krótszych elewacji, poprzedzone jest parterowym przedsiönkiem. Niewątpliwą inspirację dla twórców tej budowli stanowiły dzieła architektów tzw. szkoły hanowerskiej. Co najmniej od połowy stulecia mieli oni upodobanie do budynków z nietynkowanej cegły, z której wznosili zarówno wille, jak i kamienice. W połowie w. XIX preferowali tzw. styl arkadowy, aby w późniejszym okresie skłonić się ku neogotykwowi. Szczególnie starannie opracowywali budynki na narożniku ulic. Z czasem wykształcili charakterystyczny typ willi i kamienicy o silnie zaakcentowanej części narożnej. Wszystkie te cechy, zarówno odniesienia stylowe, jak i wyeksponowanie ściętych narożników, znaleźć można w architekturze żukowskiego pałacu.

Dwa pozostałe pałace von Schöningów nie posiadają cech żadnego ze stylów historycznych, należąc do nurtu architektury ceglanej o formach utylitarnych. Pałac w Karsku, majątku założonym w 1817, dawniej zwanym Schöningsburgiem (od nazwiska właścicieli), powstał w 1889. Wzniesiony został na polecenie Hermanna von Schöninga, pana na Lubiatowie A, właściciela Karska i Żukowa. Podobnie jak w Żukowie, główne wejście do pałacu w Karsku usytuowane jest w jednej z krótszych elewacji, a ściślej w dobudowanej parterowej części z tarasem na dachu. Nakrytą niezbyt wysokim, czterospadowym dachem bryłę urozmaicają trójboczne parterowe ryzality oraz ośmioboczna wieża w jednym z narożników od strony parku. Pozbawione zdobień elewacje ożywione są tylko podziałami architektonicznymi i pasami żółtej cegły, kontrastującymi z czerwonym tłem. Pałac w niedalekim Lubiatowie B wzniesiony został na bardzo podobnym planie, z narożną, ośmioboczną wieżą, z tą jednak różnicą, że główne wejście znalazło się na osi jednej z dłuższych elewacji, a dwa spośród trzech ryzalitów, zamknięte są prosto. Niemal identyczne są detale elewacji obu pałaców oraz ich podziały pasami jaśniejszej cegły. Podobieństwo obu budowli każe przypuszczać, iż autorem ich projektu był ten sam architekt. Czas budowy pałacu w Lubiatowie, wzniesionego na zlecenie Friedricha Wilhelma von Schöninga, przez analogię do Karska można określić na ok. 1890.

Wśród rezydencji istniejących w granicach obecnego powiatu pyrzyckiego nie brakowało utrzymanych w formach neorenesansowych. Do typu toskańskiej willi z wieżą nawiązuje pałac

w Mielęcinie, położonym już na terenie dawnej Nowej Marchii. Dość nieregularna w rzucie, okazała budowla wzniesiona została w latach 80. lub 90. w. XIX, w odmianie neorenesansu o cechach tzw. kostiumu francuskiego. Z czerwonym, ceglany licem elewacji kontrastuje tu jasny, tynkowy detal. Motyw czworobocznej wieży z półkuliście zamkniętymi prześwitami charakterystyczny dla tzw. willi włoskich, w 1. poł. w. XIX rozpowszechniony w Europie za pośrednictwem Anglii, w Niemczech przejęty został przez *K. F. Schinkla* oraz innych architektów, w których twórczości przetrwał – jak widać – niemal do końca stulecia.

Na omawianym terenie zachowało się kilka innych rezydencji w formach włoskiego neorenesansu, w jego redakcji bardziej tradycyjnej, mającej jeszcze cechy klasycyzmu. Są to niewielkie budynki o symetrycznych, skromnie dekorowanych fasadach. Częstokroć uległy silnej dewaloryzacji w wyniku przeprowadzonych przebudów, dość wspomnieć dwory w Wołczynie i Jedlicach koło Lipian, czy podpyrzyckim Ryszewku (ten ostatni z wyraźnymi cechami neobaroku).

Nie ma na obszarze dzisiejszego powiatu Pyrzyce budowli powstałych od podstaw w stylu tzw. niemieckiego renesansu, popularnego zwłaszcza w końcu w. XIX. Jedyń taką realizacją była przebudowa pałacu von Prolliusów w Laskowie. Wzniesiony w r. 1842, został rozbudowany w r. 1855, a zwłaszcza w 1898, kiedy to dostawiono dwie wieże. W rezultacie powstała malownicza bryła ze szczytami wzorowanymi na późnogotyckich i wieżami o baniastych hełmach.

Kostiumem stylowym, który zaznaczył swe istnienie na przełomie XIX i XX w. był neobarok. Jego pojawienie się związane było z „odkryciem” baroku – dawniej odsądzanego od czci i wiary, a teraz docenionego jako pełnoprawny styl. Tendencje te znalazły swój wyraz w przekształcaniach starszych rezydencji. Pałac w Batowie, wzniesiony w r. 1870 dla rodziny Schroeder, został w 1. ćw. w. XX przebudowany w dość oszczędnych formach, nawiązujących do wczesnego klasycyzującego baroku. W ostatnich latach zrujnowany, przetrwał do dziś jako mało czytelny relikw. W doskonałym stanie zachował się natomiast pałac w Pstrowicach. Istniejący tu dwór z r. 1867, został w r. 1903 powiększony o nową część oraz nakryty mansardowym dachem. Swymi formami nawiązuje do późnobarokowej architektury wieku XVIII, różniąc się jednak od niej asymetrią

bryły i obecnością elementów secesyjnych. Przed fasadą pałacu zachowała się neorenesansowa fontanna, datowana na 1861.

Secesyjna ornamentyka pojawia się na elewacjach dworu w Czernicach, wzniesionego w r. 1913 dla rodziny Haak. Ta eklektyczna budowla o malowniczej bryle z wieżą nawiązującą do późnego gotyku i renesansu, mansardowym, neobarokowym dachu i ceglanych, nietynkowanych, ale bogato zdobionych elewacjach jest już ostatnim akordem historyzmu w budownictwie rezydencjonalnym regionu pyrzyckiego. Po I wojnie światowej nie powstały tu żadne znaczące siedziby szlacheckie. Okres po r. 1945 r. przyniósł zagładę niektórych cennych obiektów. Wiele jednak dawnych rezydencji przetrwało – w różnym stanie – do naszych czasów. Obecnie w większości opuszczone, ulegają szybkiej destrukcji.

Przy każdym pałacu i niemal każdym dworze w regionie pyrzyckim istniał mniejszy, lub większy park, na ogół ukształtowany w XIX w. w konwencji krajobrazowej. Najcenniejszym w powiecie założeniem komponowanej zieleni, mającym ponadregionalne znaczenie jest park pałacowy w Przelewicach. Założony w r. 1802 przez Augusta Heinricha von Borgstede z Berlina, rozbudowany po 1821 z polecenia księcia Augusta Pruskiego, służył jego metresie, Marii Auguście Arend. W późniejszych latach uzyskał cechy parku krajobrazowego. W latach 1933-1938, za czasów Conrada von Borsiga, przebudowany został w stylu naturalistycznym, wg projektu zespołu berlińskich specjalistów ze szkółki drzew Ludwiga Spätha: Helmuta Spätha, Carla Kempkesa oraz Karla Heydenreicha. Przekształcony wtedy w arboretum z wieloma egzotycznymi gatunkami drzew i krzewów, różnorodnymi wnętrzami ogrodowymi (jak np. ogród japoński, ogród skalny, wrzosowisko, źródliko) i okolonymi zielenią stawami, należy dziś do głównych atrakcji przyrodniczych Pomorza Zachodniego. Mimo, iż w pierwszych powojennych dziesięcioleciach przeżywał okresy zaniedbania, zachował swój dawny charakter. Obecnie pozostaje pod fachową opieką pracowników istniejącego w Przelewicach Botanicznego Centrum Badawczo-Wdrożeniowego. W parku przelewickim oglądać można wzniesione tu w latach trzydziestych XX wieku budowle ogrodowe, jak „domek japoński”, czy szałas pasterski, będący rekonstrukcją zniszczonego po wojnie oryginału. Najstarszą budowlą parku jest jednak ruina rotundy – dawnego mauzoleum Augusty von Prillwitz i jej dzieci, wzniesionego w latach

trzydziestych w. XIX, wg projektu *Karla Friedricha Schinkla* i zniszczonego w okresie powojennym.

Zdecydowanie mniej szczęścia, niż wspaniałe arboretum przelewickie, miały inne parki regionu pyrzyckiego. Choć zachowane jako tereny zielone, są dziś na ogół zdziczałe i zarośnięte przez samosiewy. Na skutek braku pielęgnacji, a często systematycznego dewastowania, dawny układ kompozycji tych założeń pozostaje dziś nieczytelny. Jako przykłady mogą tu służyć rozległe założenia parkowe w Żabowie, czy Klukach, gdzie park ciągnie się aż do sąsiedniej wsi Oćwieka. Chlubnym wyjątkiem jest park w Karsku, który dzięki przeprowadzonej rewaloryzacji odzyskał swój pierwotny charakter. Dziś, jak dawniej można tu podziwiać zwartą zieleń, skupioną wokół polany przed elewacją pałacu.

Ważnym elementem założeń dworskich i pałacowych były folwarki. Do połowy w. XIX zabudowania folwarczne, w większości wznoszone w konstrukcji ryglowej, miały czysto utylitarny charakter i niezbyt wielką skalę. Najstarszym spośród zachowanych w powiecie obiektów gospodarczych jest owczarnia w Liniach, pochodząca jeszcze z w. XVIII. – wydłużony budynek, wzniesiony z nieobrobionych kamieni polnych i pozbawiony jakiegokolwiek dekoracji. W w. XIX powstały dwa charakterystyczne budynki mleczarni w majątkach w Przelewicach i w Pstrowicach. Piętrowe, wysoko podpiwniczone, nakryte dwuspadowymi dachami są budowlami o grubych murach z kamienia polnego, pozwalających na utrzymanie we wnętrzu odpowiednio niskiej temperatury.

Połowa wieku XIX jest okresem przemian gospodarczych na pomorskiej wsi, tym bardziej widocznych na obszarze żyznych pyrzyckich czarnoziemów. Przejście na produkcję wielkotowarową w juniorskich folwarkach, spowodowało konieczność wznoszenia obszernych zabudowań gospodarczych o nieznaną dotychczas skalę. Budynki zakładane wokół rozległych dziedzińców gospodarczych, przed dworami i pałacami, niejednokrotnie przewyższają te ostatnie okazałością, a czasem również klasą architektonicznego wystroju. Silnie wydłużone w planie obory, chlewnie, owczarnie, stajnie i stodoły, czasami z magazynowym poddaszem, nakryte są najczęściej niskimi dachami dwuspadowymi. Wznoszone z kamienia łupanego i cegły, mają na ogół ceglany detal, jak np. gzymsy, fryzy, nadproża otworów zamkniętych łukami półkolistymi i odcinkowymi. Do najbardziej okazałych należą zabudowania folwarków w Przelewicach,

Żabowie, Karsku, Kłodzinie, Laskowie. Na szczególną uwagę zasługuje okazały rozmiarów obora w Krzemlinie z 3. ćw. w. XIX. Od strony dziedzińca parterowa, od zewnątrz dwukondygnacyjna o wewnątrz nakrytym sklepieniami krzyżowymi, wspartymi na dwóch rzędach granitowych kolumn, „ubrana” została w dekoracyjny kostium neogotyku angielskiego z otworami zamkniętymi łukiem Tudora oraz blankami i wieżyczkami w zwieńczeniach elewacji. Efekt niezwyklej okazałości osiągnięto projektując dwukondygnacyjną elewację zewnętrzną o środkowym ryzalicie podobnym do warownego zamku. Monumentalizm tego rozwiązania podnosi usytuowanie budynku na stoku wzniesienia, górującego nad położonym w zagłębieniu stawem.

Twórcy innych założeń folwarcznych również nie gardzili efektem dekoracyjności. W Laskowie poszczególne budynki zespołu zostały w zależności od swej funkcji oznaczone ceramicznymi tondami z półplastycznymi przedstawieniami łbów zwierząt i emblematów. Na tondach zdobiących budynek stajni i chlewni z 3. ćw. w. XIX przedstawiono łby świni i konia, na owczarni z 1909 – łeb barana, na budynku magazynu zbożowego i owczarni z 1912 – motyw wagi i snopka. W początkach wieku XX budynki folwarczne zyskują na okazałości oraz dekoracyjności, tak w ukształtowaniu elewacji, jak i bryły. Budynek dawnej owczarni w Barnimiu z r. 1901, ozdobiony został geometrycznym fryzem z prostokątnych płycin. Położone przy sąsiednim dziedzińcu zabudowania, zwłaszcza budynek inwentarski i obora mają elewacje urozmaicone licznymi tynkowanymi blendami oraz wysokie dachy naczółkowe z wystawkami. W zbliżonej konwencji zostały zaprojektowane obiekty folwarczne w Ukiernicy, gdzie rządcówka, jak i budynki gospodarcze (m.in. stajnia) otrzymały równie bogaty ceramiczny wystrój elewacji oraz nakryte zostały wysokimi, ceramicznymi dachami. Wysokie, łamane dachy z wystawkami wieńczą budynek stajni i chlewni w Wójcinie z r. 1921. Formy modernistyczne, ale nawiązujące do miejscowej tradycji prezentuje spichlerz w Kłodzinie, wzniesiony w r. 1930. W dolnej kondygnacji murowany z cegły, z półkoliście zamkniętym otworem wejściowym, w górnych ryglowy z ceglanym wypełnieniem, nakryty jest dwuspadowym ceramicznym dachem.

Poza wielkimi budynkami, tworzącymi ściany dziedzińców folwarcznych, wznoszono mniejsze o bardziej wyspecjalizowanej funkcji. Gołębniki pojawiają się w kilku zespołach folwarcznych

z pocz. w. XX. Dwa spośród nich, zachowane w Barnimiu i Laskowie (tu z 1909), mają asymetrycznie rozmieszczone wieżyczki. Trzeci, zdecydowanie najciekawszy, wzniesiony został w Lubiatowie w r. 1902. Założona na planie ośmioboku dwukondygnacyjna bryła, nakryta jest ceramicznymi dachami i zwieńczona centralną wieżyczką. Na dziedzińcach gospodarczych stały niewielkie budynki służące technicznej obsłudze gospodarstwa, takie jak wagi i kuźnie, czy warsztaty. W Zabowie przetrwała zbudowana w pocz. w. XX kuźnia z dwuarkadowym podcieniem w elewacji szczytowej oraz stolarnia z 1912.

Przy folwarkach budowano czasami dość spore zakłady przetwarzające płody rolne. Okazałe budynki gorzelni, piętrowe z wysokimi kominami, na ogół pochodzące z 2. poł. w. XIX zachowały się w Przelewicach, Nowielinie, Kłodzinie i Przywodziu.

Nieliczne są budowle użyteczności publicznej, które przetrwały w obu miastach. Zarówno w Pyrzycach, jak i Lipianach zachowały się dawne siedziby władz miejskich. Wyjątkowo burzliwe były dzieje ratusza pyrzyckiego. Pierwotnie gotycki, spalony podczas pożaru w r. 1496, w 1572 odbudowany w innym miejscu w renesansowych formach, oraz ponownie po spaleniu w 1634, należał – zdaniem osiemnastowiecznego kronikarza Ludwiga Brüggemanna – do najpiękniejszych tego typu budowli na Pomorzu. Gruntownie przebudowany w latach 1851-1852 był wówczas stosunkowo skromnym budynkiem późnoklasycystycznym, jednopiętrowym, o dwuspadowym dachu. Kolejny raz przekształcony w latach 1934-1937, uzyskał zewnętrzny kształt zgodny z estetyką okresu nazizmu. Uproszczony detal elewacji i arkadowy podcień w jednej ze ścian szczytowych nawiązywać miały do architektury późnego baroku i klasycyzmu. Zrujnowany podczas walk o miasto na początku r. 1945, po wojnie przeznaczony był na siedzibę władz powiatowych – dlatego też odbudowa z lat 1958-1960 wiązała się z podwyższeniem o jedną kondygnację i dodaniem skrzydeł bocznych. Obecna, klasycyzująca architektura ratusza zdradza w dużym stopniu cechy socrealizmu. O dawnej metryce budowli świadczą zachowane piwnice. Zdecydowanie bardziej jednorodny jest ratusz w Lipianach, choć i on swą obecną szatę architektoniczną otrzymać miał w latach 1828-1829 w wyniku odbudowy starszego spalonego obiektu. Obecny jest budynkiem klasycystycznym, jednopiętrowym, o symetrycznej fasadzie i dwuspadowym, ceramicznym dachu.

Do ważnych gmachów publicznych, zwłaszcza w w. XIX i XX, należały szkoły. W Pyrzycach, podczas działań wojennych w r. 1945 zniszczeniu uległy neorenesansowy gmach Gimnazjum im. Bismarcka z lat 1859-1860 oraz pochodzący z r. 1905 budynek szkoły dla dziewcząt. W latach 70. w. XX rozebrany został neogotycki budynek szkoły dla chłopców, tzw. Fundacji Ottońskiej wzniesiony w latach 1826-1827, wg projektu *K. F. Schinkla* koło studzienki św. Ottona. W mocno zmienionej formie przetrwał do dziś okazały gmach Seminarium Nauczycielskiego, zbudowany w r. 1881 na tzw. Winnej Górze, zniszczony podczas wojny i odbudowany w latach 60. w. XX, z przeznaczeniem na szpital powiatowy. Złożony z dwupiętrowego korpusu i niższych o jedną kondygnację skrzydeł, miał proste elewacje z nietynkowanej cegły. Przetrwał natomiast w niezmienionej formie położony nieopodal, skromny ceglany budynek szkoły przy ul. Poznańskiej 3.

W Lipianach przy ul. Kościuszki u zbiegu z ul. Szkolną zachował się zespół budynków szkolnych. Najstarszy z nich, wzniesiony w latach 1875-1876, przedłużony w r. 1905, mimo przebudowy w latach 80. w. XX, zachował ceglane elewacje o prostych, utylitarnych formach. Drugi, o kostiumie nawiązującym do baroku i klasycyzmu powstał zapewne po 1910, równocześnie z wolno stojącą salą gimnastyczną. Skromne lecz charakterystyczne budynki szkół z 2. poł. w. XIX – parterowe i piętrowe, wznoszone z czerwonej cegły, zachowały się w kilku wsiach, np. w Bielicach, Parsowie i Brzesku.

Najstarszym w Pyrzycach, zachowanym do dziś obiektem służącym instytucji opieki społecznej jest dawna siedziba fundacji Krammego przy ul. Szkolnej 4. Trójskrzydłowy, klasycystyczny budynek powstał w r. 1828, wg projektu szczecińskiego architekta *Johanna Jakoba Blaurocka*. Z r. 1902 pochodzi budynek dawnego szpitala miejskiego w Lipianach, wzniesiony z czerwonej cegły, na miejscu starszego przytułku z r. 1780. Na przełomie w. XIX i XX został wzniesiony, a ok. 1910 rozbudowany budynek szpitala-przytułku w Wierzbnie, wzmiankowanego w r. 1474. Już na lata dwudzieste w. XX przypada powstanie budynku dawnej prywatnej kliniki chirurgiczno-ginekologicznej dra Waltera Eberhardta przy ob. ul. Poznańskiej 1 w Pyrzycach. Dwukondygnacyjny z poddaszem, nakryty wysokim, czterosпадowym dachem, utrzymany jest w formach klasycyzującego modernizmu.

Wiek XIX był okresem rozwoju łączności i komunikacji. Świadczą o tym również zachowane na terenie obecnego powiatu budynki

– siedziba Urzędu Pocztowego przy ul. Bogusława w Pyrzycach (z końca w. XIX) oraz dworce kolejowe budowane na oddanej do użytku w r. 1882 linii Stargard-Myślibórz. Wśród budynków kolejowych najokazalsze były dworce w Pyrzycach i Lipianach. O ile ten pierwszy zachował swą dawną formę, to drugi zastąpiony został w okresie powojennym nowym budynkiem.

Dawna zabudowa mieszkalna przetrwała do dziś w centrum Lipian i na peryferiach obu miast, uległa natomiast całkowitemu zniszczeniu w obrębie murów obronnych Pyrzyc. To właśnie przy rynku w Pyrzycach istniała do 1945 kamienica z renesansowym szczytem, określana jako „Stara Winiarnia”. W obrębie murów miejskich dominowała jednak zabudowa w konstrukcji ryglowej, z której wznoszono domy ustawione zarówno szczytowo, jak i kalenicowo.

Do naszych czasów przetrwały ryglowe domy w Lipianach. Są to budynki z 2. poł. w. XVIII i pocz. XIX, usytuowane kalenicowo (z wyjątkiem domu przy ul. Oświęcimskiej 6), jednopiętrowe, nakryte dachami dwuspadowymi, o wnętrzach na ogół dwutraktowych, czasem z relikdami tzw. „czarnej kuchni”, nieraz z przejazdami przyszczytowymi (jak przy ul. Jedności Narodowej nr 61, czy Niepodległości nr 10). Obok domów mieszczańskich wznoszonych na pojedynczych działkach, powstały wydłużone, wielorodzinne budynki przy ul. Szkolnej 17 (ob. Miejska i Gminna Biblioteka Publiczna) i Armii Krajowej 29/31, pierwotnie być może przeznaczone dla stacjonującego w Lipianach wojska. Obecnie stan zachowania zabudowy ryglowej jest katastrofalny, z wyjątkiem kilku zaledwie obiektów, jak wspomniany już budynek biblioteki przy ul. Szkolnej nr 17 (niemal całkowicie zrekonstruowany w latach 80. w. XX), czy domy przy ul. Oświęcimskiej 6 oraz Niepodległości 10.

Murowane kamienice z 2. poł. w. XIX i pocz. XX przetrwały w Pyrzycach przy ulicach Bogusława i Dworcowej oraz w Lipianach przy rynku, ob. placu Wolności i kilku głównych ulicach. W Pyrzycach są to budynki dwupiętrowe, w Lipianach również jednopiętrowe, ustawione kalenicowo, o elewacjach zdobionych skromnym detalem, najczęściej w stylistyce neorenesansowej. Niektóre z kamienic wyróżniają się indywidualnym opracowaniem fasad. W Lipianach cechy późnego klasycyzmu zachowała jednopiętrowa kamienica przy pl. Wolności 6, zaś elementy romantycznego kostiumu neogotyckiego – kamienica przy ul. Mickiewicza 5 (obie z 3. ćw.

w. XIX). Powstałe w końcu tego stulecia kamienice przy ul. Armii Krajowej 38, Jedności Narodowej 67 oraz Jedności Narodowej 46 posiadają wystrój eklektyczny. Pierwsze dwie w stylistyce zbliżonej do północnego neorenesansu, trzecia neobaroku. Z tego samego czasu pochodzą pyrzyckie kamienice przy ul. Bogusława nr 16, 17, 18, 19 o elewacjach oblicowanych czerwoną cegłą lub ozdobionych skromnym, ceglany detalami. Bogatą sztukatorską dekoracją wyróżnia się kamienica z pocz. w. XX przy ul. Lipiańskiej 39, której fasadę zdobią dwa owalne medaliony z wyobrażeniami nimfy i satyra. W klasycyzujących formach wczesnomodernistycznych zaprojektowane zostały elewacje kamienic przy ul. Dworcowej nr 7 i 9. Na uwagę zasługują też wolnostojące wielorodzinne domy dla pracowników kolei przy ul. Dworcowej nr 15 i 19 oraz podobny piętrowy budynek przy ul. Stargardzkiej nr 34.

Na peryferiach obu miast zachowały się interesujące budynki jednorodzinne o willowym charakterze, projektowane w różnych konwencjach stylowych. W stylistyce neorenesansowej utrzymane są niewielkie domy przy ul. Jedności Narodowej nr 28 i 39 w Lipianach oraz położona przy tej samej ulicy okazała piętrowa willa pod nr 17. Wzniesiona w formach północnego renesansu willa nr 15 zwraca uwagę swą malowniczą bryłą i dekoracyjnością oblicowanej czerwoną cegłą fasady. W konwencji tzw. domu wiejskiego z ok. 1910 r., zaprojektowane zostały lipiańskie wille przy ul. Jedności Narodowej nr 14, 33, 35-37 oraz w Pyrzycach przy ul. Kościuszki nr 14 i Rejtana nr 2. W Lipianach nie brak też obiektów modernistycznych, często o cechach ekspresjonizmu z lat 20. w. XX – jak wielorodzinne wolnostojące domy przy ul. Jedności Narodowej nr 4, 6, 8-8a, 10. Z lat 30. pochodzi okazała modernistyczna willa przy ul. Jedności Narodowej 1, o interesująco ukształtowanej bryle z wysokimi ceramicznymi dachami.

Wśród zabytkowych budynków przemysłowych na uwagę – poza gorzelniami folwarcznymi – zasługują młyny i wieże ciśnień. W Pyrzycach parowy (dawniej wodny) młyn przy ul. 1 Maja 35, zwany niegdyś fortecznym, wymieniany już w r. 1561, powstał w obecnej formie w pocz. w. XX. Drugi, wodny młyn przy ul. Mickiewicza 1 zbudowany został w r. 1894. Również z końca w. XIX, pochodzi młyn w Przelewicach. Wszystkie te budynki wzniesione zostały z czerwonej cegły w dość prostych, utylitarnych formach. W Pyrzycach zachowały się dwie wieże ciśnień – z r. 1903 i 1936. Interesują-

ce formy architektoniczne, będące echem ekspresjonizmu ukazują drugą z nich, wzniesiona na potrzeby kolei.

Jeszcze w połowie w. XX region pyrzycki wyróżniał się niezwykle ciekawymi formami architektury ludowej. Charakterystyczna dla tego terenu wąskofrontowa tzw. chałupa pyrzycka, ustawiona do drogi szczytową elewacją z wejściem, miała od frontu część mieszkalną z korytarzem prowadzącym do „czarnej kuchni”, od tyłu – część gospodarczą z pomieszczeniami inwentarskimi. Ten archaiczny typ domostwa, przyniesiony na Pomorze Zachodnie przez kolonistów z zachodu, przetrwał na obszarze pyrzyckich czarnoziemów od czasów średniowiecza.

Zwarta zabudowa wąskofrontowa jeszcze kilkadziesiąt lat temu istniała we wsiach takich jak Brzesko, Letnin, Nieborowo, czy Zaborsko. W r. 1959 spłonęła większa część wsi Brzesko. W dalszych latach, tradycyjne chałupy, niszczone przez pożary, dewastowane przez nowych użytkowników, wreszcie zastępowane przez nowe, murowane domy znikły całkowicie z krajobrazu ziemi pyrzyckiej. Ocalały pojedyncze obiekty. W Zaborsku pozostały dwa okazałe domy, nr 19 i 36, z których pierwszy posiada użytkowe poddasze, służące pierwotnie zazwyczaj jako spichlerz. Również dwa domy, stojące obok siebie przetrwały w Nieborowie. Oznaczone numerami 33 i 34 pochodzą odpowiednio z lat 1829 i 1828. Niedawno remontowany dom nr 34, dekorowany był we wnętrzu polichromią na stropie o motywie kasetonów z ornamentem roślinnym. Nieużytkowane są pozostałe dwie chałupy pyrzyckie w Młynach (nr 3) i w Tetyniu (w zagrodzie nr 43), mniejsze od wyżej opisanych, należały zapewne do biedniejszych gospodarzy.

Reminiscencją dawnego typu zabudowy są w wielu wsiach szczytowo ustawione domy z wejściem pośrodku frontowej elewacji, a czasem z częścią inwentarską usytuowaną pod jednym dachem z mieszkaniem właścicieli. Jako przykłady trwania tradycyjnych form mogą służyć zachowane w Tetyniu murowane domy nr 45 i 46 z ok. 1880, czy zbudowany w latach 30. w. XX dom nr 40 w Brzesku – murowany, piętrowy, ale celowo nawiązujący kompozycją elewacji do dominujących jeszcze wówczas we wsi tradycyjnych chałup.

Poza archaicznym domem wąskofrontowym istniał w regionie pyrzyckim nieco nowszy typ chałupy szerokofrontowej. Najciekawszym tego typu obiektem jest chałupa nr 20 w Ryszewie, z datą 1852 w ozdobiście ukształtowanym nadświetlu frontowych drzwi. Podobne

domy o dachach dwuspadowych i naczółkowych, przetrwały w kilku innych wsiach, choć na ogół są tam w złym stanie. Przy niektórych jeszcze do niedawna istniały zabudowania gospodarcze. Obecnie najstarszym ich przykładem jest stodoła zagrody nr 4 w Ryszewku, datowana na 4. ćw. w. XVIII.

Na miejscu dawnej zabudowy ryglowej wznoszono w wiekach XIX i XX murowane domy, o elewacjach utrzymanych w modnych wówczas stylach – od późnego klasycyzmu, przez neorenesans do modernizmu. Szczególnie okazała zabudowa tego typu zachowała się w Tetyniu, Wierzbnie i Bielicach. Przy wielkich majątkach ziemskich powstawały zespoły czworaków. Najbardziej interesujące, choć dziś zdewaloryzowane, zbudowano na pocz. wieku XX w Zabowie i Mielęcinie, a w latach 20. tego stulecia w Warnicach.

Poza parkami podworskimi i cmentarzami brak na omawianym terenie większych założeń zielonych o charakterze zabytkowym. W Pyrzycach rolę promenady spacerowej pełnią dawne wały wokół murów miejskich, w wieku XIX obsadzone drzewami. W latach 1825-1826 powstał niewielki park wokół studni św. Ottona w Pyrzycach, zaprojektowany przez słynnego architekta krajobrazu, *Josepha Petera Lenné*. Zatracił dziś w znacznym stopniu swój dawny charakter, jednak w centralnym punkcie przetrwała studzienka św. Ottona, czyli architektoniczna obudowa dawnego źródła, według tradycji będącego miejscem chrztu Pyrzyczan w r. 1124. Kamienna klasycystyczna studzienka z krzyżem zrealizowana została według projektu *Karla Friedricha Schinkla*. W dość dobrym stanie przetrwał urządzony ok. 1881 skwerek z okrągłym klombem przed gmachem dawnego seminarium nauczycielskiego, obecnego szpitala przy ul. Jana Pawła II.

Najrozleglejsze w powiecie cmentarze istnieją w Pyrzycach i Lipianach. Na tym ostatnim, założonym w r. 1834 przetrwały pozostałości dawnej kompozycji zieleni, a także kaplica z ok. 1910 oraz kilka starych nagrobków, w tym burmistrza Friedricha Brandta (1862-1917). Spośród licznych cmentarzy wiejskich najbardziej interesujące zachowały się w Okunicy, gdzie na osi alei usytuowana jest kaplica z w. XIX/XX oraz w Barnimiu, do którego prowadzi okazała bramka z 2. poł. wieku XIX.

Na obszarze obecnego powiatu pyrzyckiego przetrwało kilka interesujących zespołów wyposażenia kościołów. Wnętrze kościoła w Brzesku, nakryte barokowym drewnianym pseudosklepieniem z r. 1697,

zachowało późnorennesansowe wyposażenie – ołtarz z elementami dawnego tryptyku późnogotyckiego, ambonę i barokowe emblematyczne obrazy. Nie zachował się niestety pochodzący z przełomu wieków XVI i XVII manierystyczny wystrój kościoła w Liniach, o wnętrzu nakrytym niegdyś kasetonowym stropem., z ołtarzem, stallami i zdobioną polichromiami emporą. Stosunkowo skromny, ale dość dobrze zachowany jest manierystyczno-barokowy wystrój kościoła w Czarnowie – z ołtarzem z r. 1673 i amboną. W dużym stopniu zdewaloryzowany został wystrój kościoła w Nowielinie. Choć barokowy ołtarz, manierystyczna ambona i pochodząca z tego samego czasu empora zachodnia, zdobiona malowidłami o treści chrystologicznej, przetrwały na swoich pierwotnych miejscach, datowane na początek w. XVII stalle i empora kolatorska, zostały zdemontowane ok. 1988 r. Charakterystyczna i bogata była grupa wyposażenia kościołów barokowych 1. poł. wieku XVIII: w Wierzbnie, Obrycie i Zaborsku. Nakryte odeskowanymi stropami z faseta, zdobionymi figuralną polichromią, wyposażone były m.in. w ołtarze ambonowe oraz dekorowane sycerką i polichromiami ławy i empory. Kościół w Wierzbnie, największy spośród wymienionych, zachował do dziś malowany strop z r. 1738, jednak pozostałe elementy wyjątkowo harmonijnego wnętrza uległy dewaloryzacji (jak ołtarz ambonowy, czy empora zachodnia), zostały usunięte (jak barokowe stalle) lub też los ich jest nieznany (jak gotyckich płyt, prawdopodobnie pozostających pod wykonaną w r. 2007 posadzką prezbiterium). Kościół w Zaborsku już w r. 1930 utracił swą barokową malarską dekorację stropu, która została zastąpiona nową polichromią. Do dziś jednak zachowały się pozostałe elementy wyposażenia, wśród których najcenniejszy jest ołtarz ambonowy. Całkowitemu zniszczeniu pod koniec II wojny światowej uległo natomiast wnętrze kościoła w Obrycie, niegdyś z barokowymi malowidłami stropu i bogatym wyposażeniem.

We wnętrzach sakralnych wieku XIX dominuje stylistyka neogotycka. Doszczętnie zniszczone podczas ostatniej wojny zostało pochodzące z ok. 1853 wyposażenie kościoła św. Maurycego w Pyrzycach, zaprojektowane przez arch. *Carla Johanna Bogislava Lüdecke* z Wrocławia, jak cyborium nad ołtarzem, ambona, czy prospekt organowy. Do dziś przetrwały – i to niekompletne – neogotyckie wyposażenia kościołów wiejskich, np. w Kozielicach, czy Mielnie Pyrzyckim. W wyniku przebudów w 2. poł. wieku XIX powstawały nie

tylko nastawy ołtarzowe i ambony, lecz także emporie muzyczne, prospekty organowe, ławy, witraże i inne elementy. W zdecydowanie odmiennej, bo neobarokowej stylistyce urządzone zostało wnętrze kościoła w Lipianach, odbudowanego po pożarze w latach 1913-1914. Do dziś zachowała się szczęśliwie większość powstałych wówczas elementów – ołtarz z obrazem Ostatnia Wieczerza, organy, witraże i drewniane pseudosklepienie z ornamentalną polichromią. Modernistyczny wystrój wnętrza otrzymał kościół rzymskokatolicki w Jesionowie z r. 1932. Zachowały się w nim figuralne i ornamentalne witraże, Droga Krzyżowa, metalowe tabernakulum oraz proste i funkcjonalne ławy.

Najstarsza spośród zachowanych nastaw ołtarzowych na omawianym terenie pochodzi częściowo z 1. poł. w. XVI. Są to późnogotyckie rzeźbiarskie partie retabulum w Brzesku, które w swej otwartej postaci reprezentuje typ „ołtarza czterech dziewic” z figurą Madonny z Dzieciątkiem i postaciami czterech świętych Niewiast w szafie środkowej oraz postaciami Apostołów na awersach skrzydeł. Zapewne z tego samego czasu pochodzi krucyfiks ze zwieńczenia. W 2. poł. wieku XVI powstał szereg ołtarzy w tradycyjnym, jeszcze późnogotyckim typie tryptyku lub pentptyku. Renesansowa w formie szafa ołtarzowa zachowywała nadal horyzontalną kompozycję, nieraz pozbawioną podziałów architektonicznych (jak w ołtarzu z kaplicy św. Jerzego w Gryficach, obecnie w kościele św. Maurycego w Pyrzycach), częściej jednak o podziałach zredukowanych do elementów poziomych, takich jak gzymsy i architrawy (jak w późnorenesansowej szafie gotyckiego pentptyku w Brzesku, czy wykonanych całkowicie od nowa ołtarzach w Letninie i Liniach). Tak zakreślone ramy kompozycji wypełniano przedstawieniami figuralnymi rzeźbionymi zgodnie z dawną, późnogotycką jeszcze manierą, łącznie ze zdobiącymi poszczególne kwatery maswerkami.

Pod względem ikonograficznym zachodzą daleko idące zmiany, mające odzwierciedlać reformacyjną teologię. Przedstawienia maryjne i hagiograficzne ustępują miejsca chrystologicznym. Szczególnym przypadkiem jest ołtarz w Brzesku, stanowiący adaptację starszego tryptyku maryjnego z przedreformacyjnych czasów, który uzupełniono o architektoniczną obudowę oraz malowane na rewersach skrzydeł sceny z Męki Pańskiej. Zgodnie z inskrypcją adaptację tę wykonał w 1613 malarz *Michael Haentz* z Choszczna. W ołtarzach z Gryfic (po 1550), Letnina (1590-1600, z którego

przetrawły tylko skrzydła) i w nie istniejącym już retabulum ze Starego Chrapowa (z 1591) centralne miejsce zajmuje płaskorzeźbiona scena Ostatniej Wieczerzy. Wynikało to z nauki reformatorów, zgodnie z którą ołtarz nie mógł być już rozumiany jako miejsce ofiary, lecz jako „stół Wieczerzy Pańskiej”. To ściśle powiązanie treści przedstawienia na ołtarzu z udzielanym przy nim sakramentem było charakterystyczne dla wcześniejszego okresu sztuki protestanckiej, mniej więcej do końca w. XVI. W następnych latach przedstawienie Ostatniej Wieczerzy znajduje swoje miejsce w predelli, zaś w polu głównym pojawia się Ukrzyżowanie, a w zwieńczeniu – Zmartwychwstanie. Tak było w nie istniejącym już ołtarzu z Linii, datowanym na ok. 1600.

Pierwszą w pełni architektoniczną nastawą był manierystyczny ołtarz w Tetyniu. Ze zniszczonej w latach 70. wieku XX nastawy ocalały obrazy Ostatnia Wieczerza i Zmartwychwstanie oraz grupa rzeźbiarska Ukrzyżowania. Różne typy architektonicznej nastawy manierystyczno-barokowej prezentują ołtarze w Mielęcinie (po poł. w. XVII) i Czarnowie (1673). Pierwszy, z wydatnymi uszakami zdobionymi misternie rzeźbioną wicią akantową i ornamentem okuciowym, pozbawiony jest obecnie przedstawień figuralnych. Drugi, wczesnobarokowy, ujęty po bokach parami kolumn dźwigających gzymsy z wyłamanymi naczólkami, zachował malowane sceny Ostatniej Wieczerzy, Ukrzyżowania i Oplakiwania. Wysoką klasą snycerki, zdradzającej cechy „horror vacui” wyróżnia się powstały ok. 1700 r. barokowy ołtarz w Nowielinie z trzema obrazami o analogicznych tematach (ze Zmartwychwstaniem w zwieńczeniu).

W początkach w. XVIII następuje zasadnicza zmiana formy nastaw ołtarzowych poprzez ich połączenie z ambonami i – w konsekwencji – rezygnację z przedstawień obrazowych. Wiąże się to z przemianami w religijności – kalwinizacją kultu, propagowaną przez panujących oraz pojawieniem się ruchu odnowy protestantyzmu, jakim był pietyzm. Idea ołtarza ambonowego powstała z chęci podkreślenia jedności pomiędzy słowem i eucharystią. Niekiedy korpusy ambon montowano wtórnie do wcześniejszych nastaw ołtarzowych (jak w Mielęcinie), na ogół jednak ołtarze ambonowe powstawały jako specjalnie wykonywane sprzęty o jednorodnym charakterze. W początkowym okresie miały niezwykle dekoracyjny charakter. Ziemia pyrzycka, położona tuż przy granicy z Nową Marchią, była terenem działalności wybitnego snycerza

Heinricha Bernhardta Hattekerela, pochodzącego z Bielefeld w Westfalii i osiadłego w Moryniu – od ok. 1703 do śmierci w r. 1734. Jego autorstwo potwierdzone jest w przypadku datowanego na 1730, nie istniejącego już ołtarza w podpryżckim Płońsku, jednak opierając się na analizie zachowanych dzieł, można mu również z dużym prawdopodobieństwem przypisać ołtarze ambonowe w Przelewicach i Laskowie. Pierwszy z nich, o niezwykle obfitej i barwnej polichromowanej dekoracji snycerskiej zachował finezyjnie rzeźbione postacie Synagogi i Ecclesii. Na obu widoczne są elementy charakterystyczne dla twórczości *Hattenkerela*, jakimi były plastyczne i precyzyjnie rzeźbione ornamenty roślinne, pokrywające zwłaszcza trzony pilastrów. Dziełem słabszego, choć pozostającego pod wpływem *Hattenkerela* warsztatu, był ołtarz ambonowy w Przywodziu, podobnie jak przelewicki zdobiony dwiema kobiecymi figurami – tu jednak gorzej rzeźbionymi i ustawionymi na tle nieproporcjonalnie szerokich pilastrów.

Przed połową wieku XVIII snycerska dekoracja ornamentalna i figuralna ołtarzy, podporządkowana zostaje strukturze ich dynamicznej architektury. Powstaje charakterystyczna grupa ołtarzy o środkowej części ujętej parami kolumn, dźwigających wyłamane belkowanie. W r. 1725 wykonano ołtarz kościoła w Zaborsku, zaś w 1738 – mocno dziś zdewaloryzowaną nastawę w Wierzbnie. Z podobnego więc czasu co dwa wymienione, pochodzić muszą ołtarze o niemal identycznej kompozycji w Rosinach i Ryszewku. W 1. ćw. wieku XVIII powstały nastawy w Obrominie i Swochowie, ujęte po bokach pojedynczymi kolumnami (w Obrominie spiralnymi) oraz wydatnymi uszakami. U schyłku w. XVIII typ ołtarzy ambonowych zanika. Jednym z ostatnich był powstały ok. 1777. ołtarz w Lipianach, z którego zachowały się tylko rzeźby św. Piotra i Pawła, dłuta *J. C. Worma* (dziś ponownie w ołtarzu głównym kościoła w Lipianach).

W liturgii poreformacyjnej czytanie i wykład Pisma Świętego urastają do roli kluczowych punktów nabożeństwa. Nic więc dziwnego, że szczególnie ważnym elementem wyposażenia kościołów stają się ambony, będące miejscem zwiastowania Słowa Bożego. Okazałe kazalnice kształtowane są w myśl złożonych nieraz programów ikonograficznych. Na ziemi przyżyckiej przetrwało kilka manierystycznych ambon z pocz. w. XVII. Najbogatsza z nich, zarówno pod względem formy, jak i przedstawionych obrazowo

teologicznych treści, zachowała się w Brzesku. W inskrypcji umieszczonej na jej podporze upamiętniono czas powstania – 1612 oraz inicjały twórcy *M. H.* – zapewne *Michaela Haentza*, autora malowideł w brzeskim ołtarzu. Zgodnie z przyjętymi zasadami ścianki korpusu ambony zdobią płaskorzeźby z przedstawieniami Ewangelistów, jako „świadców Chrystusa”, opatrzone odpowiednio dobranymi wersetami z psalmów, które „ukazują boską moc zawartą w Słowie oraz stanowią prośbę o łaskę życia zgodnego ze Słowem” (Marcin Wisłocki). Na baldachimie, będącym symbolicznym przedstawieniem nieba, umieszczono obrazy z wizerunkami Salvatora Mundi oraz aniołów (ukazanych jako uskrzydłone głowy).

Obfitością manierystycznej ornamentyki i barwnością polichromii, oddziałuje ambona brzeska tym silniej, że przetrwała w formie zbliżonej do pierwotnej (oprócz bariery schodów, którą wymieniono w pocz. wieku XIX). Fragmentarycznie zachowane są trzy inne kazalnice z tego samego czasu – w Męchowie (z 1604, obecnie bez zaplecka, baldachimu i schodów), Żukowie (z 1610, obecnie korpus z podporą) i Nowielinie (ok. 1600, sam korpus). Dwa pierwsze zabytki, z treściami teologicznymi łączyły program heraldyczny, ukazując umieszczone w płycinach korpusu herby fundatorów. Płyciny ambony w Męchowie, ozdobione były zapewne również malowanymi wizerunkami Ewangelistów, analogicznie jak w Nowielinie. Korpus ambony w Męchowie wspiera się na figurze św. Piotra, co jest zapewne nawiązaniem do osoby fundatora Petera von Küssow. W tym kontekście forma podpory wskazywać musiała nie tylko na biblijną „opokę”, ale również przypominać o wsparciu gminy przez fundatora.

Zdecydowanie skromniejszą formę miały pochodzące zapewne już z 2. połowy wieku XVII ambony w Czarnowie (z ok. 1673) i Mielęcinie (gdzie przetrwał tylko korpus – od w. XVIII wtórnie wmontowany w nastawę ołtarzową). Oba zabytki ozdobione zostały wizerunkami Ewangelistów, malowanymi w prostokątnych płycinach, rozdzielonych prostymi, narożnymi kolumnkami.

Interesującą grupę zabytków stanowią charakterystyczne dla przełomu w. XVII i XVIII barokowe ambony, o powierzchni pokrytej w całości zwojami akantowej wici, pomiędzy które wplecione zostały niewielkie figurki putt. Obiekty takie zachowały się w kościołach w Letninie, gdzie ambona wspiera się na figurze Mojżesza (1703, wyk. *M. H. Ursinus*) i Zabowie (z pocz. w XVIII). Z ambony,

a właściwie już ołtarza ambonowego w kościele Świętego Ducha w Pyrzycach (fundowanego w 1719), przetrwały tylko dwie (zdobiące niegdyś korpus) płyciny z figurkami Ewangelistów oraz przedstawienie Ostatniej Wieczerzy z balustrady przed ołtarzem (obecnie przechowywane w kościele w Mielęcinnie). W późniejszych latach wieku XVIII, po wykształceniu się typu ołtarza ambonowego, zrezygnowano z wykonywania wolno stojących kazalnicy. Pojawiają się one ponownie w w. XIX – wówczas już w formie neogotyckiej, na ogół pozbawione przedstawień figuralnych, jak ambony w kościele św. Maurycego w Pyrzycach (z 1853, obecnie nieistniejąca) i w Mielnie Pyrzyckim (obecnie zdemontowana).

Już w najwcześniejszym okresie chrześcijaństwa na Pomorzu tutejsze kościoły były wyposażane w kamienne chrzcielnice. Początkowo, w wieku XIII były one wykonywane z granitu, być może przez te same warsztaty, które zajmowały się wznoszeniem kamiennych budowli. Owe pierwsze granitowe chrzcielnice miały prostą cylindryczną czaszę, ustawianą na podstawie, jak np. chrzcielnice z Laskowa i z Mechowa. Większość z chrzcielnic zachowała się bez oryginalnych podstaw, niektóre zostały wtórnie ustawione bezpośrednio na gruncie poza kościołem, jak w Rosinach, czy w Mechowie. Chrzcielnica z Laskowa ma powierzchnię czaszy zdobioną płaskorzeźbionym motywem równoramiennego krzyża. Od reszty omawianych zabytków odstaje znacznie mniejszymi wymiarami granitowa czasza w Kłodzinie. Być może służyła pierwotnie jako kropielnica – podobna do tych, które zobaczyć można przy bramce cmentarnej w Starym Chrapowie.

Drugą grupę średniowiecznych chrzcielnic tworzą dwa obiekty z wapienia gotlandzkiego. Zachowane w kościołach w Tetyniu i w Mechowie (przeniesiona tu z Barnimia), reprezentują na omawianym terenie typ szeroko rozpowszechniony na całym pobrzeżu Bałtyku. Chrzcielnice takie, wykonywane z materiału dużo podatniejszego na obróbkę niż twardy granit, odznaczały się też starannie opracowaną formą. Złożone są z hemisferycznej czaszy, podzielonej półkolistymi arkadkami oraz z podstawy o cylindrycznym trzonie.

W okresie poreformacyjnym chrzcielnica, przy której udzielało sakramentu w obecności całej gminy, znalazła swoje miejsce w centrum kościoła, przed ołtarzem. Odpowiednio wyeksponowana, miała teraz okazalszą niż dawniej formę. Świadczy o tym

renesansowa, kamienna sześcioboczna czasza chrzcielnicy z kościoła w Nieborowie, obecnie przechowywana w Muzeum Narodowym w Szczecinie. Wykonana z piaskowca przez warsztat saski pozostający pod wpływem niderlandzkim, ozdobiona jest płasko-rzeźbionymi przedstawieniami Ewangelistów oraz świętych Piotra i Pawła. Ci dwaj ostatni święci oraz Salvator Mundi przedstawieni zostali ok. 1600 w reliefach na bokach drewnianej, manierystycznej chrzcielnicy w Wierzbnie.

Wiek XIX pozostawił po sobie liczne chrzcielnice neogotyckie i jedną neorenesansową w Przywodziu. Te niezbędne – zwłaszcza w kościołach parafialnych – sprzęty wykonywano z metalu (Mielno Pyrzyckie, Swochowo), kamienia (Stary Przylep, Zaborsko) jako odlewy ceramiczne (Brzesko, Zaborsko, Przywodzie) oraz z drewna (Nowielin, Kozielice, Obromino i in.).

W okresie protestanckim kościoły ziemi pyrzyckiej wyposażone zostały w liczne ławy i stalle z ozdobnymi przedpiersiami i zapleckami, a także w empory i łoże kolatorskie. Obecnie zachowały się nieliczne z tych zabytków. W r. 1945 zniszczeniu uległy pochodzące z ok. r. 1600 r. stalle z baldachimem w Liniach, bogato zdobione przedstawieniami cnót. W katedrze szczecińskiej znajdują się powstałe nieco później ławy z baldachimem z Żabowa. Po r. 1945 ławy, stalle i empory, jako elementy obce katolickiej tradycji i stanowiące przeszkodę w liturgii, były nagminnie niszczone, a w najlepszym przypadku rozbierane. W rezultacie w niektórych kościołach, np. w Nowielinie i w Przelewicach, pozostały liczne zdemonstrowane ścianki, często o trudnej do jednoznacznego określenia pierwotnej funkcji. W Nowielinie, gdzie do dewastacji dawnego wnętrza doszło stosunkowo niedawno, bo dopiero ok. 1988, zostały one wtórnie zawieszane na ścianach nawy, w Przelewicach – ustawione wzdłuż ścian prezbiterium oraz wtórnie zamontowane jako przedpiersie empory zach., w Wierzbnie, elementy barokowych ław, czy konfesjonatów posłużyły do konstrukcji nastaw nowych ołtarzy bocznych. Zachowane w Nowielinie i Przelewicach ścianki, pochodzące zapewne z 1. połowy w. XVII, podzielone są półkolistie zamkniętymi płycinami, niektóre zaś ozdobione malowanymi herbami kolatorów, tworzą rozbudowany program heraldyczny. W tym samym Nowielinie pozostała nie zniszczona empora zach., prawdopodobnie z pocz. poł. w. XVII, zdobiona w dość nietypowy sposób, a mianowicie malowidłem wykonanym na naklejonym na

całą powierzchnię płótnie. Do dziś też zachowała się empora zach. w Wierzbnie. Datowana na pocz. w. XVII, w r. 1707 ozdobiona została malowidłami. W XIX wieku w wielu kościołach powstają liczne nowe empory i ławy – na ogół w formach neogotyckich, jak w Nowielinie, Kozielicach czy Mielnie Pyrzyckim.

Niezbędnym sprzętem w kościołach ewangelickich wieku XVII i XVIII były konfesjonały. Do dziś przetrwały dwa z nich, w Żukowie (przeniesiony z Pomietowa) z pocz. w. XVII i w Letninie z 1703. Oba pierwotnie powiązane były z amboną (konfesjonał w Letninie nadal stanowi z nią całość). Zabytek z Żukowa, manierystyczny, ma formę niewielkiego domku o ażurowych ściankach bocznych i narożnych kolumniach, zdobionych intarsją i mazerunkami, konfesjonał z Letnina, barokowy, dekorowany analogicznym jak ambona bogatym snycerskim ornamentem, ma górne ażurowe partie ścianek bocznych, podzielone ozdobnymi tralkami.

W dużych kościołach przeciwwagę dla ołtarza tworzyły po zachodniej stronie nawy organy. Po zniszczeniu organów w pyrzyckim kościele św. Maurycego (organmistrz *Friedrich Wilhelm Kaltschmidt* ze Szczecina, 1853), najbardziej okazałym instrumentem są organy z neobarokowym prospektem w kościele w Lipianach, zbudowane ok. 1914 przez firmę organmistrzowską *Wilhelm Sauer* z Frankfurtu nad Odrą. W większości innych kościołów montowano w wieku XIX niewielkie instrumenty z neogotyckimi i neoromańskimi prospektami, najczęściej pochodzące ze szczecińskiej wytwórni *Barnima Grüneberga*. Jedynie w kościele parafialnym w Jesionowie przetrwały do dziś czynne organy z ok. 1872 r., przeniesione tu z dawnego kościoła ewangelickiego.

Obecnie w żadnym z kościołów powiatu nie są widoczne gotyckie malowidła ściennie. Zamalowane zostało (zapewne po 1945) przedstawienie Piety – widoczne jeszcze w latach 30. wieku XX na północnej ścianie kościoła w Przelewicach (wg H. Priebe – jedyny znany przypadek malarskiego, a nie rzeźbiarskiego ujęcia tego tematu). Z okresu poreformacyjnego tylko w kościele w Brzesku widoczne są dwa odsłonięte spod tynku fragmenty malowideł, zapewne z pocz. w. XVII z manierystycznym ornamentem i fragmentami inskrypcji. Od końca wieku XVII upowszechnia się zwyczaj zdobienia malowidłami figuralnymi całych stropów. W kościele w Brzesku malarska dekoracja pokrywa całą powierzchnię zamontowanego w r. 1697 drewnianego pseudosklepienia.

Wykonane dużą biegłością warsztatową malowidła przedstawia niebo z chórami anielskimi, chwającymi Boga śpiewem (na banderolach widoczne są słowa Doksológii – „Ciebie Boga wysławiamy”) oraz grą na realistycznie przedstawionych instrumentach. Dzieło to wpisuje się w długi szereg analogicznych przedstawień na stropach i sklepieniach pomorskich kościołów. Podobne, namalowane w tym samym czasie chóry anielskie unosiły się nad organami na sklepieniu naw kościoła św. Jakuba w Szczecinie, zaś w 1. poł. wieku XVIII powstały polichromie stropów w Jarszewie i Koniewie w powiecie kamińskim.

Na 2. ćw. wieku XVIII przypada powstanie barokowych polichromii stropów kościołów w Zaborsku, Wierzbnie i Obrycie. Pierwszy, zapewne najwcześniejszy z zespołów, znany jest tylko z opisów. Malowidła stropu w Wierzbnie wykonał w r. 1738 *Johann Christoph Thiessen*, zapewne też autor nie istniejącej już polichromii w Obrycie. Wskazuje na to podobieństwo obu stropów, na których sceny figuralne ujęte zostały w iluzjonistycznie malowane, barwne obramienia ornamentalne. Oba sufity podzielono na trzy duże plafony, z których środkowy przeznaczono dla symbolu Boga Ojca (Oka Opatrzności lub hebrajskiego tetragramu). Na plafonie w Wierzbnie przedstawiono Chrystusa z Ewangelistami oraz Zesłanie Ducha Świętego. Przedstawienia te, opatrzone stosownymi inskrypcjami, prezentują dogmat Trójcy Świętej w aspekcie oddziaływania i znaczenia Jej Osób w dziele Zbawienia. W fasacie stropu rozmieszczono kartusze ze scenami ze Starego i Nowego Testamentu. Skomplikowany i erudycyjny program ikonograficzny polichromii w Wierzbnie i Obrycie, został z całą pewnością opracowany przez pastora Christiana Wilhelma Zierolda, pozostającego pod wpływem idei pietyzmu, propagowanych przez jego ojca, znanego stargardzkiego teologa. Wszystkie zaś trzy zespoły malowideł były interesującą próbą znalezienia nowego języka obrazowego, właściwego dla wyrażenia prawd wiary. Wyraźnie odbiega od nich, prymitywna, wręcz ludowa polichromia na stropie kościoła w Mechowie z lat 1738-1739, ze schematycznie malowanymi postaciami aniołów.

Malarskie dekoracje stropów, choć sporadycznie, pojawiały się również w wiekach XIX i XX. Na ogół są to kompozycje ornamentalne, w które wpleciono napisy i symbole religijne, tak jak w Przywodziu (w końcu w. XIX), czy w Jesionowie (w pocz. w. XX). W latach

L

1913-1914 powstała ornamentalna polichromia drewnianego pseudosklepienia kościoła w Lipianach. Malowana ciemnym konturem akantowa wic pokrywa tam szczelnie powierzchnię kasetonów. Odosobnionym przypadkiem pozostała wykonana na miejscu osiemnastowiecznych malowideł dekoracja stropu w Zaborsku, dzieło *Ernsta Feya* z r. 1930. Pod względem kompozycji i ornamentyki stanowi ona naśladownictwo malowideł barokowych, od których jednak różni się ujęciem ikonograficznym. W trzech plafonach przedstawiono Chrzest w Jordanie, Jezusa nauczającego i Mojżesza na górze Synaj. Choć sprawnie wykonane pod względem technicznym, malowidła te mają charakter epigoński.

Niewiele przetrwało na omawianym terenie zabytkowych witraży. W kościele w Laskowie zachowały się witraże neogotyckie z 1. ćw. wieku XX, firmy *Ferdinand Müller* z Quedlingburga. Dwa spośród nich zawierają przedstawienia Jezusa ze św. Piotrem i Pawłem (?) i Bożego Narodzenia (z inskrypcją fundacyjną). Dwa wiraże z 2. poł. wieku XIX, istniejące w kościele w Żukowie mają charakter ornamentalny, trzeci jest przedstawieniem heraldycznym. W kościele w Lipianach eklektyczne witraże z elementami neobaroku, wykonane zostały po r. 1914 przez pracownię *Puhl & Wagner Gottfried Heinersdorff* w Berlinie. W oknach prezbiterium znalazły się przedstawienia Ukrzyżowanie, Jezus i tonący św. Piotr oraz Wskrzeszenie Łazarza, w nawie wizerunki Ewangelistów, w pozostałych oknach wzory ornamentalne. Modernistyczne witraże w katolickim kościele p.w. Chrystusa Króla w Jesionowie wykonane zostały w r. 1935 w szczecińskiej pracowni *Ludwiga Ritzingera*. W dwóch oknach prezbiterium z przedstawiono inwestyturę św. Piotra, akcent wyraźnie polemiczny w stosunku do protestanckiego otoczenia. Okna nawy zdobią emblematy religijne.

Wartości zabytkowej nabrały już powojenne witraże w dawnym kościele św. Maurycego, ob. Wniebowzięcia NMP w Pyrzycach. W wielkim oknie na osi prezbiterium wykonano w r. 1961 witraż „Tajemnice różańcowe”, projektu *Joanny Spychalskiej ze Szczecina*, i *Marii Uspieńskiej* z Warszawy, w r. 1966 w oknach południowych nawy i korpusu znalazły się witraże proj. *Marii Powalisz-Bardońskiej*. Na uwagę zasługuje zwłaszcza pierwszych z witraży, w najbardziej eksponowanym oknie kościoła. Jego projektantki znakomicie dostosowały się do charakteru wnętrza, unikając jednak naśladownictwa dawnych stylów. W rezultacie powstało dzieło współczesne,

ale nawiązujące swym klimatem do sztuki średniowiecznej.

Najstarszymi zabytkami malarstwa tablicowego na ziemi pyrzyckiej są wspomniane już wyżej malarskie partie ołtarzy w Letninie (z ok. 1590-1600) i w Brzesku (malarz *Michael Haentz* z Choszczna, 1613). Malowidła obu tych zespołów powstały pod wpływem popularnych wzorców ikonografii pasyjnej, ugruntowanych dzięki pierwowzorom graficznym. Wysoką klasą artystyczną wyróżniają się malowidła ołtarza letnińskiego, nieco słabszy poziom prezentują ujęte w ozdobne obramienia sceny na kwaterach ołtarza w Brzesku. Niewiele obrazów przetrwało natomiast z późniejszych dziesięcioleci. Są to wspomniane już obrazy ołtarzowe w Tetyniu (ok.1600), Czarnowie (1673) i Nowielinie (ok. 1700), a także wizerunki Ewangelistów na ambonach w Czarnowie i Mielęcinie. O ile obrazy z Tetynia są dziełami słabego warsztatu, to malowidła ołtarza w Nowielinie prezentują wysoki poziom artystyczny twórcy, któremu nie obce były zdobycze sztuki barokowej, takie jak ostry światłocień i dynamiczna kompozycja.

W 2. poł. wieku XVII na emporze zach. kościoła w Nowielinie namalowano na brytach płótna naklejonych na drewniane podłoże parapetu 11 scen starotestamentowych, do których później dodano dwie z Nowego Testamentu. Obrazy te, niekiedy zdradzające dużą sprawność warsztatową są dziś słabo czytelne, a przez to trudne do analizy. W porównaniu z nimi tradycjonalizmem uderza pochodząca z r. 1707 polichromia przedpiersia późnorenesansowej empory zach. w Wierzbnie, na której przedstawiono sceny chrystologiczne (głównie pasyjne). Na ostatnie lata w. XVII przypada też powstanie obrazów emblematycznych na emporze w Brzesku. Nie przetrwały natomiast inne barokowe malowidła – jak np. tłumne sceny starotestamentowe na emporze kościoła w Liniach (malarz *Otto Wagner*, 1685), emblematyczne i portretowe obrazy na konfesjonale w Wierzbnie (malarz *Gotfried Pasche*, 1696), osiemnastowieczne portrety w kościele św. Maurycego w Pyrzycach, czy portrety epitafilejne i trumienne w Liniach.

Z wieku XIX zachowały się dość przypadkowe obrazy sztalugowe o tematyce religijnej, jak wizerunek Chrystusa w półpostaci, malowany w r. 1887 przez *Clarę von Warburg* z domu *von Wedel* dla kościoła w Przywodziu, czy znajdujące się w kościele w Czarnowie przedstawienie Chrystusa uzdrawiającego dziecko z datą 1896 i sygnaturą *J. L.*

W r. 1914 malarz *Franz Müller-Münster* wykonał do ołtarza odbudowującego się po pożarze kościoła w Lipianach obraz olejny na płótnie z przedstawieniem Ostatniej Wieczerzy. To znakomite dzieło wybitnego artysty zaskakuje portretowym, niemal werystycznym ujęciem postaci Apostołów i – w rezultacie – niebanalną interpretacją znanego od wieków tematu. Zapewne z 1. ćw. wieku XX pochodzi obraz Ukrzyżowanie w kościele w Turzu, do czasu powojennej odbudowy pyrzyckiej fary stanowiący element wystroju tymczasowej kaplicy rzymskokatolickiej.

Na osobną uwagę zasługuje obraz „Chrzest w Jordanie”, powstały w pocz. w. XVIII, znajdujący się obecnie w kościele w Zabowie. Na swym dzisiejszym miejscu znalazł się on w r. 1945 przeniesiony ponoć z żabowskiego pałacu. Został on zidentyfikowany jako dzieło czeskiego malarza *Petera Jana Brandla* przez szczecińskiego historyka sztuki Michała Dębowskiego, któremu za udostępnienie nie publikowanych jeszcze wyników badań autorzy katalogu składają serdeczne podziękowania.

Spośród licznych niegdyś drewnianych barokowych epitafiów, zachowało się zaledwie kilka – z kościołów w Nowielinie i w Przywodziu. Pochodzące z Nowielina owalne epitafium Dubisłafa von Hagen (zm. 1642 oraz podobny do niego destrukcyjny z tego samego kościoła, zawierający program wyłącznie heraldyczny. W epitafiach Dubisłafa Sigismunda von Hagen z Nowielina (zm. w 1693) oraz Fryderyka Wilhelma von Wedel z Przywodzia (zm. 1721) tablice inskrypcyjne ujęte w bogate obramowanie z panopliami, podtrzymywane są w pierwszym przypadku przez trzymaczy w zbrojach, w drugim przez parę aniołków. To ostatnie, ozdobione postacią Chronosa jest najprawdopodobniej dziełem *Heinricha Bernharda Hattenkerella* (niemal identyczne epitafium tego mistrza znajduje się w kościele w Naroście).

Już w średniowieczu umieszczane były w kościołach ziemi pyrzyckiej kamienne płyty nagrobne, najczęściej wykonywane z wapienia. Najstarszą wśród nich była gotycka płyta w kościele w Wierzbnie poświęcona Johannowi z Reska (zm. w 1364) plebanowi z Siadła Górnego, wtórnie użyta w 1613 (co wynikało z wykonanej w tym roku drugiej inskrypcji). Obecnie zabytek ten – o ile istnieje – znajduje się pod wykonanym ok. 2004 podwyższeniem prezbiterium. Z r. 1380 pochodziła zachowana w kościele w Mechowie gotycka płyta z rytym przedstawieniem i inskrypcją, obecnie

podobnie jak poprzednia ukryta pod – tym razem drewnianym – podestem prezbiterium. Płyty wykonywane w w. XVI na ogół późnogotyckie, z elementami renesansu, czasem z herbami fundatorów umieszczone zostały w kościołach w Wierzbnie (tam z 1575 i 1585) i Klukach (z 1580 i 1597). Jednak i one nie są dziś dostępne. O ile nie ma pewności co do istnienia wspomnianych zabytków w Wierzbnie, to płyty w Klukach są częściowo widoczne spod betonowych stopni ołtarza.

Najcenniejszymi na omawianym terenie zabytkami późnorennesansowej plastyki kamiennej są portretowe płyty w Mechowie i Lubiawie. Pierwsza, będąca jedną z dwu w mechowskim kościele płyt poświęconych zmarłemu w r. 1612 Peterowi von Küssow, przedstawia jego postać w paradnej zbroi. Tęgo samego zmarłego upamiętnia niewidoczna dziś, bo przykryta stopniami ołtarza, skromniejsza płyta z herbami i inskrypcją, umieszczona w posadzce prezbiterium. Częściowo dziś zachowana płyta w Lubiawie, poświęcona była pamięci Lüdeke von Schöning i jego synka Curta Ludwiga, zmarłych w r. 1615. Również tu zmarły przedstawiony został w zbroi i z mieczem u boku. Niestety, główna część epitafium zaginęła na skutek kradzieży w r. 1990. Udało się wówczas odzyskać mniejszą część płyty z wizerunkiem chłopca w stroju renesansowym oraz dolny fragment z inskrypcją. Wykonanie płyt w Mechowie i Lubiawie związane jest z działalnością artystów niderlandzkich, wywodzących się z warsztatu *Philippa Brandina* i pracujących po 1600 na Pomorzu i w Meklemburgii. Cechą ich dzieł była dążność do przekazania potomnym możliwie najwierniejszego wizerunku zmarłych, których realizm, czasem – jak na płycie w Mechowie – podkreślany był polichromią. O wiele skromniejszą formę nadało inskrypcyjnym płytom nagrobnym: w Obrycie z r. 1609 i w Brzesku z r. 1661.

Poza płytami nagrobnymi powstały na ziemi pyrzyckiej również inne dzieła renesansowej i manierystycznej plastyki kamiennej, jak choćby wspomnianą już chrzcielnicą z Nieborowa, czy tablica fundacyjna kościoła w Zabowie z r. 1549. Zagadkowym zespołem były datowane na 1596 stiukowe płaskorzeźby z ołtarza w Żukowie z przedstawieniami Ewangelistów, cnót oraz scen pasyjnych, zagięte około r. 1967.

Nie przetrwały do naszych czasów pyrzyckie pomniki – Zwycięstwa (wzniesiony po r. 1870 za Bramą Szczecińską, miał formę

kolumny zwieńczonej skrzydlatą postacią Victorii) i św. Ottona (wystawiony w r. 1902 koło studzienki św. Ottona, był dziełem prof. *Waltera Schotta* z Berlina). Nie zachowały się również pomniki poległych w I wojnie światowej na cmentarzach w Pyrzycach (z 1927) i Lipianach. Przetrwały natomiast pomniki poległych na cmentarzu w Starym Chrapowie i przy kościele w Turzu. Mają one formę kamiennych obelisków z nazwiskami poległych.

Rzeźbę plenerową lat 30. XX w. reprezentują nagie postacie mężczyzny i kobiety na skwerze przy ul. Jedności Narodowej w Lipianach. Z tego samego czasu pochodzi płaskorzeźbiona dekoracja basenu-fontanny przy ratuszu w Lipianach z przedstawieniem uczujących mieszczan w renesansowych strojach.

Grupą zabytków rzemiosła artystycznego, niemal w całości wywiezioną lub zniszczoną jest w obecnym powiecie pyrzyckim (podobnie jak na całym Pomorzu Zachodnim) złotnictwo. Spośród kielichów liturgicznych zachowały się pojedyncze egzemplarze. Do Tetynia trafił kielich z pateną z Załęża, późnogotycki, z poł. w. XVI, zdobiony emalią i grawerunkiem, o sześciolistnej stopie z półplastyczną grupą Ukrzyżowania i wydatnym nodusie, na którym rozmieszczono sześć romboidalnych, emaliowanych guzów z literami imienia IHESUS. Późnogotycką formę mają również dwa pochodzące zapewne z 1. poł. wieku XVI kielichy w kościele Wniebowzięcia NMP w Pyrzycach, z których jeden był odnawiany w r. 1755. Na 1706 datowany jest barokowy kielich z tego samego kościoła w Pyrzycach, będący fundacją burmistrza Petera Kistmachera. W r. 1734 powstał kielich ze Starego Przylepu dzieło stargardzkiego złotnika *Tobiasa (Tomasa) Strebelowa*. W prostych klasycystycznych formach wykonany został kielich z kościoła p.w. Wniebowzięcia NMP w Pyrzycach, datowany na r. 1839. Z kościoła w Zaborsku pochodzi eklektyczny kielich, prawdopodobnie z pocz. wieku XX. Modernistyczną formę mają dwa zachowane w pyrzyckim kościele p.w. Wniebowzięcia NMP kielichy z lat 30. w. XX (których jeden datowany jest na r. 1931). Komplet z kielichami stanowiły pateny, z których najbardziej interesująca, datowana na koniec w. XIX (z grawerowanym wyobrażeniem pelikana) zachowała się w Zaborsku. W r. 1728 została wykonana puszka na komunikanty dla kościoła w Wierzbnie, o formie owalnego puzderka, z grawerowaną sceną Ukrzyżowania na wieczku i napisem fundacyjnym na denku. Druga, wykonana w 1. poł. wieku XIX przez warszawskiego

złotnika *Emila Radke*, po r. 1945 przywieziona do Tetynia, zachowuje tradycyjną katolicką formę kielicha z pokrywą.

Interesującą modernistyczną formą wyróżnia się mosiężny krzyż ołtarzowy z postacią Ukrzyżowanego przedstawionego w szacie królewskiej, wykonany ok. r. 1932 dla katolickiego kościoła p.w. Chrystusa Króla w Jesionowie. Ustawiony był pierwotnie na zachowanym do dziś tabernakulum o niklowanych drzwiczkach. W okresie przedreformacyjnym funkcję tabernakulum pełniły sakramentaria zamykane kutymi kratami, takimi jak ta, która zachowała się w Przywodziu.

Przykładami wyrobów rzemiosła artystycznego, wytwarzanych na potrzeby kultu religijnego są trybowane mosiężne misy chrzcielne z przełomu wieków XV i XVI pochodzące być może z warsztatów norwimberskich, zachowane w Ryszewku i Mielnie Pyrzyckim. Zgodnie z tradycją ich dno zdobione jest przedstawieniem Grzechu Pierworodnego. Zagadkowe jest pochodzenie i pierwotna funkcja późnogotyckiej, odlanej ze stopu miedzi figurki anioła, zachowanej na plebanii w Starym Przylepie. Mosiężne świeczniki ołtarzowe z poł. w. XVII zachowały się w kościołach w Obrominie i Starym Przylepie (w tym pierwszym datowane na 1652 pochodzą z kościoła św. Maurycego w Pyrzycach). Podstawowym jednak materiałem do produkcji świeczników stojących była cyna. Z niej wykonano świeczniki ołtarzowe w Wierzbnie (z 1704), czy Tetyniu, gdzie przetrwała para barokowych świeczników z inskrypcją, ufundowanych ok. poł. w. XVII oraz jeden świecznik z r. 1733, wcześniej w kościele w Załężu. Świecznik w kościele w Rosinach, ufundowany w r. 1795 dla kościoła w Laskowie, na obecne miejsce przeniesiony po 1945, wyróżnia się rozmiarami i ozdobną formą, zwłaszcza trójbocznej podstawy.

W w. XIX pary świeczników, niekiedy o okazałych rozmiarach (wówczas stojących bezpośrednio na posadzce obok ołtarza) wyrabiano w różnych odmianach stylowych. W Mielęcinie zachował się duży mosiężny świecznik neogotycki z 2. poł. wieku XIX o stopie wspartej na lwich łapach i profitce zdobionej motywem krenelaza. W Bielicach i Babinie przechowywane są duże ozdobne świeczniki neogotyckie z poł. w. XIX, wykonane z żeliwa, niegdyś tworzące parę. Na ołtarzu kościoła w Przelewicach stoi obecnie para mosiężnych ozdobnych świeczników neobarokowych z końca w. XIX. Oprócz lichtarzy kościelnych, zachowało się kilka par świeczników

stołowych, jak np. neobarokowe platerowe świeczniki w posiadaniu parafii w Lipianach z przełomu XIX/XX w., pochodzące z warszawskiej wytwórni *Icka Ehrlicha*.

Świeczniki korpusowe stanowiły charakterystyczny element wystroju wnętrz kościelnych co najmniej od epoki baroku. Na r. 1760 datowany jest świecznik w Mielnie Pyrzyckim, zwieńczony postacią Ganimedesa unoszonego przez Zeusa w postaci orła, niemal identyczny, jak pochodzący zapewne z tego samego czasu świecznik w Brzesku. Forma mosiężnego świecznika korpusowego powielana była – bez większych zmian – również w w. XX i XIX, przez co obiekty te trudne są do precyzyjnego wydatowania. Świeczniki takie zachowały się obecnie w Babinie, Laskowie, Tetyniu i Załężu. Do pałacowego żyrandola podobny jest wykonany w końcu w. XIX neorokokowy świecznik w kościele w Zaborsku. Zapewne właśnie z wnętrza któregoś z pałaców przeniesiony został pochodzący z tego samego czasu kryształowy żyrandol w Nowielinie. Z neorokokowej żardiniery przerobiony został świecznik w kościele w Starym Przylepie, mający formę okrągłego ażurowego kosza, zdobionego motywem rogów obfitości. Oryginalny, bo mający formę koła od wozu jest drewniany świecznik wiszący w kościele w Przywodziu, ufundowany ok. r. 1920, pełniący funkcję epitafium poległych w I wojnie światowej.

Niezbędnym elementem wyposażenia architektury kościołów była stolarka drzwiowa. Cennym zabytkiem są dziś zachowane w portalu prowadzącym z zakrystii do nawy kościoła w Tetyniu późnorenesansowe drzwi z pocz. w. XVII o bogatej dekoracji stolarskiej. Przykładem dość prostej stolarki, prawdopodobnie z w. XVII były do niedawna deskowe drzwi z okuciami w zachodniej ścianie ruiny kościoła w Rokitchach.

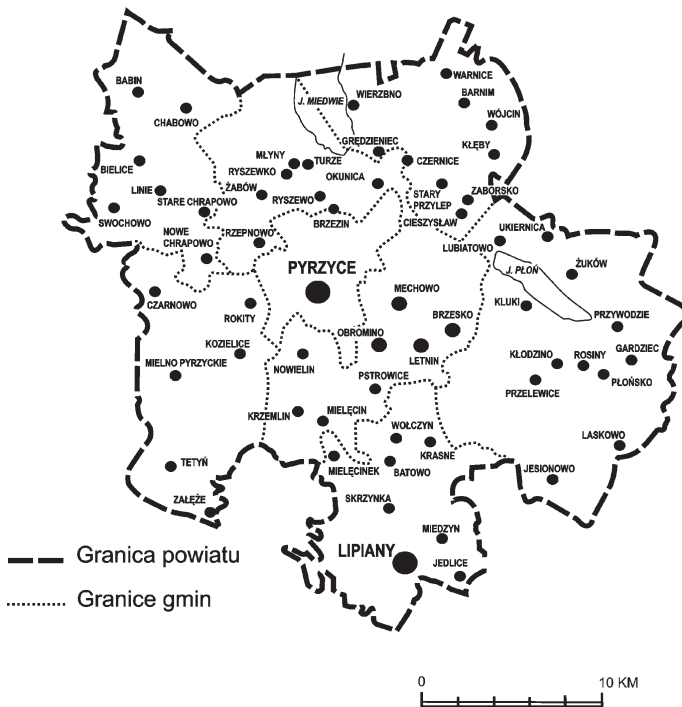
Dzwony są grupą zabytków, na której stan zachowania zasadniczo wpłynęła przeprowadzona w r. 1917 rekwizycja obiektów przeznaczonych do przetopienia. Do tego czasu, jak obliczano 36% dzwonów w ówczesnym powiecie pyrzyckim pochodziło z okresu przedreformacyjnego, 24% z 2. poł. w. XVI, 19% z w. XVII, 21% z XIX. Po I wojnie światowej proporcje te uległy zasadniczej zmianie. W miejsce starych, przetopionych dzwonów odlano nowe z żelaza, które do dziś stanowią większość. Druga wojna światowa nie przyniosła już tak dotkliwych strat, oszczędzając na ogół dzwony znajdujące się w niezniszczonych kościołach. Na obecnym obszarze

powiatu znajduje się prawdopodobnie zaledwie 7 dzwonów z okresu przedreformacyjnego, trzy z 2. poł. w. XVI, trzy z okresu dwu wieków XVII i XVIII, oraz zaledwie kilka z w XIX. Reszta, to odlane z żelaza dzwony z lat dwudziestych w. XX.

Dwa najstarsze w powiecie, obecnie niestety pęknięte dzwony z Obromina przechowywane są w dawnej kaplicy Św. Ducha w Pyrzycach. Jeden z nich datowany jest na r. 1343, drugi na wiek XIV. W r. 1479 powstały dzwony w Kłodzinie i Starym Przylepie, w r. 1499 w Jesionowie, w wieku XV w Mechowie, w pocz. w. XVI w Laskowie. Dzwony z 2. poł. wieku XVI początkowo nie różniły się niczym od starszych. Nadal zaopatrzone były w gotyckie napisy, a czasem w niewielkie przedstawienia, jak scena Ofiarowania Izabela na dzwonie w Wierzbnie, wykonanym w r. 1563 przez ludwisarza *Jochima Karstede* (i przelany r. 1906). Na r. 1568 datowany jest późnogotycki jeszcze dzwon w Mielnie Pyrzyckim, zdobiony fryzem arkadkowym, natomiast na r. 1588 przypada powstanie renesansowego już dzwonu w Nowielinie, dzieła ludwisarza *Andreea Bruggemanna*. Na prywatnej posesji w Ryszewie przechowywany jest okazały barokowy dzwon z napisami i bogatą dekoracją, odlany w r. 1672 przez ludwisarza szczecińskiego *Lorenza Köckeritza* z przeznaczeniem do kościoła w Kołbaskowie. W 2. poł. w. XVIII wykonany został przez ludwisarza szczecińskiego *Johanna Heinricha Schmidta* dzwon dla kościoła w Kozielicach, w r. 1834 powstał dzwon w Przelewicach. Od połowy XIX wieku nasila się działalność szczecińskiej firmy ludwisarskiej *Carla Vossa*. Z wytwórni tej pochodzą dzwony w Bielicach (z 1845), Kozielicach (1852) i Wierzbnie (2. poł. w. XIX).

Maciej Słomiński

POWIAT PYRZYCKI

BABIN

WIEŚ. 1180 bp kamieński Konrad I nadaje klasztorowi cystersów w Kołbaczu dziesięcinę w Babinie. Wieś wymieniana jako należąca do klasztoru kołbackiego w sfalszowanym przez cystersów dokumencie datowanym na 1226. Wg bardziej wiarygodnych źródeł posiadłość klasztoru kołbackiego od 1255, wymieniana również 1283. 1348 liczy 48 łąnów, w tym trzy plebańskie i cztery sołtysie. Do folwarku klasztornego należało 16 łąnów, reszta do trzech rodzin rycerskich. Jedną z nich byli von Woberminowie, którzy 1364 rzekli się trzech łąnów na rzecz klasztoru. Od czasów Reformacji wieś w obrębie domeny w Kołbaczu. Zniszczona w czasie wojny trzydziestoletniej (1630 wojska cesarskie spaliły m. i. plebańię). Od 1812 posiadłość domeny w Pyrzycach. W poł. w. XIX liczyła 513 mieszkańców. Istniało wówczas duże gospodarstwo sołtysie, 13 gospodarstw chłopskich, dwie zagrody kmiecie. Czynna była szkoła przykościelna, karczma, kuźnia i wiatrak.

KOŚCIÓŁ FIL. p.w. Wniebowzięcia NMP. Wzniesiony 1. poł. 91 w. XIV jako budowla salowa, bezwieżowa. 1348 wzmiankowana posiadłość plebana o wielkości trzech łąnów. 1434 odnotowane istnienie bractwa Najświętszej Marii Panny. 1491 wymieniany pleban Johannes Lentze. W tym czasie kościół filią parafii w Chabowie. Od czasów Reformacji ewangelicki, par. pod patronatem panujących. 1637 rekwizycja dzwonów przez wojska cesarskie. L. 90. w. XVII (?) nowe otwory okienne, nadbudowa ścian bocznych korpusu z drewnianym gzymsem, zmiana kąta nachylenia dachu i formy szczytu wsch., częściowe otynkowanie elewacji bocznych i szczytu wsch. (gdzie słabo czytelna data „169...”, widoczna jeszcze na pocz. w. XX). 1803 remont drewnianej wieży od zach., 1856 przebudowa kościoła w formach neoromańskich: dobudowa murowanej wieży od zach. i absydy od wsch., przepięcie nowych otworów okiennych. W tym czasie kościół wyposażony m. i. w drewnianą ambonę i chrzcielnicę. 1904 spalony, następnie odbudowany. Przed 1945 wzmiankowane elementy wyposażenia: misa chrzcielna z datą 1693 z przedstawieniem Zwiastowania, świecznik korpusowy 1763, kielich późnogotycki oraz dzwon, wyk. ludwisarz *Lorenz Köckeritz* ze Szczecina. 1962 poświęcony jako rz.-kat. 1996

remontowany. Usytuowany w centrum wsi po pd.-zach. stronie nawsi. Położony w obrębie cmentarza otoczonego murem kamiennym. Wczesnogotycki z elementami neoromanizmu. Orientowany. Murowany. Ściany obwodowe korpusu z kostki granitowej, układanej w regularne warstwy, łączonej zaprawą wapienną z okrzescami kamiennymi. Dolna kondygnacja wieży i absyda z łupanego kamienia polnego. Szczyt wsch. z kamienia polnego oblicowanego cegłą gotycką. Ościeża otworów okiennych i portalu zach., górna część wieży i detal absydy z cegły maszynowej. Salowy z półkolistą absydą od wsch. i kwadratową, węższą od korpusu wież od zach. Wnętrze korpusu nakryte stropem belkowym, absyda sklepieniem konchowym. W ścianach bocznych korpusu okna duże, zamknięte łukiem pełnym o rozglifionych ościeżach. W absydzie koncha przepruta małymi okrągłymi otworami okiennymi. Od zach. empora muzyczna wsparta na czterech słupach. Wieża neoromańska 1856, od zach. z portalem, zamkniętym łukiem pełnym o trójuskokowych ościeżach. Pięciokondygnacyjna o dwóch dolnych kondygnacjach kamiennych, wyższych ceglanych. Otwory wieży zamknięte łukiem pełnym w uskokowych ościeżach, okna dolnej kamiennej części z ceglany opaskami. Elewacje górnych ceglanych kondygnacji podzielone lizenami, w środkowej części przeproute wysmukłymi otworami dzwonnymi, zwieńczone gzymsem, pod którym ceglane fryzy ząbkowe. Ściany obwodowe korpusu wczesnogotyckie, w elewacjach bocznych z wydzielonym cokołem, zwieńczone drewnianym gzymsem podokapowym, l. 90. w. XVII (?). Okna elewacji bocznych neoromańskie 1856, duże, zamknięte łukiem pełnym w uskokowych, ceglanych ościeżach. W ścianach korpusu relikty zamurowanych otworów: wczesnogotyckich, w tym portalu pd. z kostki granitowej i trzech niewielkich ostrołukowych okien od pn., pd. i wsch. (z których pierwsze eksponowane w formie blendy) oraz nowożytnych otworów okiennych zamkniętych łukiem koszowym od pn. i pd. Absyda neoromańska 1856, niska, w górnej strefie przepruta okrągłymi oknami, gdzie zdobiona ceglany detalem: poziomym fryzem podokiennym, obramieniami otworów oraz gzymsem, pod którym fryz z ukośnie ustawionych cegieł. Szczyt wsch. z dziewięcioma ostrołukowymi blendami, w środkowej otwór okienny zamknięty łukiem pełnym. Dach korpusu dwuspadowy kryty dachówką, absydy konchowy kryty blachą. Hełm wieży z ośmioboczną latarnią o wysokich, półkoliście zamkniętych prześwitach i smukłej

ostrosłupowej iglicy, kryty blachą. — Korpus ambony i chrzcielnicca 1856, typu kielichowego, drewniane, o podziałach pływiniowych (przechowywane na strychu). Obraz Ostatnia Wieczerza, barokowy, ok. 1700, w owalnym kartuszu zdobionym płaskorzeźbionym, ażurowym ornamentem wici akantu. Kielich liturgiczny z pateną, późnobarokowy w. XVIII (?), srebrny o okrągłej stopie, wydatnym gruszkowatym nodusie i gładkiej czaszy. Dwa świeczniki ołtarzowe, neobarokowe z 2. poł. w. XIX, mosiężne, jednopłomieniowe o tralokowych trzonach. Świecznik ołtarzowy, neogotycki z 2. poł. w. XIX (drugi od kompletu w kościele w Bielicach), żeliwny, jednopłomieniowy, wysmukły o sześciobocznej stopie, zdobiony ażurowym ornamentem maswerkowym. Dzwon 1925, spizowany, firmy *Stoermer* z Erfurtu, z inskrypcją i dekoracją ornamentalną.

DOM NR 22. 3. ćw. w. XIX. Usytuowany kalenicowo. Murowany, otynkowany. Parterowy. Dwutraktowy z sienią na przestrzał. Elewacja frontowa siedmioosiowa z wejściem na osi. Okna ujęte opaskami. Dach naczółkowy kryty dachówką.

BARNIM

WIEŚ. Wzmiankowana po raz pierwszy 1240 w układzie zawartym w Słupsku pomiędzy księciem Barnimem I, a bpem kamińskim Konradem III, wśród posiadłości przejętych przez panującego. Niemiecka nazwa wsi Barnims-Kunow utworzona od imienia księcia, dla odróżnienia od Kunowa w ziemi stargardzkiej, będącego lennem bpa. Ponownie wymieniana 1248 w układzie z Uznamia, zawartym pomiędzy Barnimem I i bpem Wilhelmem I. 1360 majątek Fundacji Mariackiej ze Szczecina zatwierdzony w Barnimiu przez księcia Barnima IV. W okresie nowożytnym znanych 7 majątków ziemskich w Barnimiu, oznaczonych literami od *A* do *G*. W. XVIII części *A* i *B* wymieniane jako lenno rodziny von Papstein. 1816 część *A* podzielona pomiędzy właścicieli majątków *D* i *E*. Części *C*, *D*, *E* stanowiły do w. XVIII lenno rodziny von Boek, wzmiankowanej w Barnimiu już 1523. Część *C* od 1743 należała do sołtysa lennego Schönfelda z Przylepu, a w 1. poł. w. XIX do jego potomków (właścicieli Barnimia *B*), od 1850 była własnością dzieci zarządcy dóbr Johanna Ludwiga Neckera, a od 1892 Wilhelma Wendta. Część *D* 1745 zastawiona przez von der Boecków u rodziny Bütow, przeszła na jej własność 1796. 1849 przejęta przez

Wilhelminę Fischer, 1862 sprzedana przez nią żydowskiemu kupcowi Gersonowi Heymannowi z Pырzyc. Części *F* i *G* od w. XVI do 2. poł. w. XVIII wymieniane jako lenna rodu von Billerbeck. Część *G* 1794 zastawiona u dzierżawcy Georga Thiede, który 1819 założył folwark Thiedensfeld. 1841 majątek *G* ponownie w rękach von Billerbecków. 1848 zakupiony przez Rudolfa Pufahla, który po pożarze wsi 1852 zlikwidował odrębność folwarku, wówczas grunty, po rozbiórce zabudowań folwarcznych, połączone z majątkiem głównym. W tym czasie wzniesienie zabudowań majątku na nowym miejscu, w połowie drogi między Barnimem i Kłębami. 1854 część *G* wykupiona przez Hermanna von Boltensterna, który 1862 przemianował Barnim *G* na Waitendorf (Wójcin), w tym czasie majątek *E* (wraz z drugą połową Barnimia *A*) był własnością kapitana Landwehry Harnischa, zaś Barnim *BF* rodziny Müller. 1884 jako właściciel części *AD*, *AE* i *BF* wymieniany porucznik Wilhelm Carl Ferdinand Hahn. 1892 części *AD*, *AF*, *C* w posiadaniu porucznika rezerwy Hermanna Rabe, części *B* i *F* w rękach W. C. F. Hahna. 1905 właścicielem wszystkich części Barnimia był Ernst Michels, w którego rękach majątek pozostawał jeszcze 1939.

- 64 KOSCIÓŁ FIL. p.w. Narodzenia NMP. Wzniesiony prawdopodobnie 4. ćw. w. XV, z wieżą 1531. 1492 wzmiankowany magister Paulus Rutzke powołany na wikariat Świętego Krzyża przy kościele pafialnym w Barnimiu w miejsce ustępującego Tammo von Schöninga. Od czasu Reformacji ewangelicki, par., pod patronatem właścicieli majątku. 1689 i 1719 remontowany. Wśród elementów wyposażenia wzmiankowane: ołtarz ambonowy 1725, wyk. snycerz *Sigismund Wilke* z Chojny, z obrazami, wyk. mal. *Gotfried Pasch* ze Stargardu i *August Joachim Rust* z Hamburga, dwa cynowe świeczniki ołtarzowe 1675 o stopach w formie sfinkсів, świecznik stojący, w. XVIII o trójkątnej stopie zdobionej motywem główek anielskich, świecznik korpusowy, brązowy, 1763, dzwon 1756, ludwisarz *Johann Heinrich Scheel* ze Szczecina, odlany w Drawsku Pomorskim. 1743 remont wieży, na której 1750 zamontowano stary zegar z kościoła w Dobięgniewie. Kolejne remonty wieży lub całego kościoła 1796, 1826, 1839, 1867, 1891 (daty na elewacji wieży). Podczas jednego z remontów 2. poł. w. XIX przekształcenia w formach neogotyckich (szczyt i otwory okienne) oraz obniżenie dachu. 1902 pożar wnętrza kościoła i całkowite zniszczenie wyposażenia. 1904-1905 odbudowa kościoła wg projektu

stargardzkich architektów w formach neogotyckich z wykorzystaniem starych murów obwodowych. Z tego czasu: nowa wieżba dachowa, drewniane pseudosklepienia wnętrza, przeprucie okulusa w ścianie wsch., neogotycka empora muzyczna oraz dobudowa zakrystii od wsch. z kotłownią w podziemiu. Od 1950 rz.-kat. Remontowany 1999 i w latach następnych. Wówczas usunięcie znacznej części wtórnych tynków z elewacji. Położony w pd.-zach. części wsi u zbiegu głównych dróg wiejskich, w obrębie cmentarza otoczonego murem kamienno-ceglanym z trzema bramkami, dwiema od pn. i jedną od zach. przy narożniku pd. Bramka zach., pocz. w. XX, ceglana (obecnie z zamurowanym przejściem) o otworze zamkniętym łukiem pełnym ze zwieńczeniem w formie sterczyn. Późnogotycki z elementami neogotyku. Orientowany. Wzniesiony z kamienia polnego o nieregularnym układzie i cegły gotyckiej, z której wsch. część ściany pn., relikty pierwotnych (ob. zamurowanych) otworów i elementy artykulacji wieży wraz ze zwieńczeniem. Obramienia okien, szczyt wsch. i zakrystia z cegły maszynowej. Salowy na rzucie prostokąta z węższą od korpusu, kwadratową w rzucie wieżą od zach. i trójbocznie zamkniętą, niewielką zakrystią od wsch. Wnętrze 65 nakryte drewnianym pseudosklepieniem o trójlistnym przekroju ze sterczynami na zakończeniu wieszarów oraz metalowymi ściągami, zdobionymi pośrodku dekoracyjnymi ażurowymi rozetami. Okna ostrołukowe o rozglifionych ościeżach. Na osi ściany wsch. wysoko, ponad parą okien duży okulus. W zwieńczeniu ścian bocznych profilowany gzyms podzielony wspornikami. W ścianie zach. ostrołukowy otwór głównego wejścia w płytkiej wnęce zamkniętej łukiem odcinkowym. W ścianie wsch. po stronie pn. mała, ceglana wnęka sacramentarium, zamknięta łukiem odcinkowym. Empora zach. drewniana, wsparta na dwóch słupach, trójstopniowa, od spodu z neogotycką dekoracją maswerkową o motywie czterolistnych rozet. Otwór głównego wejścia z wieży do nawy ostrołukowej o dwuskokowych ceglanych ościeżach. W wieży od pd. portal zamknięty łukiem ostrym o nieco obniżonej strzałce w trójuskokowych, ceglanych ościeżach. Każda z elewacji wieży powyżej przyziemia podzielona wysmukłymi blendami. Na osi drugiej kondygnacji trzy ostrołukowe blendy, nad którymi pary otworów dzwonných zamkniętych łukiem pełnym we wnęce o uskokowych ościeżach, zamkniętej łukiem koszowym. Po bokach na wysokości dwóch kondygnacji pary wysmukłych blend zamkniętych łukiem pełnym, nad którymi w elewacji pn.

i zach. blendy okrągłe. W blendach elewacji pd. daty: 1531, 1689, 1719, 1826, 1839, 1867, 1891, 1905, 1999. W zwieńczeniu wieży blanki. Ściany obwodowe korpusu na niskim cokole. Okna neogotyckie, ostrołukowe. W dłuższych elewacjach pozostawione szerokie pasy tynku wokół otworów okiennych i pod profilowanym gzymsem. W elewacji pn. dwie duże tynkowane blendy, późnogotyckie, zamknięte łukiem ostrym oraz relikty kolejnych. W elewacji pd. ślady wcześniejszych otworów: późnogotyckich okien i wejścia boczno-go, zamkniętych ostrołukowo oraz nowożytnego okna zamkniętego łukiem koszowym. Elewacja wsch. w znacznym stopniu otynkowana z pozostawieniem ceglanych fragmentów przy narożach, na osi z neogotycką zakrystią 1904-1905, podpiwniczoną o ostrołukowych otworach z wejściem od pd. Szczyt wsch. neogotycki, podzielony ostrołukowymi blendami z asymetrycznie usytuowanym okulesem, zwieńczony sterczynami. Dachy: korpusu dwuspadowy, zakrystii pięciospadowy, kryte dachówką. Hełm wieży ceglany na trompach (wtórnie otynkowany), ostrosłupowy, na rzucie ośmioboku, w górnej części pokryty blachą, zwieńczony kulą z krzyżem. — Krzyż ołtarzowy neogotycki, 2. poł. w. XIX, drewniany z metalową figurą

481 Chrystusa. Dzwon, 1925, firmy *Franz Schilling Söhne* z Apoldy, spiżowy z inskrypcją, herbem i dekoracją ornamentalną o motywach roślinnych.

ZESPÓŁ FOLWARCZNY A, D, E. Usytuowany w pd.-zach. części wsi u zbiegu dróg. Zachowane zabudowania murowane z cegły, rozplanowane wokół dwóch dziedzińców, dużego położonego na pd. od kościoła i małego położonego na pn. Przy dużym dziedzińcu zachowane m. i. stajnia i stodoła 4. ćw. w. XIX oraz budynek inwentarski, obora, gołębnik i stróżówka, ok. 1910. **S t a j n i a** na rzucie prostokąta z aneksem mieszczącym klatkę schodową, przylegającym do tylnej elewacji szczytowej. Parterowa z poddaszem magazynowym. Elewacje parteru podzielone lizenami z otworami zamkniętymi łukiem odcinkowym. W zwieńczeniu szczytów sterczyny z kulami. Dach dwuspadowy kryty blachą. **S t o d o ł a**, na rzucie wydłużonego prostokąta o elewacjach otynkowanych z ceglanyimi lizenami, gzym-sami oraz obramieniami wrót zamkniętych łukiem odcinkowym. Dach niski, dwuspadowy kryty blachą. **B u d y n e k i n w e n t a r s k i i o b o r a**, wczesnomodernistyczne z elementami neogotyku. Na rzucie wydłużonego prostokąta, parterowe z poddaszem magazynowym, na kamiennym cokole, z tynkowymi blendami w górnej części

elewacji i w szczytach. Od frontu z usytuowanymi symetrycznie wystawkami. Budynek inwentarski z dwiema wystawkami o trójkątnych szczytach i rozmieszczonymi asymetrycznie otworami, zamkniętymi łukiem odcinkowym. Dach wysoki, dwuspadowy, kryty blachą. Obora o symetrycznej elewacji frontowej z trzema wystawkami, z których środkowa większa o naczółkowym szczycie, boczne o szczytach trójkątnych. Otwory wrót zamknięte łukiem odcinkowym (w większości wtórnie zamurowane) z ostrołukowymi nadświetlami, otwory okienne skupione po trzy zamknięte prosto, nad nimi podzielone laskowaniem blendy zamknięte łukiem odcinkowym, otwory wystawek duże zamknięte ostrołukowo. Dachy wysokie, budyńku i środkowej wystawki naczółkowe, bocznych wystawek dwuspadowe, kryte dachówką. G o ł ę b n i k, wtopiony w ciąg parterowych zabudowań, w formie kwadratowej w rzucie wieży, trzykondygnacyjnej, o elewacjach częściowo otynkowanych, w ostatniej kondygnacji podzielonych ceglanyymi lizenami i otworach okiennych zamkniętych łukiem odcinkowym. Dach namiotowy kryty dachówką. Przy małym dziedzińcu zachowany b u d y n e k i n w e n t a r s k i (dawna owczarnia ?), 1901, ob. warsztat. Pierwotnie otynkowany w górnej części elewacji parteru. Na rzucie wydłużonego prostokąta, parterowy z poddaszem magazynowym, na cokole z kamienia łupanego. Otwory parteru zamknięte łukiem odcinkowym, poddasza prosto. W kondygnacji poddasza elewacji szczytowych i od strony drogi między oknami, szeroki fryz utworzony z prostokątnych płycin. W szczycie para okulusów i data. Dach niski dwuspadowy, kryty papą. D o m nr 24, 1904. Usytuowany w bezpośrednim sąsiedztwie małego dziedzińca, przy drodze do Stargardu. Na rzucie prostokąta, z ryzalitem od frontu. Piętrowy o elewacjach częściowo otynkowanych z ceglanyymi elementami artykulacji o otworach zamkniętych łukiem odcinkowym. Elewacja frontowa ośmioosiowa z czteroosiowym ryzalitem, nieco wyższym od części bocznych. Dachy niskie dwuspadowe, kryte papą.

ZESPÓŁ FOLWARCZNY B, F. Usytuowany we wsch. części wsi u zbiegu dróg. Zachowane m. i. obory, budynek magazynowo-inwentarski i powozownia koniec w. XIX oraz obora z magazynem, 1936. Murowane z cegły częściowo otynkowane, na planie wydłużonego prostokąta, parterowe z poddaszem magazynowym, o dwuspadowych dachach. Elewacje budynków z wyjątkiem powozowni podzielone lizenami. Otwory zamknięte prosto lub łukiem odcinkowym.

KOLONIA MIESZKALNA. Koniec w. XIX. W bezpośrednim sąsiedztwie folwarku *B, F*. Budynki murowane z cegły (niektóre wtórnie otynkowane), ustawione kalenicowo do drogi, z otworami zamkniętymi łukiem odcinkowym. — D o m y nr 36, 37, 44, 48, 49, parterowe o wysokich dwuspadowych, dachach krytych dachówką. — D o m nr 47, narożny na rzucie litery „L” o ściętym narożniku, zaakcentowanym w elewacji pseudoryzalitem z blendą okienną zamkniętą łukiem odcinkowym, ujętą pilastrami i szczytem schodkowym. — D o m nr 41, piętrowy o niskim dwuspadowym dachu krytym papą.

ZESPOŁ FOLWARCZNY *C*. Koniec w. XIX i pocz. w. XX. Usytuowany na pd.-wsch. od wsi. Złożony z dworu, zabudowań gospodarczych i pozostałości parku po pn.-wsch. stronie dworu.

A. DWÓR. Wzniesiony l. 90. w. XIX, dla Wilhelma Wendta. Położony na zamknięciu dawnego dziedzica gospodarczego. Frontem zwrócony na pd.-zach. Neorenesansowy. Murowany z cegły, tynkowany. Na rzucie prostokąta zbliżonego do kwadratu, z gankiem od frontu oraz wydatnym ryzalitami, od strony pn.-wsch. zamkniętym prosto, od strony pn.-zach. trójbocznie oraz werandą w narożniku pn. Trzytraktowy, w części środkowej dwutraktowy z hallem. Podpiwniczony, parterowy z poddaszem, częściowo piętrowy. Elewacje boniowane, podzielone gzymsami z otworami parteru o profilowanych opaskach i nadprożach zwieńczonych gzymsami. Elewacja frontowa siedmioosiowa, pośrodku z trójosiowym, arkadowym gankiem. Powyżej trójosiowa wystawka o otworach zamkniętych łukiem pełnym, pośrodku z wtórnie zamurowanym wejściem na taras nad gankiem. Otwory wystawki ujęte pilastrami, ponad którymi belkowanie dźwigające trójdzielny szczyt, zwieńczony półkolistym naczółkiem. Elewacja tylna z asymetrycznie usytuowanym ryzalitem klatki schodowej z wejściem pośrodku, nad którym dwa okna zamknięte łukiem pełnym. Powyżej ryzalitu prostokątna wieża podzielona pilastrami i gzymsami oraz przepruta zamkniętymi prosto oknami. Na osi bocznej elewacji od strony pn.-zach. piętrowy ryzalit zwieńczony trójkątnym naczółkiem, poprzedzony parterowym trójbocznym ryzalitem. Dachy nad głównym korpusem budynku i wystawki dwuspadowe, dach wieży niski czterospadowy, wszystkie kryte papą.

CMENTARZ. Położony na pn. skraju wsi po zach. stronie drogi prowadzącej do Warnic. Założony przy puszczałnie 2. poł. w. XIX

(?), do 1945 ewangelicki, ob. komunalny. Otoczony ceglany murem z bramką od wsch. 3. ćw. w. XIX, na której osi aleja lipowa. Bramka ceglana, trójosiowa o części środkowej wyższej i szerszej od bocznych. Otwory przejazdu i bocznych furt zamknięte lukiem pełnym, ujęte lizenami przechodzącymi w sterczyny o tynkowanych blendach. 139

BATOWO

WIEŚ. Według tradycji do wojny trzydziestoletniej położona na innym miejscu, ok. 1 km na pd. od obecnego, przy drodze do Skrzynki i Lipian. Pierwotnie folwark z owczarnią, pocz. w. XVIII liczący dwie włóki ziemi. 1715 jako właściciel wzmiankowany major Friedrich Wilhelm von Dossow (1718 w stopniu podpułkownika). 1737 przejęty przez następnego z rodu, 1772 w posiadaniu kapitana w stanie spoczynku Christiana Ernsta von Dossow, w którego rękach jeszcze 1809. W tym czasie wieś liczyła zaledwie 9 dymów i 80 mieszkańców. Do 1840 w posiadaniu rodziny von Dossow. Od 1841 własność Carla Schrödera, po jego śmierci 1872, wdowy po nim, która poślubiła swego kuzyna Roberta Dudy. Od 1919 w rękach Margarethe Berger, najstarszej córki państwa Dudy, wdowy po poległym w 1914 majorze Johannie Bergerze z Chrapowa. 1927-1945 zarządzany przez syna poprzednich właścicieli Hansa Dietricha Bergera.

DAWNY ZESPÓŁ PAŁACOWO-FOLWARCZNY, ob. w ruinie, 2. poł. w XIX i 1. ćw. w. XX. Pierwotnie złożony z pałacu, parku i zabudowań folwarcznych, m. i. gorzelni, obory, stodoły, owczarni, stajni i powozowni (z datą 1910 na elewacji). Przy dawnym dziedzińcu folwarcznym na planie wydłużonego prostokąta od wsch. ruina pałacu, od pn. i pd. pozostałości budynków folwarcznych, murowanych z cegły i kamienia łupanego, w tym: dawna stodoła, ruina gorzelni i relikty owczarni (zachowane fragmenty murów obwodowych). Na pd.-wsch. od pałacu dom zarządcy (?) 1. ćw. w. XX, murowany z cegły, tynkowany, parterowy o wysokim, dwuspadowym dachu krytym dachówką.

A. PAŁAC, ob. w ruinie. Wzniesiony 1870 przypuszczalnie dla rodziny Schröder, w formach neorenesansowych, na rzucie krótkiego prostokąta, o siedmioosiowych dłuższych elewacjach. 1. ćw. w. XX rozbudowany i przekształcony w formach neobarokowych.

Wówczas na przedłużeniu korpusu głównego dobudowa skrzydeł bocznych z kwadratowymi oknami piętra i oranżerii oraz wprowadzenie nowych elementów artykulacji elewacji m. i. pionowych pasów boniowania. 1946 przejęty przez Państwowe Nieruchomości Ziemskie, następnie użytkowany przez PGR. L. 70. w. XX częściowo opuszczony. Od l. 80. w. XX nieużytkowany. Pocz. l. 90. przejęty przez AWRSP, następnie w rękach prywatnych, systematycznie popadał w ruinę. Przed zniszczeniem obie dłuższe elewacje korpusu głównego były symetryczne, siedmioosiowe, frontowa z jednoosiowym pseudoryzalitem, poprzedzonym trójosiową werandą z tarasem, ogrodowa z trójosiowym ryzalitem, poprzedzonym półkolistym tarasem ze schodami. Pseudoryzalit i ryzalit wieńczyły trójkątne naczółki, od frontu z datą 1870, od ogrodu ze sztukatorskim ornamentem roślinnym i inicjałem „S” w kartuszu. Wnętrze korpusu głównego o neorenesansowym wystroju (sztukaterie, stolarka drzewiowa) było dwutraktowe, na osi z hallem i salonem ogrodowym w części pn. trzytraktowe z neobarokową, drewnianą klatką schodową w środkowym trakcie. Dłuższe pn. skrzydło miało układ dwu- i półtraktowy, krótsze pd. dwutraktowy. Obecnie w ruinie. Zachowana część murów obwodowych: od frontu ściana korpusu głównego na wysokości parteru z fragmentem piętra, w skrzydłach bocznych w znacznej części na wysokości obu kondygnacji, od ogrodu znaczna część korpusu głównego na wysokości obu kondygnacji z ryzalitem. Na elewacjach zachowane pozostałości tynków z elementami artykulacji: gzymsem kordonowym, pionowymi pasami boniowanym piętra w aneksach bocznych i opaskami wokół okien z gzymсами parapetowymi.

B. PARK KRAJOBRAZOWY. 1. poł. w. XIX, przekształcony 2. poł. w. XIX. Pierwotnie ogrodzony murem z łupanego kamienia i cegły z cmentarzem rodowym, usytuowanym w pn.-wsch. części założenia. Obecnie zdziczały z owalnym stawem oraz altaną widokową w formie wzniesienia z lipą pośrodku, usytuowaną w pn.-wsch. narożniku fragmentarycznie zachowanego ogrodu.

DAWNA REMIZA STRAŻACKA. 4. ćw. w. XIX. Wzniesiona zapewne na zlecenie właścicieli majątku. Położona w sąsiedztwie zespołu pałacowo-folwarcznego u zbiegu dróg, na pd.-wsch. od pałacu. Frontem zwrócona na pn. Murowana z kamienia łupanego i z cegły, z której elementy artykulacji elewacji i szczyty. Na rzucie prostokąta. Pierwotnie otwarta na przestrzał. W narożnikach bu-

dynku ceglane lizeny przechodzące w sterczyny. Krótsze elewacje z dużymi otworami przejazdu (od pd. zamurowany) zamkniętymi łukiem odcinkowym i trójkątnymi szczytami z ażurowymi rozetami, zwieńczonymi sterczynami. W elewacjach bocznych pod ceglanym profilowanym gzymsem podokapowym szeroki fryz geometryczny z kwadratami ułożonymi w karo z różnobarwnych kamieni, ujęty ceglanymi pasami. Nad fryzem, w rozetach szczytów ceramiczne otwory wentylacyjne. Dach dwuspadowy kryty eternitem.

BIELICE

WIEŚ. Od 1. poł. w. XIII w posiadaniu klasztoru cystersów w Kołbaczu, według dokumentu sfalszowanego przez zakonników od 1226, wg bardziej wiarygodnych źródeł od 1235. 1269 nadanie cystersom posiadłości w Bielicach przez rodzinę Kleist. 1302 wzmiankowany sołtys Heinemann. 1348 wieś liczyła 63 łany ziemi, z czego trzy należały do parafii, cztery do sołtysa, pięć do rodziny von Schönfeld, dwa do rycerza Konrada de Bellitz, reszta do cystersów kołbackich. Od czasów Reformacji posiadłość domeny w Kołbaczu, od 1812 domeny w Pyrzycach. Poł. w. XIX we wsi wzmiankowane: gospodarstwo sołtysa lennego, 19 gospodarstw chłopskich, trzy kmieć, pięciu komorników, szkoła parafialna, karczma, wiatrak i kuźnia. 1898 wieś otrzymała połączenie kolejowe w wyniku budowy linii Pyrzyce – Chwarstnica; powstała stacja kolejowa (ob. w ruinie).

KOŚCIÓŁ PAR. p.w. M. B. Królowej Polski. Zbudowany w. XIV 92 (?) jako salowy, bezwieżowy. W średniowieczu par., 1312 jako proboszcz bielicki wzmiankowany kapelan księcia szczecińskiego Ottona I Jan Polak (Polonus). Od czasów Reformacji ewangelicki, filia parafii w Parsowie. Ok. 1845 dobudowa apsydy i wieży, zmiana kąta nachylenia dachu oraz przekształcenie otworów okiennych korpusu nawowego. Od 1946 rz.-kat. L. 60.-70. w. XX remont i modernizacja kościoła: otynkowanie elewacji korpusu i szczytu wsch., dobudowa zakrystii i kotłowni, wykonanie polichromii ściennych, witraży oraz mozaiki nad wejściem z kruchty do kościoła. L. 90 w. XX remont elewacji, wymiana pokrycia dachowego oraz wykonanie odkrywek polichromii ściennych. Od 1973 par. Usytuowany w centrum wsi na nawsiu w obrębie cmentarza otoczonego kamiennym murem z dwiema neogotyckimi ceglanymi bramkami od wsch.

i zach. Wczesnogotycki z neogotycką wieżą i absydą. Orientowany. Korpus wzniesiony z kostki granitowej, wtórnie otynkowany wraz z szczytem wsch. Wieża i absyda z cegły maszynowej, nietynkowane. Jednonawowy z trójbocznie zamkniętym krótkim prezbiterium od wsch., kwadratową, węższą od korpusu nawowego wieżą od zach. oraz współczesną zakrystią od pd. przy wsch. narożniku. Wnętrze nawy nakryte stropem belkowym, prezbiterium sześciopolewym sklepieniem żebrowym na słupkach. Prezbiterium otwarte do nawy ostrołukową tęczą. Od zach. żelbetowy chór muzyczny, wsparty na dwóch słupach, odeskowany z parapetem zdobionym współczesnymi malowidłami z wyobrażeniami Chrystusa, św. Piotra i św. Pawła oraz czterech Ewangelistów. Otwory okienne nawy ostrołukowe o silnie rozglifionych ościeżach, przeszkłone witrażowo, w prezbiterium z witrażami 1969, proj. *Joanna Spychalska*. Otwór wejścia od zach. zamknięty łukiem odcinkowym, od strony kruchty podwieżowej w ostrołukowej wnęce. Neogotycka wieża od zach. z ostrołukowym portalem o dwuskokowych profilowanych ościeżach. Pięćkondygnacyjna z cokołem, gzymsem nad kondygnacją parteru, lizenami w narożach i pośrodku elewacji wyższych kondygnacji. W elewacjach każdej kondygnacji płyciny zwieńczone fryzem ząbkowym, ponad parterem z wysmukłymi ostrołukowymi otworami, w ostatniej kondygnacji dzwonnicami, zestawionymi parami w ostrołukowych wnękach. W zwieńczeniu wieży od wsch. i zach. trójkątne szczyty ujęte narożnymi, wysokimi sterczynami z ostrołukowymi blendami. W szczycie wsch. ceramiczna rozeta. W ścianach bocznych korpusu neogotyckie, ostrołukowe okna w ceglanych opaskach. Szczyt wsch. korpusu podzielony siedmioma ostrołukowymi blendami, z których trzy środkowe szersze (zamurowane w dolnej partii) z wpisаныmi weń blendami ostrołukowymi i okrągłymi. Prezbiterium neogotyckie z cokołem, narożnymi lizenami i ostrołukowymi oknami. Dachy korpusu i wieży dwuspadowe, nad prezbiterium pięciospadowy, nad zakrystią pulpitowy. Wszystkie kryte dachówką. Na sterczynach wieży ostrosłupowe helmy kryte blachą. — M a l o w i d ł a ś c i e n n e: dwie odkrywki na ścianach bocznych nawy po stronie wsch., gotyckie, obecnie słabo czytelne. — Świecznik ołtarzowy, neogotycki, 2. poł. w. XIX (drugi od kompletu w kościele w Babinie), żeliwny, jednopłomieniowy, wysmukły o sześciobocznej stopie, zdobiony ażurowym ornamentem maswerkowym. Świecznik korpusowy,

eklektyczny, 2. poł. w. XIX, przeniesiony z nieznanego pałacu, dwukondygnacyjny o ośmiu ramionach w każdej kondygnacji z podwieszonymi dużymi kryształkami. Kielich z pateną, późnobarokowy koniec w. XVIII (?), srebrny. Dzwon 1845, wyk. ludwisarz *Carl Voss* ze Szczecina, z fryzem palmetowym i inskrypcją.

DAWNA GOSPODA Z SALĄ TANECZNĄ (?), ob. dom nr 58. Koniec w. XIX. Zbudowana z cegły na granitowym cokole. Elewacja frontowa pięcioosiowa, podzielona lizenami i zwieńczona fryzem konsolkowym. Okna duże, zamknięte półkoliście z prostokątnymi płycinami w parapetach, ujęte lizenami i łukami archiwolty. Otwór głównego wejścia o półkolistym zamknięciu, usytuowany w ścianie narożnikowej. Dach niski, dwuspadowy kryty eternitem.

DOMY. Koniec w. XIX i pocz. w. XX. Usytuowane kalenicowo. Murowane z cegły. Na rzucie prostokąta. Podpiwniczone. DACHY dwuspadowe kryte przeważnie dachówką. — Nr 26 i 48. 239 Nietynkowane, o fasadach siedmioosiowych podzielonych lizenami, z wejściem pośrodku i otworami zamkniętymi łukiem odcinkowym. — Nr 29. O otynkowanej, sześćoosiowej fasadzie z wejściem usytuowanym asymetrycznie i otworami w ceglanych opaskach, zamkniętymi łukiem odcinkowym. — Nr 27. Przed 1945 mieszczący 240 sklep i piwiarnię. Nietynkowany, na kamiennym cokole, dwukondygnacyjny, o pięcioosiowej elewacji frontowej z pseudoryzalitem pośrodku, ujętym lizenami i zwieńczonym schodkowym szczytem z dwoma wazami po bokach. Od podwórza budynek dawnej marni, dwukondygnacyjny o dużych otworach, zamkniętych łukiem odcinkowym. Dach niski. — Nr 42. Obecnie siedziba Banku. Eklektyczny z elementami neorenesansu. Parterowy, z poddaszem. Otynkowany, o elewacji frontowej symetrycznej, siedmioosiowej z pseudoryzalitem przechodzącym w facjatkę, z pasami boniowania po bokach i zwieńczeniem w formie trójkątnego szczytu ze sterczynkami, z których środkowa z motywem palmety. W pseudoryzalicie wejście poprzedzone schodami. Otwory w profilowanych opaskach, okna z płycinami w parapetach i gzymasami w nadprożach. W kondygnacji strychu okienka metopowe.

DOM NR 47. Poł. w. XIX. Pierwotnie ryglowy. Ustawiony kalenicowo. Częściowo przemurowany i otynkowany. Część ryglowa w ruinie. Parterowy o dachu naczółkowym z trójosiową facjatką, kryty dachówką.

BRZESKO

WIEŚ. 1186 (lub 1185) połowa Brzeska wymieniana wśród posiadłości nadanych przez księcia Bogusława I prepozyturze kamieńskiej jako uposażenie kościoła p.w. św. Mikołaja w Lubinie na wyspie Wolin. Inna część wsi wzmiankowana 1227 jako jedno z nadań księcia Barnima I i jego matki Mirosławy na rzecz klasztoru norbertanek w Trzebiatowie. W. XIV lenno rycerskie rodu von Blankenburg, z którego dochód książę Otton I zapisał 1322 kolegiacie Mariackiej w Szczecinie. 1331 nadanie rodzinie von Schöning dawnego lenna Blankenburgów. W tym samym czasie majątki mieszczan z Pyrzyc, Szczecina i Gryfina. 1346 nadanie przez księcia Barnima III całej wsi Brzesko (z wyjątkiem dwóch łańów należących do augustianek z Pyrzyc) kolegiacie św. Ottona w Szczecinie. Po Reformacji większa część wsi w posiadaniu Fundacji Mariackiej ze Szczecina, część należąca dawniej do augustianek włączona do domeny pyrzyckiej. 1628 wymienianych w Brzesku 116 łańów chłopskich, 9 zagrodniczych, młyn, wiatrak, kuźnia. 1630 wieś spustoszona przez wojska cesarskie, 1794 i 1808 zniszczona przez pożary. Poł. w. XIX istniało 41 gospodarstw chłopskich (z których 38 podlegało fundacji Mariackiej, trzy zarządowi domeny) oraz 10 gospodarstw zagrodniczych. Ponadto wzmiankowane dwa młyny, wiatrak, kuźnia i szkoła. Przed 1945 zabudowa wsi, złożona w dużej części z wąskofrontowych chałup typu pyrzyckiego, w większości spalonych w wyniku pożaru 1959.

54,56,58 KOŚCIÓŁ PAR. p.w. Narodzenia NMP. Wzniesiony ok. 1300 z dobudowaną przypuszczalnie nieco później wieżą od pn. przy narożniku wsch. Wzmiankowany po raz pierwszy 1303 jako filia parafii w Letninie. 1490 par. (wówczas wymieniany pleban Nicolaus Symon). Od l. 30. w. XVI ewangelicki, pod patronatem Fundacji Mariackiej w Szczecinie. Pocz. w. XVII za czasów pastora Jacobusa Hamela zmiana formy okien na zamknięte łukiem pełnym, wykonanie manierystycznych polichromii ściennych oraz późnorenansansowego wyposażenia (m. i. nowe elementy ołtarza, ambona). 1697 za pastora Johanna Tütenborna nowy stolarsko-snycerski wystrój i wyposażenie, wg inskrypcji wyk. snycerz *Michael Pahl* z Brzeska, określany jako „młynarczyk”, m. i. przekrycie wnętrza drewnianym pseudosklepieniem zdobionym malowidłami, budowa nowych stall z obrazami emblematycznymi, zdobionych motywem płaskorzeź-

bionych putt, wykonanie chrzcielnicy z pokrywą oraz balustrady przed ołtarzem z kolumnami o spiralnych trzonach, figurami aniołów oraz obrazami ze scenami Modlitwy w Ogrójcu i Zmartwychwstania. W. XIX patronat magistratu stargardzkiego. 1808 spalenie wieży, której pozostałości rozebrano. 1814-1817 budowa dzwonnicy wolnostojącej, proj. arch. *Karl Friedrich Schinkel*. 1870 restauracja kościoła. Być może w tym czasie przeprucie dodatkowego okna w elewacji pn. po stronie zach., przedłużenie okien w elewacji pd. i wsch. (w której niegdyś data renowacji), wykonanie witrażowych przeszkleń okien oraz dobudowa kruchty od zach. W trakcie prac usunięcie części starszego wyposażenia (m. i. barokowych ławek) i wykonanie nowych neogotyckich: empor od zach., pn. i pd., organów i ławek. 1897 ponowny remont. Wówczas odkrycie na ścianach bocznych nawy fragmentów manierystycznych malowideł ściennych (eksponowanych w formie odkrywek). W tym czasie umieszczenie na parapecie empory zach. barokowych obrazów emblematycznych i fragmentów snycerskiej dekoracji ornamentальной, pochodzących z dawnych barokowych stall (dotąd przechowywanych na strychu). 1935 remont dachu. 1937 renowacja odnalezionej pokrywy barokowej chrzcielnicy, wyk. snycerz *Hugo Rünger* ze Stargardu i malarz *Gustav Hoffmann* ze Zdrojów. 1. poł. w. XX w zakrystii kościoła przechowywana gotycka rzeźba Piety. 1945 w wyniku działań wojennych uszkodzenie szczytu zach., zniszczenie dwóch ostatnich przęseł pseudosklepienia wraz z emporą zach. i organami. 1945 rz.-kat. (wówczas w Brzesku siedziba proboszcza parafii pyrzyckiej), od 1951 par. 1953-1955 rekonstrukcja szczytu zach., nowe pokrycie dachu. 1962 remont wieży, 1962-1968 konserwacja elementów wyposażenia: ołtarza, ambony oraz ścian tarczowych pseudosklepienia krzyżowo-żebrowego. 1969 wymiana pokrycia dachu z dachówki na blachę (którą powtórnie wymieniono 1974), wykonanie nowej posadzki. 1971 budowa nowej empory zach. L. 80. w. XX wykonanie imitacji dwóch zach. przęseł pseudosklepienia krzyżowo-żebrowego. Od 1992 Sanktuarium Maryjne. 1998 rozbudowa zakrystii. 2011 nowe witraże w kruchcie zach. Od 2011 konserwacja pseudosklepienia krzyżowo-żebrowego. Usytuowany w pd. części wsi na nawsiu, w obrębie cmentarza przykościelnego otoczonego kamiennym murem. Wczesnogotycki. Orientowany. Murowany z niezbyt starannie obrobionej kostki granitowej, łączonej dużą ilością zaprawy, otynkowany nierównomiernie z pozostawieniem znacznych partii odsłoniętego

- lica muru. Salowy z wolnostojącą dzwonnica od pn. przy wsch. narożniku, niewielką kruchta od zach. i zakrystią od pd. Wewnątrz przekryty drewnianym, pozornym sklepieniem, barokowym 1697, wyk. snycerz *Michael Pahl* z Brzeska. 1945 zniszczenie dwóch zach. przęseł, których imitację wyk. l. 80. XX w. Od 2011 rozpoczęcie prac konserwatorskich i restauratorskich pozornego sklepienia, wyk. *Tadeusz Makulec* ze Szczecina. Pseudosklepienie krzyżowo-żebrowe typu stalaktytowego, zdobione snycerką i polichromowane, o układzie dwunawowym, dziesięcioprzęsłowe, z przylegającymi ścianami tarczowymi, deskowanymi, półkolistymi. Cztery przęsła od wsch. oddzielone płaskorzeźbioną dekoracją ornamentalną z liści akantu w formie podwójnej tęczy z belką oraz parą przyściennych wsporników z półpostaciami młodzieńców, z których każdy z kartuszem. Pozostałe wsporniki przy ścianach, oraz skrzyżowania i spływy żeber z motywem szyszek. Wysklepki przęseł pomiędzy spływami żeber zdobione płaskorzeźbionymi liśćmi akantu. Dwa przęsła od zach. współczesne. Okna nawy zamknięte półkoliście, dołem silnie rozglifione, 1870 przeszkłone witrażowo, od wsch. z dwoma witrażami o motywie arkad i krzyża łacińskiego w jaskrawych barwach. Otwór głównego wejścia w ścianie pn. ostrołukowy we wnęce zamkniętej łukiem odcinkowym, otwór wejścia w ścianie pd. prowadzący do zakrystii, zamknięty łukiem odcinkowym. W ścianie wsch. pośrodku wysoka wnęka dawnego wejścia, zamknięta łukiem odcinkowym, po stronie pn. wnęka sakramentarium, ob. przekształcona. Otwór wejścia od zach. ostrołukowy o znacznie obniżonej strzałce. Przy ścianie zach. drewniana empora 1971, pod którą w ścianie pd. ślady otworu wejścia (zamurowanego i otynkowanego), zamkniętego łukiem pełnym. W ścianie zach. otwór wejścia do kruchty zamknięty łukiem ostrym o obniżonej strzałce. Zewnątrz elewacje z wysokim cokołem. Elewacje częściowo pokryte tynkiem (rozłożonym nierównomiernie) z zaznaczoną konturowo imitacją wątku z ciosów kamiennych. Wokół otworów okien, zamkniętych łukiem pełnym, tynkowe opaski, w elewacji wsch. przedłużone ku dołowi. W elewacji pn. gotycki, ostrołukowy portal z kostki granitowej o dwuuskokowych ościeżach z otynkowaną powierzchnią wewnętrznego uskoku. Na osi elewacji wsch. ostrołukowy otwór dawnego wejścia 1. poł. w. XIX (?), zamurowany, otynkowany i ujęty opaską. Kruchta zach. z wejściem od pn., przepłuta dużymi otworami, zamkniętymi łukiem ostrym o obniżonej strzałce. W oknach witraże 2011. Szczyty otynkowane z narożnymi ceglanyymi sterczynami

mi, zdobione wysmukłymi, tynkowanymi blendami, zamkniętymi półkoliście. Dachy kryte blachą, nad korpusem nawowym dwuspadowy, po stronie zach. z sygnaturką o ostrosłupowym hełmie, nad kruchłą dwuspadowy. — **M a l o w i d ł a ś c i e n n e**. Trzy fragmenty (odkrywki) polichromii ściennych, manierystyczne, pocz. w. XVII, 337
dwa na ścianie pn. i jeden na ścianie pd., odsłonięte 1897, o motywach architektonicznych z kolumnami, kartuszami, ornamentem okuciowo-zwijanym oraz płycinami z inskrypcjami. Polichromie pozornego sklepienia krzyżowo-żebrowego, barokowe 1697, 1962-68 338-346, 489-494
poddane konserwacji zachowawczej w partii ścian tarczowych i przylegających do nich spływów żeber ze wspornikami, wyk. PKZ Gdańsk, kierownictwo prac *Andrzej Różański* (od 1962) i *Barbara Grabowska* (od 1967). Od 2011 konserwowane, wyk. *Tadeusz Makulec* ze Szczecina. Rozmieszczone w wysklepkach ośmiu przęseł i na dziesięciu przylegających ścianach tarczowych. Przedstawiają chóry anielskie na tle skłębionych obłoków. Anioły przeważnie w locie z instrumentami muzycznymi, nutami, księgami, banderolami z napisami oraz z *Arma Christi*. — Ołtarz późnogotycki, pocz. w. XVI, 1613 za czasów pastora Jacobusa Hamela z polichromiami i malowidłami, wyk. malarz *Michael Haentz* z Choszczna (inskrypcje na rewersach skrzydeł ruchomych). Po 1945 pozbawiony manierystycznych ażurowych uszaków. 1967-68 konserwowany przez PKZ w Warszawie. Szafiasty w formie pentaptyku z parą skrzydeł ruchomych. Predella manierystyczna z płaskorzeźbą *Ostatnia Wieczerza*. Szafa środkowa późnogotycka 417
z rzeźbami *Madonny Apokaliptycznej* (na płaszczu data renowacji 1613) i czterech *Świętych Dziewic*. Awersy skrzydeł ruchomych późnogotyckie z rzeźbami 12 *Apostołów*. Rewersy skrzydeł ruchomych 404
i awersy nieruchomych, manierystyczne z obrazami: 1. *Modlitwa w Ogrójcu*, 2. *Pocałunek Judasza*, 3. *Biczowanie*, 4. *Ecce Homo*, 405-408
5. *Jezus przed arcykapłanem*, 6. *Jezus przed Herodem (?)*, 7. *Umycie rąk*, 376, 377
8. *Naigrywanie*. Na rewersach skrzydeł ruchomych obrazy owalne, na awersach skrzydeł nieruchomych prostokątne, w bogatych ornamentalnych obramieniach z motywami pilastrów hermowych, uskrzydłonych główek putt, masek ludzkich, pęków owoców granatu i winnego grona oraz z inskrypcjami w kartuszach (na skrzydłach ruchomych). Zwieńczenie manierystyczne, architektoniczne z płasko- 416
rzeźbami: *Zmartwychwstania*, pomiędzy alegoriami *Wiary* i *Nadziei*. 414-415
Powyżej gotycki krucyfiks, 1 poł. w. XV, w typie *Drzewa Życia* z symbolami ewangelistów w medalionach na zakończeniu ramion krzyża. 413

- Odwrocie ołtarza z wczesnobarokową malarską dekoracją ornamentalną o motywach kwiatowych. Ambona, manierystyczna, 1612, sygnowana *MH* (mal. *Michael Haentz?*), 1964-1967 konserwowana przez PKZ w Warszawie. Przyścienna, sześcioboczna, wsparta na filarze (na którym kartusz z łacińską inskrypcją fundacyjną, m. i. wzmiankowany pastor *Jacobus Hamel*), o podziałach architektonicznych, zdobiona bogatą snycerską dekoracją ornamentalną. Korpus z wydzieloną partią cokołową i belkowaniem. W narożach korpusu kolumny o tokańskich kapitelach i trzonach zdobionych pierścieniami i wytłaczanym ornamentem okuciowym; cokoły kolumn z maskami lwów. Na ściankach korpusu płaskorzeźby czterech Ewangelistów w polach płycin zamkniętych łukiem pełnym, ujętych dekoracyjnymi obramieniami, poniżej których wersety z psalmów, a w partii belkowania uskrzydłone główki putt. W zwieńczeniu baldachimu pomiędzy sterczynami pięć obrazów w dekoracyjnych obramieniach: *Salvator Mundi* i cztery uskrzydłone główki putt. Parapet schodów ambony klasycystyczny, pocz. w. XIX. Chrzcielnica ze sztucznego kamienia, neogotycka, koniec w. XIX, po 1945 przeniesiona z kościoła w Letninie. Ośmioboczna typu kielichowego, o ściankach trzonu i czaszy zdobionych trójlistnie zamkniętymi płycinami, zwieńczona wydatnym gzymsem i fryzem ze stylizowanych liści winnej latorośli. Obrazy barokowe, koniec w. XVII: Sąd Salomona i emblematyczne, pochodzące z parapetu dawnych barokowych ław (usuniętych 1870), pierwotnie zapewne z epigramatami, 1897 umieszczone na parapecie neogotyckiej empyry zach. zniszczonej 1945, 1969 konserwowane, wyk. *Barbara Grabowska* z Gdańska, 1971 zawieszona na parapecie współczesnej empyry zach., mal.
- 394-399** na desce, ze scenami przedstawiającymi: 1. słońce oświetlające krajobraz, z lemmą: *Nicht für sich sondern für andere*; 2. żaglowiec na morzu, z lemmą: *Sorge für Beyde*; 3. Samson walczący z lwem, z lemmą: *Herr, nich mir, sondern Deinem Nahmen gib Ehre*; 4. przycięty krzew winorośli, z lemmą: *Auff die Thranen Folgen die Früchte*; 5. pejzaż z wychyloną z niebios ręką z węgielnicą, z lemmą: *Ich suche alein die Gerechtigkeit*; 6. personifikacja Pokoju z psem i lwem,
- 423** z lemmą: *Fride ernehrt*. Elementy wystroju snycerskiego dawnych stall, barokowe, 1697, wyk. snycerz *Michael Pahl* z Brzeska, od 1897 po usunięciu ław eksponowane na neogotyckim parapecie empyry zach. pomiędzy obrazami emblematycznymi, 1969 konserwowane, wyk. *Barbara Grabowska* z Gdańska, obecnie przymocowane do oł-

tarza soborowego i ambonki, zachowane: zwoje liści akantu, z których dwa z motywem putt oraz pilastry zwężające się ku dołowi, zdobione motywem stylizowanych liści i kwiatów. Płaskorzeźbiona półpostać młodzieńca z kartuszem, barokowa 1697, wyk. snycerz **514**
Michael Pahl z Brzeska, z inskrypcją: „Michael Pahl/Milen Bursch hat diese Kirche/durch Zimmer- Tischner- druhnen und/Schnitz- arbeit auf- und/ausgebaut/Anno 1697”. Płyta nagrobna Gottlieba Beniamina Mollaza, 1767, z inskrypcją, wapienna, w posadzce. Świecznik korpusowy, pierwotnie jeden z trzech, barokowych, 1695, ufun- **465**
 dowanych przez rodzinę Grohno, 1861 wymiana trzonów, wyk. *R. Grunow* z Pырzyc, dwukondygnacyjny z inskrypcją, zwieńczony figurką Zeusa unoszonego przez orła.

DZWONNICA KOŚCIELNA. Usytuowana po pn. stronie **55**
 korpusu nawowego przy narożniku wsch. Powstała w miejscu wcześniejszej gotyckiej wieży, przylegającej do korpusu nawowego, o elewacjach podzielonych blendami, spalonej 1808. W głównym zrębie wznoszona 1814-1817, proj. arch. *Karl Friedrich Schinkel* (nieco zmieniony w trakcie realizacji prac), nadzór budowniczym ze Stargardu *Gottlob Ferdinand Liers* (do 1815) i *Carl Christian Gottlieb Jüterbock*. 1857 ukończona. Remontowana ok. 1962, 1974 wymiana pokrycia hełmu. Neogotycka. Murowana z cegły, otynkowana. Wolnostojąca, na rzucie kwadratu o ściganych narożnikach. Trzykondygnacyjna. Zewnątrz trzon wieży z niskim cokołem, o kondygnacjach wydzielonych gzymсами i ścianach nieznacznie zwężających się ku górze. Dolna kondygnacja od zach. z ostrołukowym otworem wejścia o uskokowych ościeżach, w pozostałych elewacjach z blendami o analogicznym zamknięciu. W elewacjach niskiej środkowej kondygnacji małe owalne otwory, w ostatniej górnej kondygnacji każda ze ścian przeparta trzema ostrołukowymi otworami dzwonnymi, z których środkowy wyższy. Całość zwieńczona fryzem arkadowym i profilowanym gzymsem. Hełm spiczasty, w kształcie ostrosłupa o ośmiobocznej podstawie, pokryty blachą i zakończony kulą z wiatrowskazem i krzyżem. Wewnątrz. w kondygnacji przyziemia na ścianie narożnika pn.-wsch. inskrypcja fundacyjna z datami 1808, 1817. Dzwon, l. 20. w. XX.

PLEBANIA (dom nr 64). 1811, przebudowana 2. poł. w. XIX, **234**
 za czasów pastora Jacobusa Heyna. Wówczas przedłużona w kierunku pd. o dwie osie okienne. 1892-1893 i l. 20. w. XX gruntownie remontowana. Późnoklasycystyczna. Murowana z cegły, otyn-

kowana. Parterowa, podpiwniczona. Na rzucie prostokąta, dwu- i półtaktowa. Elewacja frontowa dziewięcioosiowa z wydzielonym cokolem i z asymetrycznie usytuowanym wejściem poprzedzonym wysokimi schodami. Dach naczółkowy, kryty dachówką.

231 DOMY. — Nr 41. 1. poł. w. XIX. Szerokofrontowy. Ryglowy, pię-
250 trowy, podpiwniczony o elewacji frontowej pięcioosiowej. — nr 40.
l. 30 w. XX. Usytuowany szczytowo. Murowany, otynkowany z ryglowym szczytem. Dwukondygnacyjny, podpiwniczony o symetrycznej elewacji frontowej z półkolistym nadświetlem nad otworem wejścia.

137 CMENTARZ. Położony w pd.-wsch. części wsi po wsch. stronie drogi wiejskiej. Założony przypuszczalnie 2. poł. w. XIX, do 1945 ewangelicki, ob. komunalny. Poprzedzony aleją lipową, przed którą
bramka, koniec w. XIX, neogotycka, ceglana, z otworem przejazdu o profilowanych ościeżach, zamkniętym łukiem ostrym. Zwieńczenie bramki trójosiowe z ostrołukowymi prześwitami, z których środkowy usytuowany wyżej. Pomiędzy prześwitami sterczyny z wąskimi blendami (dwie środkowe w górnej części niezachowane). Poniżej prześwitów odcinki fryzu wnękowego z ornamentem geometrycznym o motywie czwórlistnych rozet.

BRZEZIN

WIEŚ. 1255 nadanie całej wsi przez księcia Barnima I klasztorowi augustianek na Starym Mieście w Pyrzycach, potwierdzone 1307 przez księcia Ottona I. Do czasów Reformacji własność klasztorna, następnie wchodziła w skład domeny w Pyrzycach. 1596 pożar wsi. 1628 wzmiankowany m. i. 58 łąnów chłopskich, działki 5 zagrodników, karczma, kuźnia 1784, l. 60. w. XIX dziewięć gospodarstw chłopskich i pięć zagród kmiecych, posiadłości należące do parafii i kościoła, a także szkoła parafialna i kuźnia.

122 KOŚCIÓŁ FIL. p.w. M.B. Częstochowskiej. Wcześniejszy kościół wzmiankowany 1312 w dokumencie wydanym przez bpa kamieńskiego Henryka von Wacholza, potwierdzającym patronat nad kościołem klasztorowi augustianek w Pyrzycach. Ok. 1535 przejęty przez protestantów; wymieniany pierwszy ewangelicki duchowny Paul Holzapfel (zm. 1548). W późniejszych latach filia ewangelickiej parafii przy kościele poaugustiańskim na Starym Mieście w Pyrzycach, pod patronatem panujących. Ok. 1700 filia parafii w Stróżewie, następnie ponownie w parafii staromiejskiej w Pyrzycach.

Obecny kościół wzniesiony l. 1850-1852, projekt arch. *Carl Johann Bogislaw Lüdecke* z Wrocławia. Do czasu I wojny światowej wyposażony w dwa dzwony: 1568 (ludwisarz *Jochim Karstede*) i 1570. 1946 (wg innych źródeł 1948, 1950, lub 1951) rz.-kat. Neoromański z elementami neogotyku. Położony w centrum wsi na nawsiu, w obrębie cmentarza przykościelnego otoczonego murem ceglany. Orientowany. Murowany z cegły na cokole z kamienia łupanego. Jednonawowy z trójbocznie zamkniętym, krótkim prezbiterium i kwadratową, węższą od korpusu wieżą od zach. Wnętrze nawy nakryte drewnianym stropem belkowym o konstrukcji złożonej z krzyżujących się belek, z których poprzeczne wsparte na kroksztynach. Na jednej z nich zachowana dekoracja ornamentalna, neogotycka, monochromatyczna o motywach roślinnych. Prezbiterium jedno-przęsłowe, przekryte sklepieniem żebrowym ze służkami, oddzielone od nawy półkolistą tęczą z tynkową archiwoltą. Ściany wnętrza nawy pokryte tynkowym boniowaniem. Nad oknami ścian bocznych tynkowe archiwolty. Dolna partia ścian prezbiterium wydzielona gzymsem podokiennym. W ścianie zach. trzy otwory drzwiowe, zamknięte łukiem pełnym: pośrodku duży otwór głównego wejścia, po bokach mniejsze, prowadzące na klatki schodowe. W górnej kondygnacji ściany zach., po bokach środkowej wnęki dwie półkolistości zamknięte arkady, otwarte na chór muzyczny. Empora zach. drewniana, wsparta na czterech słupach z neogotyckim płycinowym parapetem, zdobionym motywem niewielkich czteroliści. Na strychu, na jednym ze słupów więźby dachowej widoczne inicjały *HR* i data 1852. Zewnątrz od zach. wieża, wtopiona w korpus, na osi z portalem, zamkniętym półkolistością o uskokowych ościeżach. Trój-kondygnacyjna z ostatnią kondygnacją zaakcentowaną gzymsem, o elewacjach podzielonych płycinami zamkniętymi górą zygzakiem. Ostatnia kondygnacja wieży z każdej strony z parą wysmukłych, zamkniętych półkolistości otworów dzwonnych, nad którymi rozeta. W zwieńczeniu wieży trójkątne szczyty z fryzem ząbkowym. Korpus nawowy z wydzielonym cokolem, ujęty narożnymi lizenami, przechodzącymi w sterczyńki zdobione wysmukłymi blendami. Po bokach wieży korpus nawy zwieńczony schodkowymi półszczytami z okrągłymi i półkolistością zamkniętymi blendami. Okna korpusu i absydy prezbiterium zamknięte łukiem pełnym w jednouskokowych ościeżach. Każda z bocznych elewacji przepruta trójką, blisko siebie zestawionych okien. W zwieńczeniu ścian bocznych korpusu

i prezbiterium ząbkowy fryz podokapowy. Szczyt wsch. schodkowy z pięcioma blendami zamkniętymi półkoliście i dwiema okrągłymi po bokach, zwieńczony metalowym krzyżem. Dach korpusu nawowego dwuspadowy, kryty dachówką, prezbiterium wielospadowy, kryty blachą. Wieża zwieńczona wysmukłym, ostrosłupowym hełmem, zakończonym kulą z krzyżem, kryta blachą. — Korpus ambony, 4. ćw. w. XIX, eklektyczny, drewniany, na rzucie sześcioboku, płycinowy z balustradą schodów w formie arkad na smukłych kolumnienkach. Krzyż, pierwotnie ołtarzowy, ok. poł. w. XIX, neogotycki, drewniany. Dzwon 1928, firmy *Ulrich & Weule* z Apoldy-Bockenem, z inskrypcją.

CHABOWO

WIEŚ. 1180 bp kamieński Konrad I potwierdza cystersom z Kołbacza prawo do poboru dziesięciny z Chabowa. 1244 nadanie wsi klasztorowi kołbackiemu przez księcia Barnima I Dobrego. 1254 rycerz Anzelm z Blankenburga zapisał cystersom prawa do swojej posiadłości w Chabowie. 1348 oprócz majątku cystersów wymieniane w Chabowie posiadłości rycerskie rodzin Plate, Plöwe i von der Leine. Od czasów Reformacji wieś w obrębie domeny w Kołbaczu, a od 1812 domeny pyrzyckiej. Poł. w. XIX istniało w Chabowie duże gospodarstwo sołtysie i 22 gospodarstwa chłopskie. We wsi znajdowała się kuźnia, karczma i dwa wiatraki.

- 123 KOŚCIÓŁ FIL. p.w. NMP Matki Kościoła. Wcześniejszy kościół po raz pierwszy wzmiankowany 1491, jako par. z filią w Babinie. Wówczas proboszczem był Johannes Lentze. Od czasów Reformacji kościół ewangelicki. 1786 wymieniany jako filia parafii w Babinie. Obecny kościół wzniesiony 1850, prawdopodobnie proj. arch. *Carla Johann Bogislaw Lüdecke* z Wrocławia. Wówczas we wnętrzu z emporami od zach., pn. i pd. Przed 1945 wyposażony w: organy z szafą organową, proj. *C. J. B. Lüdecke*, misę chrzcielną z przedstawieniem Zwiastowania, świecznik korpusowy 1701, dwa duże cynowe świeczniki ołtarzowe 1655, wyk. konwisarz z Gryfina i kielich z pateną 1590, z nazwiskiem pastora Henninga Gustrowa. Od 1945 nieużytkowany, popadł w ruinę (zniszczenie konstrukcji dachu i stropu, empor oraz wyposażenia wnętrza). 1975-1976 odbudowany (nowy strop z dachem, hełm wieży). 1976 rz.-kat. Położony w centrum wsi na nawsiu w obrębie cmentarza otoczonego kamien-

nym murem z bramką w narożniku pd.-zach. Bramka, poł. w. XIX, o szerokim przejeździe z boczną furtką, ujęta kamiennymi słupami o ceglanych narożach i schodkowych zwieńczeniach. Neoromański. Orientowany. Zbudowany z łupanego kamienia polnego oraz cegły fabrycznej, z której górna kondygnacja wieży, szczyt wsch., obramienia otworów i elementy artykulacji ścian. Jednonawowy z krótkim trójbocznie zamkniętym prezbiterium od wsch. i kwadratową wieżą od zach., węższą od nawy i wtopioną w korpus. Wnętrze nawy nakryte drewnianym stropem belkowym. Prezbiterium przekryte sklepieniem żebrowym, oddzielone od nawy półkolistym łukiem tęczy. Od zach. ściany wieży wbudowane we wnętrze nawy z kruchtą w przyziemiu, skomunikowaną z nawą z trzech stron. Otwory zamknięte łukiem pełnym. Okna prezbiterium dołem rozglifione, w ścianach bocznych nawy usytuowane wysoko, w ścianie zach. po bokach wieży małe, rozmieszczone w dwóch kondygnacjach. Otwór wejścia z kruchty podwieżowej na osi nawy, w głębokiej wnęce zamkniętej łukiem odcinkowym. Zewnątrz elewacje z cokołem wydzielonym płaskim ceglany gzymsem. Wieża, wtopiona w zach. ścianę korpusu z portalem na osi, zamkniętym półkoliście, o dwuskokowych ościeżach, z gzymсами oddzielającymi kamienną część dolną od ceglanej górnej. W ostatniej kondygnacji po dwa otwory dzwonne. Korpus nawowy ujęty narożnymi, ceglany lizenami, przechodzącymi w sterczyny z wysmukłymi blendami. Zach. ściana korpusu po bokach wieży zwieńczona schodkowymi półszczytami z okrągłymi i półkoliście zamkniętymi blendami. Okna korpusu i absydy prezbiterium zamknięte łukiem pełnym w jednuskokowych ościeżach. Elewacje boczne o czterech oknach, usytuowanych wysoko i blisko siebie zestawionych, podzielona ceglany pasami o układzie pionowym i poziomym oraz jedną lizeną blisko narożnika zach. W zwieńczeniu elewacji bocznych korpusu i prezbiterium fryz, utworzony z półkolistych łuków arkad. Prezbiterium nieco niższe od korpusu. Szczyt wsch. schodkowy z ośmioma półkoliście zamkniętymi blendami oraz dwiema okrągłymi po bokach, zwieńczony sterczynką z metalowym krzyżem. Dach korpusu dwuspadowy, prezbiterium pięciopołaciowy. Wieża z niskim ostrosłupowym hełmem zwieńczonym iglicą z metalowym krzyżem. Dachu i hełm wieży kryte blachą. — Nastawa ołtarzowa, neogotycka 2. poł. w. XIX, pochodząca przypuszczalnie z kościoła w Dobropolu Gryfińskim (ob. zdemontowana). Dwie mensy ołtarzowe, płaskorzeźby ze

stacjami Drogi Krzyżowej, gipsowe oraz zespół ławek kościelnych, ok. poł. w. XX, pochodzące z kościoła Najświętszego Serca Pana Jezusa w Szczecinie, przywiezione l. 70. w. XX.

DOMY. 4. ćw. w. XIX. Ustawione kalenicowo. Murowane z cegły, w większości tynkowane. Parterowe o siedmioosiowych elewacjach frontowych, z opaskami wokół okien i wejściem pośrodku, zwieńczonym trójkątnym naczółkiem. Dachy dwuspadowe kryte dachówką: — Nr 1, 2 i 11, o boniowanych elewacjach frontowych. — Nr 6, o ceglanej elewacji z tynkowym detalem oraz pseudoryzalitem głównego wejścia na osi. — Nr 8, o otworach zamkniętych łukami odcinkowymi w ceglanych opaskach, zwieńczonych trójkątnymi naczółkami. Pod okapem dachu fryz arkadkowy z motywem trójliścia.

DOM NR 44. 3. ćw. w. XIX. Pierwotnie budynek parobczański w sąsiedniej zagrodzie nr 43. Obecnie nieużytkowany. Szerokofrontowy. Ryglowy o ścianach wypełnionych cegłą, nietynkowanych. Parterowy. Dwutraktowy z dwiema frontowymi izbami i komorami oraz centralnie usytuowaną czarną kuchnią pod szerokim kominem. Elewacja frontowa trójosiowa z wejściem pośrodku. Zachowana pierwotna stolarka: okna ościeżnicowe z trójkątnymi nadokiennikami. Dach dwuspadowy kryty dachówką.

BUDYNEK INWENTARSKO-MIESZKALNY NR 3. 4. ćw. w. XIX. Ustawiony szczytowo. Murowany z cegły, nietynkowany. Parterowy z wysokim poddaszem. Elewacje podzielone gzymsami, ceglanymi fryzami i lizenami. Otwory zamknięte łukiem odcinkowym. Fasada trójosiowa z wejściem pośrodku. Dach niski, dwuspadowy kryty papą.

CIESZYŚLAW

WIEŚ. Pierwotnie gospodarstwo wolnego sołtysa, w wyniku separacji gruntów wsi Zaborsko 1819 przekształcone w samodzielny majątek. Założona przez sołtysa Christiana Lindemanna, od 1820 jako odrębna miejscowość. Poł. w. XIX majątek z osadą liczącą 9 domów mieszkalnych, z folwarkiem Jeziorki. 1884 jako właściciel wymieniany Ernst Friedrich Kühn, 1892 Max Neumann, w którego posiadaniu majątek pozostawał jeszcze 1939.

DAWNY ZESPÓŁ DWORSKO-FOLWARCZNY. Wznoszony od 1. poł. w. XIX do 1. ćw. w. XX. Pierwotnie z pałacem i zabudowaniami folwarcznymi skupionymi wokół obszernego prostokątnego dziedzińca, po pn.-wsch. stronie drogi oraz z domami pracowników folwarcznych po stronie pd.-zach. Obecnie zachowany dziewiętnastowieczny dwór i obora z ok. 1930 (?) oraz kilka wielorodzinnych domów pracowników folwarcznych pocz. w. XX, murowanych z cegły, nietynkowanych, o otworach zamkniętych łukiem odcinkowym i dwuspadowych dachach, krytych eternitem.

A. DWÓR. Wzniesiony ok. 1820. Przebudowany po poł. w. XIX, wówczas nadbudowa wystawki zwieńczonej niegdyś akroterionami. Rozbudowany 4. ćw. w. XIX o piętrową część boczną. Po 1945 użytkowany przez PGR. Remontowany 1963, 1966-69 i 1980 (w tym roku wymiana pokrycia dachu z dachówki na eternit). Do l. 80 w. XX wejście do starszej części dworu poprzedzone drewnianym przeszklonym gankiem. Elewacją frontową starszej części dworu zwrócony na pn.-zach. w stronę dziedzińca folwarcznego, elewacją nowszej części w kierunku drogi, przy której brama wjazdowa z fragmentem ceglanego ogrodzenia, podzielonego wysmukłymi blendami. Późnoklasycystyczny z eklektyczną nowszą częścią. Murowany z cegły, otynkowany. Na rzucie prostokąta, w nowszej dobudowanej części od pd.-zach. z ryzalitem pośrodku. Dwu- i półtraktowy. Starsza część dworu parterowa z poddaszem, nowsza dwukondygnacyjna. Podpiwniczony. Elewacje starszej części dworu symetryczne, frontowa siedmioosiowa z oknami ujętymi opaskami i wejściem pośrodku, nad którym duża dwuokienna wystawka, zwieńczona trójkątnym naczółkiem. Przed wejściem współczesna murowana weranda. Elewacje nowszej części dworu z plastycznym boniowaniem w narożnikach, frontowa symetryczna, trójosiowa z ryzalitem klatki schodowej, nieco wyższym od ścian bocznych, w którym otwór wejścia. W elewacji parteru i ryzalitu boniowanie zaznaczone w tyńku. W ryzalicie okna klatki schodowej zamknięte łukiem pełnym, dolne duże, nad którym para mniejszych. Pozostałe okna zamknięte prosto, wszystkie ujęte opaskami. Elewacje zwieńczone gzymsem, pod którym fryz arkadowy. Dach starszej części dworu naczółkowy, nowszej czterospadowy, nad ryzalitem dwuspadowy, wszystkie kryte eternitem.

CZARNOWO

WIEŚ. W. XIII zamek rycerzy rabusiów z rodu Blankenburg, położony na pd. od wsi, na półwyspie oblany wodami jeziora. 1322 wzmiankowana po raz pierwszy, kiedy to książęta pomorscy Otton I i Barnim III potwierdzili miastu Pyrzyce prawo własności do wsi Cerno, odebranej Blankenburgom. Odtąd aż do II wojny światowej pozostawała w posiadaniu miasta Pyrzyce. W okresie wojny trzydziestoletniej doszczętnie spalona, w następnych latach odbudowana. L. 60. w. XIX we wsi liczącej 335 mieszkańców było 21 gospodarstw chłopskich, jedno dzierżawione od kościoła i 8 zagród chałupniczych. Istniała tu plebania, dom dla wdów po kaznodziejach, kuźnia i karczma.

- 109-110 KOŚCIÓŁ FIL. p.w. Ducha Świętego. Zbudowany 1601 (data na elewacji korpusu) jako par., ewangelicki pod patronatem miasta Pyrzyce. Spalony podczas wojny trzydziestoletniej. 1647 odbudowany. W tym samym roku wyposażony w witrażyki herbowe, m. i. z herbem: miasta Pyrzyce, książęcego podkomorzego Hinricha Swichelta ze Szczecina oraz Ursuli Hoves. 2. poł. w. XVII wzmiankowane: dwa cynowe świeczniki ołtarzowe (1650), ławy prowizorów kościelnych (1654 i 1677), nowy ołtarz (1673); ambona i ławy dla kaznodziei z malowidłami przedstawiającymi Chrystusa i jawno-grzesznicę oraz Chrystusa jako Dobrego Pasterza. 1696 budowa drewnianej wieży, która spłonęła od uderzenia piorunu 1741. 1739 kościół wyposażony w obraz olejny Sąd Ostateczny, mal. *Philipp Ernst Eichner* ze Szczecina. 1750 remont kościoła i dobudowa nowej, murowanej wieży (data na korpusie kościoła i na wieży), proj. konduktor budowlany *G. Dames*, 1744. Po 1755 wyposażony w trzy dzwony, ludwisarz *Johann Heinrich Scheel* ze Szczecina. Kolejne remonty wieży: 1795 (data na chorągiewce), proj. dyrektor budowlany *Carl Friedrich Weyrach*, wówczas hełm zwieńczony sterczyną z gałką, pochodzącą z sygnaturki kościoła św. Ducha w Pyrzycach (zniszczonej 1784 od uderzenia piorunu); 1825 proj. majster ciesielski *Quandt*. 1832 naprawa posadzki we wnętrzu kościoła oraz remont muru cmentarza przykościelnego. 1861 kolejny remont kościoła i przemaalowanie elementów wyposażenia (m. i. ołtarza i ambony). 1869 remont zegara wieżowego, wyk. zegarmistrz *Bauer*. 1905 gruntowne odnowienie wnętrza kościoła wraz z wyposażeniem (przywrócenie pierwotnej kolorystki). 1923 remont

wieży (data z inicjałami *WB* i *OM* na jednej z belek). 1946 rz.-kat. Położony w centrum wsi po pd. stronie drogi wiejskiej w obrębie cmentarza przykościelnego otoczonego murem kamiennym (od pd. częściowo ceglany) z dwiema bramkami od pn. i pd. Późnorenesansowy z późnobarokową wieżą. Orientowany. Murowany, korpus z niemal nieobrobionego kamienia polnego łączącego dużą ilością zaprawy, wieża z cegły nowożytnej. Otynkowany. Salowy z węższą od korpusu prostokątną wieżą od zach. Wewnątrz nakryty stropem belkowym. Od zach. drewniana empora muzyczna ok. poł. w. XVII (1647?), wsparta na dwunastu słupach (na jednym z nich fragment inskrypcji: „MPET/BOLD/AN/16..”) z fartuszkciem podwieszonym do wtórnie odeskowanego parapetu. Otwory wejścia zamknięte łukiem pełnym, od zach. przesłonięty w górnej części przez emporę, od pd. zamurowany. Wieża późnobarokowa o groszkowanych tynkach z gładko opracowanym detalem. Trójkondygnacyjna z gzymsem nad kondygnacją przyziemia i w zwieńczeniu. Narożniki i obramienie półkuliście zamkniętego otworu wejściowego boniowane. Otwory okienne zamknięte prosto, w opaskach ze zwornikami. W partii przyziemia pn. i pd. elewacji tynkowe imitacje okien. Nad wejściem i pomiędzy oknami dwóch górnych kondygnacji kartusze, w jednym z nich po stronie pd. data 1750. Korpus renesansowy, o elewacjach pokrytych cienką warstwą groszkowanego tynku z uwidoczniwym kamiennym licem i gładko opracowanym detalem. W narożnikach korpusu imitacja boniowania o ząbkowanym wykroju krawędzi. Portal pd. w obramieniu zamkniętym łukiem pełnym, opracowanym podobnie do narożników korpusu, wtórnie pomniejszony i eksponowany w formie wnęki z pozostawioną stolarką drzwi. Okna zamknięte półkuliście, ujęte opaskami. W elewacjach bocznych po stronie zach. małe otwory doświetlające wnętrze pod emporą, od pn. z kartuszem, w którym data 1750 i informację o renowacji. Szczyty zwieńczone sterczynkami. Dach korpusu dwuspadowy kryty dachówką. Hełm wieży z osmioboczną drewnianą latarnią o półkuliście zamkniętych prześwietach, zwieńczony iglicą z kulą i krzyżem. — Ołtarz barokowy, 1673, ufundowany przez pastora Daniela Krümmelihna, 1861 poddany renowacji (wówczas przemalowany), 1905 powtórnie odnowiony (z przywróceniem pierwotnej kolorystyki), w okresie powojennym ponownie przemalowywany (zapewne wówczas pozbawiony uszaków), po 1962 demontaż wieńczącej nastawę glorii z Okiem Opatrzności.

111

277

- Architektoniczny, trójosiowy, zdobiony skromnym ornamentem sycerskim, po bokach z niszami zamkniętymi motywem muszli, ujętymi parami kolumn. Nad gzymsem wieńczącym przerwany naczółek, para kulistych sterczynek i ornament małżowinowo-chrzastkowy. W ołtarzu obrazy: w predelli Ostatnia Wieczerza, 507, 388 w polu głównym Ukrzyżowanie, w zwieńczeniu Złożenie do grobu.
- 297 Ambona barokowa ok. 1673, ufundowana zapewne przez pastora Daniela Krümmelihna, wraz z ołtarzem poddana renowacji 1861 (wówczas przemaalowana), 1905 powtórnie odnowiona (z przywróceniem pierwotnej kolorystyki), w okresie powojennym ponownie przemaalowywana. Pierwotnie z baldachimem, usuniętym po 1962. Przyścienna z zaplekiem, sześcioboczna, wsparta na słupie z wejściem po schodach, zdobiona płaskorzeźbionym ornamentem roślinnym. Korpus o podziałach architektonicznych z narożnymi 389-390 kolumnami i obrazami Ewangelistów na ściankach. Chrzcielnica neogotycka 2. poł. w. XIX, drewniana, ośmioboczna. Zespół ławek kościelnych, neogotyckich 1861 (?). Obraz Chrystus uzdrawiający 510 dziecko, akademizm, 1896 sygnowany *J. L. Krucyfiks*, neogotycki, 2. poł. w. XIX, drewniany. Dzwon, l. 20. w. XX z inskrypcją.

BRAMKA CMENTARNA od pn., późnogotycka, w. XVI-XVII (?). Murowana, otynkowana z otworem przejścia zamkniętym łukiem odcinkowym, w płytkich wnękach, od strony zewnętrznej ostrołukowej, od strony wewnętrznej zamkniętej prosto.

DOM NR 11. Koniec w. XIX, neorenesansowy Ustawiony kalenicowo. Murowany z cegły. Otynkowany. Parterowy, podpiwniczony z wydzieloną kondygnacją strychową. Elewacja frontowa boniowana, siedmioosiowa z wejściem pośrodku, podzielona gzymсами. Wejście ujęte pilastrami. Wokół okien opaski. W zwieńczeniu otworów trójkątne naczółki. W otworach kondygnacji strychowej ażurowe ceramiczne rozety. Dach dwuspadowy kryty eternitem.

CZERNICE

WIEŚ. Założona 1. poł. w. XIX jako folwark na gruntach wsi Obyryta w domenie pyrzyckiej, nabytych 1824 przez radcę tej domeny Sehmsdorfa. Od 1832 niemiecka nazwa „Sehmsdorf” od nazwiska pierwszego właściciela. Przed poł. w. XIX folwark sprzedany rodzinie Haack i przekształcony w samodzielny majątek, poł. w. XIX jako właściciel wzmiankowany Wilhelm Haack (1822-1889).

Wówczas we wsi liczącej 41 mieszkańców, działała cegielnia należąca do właścicieli majątku. Koniec w. XIX wzmiankowany Heinrich Haack, następnie Otto (zm. 1941) i Walter. Po 1945 rozbiórka zabudowań gospodarczych, położonych na pn.-wsch. od dworu, po przeciwnej stronie drogi.

DAWNY DWÓR. Zbudowany 1913 na zlecenie ówczesnego 163
właściciela majątku Heinricha Haacka. Po II wojnie światowej miejsce stacjonowania oddziału Wojska Polskiego, następnie po przeprowadzonej 1960-1961 adaptacji, ośrodek wychowawczy dla dziewcząt (do 1967), a od 1968 Dom Dziecka. Przypuszczalnie l. 70. w. XX dewaloryzująca przebudowa: w elewacji tylnej przed ryzalitem zach. usunięcie balkonu zastąpionego dobudówką z tarasem na dachu, oraz dodanie drugiej dobudówki przy wsch. elewacji bocznej. Wczesnomodernistyczny o cechach eklektycznych. Usytuowany po pd. stronie drogi wiejskiej. Elewacją frontową zwrócony na pn. Murowany z cegły z tynkowym detalem i elementami konstrukcji ryglowej. Parterowy z poddaszem i piętrowymi ryzalitami, od pd. wysoko podpiwniczony. Na rzucie wydłużonego prostokąta z parą asymetrycznie usytuowanych płytkich ryzalitów w obu dłuższych elewacjach oraz z dwoma wtopionymi w naroża wieżami, kwadratową od pn.-wsch. i okrągłą od pd.-zach. Dwu- i półtraktowy z hallem w obrębie frontowego ryzalitu po stronie zach., za którym w tylnym trakcie salon. W hallu klatka schodowa. Na poddaszu po stronie wsch. 169
sala reprezentacyjna o szerokości obu traktów. Przekryta pseudosklepieniem kolebkowym, spoczywającym na słupach, zdobionych w górnej części parami małych kolumniek na wspornikach. Portal wejścia do sali, drewniany z pilastrami dźwigającymi belkowania, zdobiony wąskimi płycinami ze snycerskim ornamentem o motywach roślinnych. Zewnątrz elewacje asymetryczne. Od frontu w ryzalicie po stronie zach. neorenesansowy kamienny portal wejścia 165
głównego o otworze zamkniętym półkoliście i profilowanych ościeżach, zdobionych płaskorzeźbionym motywem rozet i ornamentem roślinnym. Zachowana oryginalna stolarka drzwi z ozdobnymi kratami. Nad portalem balkon o wybrzuszoną, otynkowaną parapecie na wspornikach. Otwór wejścia na balkon ujęty węgarami, zdobionymi motywem stylizowanych kartuszy i zwieńczony trójkątnym, otynkowanym szczytem z okulesem. Po bokach balkonu pary małych okien, nad którymi płaskorzeźby przedstawiające personifikacje rolnictwa i przemysłu. Ryzalit po stronie wsch. z trójdziel- 168, 164

nym oknem wykuszowym, zwieńczony naczółkiem, w którym para okien zamkniętych łukiem odcinkowym. W środkowej i zach. części elewacji frontowej okna o analogicznym kształcie, zestawione po dwa lub trzy, w płytkich wnękach zamkniętych łukiem odcinkowym. Przy wsch. elewacji bocznej kwadratowa wieża z parterowym przedsiönkiem o kamiennym licu w partii przyziemia. Górna kondygnacja wieży nieco wysunięta przed lico elewacji i zamknięta dołem półkolistymi łukami arkadek z tynkowymi blendami, od pn. i pd. z drewnianymi balkonami na wspornikach. W elewacji pd. ryzalit, od strony zach. poprzedzony tarasem (gdzie wtórnie nadbudowana weranda) z wysokimi schodami. Szczyt ryzalitu wysoki o łamanych krawędziach, z otworem wejścia na dawny balkon (ob. taras), zamkniętym łukiem pełnym. Po jego bokach małe okna z trójkątnymi ozdobnymi naczółkami. Górna części szczytu z okulusem pośrodku, ozdobiona główkami cegieł wysuniętymi przed lico. Okna piwnic zamknięte półkoliście, parteru i ryzalitu po stronie wsch. łukiem odcinkowym. Elewacje pn. i pd. zdobione niewielkimi płycinami 166-167 z płaskorzeźbionymi motywami putt, stylizowanych liści, ptaków, rogów obfitości z kłosami zbóż, kartuszy i in. W bocznej elewacji od zach. tablica z datą 1913. Okrągła wieża w narożniku pd.-zach., dwukondygnacyjna przepruta oknami, w górnej kondygnacji ryglowa. Dach korpusu mansardowy z lukarnami i oknami powiekowymi, nad ryzalitem głównego wejścia trójspadowy, nad pozostałymi ryzalitami mansardowe, we wsch. ryzalitach obu dłuższych elewacji z naczółkami. Hełm wieży okrągłej stożkowy, kwadratowej ostrosłupowy z naczółkowymi daszkami balkonów. Wszystkie dachy i hełmy kryte dachówką. Na osi ryzalitu głównego wejścia dach zwieńczony kwadratową platformą widokowa z masztem. — Kredens, wczesnomodernistyczny, ok. 1910. Witryna z dwiema szafkami nocnymi, wczesnomodernistyczne, 1. ćw. w. XX. Bufet, Art Déco, l. 20.-30. w. XX, z okleiną z czeczotki.

CMENTARZ RODOWY. 4. ćw. w. XIX. Usytuowany na wznie-sieniu na pn. od dworu. Obecnie zarośnięty o zatartym pierwotnym układzie. Zachowane m. i. żeliwne krzyże nagrobne Dorothei Sophie Haack z domu Riebe (1788-1870) i Wilhelma Haacka (1822-1889) oraz kamienny pomnik nagrobny Ottona Haacka (zm. 1941) i jego żony, modernistyczny.

GARDZIEC

WIEŚ. Prawdopodobnie od czasów średniowiecza gniazdo rodowe von Brederlowów, choć wśród ich posiadłości wymieniana po raz pierwszy 1608. Liczyła wówczas 22 gospodarstwa chłopskie i 10 zagrodniczych. 1749 sprzedana (wraz z Płońskiem) Hansowi von Greifenberg, a 1754 późniejszemu prezydentowi rejencji Gustawowi Heinrichowi von Enckevort. Po jego śmierci 1808 we wspólnym posiadaniu dwóch synów zmarłego, a 1820 starszego z nich, podporucznika rezerwy, późniejszego deputowanego do sejmu krajowego Ernsta Heinricha Wilhelma von Enckevort. Od 1853 posiadłość kapitała rezerwy, Emila Hermanna von Enckevort. W rękach jego potomków do końca II wojny światowej.

KOŚCIÓŁ FIL. p.w. M.B. Różańcowej. Zbudowany ok. 1600. 112
Do 1945 filia parafii ewangelickiej w Płońsku. Wśród elementów dawnego wyposażenia i wystroju, wymieniane m. i. ołtarz ambonowy, wtórnie zestawiony z nastawy i korpusu ambony, zdobiony intarsjami z pocz. w. XVII, anioł chrzcielny z 1. poł. w. XVIII, empora i ławy patronackie, późnorenesansowe z pocz. w. XVII, epitafium drewniane koniec w. XVII, ornamentalna polichromia stropu z ok. 1700, dwa dzwony: z 1685, wyk. ludwisarz *Lorenz Köckeritz* ze Szczecina i z 1746, wyk. ludwisarz *Johann Heinrich Scheel* ze Szczecina. 1776 remontowany (wg daty na chorągiewce wieńczącej niegdyś szczyt zach.). Prawdopodobnie wówczas otynkowany. Po 1945 nieużytkowany, uległ dewastacji. 1975 przekazany Parafii rz.-kat. w Rosinach, od 1978 remontowany (skucie zewnętrznych tynków), 1984 poświęcony jako fil. Położony w zach. części wsi przy drodze wiejskiej. Późnorenesansowy z elementami późnego gotyku. Orientowany. Murowany z niemal nieobrobionego kamienia polnego o niewielkich rozmiarach, układanego w warstwy nierównej wysokości, naprzemian z warstwami okrzesków kamiennych. Sterczyni i wierzchołki szczytów ceglane. Ościeża otworów i wieńcząca elewację gzyms otynkowane. Salowy na rzucie prostokąta. Wnętrze nakryte drewnianym stropem belkowym. Od zach. współczesna drewniana empora na dwóch słupach. W ścianie zach., w płytkiej wnęcie zamkniętej łukiem odcinkowym, otwór wejścia zamknięty analogicznie o znacznie podwyższonej strzałce i bardzo głębokich ościeżach, z trzema ceglanyimi stopniami schodów w grubości murów, za którymi od zewnątrz osadzone drzwi. W grubości

mur. pd. ościeża przeprute wejście z kamiennymi schodami prowadzącymi na empore, gdzie w zach. ścianie nawy po stronie pd. otwór wejścia, zamknięty łukiem odcinkowym. Zewnątrz elewacja zach. z otworem wejścia zamkniętym łukiem odcinkowym. Otwory okienne wszystkich elewacji z pozostawionymi fragmentami tynków, w których konturowo zaznaczone opaski. Od zach. trzy okna usytuowane na osi, jedno w elewacji tuż nad wejściem, zamknięte łukiem odcinkowym, dwa pozostałe w polu szczytu, z których dolne zamknięte łukiem koszowym, górne okrągłe. Otwory okienne pozostałych elewacji o nieco zróżnicowanych proporcjach, zamknięte łukiem koszowym, eliptycznym lub odcinkowym, rozmieszczone niesymetrycznie, usytuowane tuż pod gzymsem, na nieco różnych wysokościach. Elewacja wsch. z jednym oknem i nierozczłonkowanym szczytem. Ściany boczne zwieńczone profilowanym gzymsem. Szczyty obu krótszych elewacji wysokie, każdy zwieńczony siedmioma sterczynami. Nad środkową sterczyną szczytu zach. metalowy krzyż. Dach dwuspadowy, stromy, kryty dachówką.

JEDLICE

WIEŚ. Założona ok. poł. w. XIX. Pierwotnie folwark na gruntach należących do miasta Lipiany, następnie sprzedany w ręce prywatne, przekształcony w samodzielny majątek. 1934 wykupiony przez Powszechne Towarzystwo Osiedleńcze Niemieckiego Związku Wschodniego z Berlina (Gemeinnützige Siedlungsgesellschaft Deutscher Ostbund) częściowo rozparcelowany między drobnych rolników. Od tego czasu dwór użytkowany przez szkołę żeńską. Po 1945 pozostałości majątku rozparcelowane między rolników indywidualnych.

DWÓR. Zbudowany ok. poł. w. XIX. Od 1934 użytkowany przez żeńską szkołę z internatem, po 1945 zajęty przez indywidualnych użytkowników. Usytuowany po pd. stronie drogi wiejskiej w obrębie dawnego zespołu folwarcznego z pozostałościami zabudowań gospodarczych (ob. zdewaloryzowanych) od wsch. i parkiem od zach. Elewacją frontową zwrócony na wsch., w stronę dawnego dziedzińca folwarcznego. Późnoklasycystyczny. Murowany, otynkowany na cokole z kamienia łupanego i cegły. Parterowy, wysoko podpiwniczony. Na rzucie wydłużonego prostokąta. Dwu- i półtraktowy. Elewacje boniowane, zwieńczone gzymsem podokapowym. Dłuższe

elewacje symetryczne z pseudoryzalitami, z których każdy podwyższony w stosunku do bocznych partii ścian i zwieńczony niskim trójkątnym naczółkiem z okulusem. Elewacja frontowa jedenastoosiowa z trójosiowym pseudoryzalitem mieszczącym główne wejście, poprzedzone tarasem z wysokimi schodami o żelaznej konstrukcji. Otwór wejścia ujęty obramieniem z gładkimi pilastrami i belkowaniem. Powyżej fryz z plicinami i okienkami metopowymi. Otwory okienne elewacji frontowej i bocznych partii elewacji tylnej z opaskami, plicinami w parapetach i gzymsami w nadprożach. Elewacja tylna dziesięcioosiowa z czteroosiowym pseudoryzalitem o otworach zamkniętych półkuliście, poprzedzonym tarasem z kamiennymi schodami i drewnianą werandą. Dach dwuspadowy z lukarnami kryty dachówką.

JESIONOWO

WIEŚ. W. XV lenno rodu von Billerbeck. 1494 Johannes von Billerbeck wymieniany jako patron miejscowego kościoła. W następnych latach posiadłość rodu Runge, którego przedstawiciele w. XIII przywędrowali na Pomorze z Holsztynu. 1520 wymieniany Bartholomeus Runge, 1699 ostatni z rodu, bezdzietny Baltzer Friedrich Runge. Po wygaśnięciu tej rodziny majątek wykupiony przez von Küssowów z Kluk i Kłodzina, a 1749 przez wdowę Dorotheę Adelheide Amalie von Schöning z domu von Luskow, późniejszą panią von Bormann. 1753 przekształcony w alodium. 1775 sprzedany podpułkownikowi, późniejszemu generałowi-majorowi Carlowi Ludwigowi von Knobelsdorff, a 1835 przez jego spadkobierców radcy krajowemu, późniejszemu landratowi pyrzyckiemu, Juliusowi Rudolphowi von der Osten. Po jego śmierci posiadłość w rękach wdowy Fernandine Wilhelmine Luise von der Osten oraz jej siedmiorga dzieci, a od 1865 jednego z nich, Wilhelma Ludwiga Gustava Henniga von der Osten (zm. 1918). W poł. w. XIX wzmiankowane: dwa folwarki, 11 gospodarstw chłopskich, 4 zagrody kmieccie i posiadłość kościoła. Czynne były: szkoła, szkoła parafialna, karczma i wiatrak. 1892 jako właściciel majątku wymieniany L. Geitner z Berlina, a 1902 i 1913 Heinrich Geitner. 1914-1916 budowa kolonii mieszkalnej dla robotników rolnych w pd. części wsi. Ostatnim właścicielem dóbr, przypuszczalnie do 1928 był Gustaw Engelbrecht, a następnie organizacja katolicka, która osiedliła w Jesionowie rolników wyznania rz.-kat. pochodzących z Westwalii lub Fryzji.

- 90 KOŚCIÓŁ POMOCNICZY p.w. św. Floriana. Wzniesiony pocz. w. XIV (?) jako budowla salowa z kostki granitowej, w późniejszych czasach z drewnianą lub ryglową wieżą od zach. 1494 wymieniany w źródłach jako par., przy okazji wprowadzenia na urząd kolejnego proboszcza przez patrona Johanna von Billerbeck. 1499 wyposażony w dzwon. Od okresu Reformacji ewangelicki, pod patronatem właścicieli majątku, filia parafii. w Dziedzicach (pozostającej pod patronatem panujących, położonej na terenie powiatu myśliborskiego w Nowej Marchii). 1766 remont wieży i kościoła, kosztorys i proj. mistrz ciesielski *Gottlieb Friedrich*, wyk. murarz *Gottfried Beitel*, remont stropu i wykonanie nowego ołtarza i ambony, kosztorys i proj. stolarz *Gottfried Samuel Sommer*. 1788 ponowny remont wieży, kosztorys i proj. mistrz ciesielski *Gottlieb Friedrich*, prace murarskie wyk. *Carl Wolter*. 1872 przekształcenie kościoła w formach neoromańskich: rozbiórka i ponowne wymurowanie ścian szczytowych oraz dodanie narożnych lizen w ścianach bocznych korpusu, przekształcenie otworów okiennych, budowa empory muzycznej i organów, wzniesienie nowej murowanej wieży i dobudowa kruchty pd. Ok. 1910 wykonanie malarskiej dekoracji wnętrza (polichromii sufitu i wnęki ściany wsch.). Po II wojnie światowej kościół przejęty przez par. rz.-kat., przez dłuższy czas nie użytkowany. W okresie powojennym usunięcie zabytkowego wyposażenia, m. i. empory bocznej po pd. stronie prezbiterium oraz ławek, przeniesienie organów do kościoła parafialnego p.w. Chrystusa Króla, zamurowanie okien ściany zach. korpusu i kruchty oraz pomniejszenie otworu wejściowego portalu zach. 1964 remont dachu i więźby dachowej. 1986-1993 z inicjatywy proboszcza Waldemara Szczurowskiego remont kościoła (wraz z uporządkowaniem jego otoczenia), w tym m. i. odnowienie polichromii sufitu i ściany ołtarzowej, mal. *Michał Lipka* z Warnic. 2003 poświęcony jako rz.-kat. Położony w centrum wsi, niegdyś w rozwidleniu dróg, w obrębie cmentarza przykościelnego otoczonego murem kamiennym. Orientowany. Wczesnogotycki z elementami neoromańskimi. Murowany. Ściany obwodowe korpusu i dolna kondygnacja wieży z kamienia polnego: ściany boczne korpusu z kostki granitowej ułożonej w regularnych warstwach, łączonych niewielką ilością zaprawy wapiennej z dodatkiem okrzesezków kamiennych; narożniki korpusu i wieży z ciosów granitowych o regularnym kształcie; elewacje szczytowe i dolna kondygnacja wieży z kamienia łupanego o nieregularnym układzie. Górna kon-

dygnacja wieży, kruchta pd., obramienia otworów, gzyms wieńczący elewacje boczne i sterczyńszczytów z cegły maszynowej. Salowy na rzucie prostokąta, o narożnikach uwydatnionych od strony elewacji bocznych, z węższą od korpusu wieżą od zach. na rzucie zbliżonym do kwadratu oraz kruchtą od pd. Wewnątrz nakryty drewnianym stropem z otynkowaną podsufitką. Od zach. drewniana empora muzyczna, 1872, wsparta na ośmiu słupach. Parapet empyry podzielony prostokątnymi, oprofilowanymi płycinami, w których polichromowana kompozycja ornamentalna (częściowo zamalowana) 1. ćw. w. XX, eklektyczna z elementami neobaroku o motywach roślinnych z kartuszami i rozetami. Otwory okienne zamknięte łukiem pełnym, dołem silnie rozglifione. W ścianie wsch. pomiędzy dwoma oknami duża, płytką wnęka zamknięta półkoliście. W ścianie zach. po bokach otworu wejściowego para niewielkich, zamurowanych okien, na osi wejścia nad emporą muzyczną płytką półkoliście zamknięta duża wnęka, w której otwór wejścia na wieżę. Zewnątrz wszystkie otwory zamknięte łukiem pełnym w ceglanych, uskokowych ościeżach 1872. Wieża neoromańska 1872, na niskim cokole, z dużym i szerokim portalem od zach. o trójuskokowych ościeżach i wtórnie pomniejszonym otworze wejścia (częściowo zamurowanym i otynkowanym), powyżej którego wysmukłe okno. W elewacjach górnej ceglanej kondygnacji wieży otwory dzwonne. Ponad nimi dekoracja ceglana o pionowych podziałach wydzielona dwoma geometrycznymi fryzami, stanowiąca tło dla okrągłych tarcz zegarowych. W zwieńczeniu wieży profilowany gzyms. W ścianie zach. korpusu po bokach wieży małe zamurowane okna. Elewacje boczne korpusu na niskim cokole, ujęte po bokach występami muru ścian szczytowych, zwieńczonymi ceglanyimi sterczyńszczytami, w których wnęki zamknięte łukiem pełnym. W elewacji pn. ślady po zamurowanych wczesnogotyckich otworach, zarys ostrołukowo zamkniętego portalu i boczne ościeże okna. W zwieńczeniu elewacji bocznych ceglany profilowany gzyms z fryzem konsolkowym. W elewacji pd. kruchta neoromańska, 1872, na cokole, ujęta narożnymi sterczyńszczytami zdobionymi na całej wysokości półkoliście zamkniętymi blendami i zwieńczona trójkątnym szczytem. Portal kruchty o jednuskokowych ościeżach. W bocznych ścianach kruchty zamurowane otwory okienne. Ściana wsch. korpusu na wysokim cokole, z parą okien, pomiędzy którymi mała okrągła otynkowana blenda. Szczyt wsch. z trzema małymi oknami, z których środkowe wyższe. Powyżej oty-

kowana płycina z datą 1872 w kamiennym obramieniu. W zwieńczeniu szczytu wysoka sterczyna z półkoliście zamkniętą blendą. Dachy korpusu i kruchty pd. dwuspadowe, kryte dachówką. Hełm wieży ostrosłupowy, ceglany, zwieńczony metalową kulą z krzyżem.

363 — **P o l i c h r o m i a ś c i e n n a** we wnęce ściany wsch., 1. ćw. w. XX neobarokowa, iluzjonistyczna, naśladowująca nastawę ołtarzową o podziałach architektonicznych, jednoosiową, w polu głównym z dekoracją ornamentalną o motywach roślinnych, z pilastrami po bokach

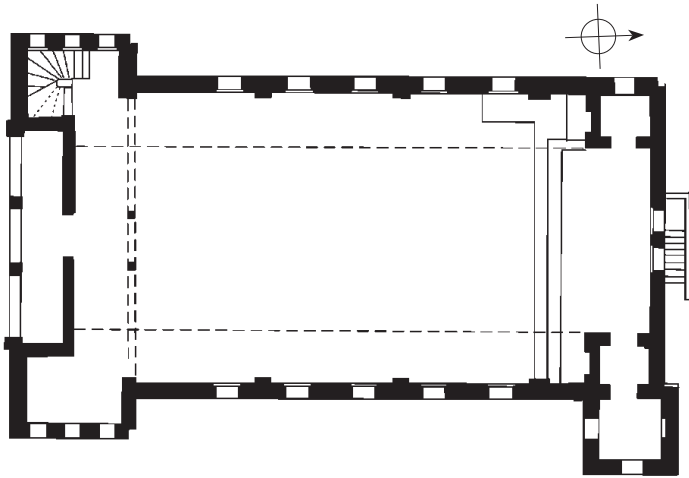
361-362 i dekoracyjnym zwieńczeniem. — **P o l i c h r o m i e s u f i t u**, 1. ćw. w. XX, odnowione i częściowo przemaalowane ok. 1990, mal.

Michał Lipka z Warnic, z dekoracją ornamentalną o motywach geometrycznych i roślinnych, z inskrypcjami oraz symbolami Trójcy Świętej (Okiem Opatrzności od zach., Barankiem Bożym pośrodku i gołębicą Ducha Świętego od wsch.). — Chrzcielnica, neoklasycystyczna, 2. poł. w. XIX, odlew ceramiczny, w formie kolumny o kanelowanym trzonie. Krzyż ołtarzowy, ob. krucyfiks, ok. 1932, pozbawiony podstawy, przeniesiony z kościoła parafialnego w Jesionowie,

473 metalowy z postacią Ukrzyżowanego ukazaną w szacie królewskiej. Dzwony: 1. późnogotycki, 1499, spizowy z reliefowym wyobrażeniem Chrystusa tronującego i łacińską inskrypcją; 2. dwa żeliwne,

476 1928, z inskrypcją.

KOŚCIÓŁ PAR. p.w. Chrystusa Króla. Wzniesiony 1932, arch. *Josef Bachem* z Berlina-Johannisthal z przeznaczeniem dla osadników wyznania rz.-kat., przybyłych z pn.-zach. części Niemiec (Westwalii lub Fryzji ?), nad którymi opiekę duszpasterską sprawował początkowo ks. Antoni Majewski z parafii rz.-kat. w Pyrzycach. Liturgię sprawowano wówczas w adaptowanej na kaplicę miejscowej gospodzie. 1932 poświęcenie kościoła, 1933 konsekracja dokonana przez bp Christiana Schreibera z Berlina. 1936 utworzenie parafii, której pierwszym proboszczem ks. Paul Sawatzke ze Szczecina, zastrzelony przez radzieckich żołnierzy 1945. Następnym proboszczem przez okres kilku miesięcy 1946 niemiecki palotyn ks. Ruprecht Dausmann, mianowany przez administratora apostołskiego z Gorzowa. Kościół położony w nowszej, pd. części wsi, nieopodal kolonii mieszkalnej z 1914-1916, na terenie otoczonym współczesnym metalowym ogrodzeniem z ceglanyimi słupkami. Zwrócony częścią prezbiterialną w kierunku pn. Modernistyczny. Murowany z cegły klinkierowej z otynkowanym wnętrzem podcienia w fasadzie. Na rzucie prostokąta, od pd. z dwoma wysuniętymi

Kościół par. Chrystusa Króla w Jesionowie, 1:250

po bokach prostokątnymi aneksami, pomiędzy którymi w przyziemiu trójdzielny podcień oraz z przylegającą do narożnika pn.-wsch. kwadratową zakrystią. Jednonawowy, z płytkim prezbiterium wydzielonym we wnętrzu przez narożne kwadratowe aneksy, z których wsch. stanowi część zakrystii. Pod prezbiterium piwnica, w której kotłownia z wejściem od zewnątrz. Układ wnętrza zbliżony do pseudobazyliki bez podpór. Wyższa środkowa część nawy wraz z prezbiterium nakryta drewnianym stropem belkowym, poniżej którego drewniane poprzeczne ściagi; niższe boczne części nawy nakryte gładkim, otynkowanym sufitem. W aneksie pd.-zach. klatka schodowa, prowadząca na emporę muzyczną. Prezbiterium wydzielone trójstopniowym podwyższeniem. W częściach bocznych nawy dłuższe ściany podzielone lizenami, krótsze po stronie pn. ze smukłymi wnękami zamkniętymi półkoliście. Od pd. drewniana empora muzyczna, wsparta na dwóch słupach o parapecie zdobionym współczesnymi malowidłami przedstawiającymi świętych. W prezbiterium i w ścianach bocznych nawy wysmukłe otwory okienne, zamknięte łukiem pełnym. W narożnych aneksach i zakrystii małe okrągłe okna, w ścianie pd. nad emporą muzyczną duże okrągłe okno.

- 371-374 We wszystkich otworach okiennych witraże, 1935, zapewne proj. *Hermann Hammer*, a wykonawstwo wyk. *Ludwig Ritzinger* ze Szczecina: w dwóch oknach prezbiterium z przedstawieniem inwestytury św. Piotra, w oknach ścian bocznych nawy z emblematami religijnymi, w oknach aneksów i zakrystii z ornamentem geometrycznym. Otwór wejścia od pd. zamknięty łukiem pełnym. Zewnątrz, w przyziemiu szerokiej fasady podcień, otwarty trzema półkoliście zamkniętymi arkadami, powyżej których duży okulus w profilowanym uskokowo obramieniu, podzielony na cztery pola ceglany krzyżem. Po bokach fasada zlicowana ze ścianami niższych od niej aneksów, zwieńczonych półszczytami. Szczyt fasady trójkątny, nierozczłonkowany. Elewacje boczne podzielone rytmicznym szeregiem otworów okiennych: w aneksach bocznych trójką małych okrągłych okien, w bocznych ścianach nawy pięćoma wysmukłymi oknami. Dachy: korpusu dwuspadowy, aneksów bocznych i zakrystii pulpitowe, wszystkie kryte dachówką. — Stacje
- 439 Drogi Krzyżowej, modernistyczne 1932 (?), sztuczny kamień (?), odlew. Szafa organowa, eklektyczna z instrumentem, przypuszczalnie 1872, przeniesiona w okresie powojennym z kościoła poewangelickiego w Jesionowie. Prospekt architektoniczny, trójosiowy o środkowej części wyższej od bocznych z półkoliście zamkniętymi kwaterami piszczalkowymi.

ZESPÓŁ PODWORSKI. Zbudowany koniec w. XIX za czasów L. Geitnera z Berlina, rozbudowywany do lat 20. w. XX przez kolejnych właścicieli, m. i. Gustawa Engelbrechta. 1928 zakupiony przez organizację katolicką na potrzeby szkoły. Usytuowany w centrum wsi po pd. stronie kościoła św. Floriana. Złożony z dworu i oficyny (?) od pd., zabudowań gospodarczych w zach. części założenia po przeciwnej stronie drogi oraz pozostałości niewielkiego parku za dworem.

A. DWÓR, ob. szkoła podstawowa. Zbudowany 4. ćw. w. XIX, rozbudowany l. 20. w. XX. Przekształcony l. 60. w. XX (z salą gimnastyczną przy elewacji ogrodowej). Frontem zwrócony na pn. Murowany, otynkowany. Korpus główny na rzucie prostokąta z ryzalitami i gankami od pn. i pd. oraz częścią dobudowaną od zach. Piętrowy z ryzalitem ogrodowym podwyższonym o jedną kondygnację, podpiwniczony. Elewacje korpusu głównego z wyodrębnionym cokołem i gzymsami, kordonowym i wieńczącym. Okna ujęte tynkowymi opaskami, w parterze o nadprożach zwieńczonych gzymsami.

Elewacje frontowa i ogrodowa sześciosiowe z dwuosiowymi ryzalitami o trójkątnych szczytach, poprzedzonymi parterowymi gankami z tarasami na dachu. Elewacje części dobudowanej trójosiowe. Dachy dwuspadowe, korpusu głównego i ryzalitów kryte dachówką. Dach części dobudowanej niski, kryty eternitem.

B. OFICYNA (?), ob. plebania. Zbudowana ok. 1910. Usytuowana frontem na pn. Murowana, otynkowana. Na rzucie prostokąta. Parterowa, podpiwniczona z piętrowym, czteroosiowym pseudoryzalitem pośrodku fasady. Po bokach pseudoryzalitu dwa wejścia, z których wsch. poprzedzony gankiem. Naroża budynku i pseudoryzalitu boniowane. Okna ujęte tynkowymi opaskami, w pseudoryzalicie z zachowanymi okiennicami. Dachy budynku wraz z pseudoryzalizatem wysokie, mansardowe z naczółkami, pokryte dachówką. — Szafa biblioteczna z biurkiem, eklektyczne 1. ćw. w. XX, zdobione czeczotką i snycerskim ornamentem kandelabrowym. Szafa biblioteczna, eklektyczna z 1. ćw. w. XX, zdobiona snycerskim ornamentem o motywach roślinnych. Fotel, neobarokowy z pocz. w. XX, zdobiony snycerskim ornamentem o motywach roślinnych. Zegar skrzynkowy, 2. poł. w. XIX, w drewnianej obudowie w formie szafki.

C. ZABUDOWANIA GOSPODARCZE. Koniec w. XIX i początek w. XX. Zachowane m. i. budynek gospodarczy, stodoła i owczarnia, z przylegającą do elewacji bocznej wysoką ceglana bramą wjazdową na dziedziniec o otworze zamkniętym łukiem koszowym z furtą boczną, budynek gospodarczy oraz stodoła. Murowane, parterowe z poddaszami o otworach zamkniętych prosto lub łukiem odcinkowym, o dwuspadowych dachach krytych papą lub eternitem. Budynek gospodarczy i stodoła z datą 1894 i nazwiskiem L. Geitnera, z kamienia polnego i cegły o niskich dachach; poddasze budynku gospodarczego częściowo ryglowe. O w c z a r n i a, ob. budynek mieszkalny, usytuowana kalenicowo przy drodze, z cegły, na kamiennym cokole, w partii szczytów częściowo otynkowana i podzielona lizenami.

ŚWIETLICA WIEJSKA Nr 60. Zbudowana l. 30. w. XX. Ustawiona szczytowo do drogi. Ryglowa na kamiennym fundamencie. Jednokondygnacyjna z poddaszem. Na rzucie prostokąta. Wewnątrz przedsionek i duża sala. Elewacje szczytowe poprzedzone podcieniami wspartymi na słupach (tylna wtórnie zabudowana). Dach dwuspadowy z oknami powiekowymi o wspólnej falującej połaci, kryty dachówką.

DOMY. — Nr 14 (dawny czworak). Obecnie w ruinie. 1. poł. w. XIX. Ryglowy. Ustawiony kalenicowo do drogi. Na planie wydłużonego prostokąta. Dwutraktowy, o czterech czarnych kuchniach, z których każda poprzedzona sienią. Dach naczółkowy kryty dachówką. — Nr 18. Koniec l. 20. w. XX. Ustawiony szczytowo do drogi. Murowany, o elewacjach z cegły klinkierowej i ryglowych szczytach. Na rzucie prostokąta. Piętrowy z dekoracyjnie odeskowanym szczytem frontowym. Dach wysoki dwuspadowy kryty dachówką. — Nr 88-92 (dawne dwojaki). Kolonia dwojaków zbudowana 1914-1916 z przeznaczeniem dla robotników rolnych. Domy usytuowane w pd. części wsi wzdłuż drogi prowadzącej do Barlinka. Ustawione kalenicowo. Murowane z cegły, otynkowane. Na rzucie prostokąta. Dwutraktowe z wejściami w bocznych elewacjach. Parterowe o czteroosiowych elewacjach frontowych i wysokich dachach krytych dachówką. Domy rozwiązane w dwóch typach, ustawione naprzemiennie: 1. o elewacjach frontowych ujętych dwoma płytkimi pseudoryzalitami zwieńczonymi trójkątnymi, odeskowanymi szczytami, nakryte czterospadowymi dachach z oknami powiekowymi od frontu i lukarnami po bokach; 2. o dachach naczółkowych z dwuosiowymi wystawkami, zwieńczonymi trójkątnymi szczytami.

KARSKO

WIEŚ. Dawny majątek lenny, założony 1817 przez właściciela sąsiedniego majątku Żuków, landrata powiatu pyrzyckiego, Augusta Petera Friedricha Sigismunda von Schöning. Utworzony na gruntach chłopskich przejętych w wyniku reformy uwłaszczeniowej. 1858 po śmierci założyciela, oba majątki w rękach jego dwóch bratanków, Carla i Augusta von Schöning z Żalęcina, od 1865 w wyłącznym posiadaniu drugiego z nich. Po wygaśnięciu żalęcińskiej linii rodu w posiadaniu linii lubiatowskiej. 1884 i 1892 jako właściciel wymieniany Hermann von Schöning z Lubiatowa A. 1889 budowa obecnego pałacu, l. 80. i 90. w. XIX wzniesienie okazałych zabudowań gospodarczych. 1905 i 1920 jako właściciel wymieniany rotmistrz w stanie spoczynku Kurt von Schöning, 1929 podporucznik rezerwy Ernst Hermann von Schöning, właściciel Lubiatowa A i Żukowa, rezydujący w tym ostatnim majątku. 1939 jako właściciel wzmiankowany Gustav Karow. Po 1945 majątek przejęty przez

PGR, ok. 1991 przez Samorządowe Gospodarstwo Rolne Żuków-Karsko z siedzibą w Karsku, 1994 sprzedany prywatnej spółce rolnej.

ZESPOŁ PAŁACOWO-FOLWARCZNY. Złożony z pałacu, zabudowań folwarcznych i parku. Usytuowany na pd.-zach. od drogi wiejskiej, z którą połączony długą aleją dojazdową z częściowo zachowanym drzewostanem, biegnącą przez kwadratowy dziedzińiec gospodarczy do pałacu, za którym park z jeziorem.

A. PAŁAC. Zbudowany 1889 na zlecenie Hermanna von Schöning, Pocz. w. XX dobudowa dwóch bocznych aneksów z ryzalitami do przedsionka w krótszej elewacji od pd.-wsch. L. 20. lub 30. w. XX powiększenie jadalni w narożniku pn. poprzez dobudowę ryzalitu od strony dziedzińca. Po 1945 biura i mieszkania pracowników gospodarstwa rolnego, od 1994 własność prywatnej spółki. 1999-2000 gruntowny remont, po którym użytkowany jako rezydencja z biurem gospodarstwa. Krótszą elewacją z wejściem głównym zwrócony w kierunku pd-wsch., elewacjami dłuższymi w stronę dziedzińca gospodarczego i parku. Przed głównym wejściem kolisty podjazd z gazonem. Eklektyczny z elementami neogotyku, o oszczędnym wystroju. Murowany z cegły, na fundamencie z kamienia łupanego. Na rzucie prostokąta z ośmioboczną wieżą w zach. narożniku oraz z trzema trójbocznie zamkniętymi ryzalitami przy pozostałych narożach po stronie dłuższych elewacji. Ryzalit przy narożniku pn. wydalny. Ryzalite aneksów po bokach przedsionka płytsze, usytuowane symetrycznie względem głównego wejścia. Od strony parku taras poprzedzony schodami. Dwu- i półtaktowy, z salonem od strony parku w narożniku pd. i klatką schodową od strony dziedzińca przy narożniku wsch., dwubiegową o granitowych stopniach. Piętrowy z parterowymi ryzalitami i przedsionkiem oraz trójkondygnacyjną wieżą. Podpiwniczony. Elewacje oblicowane cegłą czerwoną z elementami artykulacji z cegły żółtej w formie poziomych pasów i płycin, podzielone gzymsami: cokołowym, kordonowym i wieńczącym oraz gzymsami parapetowymi. Otwory drzwiowe i okienne zamknięte łukiem odcinkowym z wyjątkiem okna klatki schodowej od strony dziedzińca, zamkniętego półkoliście, w którym fragment ornamentalnego witraża. Elewacje budynku podzielone płycinami: mniejszymi w elewacjach obu kondygnacji na wysokości parapetów okien z wyjątkiem ryzalitu pn. oraz większymi, rozmieszczonymi pomiędzy oknami parteru. W nadprożach okien piętra gzymsy. Pod gzymsem wieńczącym fryz żąbkowy. Krótsza elewacja

od strony pd.-wsch. symetryczna, trójosiowa z głównym wejściem pośrodku części parterowej, na której dachu obszerny taras. Stolarstwo drzwi głównego wejścia z ozdobną kutą kratą z czasów budowy (nadświetle zrekonstruowane). Powyżej tarasu nad środkowym oknem piętra data 1889. Elewacja ogrodowa ośmioosiowa z dwuosiowym pseudoryzalitem pośrodku, przed którym zadaszony taras z wysokimi schodami. Pseudoryzalit z półkolistą zamkniętą wnęką pomiędzy oknami piętra, zwieńczony trójkątnym szczytem ze sterczynami i płyciną zamkniętą schodkowo. W polu płyciny para wysmukłych okienek zamkniętych łukiem pełnym i okrągłą, otynkowana blenda. Wieża o ostatniej kondygnacji podzielonej dużymi płycinami i przepartej małymi oknami zamkniętymi półkolistą. Zwieńczona fryzem geometrycznym z żółtej cegły, nad którym gzyms podokapowy z fryzem konsolkowym. Dachy kryte dachówką, nad korpusem głównym niski, czterospadowy, nad wieżą hełm ostrostupowy. W dawnym salonie ceglany kominek, l. 30. w. XX (?).

- 183 B. ZABUDOWANIA FOLWARCZNE. Wznoszone od 4. ćw. w. XIX do lat 30. w. XX, w większości z datami na elewacjach. Zachowane m. i. dwie stodoły, trzy obory, stajnia, budynek gospodarczy, wozownia oraz magazyn zbożowy połączony z domem mieszkalnym. Budynki murowane z cegły, na rzucie prostokąta, w większości parterowe o otworach (częściowo przekształconych) zamkniętych łukiem odcinkowym, z dachami dwuspadowymi, krytymi papą lub eternitem. Dwie stodoły o elewacjach podzielonych dużymi płycinami, zdobionymi fryzami konsolkowymi. — S t o d o ł a, 1882, o elewacjach przepartych parami otworów szczelinowych. — S t o d o ł a, 1891 z poddaszem, w którym pary otworów szczelinowych, nakryta niskim dachem. — Dwie połączone ze sobą obory z poddaszami, na planie wydłużonego prostokąta o elewacjach podzielonych lizenami i gzymsami, zdobionych fryzami z ukośnie ustawionych cegieł: o b o r a I, z datą 1886, o szczytach rozczłonkowanych lizenami i płycinami zakończonymi schodkowo, z rozetami pośrodku; o b o r a II, z 1888, o szczycie podzielonym lizenami, z otworami szczelinowymi zamkniętymi trójlistnie. — O b o r a III, z 1939 z poddaszem, o niskim dachu. — S t a j n i a z 2. poł. w. XIX, przebudowana l. 30. w. XX, na rzucie wydłużonego prostokąta, dwukondygnacyjna z niskim dwuspadowym dachem krytym papą — B u d y n e k g o s p o d a r c z y, złożony z dwóch części, z 1880 i z 1894, z podda-

szem i niskim dwuspadowym dachem. — W o z o w n i a połączona z g o ł ę b n i k i e m z 1885, w formie kwadratowej wieży, trzykondygnacyjnej, nakrytej dwuspadowym dachem.

C. PARK. Założony 1 poł. w. XIX. Jeszcze l. 70. XX w. z dwiema granitowymi tablicami pamiątkowymi, z inskrypcjami, z których jedna ku czci Ottona von Bismarcka, druga poświęcona pamięci zmarłych członków rodu von Schöning. Usytuowany na zboczu wzniesienia łagodnie opadającego w kierunku jeziora Płoń. Krajobrazowy, o drzewostanie zróżnicowanym gatunkowo i skonstruowanym kolorystycznie, z dużą polaną widokową, rozciągającą się za pałacem na osi założenia i aleją spacerową, biegnącą w kierunku jeziora. Na polanie pomnikowy okaz czerwonolistnej odmiany buku zwyczajnego. W zach. i pd. części parku pomnikowe okazy dębów. Na pd.-wsch. od pałacu oczko wodne.

KLUKI

WIEŚ. W. XV posiadłość rodu de Zinne (de Czina). 1515 bracia Jürgen i Asmus von Steinwehr zakupili od Bartłomieja Glutzkow część majątku i utworzyli nowe lenno, zakładając swoją siedzibę w sąsiedniej Oćwiecie. 1568 wzmiankowani Christoph Kurt i Jürgen von Steinwehrowie z Oćwieki i Kluk. Od w. XV część wsi w posiadaniu rodu v. Küssow, który w w. XVII przejął lenno rodu von Steinwehr. L. 30. w. XVIII lenno kapitana Geoga Ehrenreicha von Küssow, a od 1739 jego syna Carla Wilhelma v. Küssow (od 1752 noszącego tytuł hrabiowski). 1792 Friedrich Ludwig von Küssow sprzedał Kluki majorowi Hansowi Georgowi von Ploetz. 1809 majątek odziedziczył podporucznik August Ferdinand von Ploetz, a po jego śmierci 1837 wdowa Louise z d. Maltzahn z dziećmi. Od 1841 własność ekonoma Bernharda Heinricha Felix Holma z Anklam. Od 1861 właściciel nazwiskiem Holz, a od 1864 Dudy. 1884 jako właściciel wzmiankowany Franz Dudy, a 1892 Ludwig Dudy, emerytowany kapitan i dziedzic na Oćwiekach. Kolejni właściciele to: Hans Lange (wzmiankowany 1905), Max Schulz (1914 i 1929), Auguste Victoria Glahn (1939).

KOŚCIÓŁ FIL. p.w. św. Teresy od Dzieciątka Jezus. Wzniesiony koniec w. XV. L. 30. w. XVI przejęty przez protestantów. Do 1945 filia parafii ewangelickiej w Kosinie, pod patronatem właścicieli majątku. 2. poł. w. XVIII nadbudowa drewnianej wieży nad

korpusem i wykonanie ołtarza ambonowego. 1889 neogotycka przebudowa, m. i. nowe otwory okienne i szczyt wsch., dobudowa kruchty pd., nowa empora muzyczna oraz nowe wyposażenie wnętrza. 1945 rz.-kat., fil.: 1951 parafii w Brzesku, 1986 w Przelewicach. 2003 remont wieży (nowe odeskowanie, poziome zamiast pionowego). Późnogotycki z elementami neogotyku i późnobarokową wieżą. Położony w pn. części wsi, naprzeciw dworu, w obrębie cmentarza przykościelnego. Orientowany. Murowany z kamienia polnego i cegły gotyckiej (z której portale i narożniki korpusu) oraz z cegły nowożytniej, maszynowej (z której szczyt wsch., obramienia okien i kruchta pd.). Elewacje wtórnie otynkowane. Wieża drewniana o konstrukcji szkieletowej, odeskowana. Wieżba dachowa storczykowa. Salowy z niewielką, otwartą kruchtą od pd. Wnętrze nakryte stropem belkowym, wspartym na sosrębnie oraz jednym słupie po stronie zach., dźwigającym konstrukcję nadbudowanej wieży. Od zach. chór muzyczny, 1889 drewniany, wsparty na 8 słupach, z których cztery ośmioboczne, podtrzymują wysuniętą ku wsch. część środkową. Parapet neogotycki, podzielony wąskimi płycinami z motywem arkad o trójlistnym zamknięciu. Od zewnątrz otwory drzwiowe i okienne zamknięte łukiem ostrym. W elewacjach bocznych i od wsch. okna neogotyckie o ceglanych uskokowych obramieniach. Elewacja zach. ze ściętym w górnej części i otynkowanym szczytem, nad którym nadbudowana ściana czworobocznej wieży. Na osi zamurowany gotycki portal o dwuuskokowych, szfazowanych ościeżach. W elewacji pd. dobudowana otwarta kruchta, neogotycka, 1889, oszkarpowana w narożnikach, z otworem o uskokowych ościeżach, zwieńczona trójkątnym szczytem. Wewnątrz kruchty ostrołukowy gotycki portal, w dolnej części o ościeżach z cegły o dużym formacie, przekształcony koniec w. XIX, w części górnej neogotycki, z cegły maszynowej o małym formacie. Elewacja wsch. dwuokienna o ceglanych neogotyckim szczycie z trzema wysmukłymi, ostrołukowymi blendami, małą blendą okrągłą i niewielkimi sterzynkami. Dachy korpusu nawowego i kruchty dwuspadowe, kryte dachówką. Hełm wieży z ośmioboczną, prześwietową latarnią o zwieńczeniu w formie ostrosłupa, zakończono kulą z krzyżem, kryty blachą. — Chrzcielnica eklektyczna, 3. ćw. w. XIX (?), żeliwna, ośmioboczna, typu kielichowego o trzonie zdobionym reliefową dekoracją w formie kasetonów z rozetami. Płyty nagrobne, renesansowe, 4. ćw. w. XVI, ob. częściowo

przesłonięte nadbudowanym wtórnie stopniem prezbiterium, wapienne, z herbami i inskrypcjami: 1. Christoph Kurta von Steinwehr i jego żony (zm. 1575), 1580; 2. Sophie Hedwig von Steinwehr, 1597.

ZESPOŁ PODWORSKI. Dawniej dominantą zespołu stanowił pałac, zniszczony po 1945. Obecnie zespół złożony z usytuowanej przy drodze rządówki, zabudowań folwarcznych oraz rozciągającego się na pn.-zach. od założenia, rozległego parku, łączącego Kluki z Oćwieką.

A. DAWNA RZĄDCÓWKA, określana również jako dwór. **236** Wzniesiona 1848 za czasów Bernharda Heinricha Felixa Holma. Pierwotnie z drewnianymi opaskami wokół okien, zdobionymi żłobkowaniami i kaboszonami. 1. poł. w. XX (?) dobudowa ganku. 1948-1999 siedziba szkoły podstawowej. 2001 sprywatyzowana i gruntownie odremontowana. Frontem zwrócona na pd.-zach. Późnoklasycystyczna. Murowana z cegły, otynkowana. Na rzucie prostokąta. Dwutraktowa, częściowo trzytraktowa z hallem pośrodku. W piwnicach sklepienia kolebkowe. Parterowa z wysokim podpiwniczeniem i poddaszem. Elewacje z wydzielonym cokolem i prostokątnymi otworami okiennymi, frontowa i tylna symetryczne, jedenastoosiowe; każda z trójosiowymi pseudoryzalitem, przechodzącym w wysoką facjatkę. W elewacji frontowej ganek z tarasem na dachu, wsparty na dwóch tokańskich kolumnach i narożnych filarach. Facjatka zwieńczona trójkątnym szczytem z półkolistym otworem okiennym. Pośrodku elewacji tylnej na wysokości parteru nowy taras. Nad otworem drzwiowym odtworzona data 1848. Dach naczółkowy z oknami powiekowymi, nad facjatką od frontu dach dwuspadowy, nad facjatką tylną trójpołaciowy. Wszystkie kryte dachówką.

B. PARK. Z 1. poł. w. XIX (?), pierwotnie typu krajobrazowego, z układem alejek, prowadzących od pałacu w Klukach do dworu w Oćwiece.

KŁĘBY

WIEŚ. Wzmiankowana 1235 i 1242 przy opisach granic włości cystersów z Kołbacza. 1491 wymieniany pleban Nicolaus Friderici. Koniec w. XV i pocz. w. XVI lenno rodzin von der Boke i von der Karsten. 1517 hołd lenny z Kłębów składa Jochim von Schöning, syn Borcharta. Wówczas część gruntów majątku w rękach innych rodzin. 1540 wzmiankowani von Billerbeckowie jako lennicy

z 9 włók ziemi w Kłębach, które 1633 odkupuje Wilhelm von Schöning. 1654 nabywa on część gruntów od von Hindenburgów, skupiając w swych rękach cały majątek, który pozostawał w posiadaniu von Schöningów nieprzerwanie do 1945. 1744 jako jedyny lennik z majątku wymieniany komisarz Hans Ernst von Schöning, zaś 1804 rotmistrz w stanie spoczynku, Richard Ehrenreich von Schöning. Po jego śmierci 1806 posiadłość w rękach sześciu małoletnich synów, z których jeden, podporucznik Wilhelm Carl Leopold obejmuje 1821 całość ziemi, spłacając pozostałych braci. W tym samym roku pożar wsi, podczas którego spłonął kościół, odbudowany w następnych latach. 1855 jako współwłaściciel obok Wilhelma Carla Leopolda występuje jego syn podporucznik Wilhelma Ludwig August, od 1856 landrat pyrzycki, od 1862 jedyny właściciel majątku, wzmiankowany jeszcze 1892. 1905 i 1929 wymieniany Hans von Schöning z Moskorzyna, a 1939 Karl von Schöning. Do 1945 we wsi znajdował się pałac i kościół, który od Reformacji był filią parafii w Żalęcinie, pod patronatem właścicieli majątku.

DAWNY ZESPÓŁ FOLWARCZNY. 4. ćw. w. XIX. Położony na pn.-zach. od drogi wiejskiej. Niegdyś graniczył od pn.-zach. z parkiem, otaczającym pałac oraz cmentarzem przykościelnym, usytuowanym bezpośrednio przy drodze. Rozplanowany wokół rozległego, prostokątnego dziedzińca gospodarczego. Obecnie złożony m. i. z dwóch budynków inwentarskich, owczarni i dwóch stodół. Budynki murowane z cegły, nietykowane. Parterowe z poddaszami, w większości na rzucie wydłużonego prostokąta, o elewacjach podzielonych lizenami i gzymsami z ceglanyimi fryzami. Otwory bramne i okienne zamknięte łukiem odcinkowym. Otwory szczelinowe zestawione parami. Dachy niskie, dwuspadowe, kryte papą.

KŁODZINO

WIEŚ. Wzmiankowana po raz pierwszy 1240. Być może już w. XIII lenno rodu von Schack. W. XV i XVI majątek podzielony pomiędzy rodziny von Küssow (część *A* i *B*), von Schack (część *C*) i von Steinwehr z Kosina i Kluk (część *D*, wzmiankowana po raz pierwszy 1515). Od 1491 część *A* i *B* w posiadaniu kolegiaty św. Ottona w Szczecinie, od 1543 ponownie w rękach Küssowów, w. XVI i XVII lenno rodziny von Wedel, od 1651 von Küssow. 2. ćw. w. XVIII Kłodzino *A* i *B* w posiadaniu kapitana Joachima Balzera von

Küssow (od 1723 noszącego tytuł hrabiowski). 1756-1763, w okresie wojny siedmioletniej, poważne zniszczenia wsi i majątku. Po wygaśnięciu kłodzińskiej linii rodu von Küssow, 1778 licytacja dóbr. 1779 części *A B i C* (1780 i 1782 przekształcone w alodium) w rękach rodu von Schack, 1797 wykupione przez generała-majora Georga Ferdinanda von Damme, 1820 po kilku kolejnych zmianach właścicieli, przez Johanna Samuela Thoreina, który 1828 zakupił dawną część rodziny von Steinwehr. Od 1835 cały majątek w rękach córki Thoreina, Augusty Henrietty Philipiny i jej męża, kapitana Ernsta Heinricha von Randow. Od tego czasu aż do l. 30 w. XX posiadłość nowomarchijskiej rodziny von Randow. 1939 jako ostatni właściciel wzmiarkowany Klaus Joachim Kühne.

KOŚCIÓŁ FIL. p.w. św. Antoniego Padewskiego. Budowany w kilku etapach, dolna część murów obwodowych korpusu przypuszczalnie pocz. w. XIV, górna w. XV, wieża pocz. w. XVI. W średniowieczu wyposażony m. i. w gotycki tryptyk i dwa dzwony, z których jeden z datą 1479 (drugi istniał jeszcze w pocz. w. XX). L. 30. w. XVI przejęty przez protestantów, par. 1631 zniszczony przez wojska cesarskie pod dowództwem marszałka polnego Torquato Conti. 1684 przebudowany (wówczas m. i. nowe, większe okna nawy). 1724 witraże w oknach ściany wsch. ufundowane przez Joachima Balzera von Küssow. 1760 ponownie remontowany (wg napisu na pn. elewacji wieży, nie zachowanego). W tym czasie zapewne nadbudowa drewnianej kondygnacji wieży. Ok. poł. w. XIX gruntownie remontowany i na nowo wyposażony. 1914 wykonanie witraża z przedstawieniem Chrystusa, ufundowanego przez Marię von Randow. Od 1946 rz.-kat., fil. parafii Jesionowo, 1973 parafii Rosiny. Położony w centrum wsi na dawnym nawsiu, w obrębie cmentarza przykościelnego, otoczonego kamiennym murem z bramkami od pn. i wsch. Wczesnogotycki z elementami baroku i neogotyku. Orientowany. Murowany z kamienia polnego. Ściany korpusu nawowego do ok. 1/3 wysokości z kostki granitowej ułożonej w regularnych warstwach, górna część korpusu i wieża z niemal nie obrobionych gładów. Szczyt wsch., naroża wieży i relikty zamurowanych otworów z cegły gotyckiej. Górna kondygnacja wieży drewniana. Salowy z wieżą od zach., na rzucie kwadratu, węższą od korpusu, nie skomunikowaną z nawą (niegdyś otwartą od pn. i pd.). Wnętrze nawy nakryte otynkowanym stropem ze współczesną polichromią. W ścianie pn. przy wsch. narożniku wysoka wnęka

zamurowanego otworu wejścia, zamknięta łukiem odcinkowym. Przy ścianie zach. drewniana empora ok. poł. w. XIX, o płycinowym parapecie, wsparta na ośmiu słupach, zabudowana w bocznych partiach przyziemia, gdzie pomieszczenia zakrystii. Otwory okienne nowożytnie, 1684, zamknięte łukiem odcinkowym, dołem silnie rozglifione. W oknie ściany pd. po stronie wsch. witraż z przedstawieniem Chrystusa, 1914, pozostałe witraże współczesne. W ścianie pn. neogotycki portal, ok. poł. w. XIX, ostrołukowy o znacznie podwyższonej strzałce i profilowanych ościeżach. Zewnątrz elewacje korpusu nawowego z wyodrębnionym cokołem. Barokowe otwory okienne ujęte tynkowymi opaskami. W elewacji pn. neogotycki portal głównego wejścia o tynkowych, głęboko profilowanych ościeżach. W ścianach korpusu relikty zamurowanych gotyckich ostrołukowych otworów: dwóch portali z kostki granitowej w dłuższych elewacjach oraz okna o ceglanych ościeżach na osi elewacji wsch. We wsch. narożniku elewacji pd. jeszcze jeden zamurowany otwór wejścia z czasów nowożytnej przebudowy (1684 ?), zamknięty łukiem odcinkowym, niegdyś poprzedzony schodami, ob. w formie wnęki z pozostawioną stolarką drzwi, koniec w. XIX. Szczyt wsch. podzielony trzema, ostrołukowo zamkniętymi blendami, zwieńczony trzema sterczynami, nad środkową metalowy krzyż maltański z wiatrowskazem, na którym inskrypcja z datą 1684. Boczne części szczytu zach. z parą sterczyn. Wieża pocz. w. XVI (?), w dolnych kondygnacjach kamienna, opięta szerokimi, wtórnie dobudowanymi szkarpami, rozmieszczonymi w narożnikach i pośrodku ściany zach. Pierwotnie otwarta na przestrzał od pn. i pd. W przyziemiu szerokie, gotyckie ostrołukowe otwory w ceglanych obramieniach, wtórnie zamurowane po 1945 i eksponowane w formie wnęk. We wnęce od pn. otwór wejścia, od pd. małe okno. Wyżej, od pn. i pd. okna wąskie, ostrołukowo zamknięte, rozmieszczonymi po jednym w środkowej i po dwa w górnej kondygnacji. W elewacji zach. relikty analogicznie rozmieszczonych, zamurowanych otworów okiennych. Kamienna część wieży zwieńczona drewnianym gzymsem i pulpitowym daszkiem. Ostatnia kondygnacja, zapewne 1760, drewniana, odeskowana, z niewielkimi otworami dzwonnicami zamkniętymi łukiem odcinkowym. Dach korpusu nawowego dwuspadowy, kryty dachówką. Hełm wieży późnobarokowy, 1760, niewysoki, ze smukłą iglicą, zakończoną kulą z krzyżem. — Ołtarz, późnobarokowy, 2. poł. w. XVIII (?), po 1945 zdemolowany. Architektoniczny,

przyścienny, jednoosiowy z parami pilastrów po bokach, zamknięty belkowaniem i zwieńczony półkolistym tympanonem. Czasza chrzcielniczy, pocz. w. XIV (?), granitowa, w poł. w. XIX (?) wtórnie ustawiona na cokole, okrągła, walcowata. Prospekt organowy eklektyczny z elementami „stylu arkadowego”, ok. poł. w. XIX, architektoniczny, trójosiowy, o polach piszczalkowych zamkniętych łukiem pełnym. Część środkowa wyższa i szersza, z kolumnami po bokach, zwieńczona trójkątnym szczytem, części boczne z pilastrami, zamknięte górą gzymsem z fryzem palmetowym. Ławki neogotyckie, 2. poł. w. XIX. Dzwon gotycki, 1479, z inskrypcją.

DAWNY ZESPÓŁ PAŁACOWO-FOLWARCZNY. Usytuowany w centrum wsi, po wsch. stronie głównej drogi wiejskiej. Złożony z pałacu, parku i okazałych zabudowań folwarcznych, położonych w pn. części zespołu.

A. DAWNY PAŁAC. Wzniesiony przypuszczalnie 2. poł. 141 w. XVIII na miejscu dawnej siedziby rodu von Schack. Pierwotnie barokowo-klasycystyczny z półkoliście zamkniętymi oknami w elewacji zach., uszakami w obramieniach okien i drewnianą późnobarokową klatką schodową. Poł. w. XIX przebudowany przez rodzinę von Randow. Wówczas przedłużony w kierunku pn. o ok. połowę długości wraz z przekształceniem fasady, elewacji bocznych i formandy dachu. 4. ćw. w. XIX (lub pocz. w. XX ?) powiększony o werandę przed elewacją zach. Po 1945 użytkowany przez PGR (biura i mieszkania). Remontowany 1975 (odnowienie elewacji, wymiana stolarki okiennej). Po 1992 nie użytkowany. 1998-2000 ponownie remontowany (odnowienie wnętrza, częściowa wymiana pokrycia dachu z ceramicznego na blachę). Po 2000 opuszczony i dewastowany. Usytuowany pośrodku parku, fasadą zwrócony na wsch. Późno-klasycystyczny z elementami późnego baroku. Murowany, otynkowany. Częściowo na sklepionych odcinkowo piwnicach. Na rzucie wydłużonego prostokąta. Wnętrze w starszej, pd. części dwutraktowe. Pomieszczenia przy pd. ścianie bocznej rozwiązane w układzie trzytraktowym. W trakcie ogrodowym duża sala balowa oraz klatka schodowa (niegdyś z późnobarokową balustradą), usytuowana na osi hallu. Nowsza pn. część pałacu dwu- i półtaktowa z usytuowaną w narożniku pn.-zach. klatką schodową o skromnej tralkowej balustradzie. Jednopiętrowy. Zewnątrz elewacje pokryte płaskim, linearnym boniowaniem. Dłuższe elewacje trzynastoosiowe, frontowa symetryczna z trójosiowym pseudoryzalitem mieszczącym główne

wejście, tylna z asymetrycznie usytuowanym otworem wyjścia na ogród. Fasada podzielona gzymsami, w pseudoryzalicie kordonowym z fryzem ząbkowym oraz wieńczącym, w bocznych częściach pod oknami piętra parapetowymi. Pseudoryzalit w parterze przeparty trzema arkadami, zamkniętymi łukiem pełnym z profilowanymi archiwoltami, pomiędzy którymi lizeny, sięgające odcinków gzymsu u nasady łuków. W środkowej arkadzie otwór głównego wejście z nadświetlem, w bocznych okna. Pozostałe otwory okienne fasady ujęte opaskami, z gzymsami w nadprożach, wysokimi w parterze, niskimi na piętrze. Piętro pseudoryzalitu ujęte parą wąskich płycin i zwieńczone wysokim architrawem, z niskim trójkątnym naczółkiem. Elewacja tylna z wyjściem na ogród poprzedzonym werandą, 4. ćw. w. XIX (?), o metalowej, ażurowej konstrukcji. Otwory parteru w profilowanych opaskach, po stronie pd. na szerokości siedmiu osi okiennych w półkole zamkniętych arkadach. Pozostałe otwory obu kondygnacji ujęte opaskami z uszakami w górnych narożach. Elewacje boczne: od pn. jedno-, od pd. dwuosiowa, z obramieniami okien identycznymi jak w fasadzie. Oba szczyty naczółkowe, przeparte parami okien w opaskach. Dach naczółkowy z powiekowymi świetlikami, zachowanymi na połaci wsch., kryty dachówką, częściowo blachą.

- 174 B. ZABUDOWANIA DAWNEGO FOLWARKU. Usytuowane na pn. od pałacu wzdłuż bocznej drogi i wokół czworobocznego dziedzińca. Na rzucie prostokąta, nakryte dwuspadowymi dachami. Przy drodze ustawione kalenicowo, połączone ze sobą: dwa budynki mieszkalne, spichlerz, wozownia, stajnia oraz dwie połączone obory. — B u d y n k i m i e s z k a l n e (nr 41a i 41b), poł. w. XIX. Ryglowe, z których jeden częściowo otynkowany. Parterowe z wysokimi dachami, jeden kryty eternitem, drugi dachówką z powiekowymi świetlikami. — S p i c h l e r z, 1930, murowany z cegły, częściowo ryglowy w formach nawiązujących do tradycyjnej architektury wiejskiej. Czterokondygnacyjny z wysokim dachem, krytym dachówką. W elewacji frontowej półkoleście zamknięty otwór wejścia, osłonięty daszkiem pulpitowym. Dwie najwyższe kondygnacje ściany frontowej ryglowe. — S t a j n i a, 4. ćw. w. XIX, murowana z kamienia łupanego z ceglanyimi szczytami i elementami artykulacji, o elewacjach podzielonych płycinami i otworach zamkniętych prosto. — O b o r y, 2. poł. w. XIX na rzucie wydłużonego prostokąta, parterowe z poddaszem, w przyziemiu murowane z łupanego ka-

mienia z ceglanyimi elementami artykulacji, kondygnacją poddasza i szczytami. W dłuższych elewacjach gzyms kordonowy i fryzy ząbkowe, od strony drogi para pseudoryzalitów, zamkniętych niskim łukiem dwuspadowym. Otwory zamknięte łukiem odcinkowym. Dachy kryty dachówką. Przy dziedzińcu folwarcznym m. i. dwie obory i gorzelnia. — **O b o r y**, z których jedna 4. ćw. w. XIX, o formach zbliżonych do obór przy drodze, druga z pocz. w. XX, ceglana na rzucie litery „L”, o elewacjach podzielonych dużymi płycinami. — **G o r z e l n i a**, 1855, na rzucie prostokąta z przybudówkami, 180 parterowa z poddaszem, wysoko podpiwniczona, z wieżą parnika i kominem kotłowni. Kondygnacja parteru murowana z łupanego kamienia, poddasze ze szczytami, wieża i komin z cegły. Elewacje z otworami zamkniętymi łukiem odcinkowym, podzielone lizenami i gzymsami, kordonowym pod oknami poddasza i wieńczącym. Dachy: korpusu głównego dwuspadowy, kryty dachówką, przybudówek niskie, pulpitowe kryte papą.

KOZIELICE

WIEŚ. Po raz pierwszy wzmiankowana 1229, kiedy to książę Barnim I nadał wieś joannitom. W średniowieczu największa część wsi w posiadaniu klasztoru augustianek w Pyrzycach, od czasów Reformacji przejęta przez domenę w Pyrzycach. Druga część wsi, należąca niegdyś do joannitów, a od Reformacji do majątku elektorów brandenburskich, następnie królów pruskich w Swobnicy (położonej wówczas w powiecie gryfińskim), od 1816 została przyłączona do domeny w Pyrzycach. Trzecia część wsi 1435 zakupiona przez miasto Pyrzyce od Clawesa i Henninga Pöterow. Wg matrykuły z 1590 świadczenia z 8 gospodarstw chłopskich w części wsi należącej do miasta Pyrzyce, stanowiły uposażenie szpitala św. Ducha w Pyrzycach. W części należącej do domeny pyrzyckiej istniał folwark, którego dzierżawcami byli: 1845-1869 Lange, 1892 Jahrmann, 1905 Paul Peltzer, w rękach jego spadkobierców do 1945. Drugi folwark w części należącej do domeny w Swobnicy, 1802 wydzierżawiony Matthiasowi Mieske, następnie Ascherowi Kohnfeldowi, kupcowi z Pyrzyc.

KOŚCIÓŁ PAR. p.w. św. Stanisława Biskupa Męczennika. Pocz. 88 w. XVI. Od czasu Reformacji ewangelicki, par. pod patronatem panujących. Pierwotnie salowy o prostym zamknięciu ściany wsch.

z parą okien i bezokiennej ścianie pn. 1 poł. w. XVIII budowa ryglowej wieży od zach. 1828-1829 remont wieży, wyk. cieśla *Grützmacher*. 1835-1836 remont kościoła, proj. konduktor budowlany *Carl Ludwig Heinrich Lentze*, wyk. cieśla *Johannes Gaedke* z Pyrzyc. Wówczas m. i. wymiana tynków wewnętrznych i zewnętrznych z gzymsami wieńczącymi oraz gruntowny remont dachu (wymiana części konstrukcji i pokrycia). 1846 remont wieży kościoła, wyk. cieśla *Gladow*. 1852 przelanie dwóch pękniętych dzwonów, wyk. firma *Carl Voss & Sohn* ze Szczecina, nowy zegar wieżowy, wyk. firma zegarmistrzowska *Marks* ze Szczecina. 1865-1866 remont wieży, wyk. mistrz ciesielski *H. Müller* z Pyrzyc. 1873 restauracja kościoła i przekształcenie jego architektury w formach neogotyckich, proj. inspektor budowlany *August Buchterkirch* ze Stargardu, wyk. mistrz ciesielski *Gaedtke* z Pyrzyc. Wówczas m. i. dobudowa ceglano-prezbiterium, nadmurowanie korpusu cegłą z fryzem arkadkowym, nowa konstrukcja więźby dachowej i obniżenie dachu, przekształcenie otworów wejścia, nowe otwory okienne oraz wyposażenie wnętrza w mensę oltarzową, ambonę, chrzcielnicę i ławki. 1876 wymiana pokrycia wieży z gontu na łupek, wyk. dekarz *M. Ellmer* ze Szczecina, nadzór mistrz budowlany *F. Boetel*. 1889 budowa organów, wyk. firma *Barnim Grüneberg* ze Szczecina. Pocz. w. XX przebudowa wieży (usunięcie ceglano-wypełnienia konstrukcji ryglowej i odeskowanie górnych kondygnacji ścian). 1945 rz.-kat., 1974 par. L. 80. w. XX wymiana pokrycia dachów i wieży. Położony w centrum wsi na nawsiu w obrębie cmentarza otoczonego murem kamiennym z bramkami od zach., pd. i wsch. Orientowany. Późnogotycki z manierystycznym szczytem wsch., neogotyckim prezbiterium i wystrojem elewacji oraz późnobarokową górną kondygnacją wieży. Korpus murowany z niemal nieobrobionego kamienia polnego, łączonego dużą ilością zaprawy z dodatkiem gruzu ceglano-gi i okrzesków kamiennych. Narożniki korpusu, szczyt wsch. oraz obramienie portalu pd. z cegły gotyckiej. Prezbiterium z cegły maszynowej na cokole z kamienia łamanego. Wieża w dolnej części murowana i otynkowana, w górnej drewniana o konstrukcji szkieletowej, odeskowana. Obramienia okien i nadmurowane partie ścian korpusu z cegły maszynowej. Jednonawowy na rzucie prostokąta z wydzielonym, zamkniętym trójbocznie krótkim prezbiterium od wsch. i prostokątną w rzucie wieżą od zach., węższą od korpusu. Wnętrze nakryte stropem belkowym, prezbiterium sześciopółowym

sklepieniem krzyżowo-żebrowym o ceglanych żebrach, spływających na wsporniki, poniżej których słuzki. Prezbiterium oddzielone od nawy ostrołukowym otworem tęczy. Od zach. neogotycka empora organowa, drewniana, wsparta na czterech słupach. Parapet empyry podzielony wąskimi płycinami, z motywem blend zamkniętych łukiem czterolistnym ostrym. Okna ostrołukowe, w apsydzie prezbiterium w ceglanych ościeżach, w ścianach korpusu dołem silnie rozglifionych, o bocznych ościeżach z uskokiem. Otwory wejścia od pd. i zach. zamknięte łukiem odcinkowym. Główne wejście od pd. z wmurowaną w boczne ościeże gotycką, granitową kropielnicą. Zewnątrz wieża na niskim cokole, z wejściem od zach., w dolnej kondygnacji z ostrołukowo zamkniętymi neogotyckimi otworami w ceglanych opaskach. W elewacjach górnej, odeskowanej kondygnacji wieży parę prosto zamkniętych otworów dzwonych z drewnianymi okiennicami. Korpus w elewacjach bocznych z neogotyckimi ostrołukowymi otworami okiennymi o trójuskokowych, dołem silnie rozglifionych ościeżach. Portal główny od pd. gotycki, wysoki, zamknięty łukiem ostrym o zachowanym zewnętrznym profilu ościeży w kształcie wałka. Przekształcony w formach neogotyckich i pomniejszony, z wpisaniem w gotycki ostrołuk otworem zamkniętym łukiem odcinkowym, nad którym okrągła blenda. W zwieńczeniu ścian bocznych korpusu neogotycki fryz żąbkowy. Prezbiterium neogotyckie, z wydzielonym granitowym cokolem i ostrołukowymi oknami o uskokowych ościeżach. W elewacji wsch. od strony pd. relikty zamurowanego niewielkiego gotyckiego otworu. Szczyt wsch. manierystyczny, podzielony dziesięcioma blendami, z których dwie zamknięte półkoliście, pozostałe o zamknięciu w formie połówki łuku pełnego. W polach blend ceglany ornament geometryczny o fantazyjnych formach. W zwieńczeniu szczytu sterczyńki i sygnaturka o otworze zamkniętym półkoliście. Dachy kryte dachówką, korpusu dwuspadowy, prezbiterium pięciospadowy. Zwieńczenie wieży późnobarokowe, pokryte blachą z ośmioboczną arkadową latarnią i baniastym hełmem. — Wyposażenie neogotyckie, l. 70. i 80. w. XIX: mensa ołtarzowa, drewniana z płycinami i narożnymi kolumnkami, chrzcielnica drewniana, ośmioboczna, z prostokątnymi płycinami oraz zespół ławek, 1873; szafa organowa, 1889, pierwotnie z organami wyk. *Barnim Grüneberg* ze Szczecina, fundacji gospodarza Christiana Wenera i jego żony Anny Reginy z domu Thöns, o prospekcie architektonicznym,

trójosiowym z ostrołukowymi kwaterami piszczalkowymi i maswerkową dekoracją w formie rozet; Dwa dzwony z inskrypcjami: 1. z 2. poł. w. XVIII, wyk. ludwisarz *Johann Heinrich Schmidt*; 2. z 1852, wyk. firmą *Carl Voss & Sohn* ze Szczecina.

DAWNY ZESPÓŁ FOLWARCZNY. 2. poł. w. XIX i 1 ćw. w. XX. Przymuszczalnie należał do domeny w Pyrzycach. Usytuowany na pn.-zach. krańcu wsi. Rozplanowany wokół prostokątnego, wydłużonego dziedzińca. Złożony z domu dzierżawcy, dwóch obór i dwóch stodół. — **D o m d z i e r ż a w c y i o b o r y**, 2. poł. w. XIX, murowane z cegły, o otworach zamkniętych łukiem odcinkowy, nakryte dachami dwuspadowymi: dom wysokim krytym blachą, obory niskimi, krytymi papą. — **S t o d o ł y**, 1903 (na jednej z nich data), drewniane o niskich dwuspadowych dachach, kryte papą.

DOMY. Usytuowane kalenicowo. Murowane z cegły, otynkowane. — Nr 33. Ok. 1910. Pierwotnie pięcioosiowy, obecnie z przekształconymi otworami okiennymi. Parterowy, podpiwniczony o elewacji frontowej symetrycznej z wejściem zamkniętym łukiem odcinkowym, ujętym ceglanyli lizenami. Powyżej ryglowa wystawka. Otwory w ceglanych opaskach, w parapetach płyciny z motywem kół. Konstrukcja ryglowa wystawki o dekoracyjnych formach z motywem rozet. Dach dwuspadowy, kryty dachówką. — Nr 105. 2. poł. w. XIX. Jednopiętrowy o boniowanych elewacjach. Fasada sześciosiowa z dwuosiowym pseudoryzalitem pośrodku, mieszczącym główne wejście. Dach dwuspadowy kryty dachówką.

KRASNE

WIEŚ. 1337 lenno Heinricha von Liebenthala (Liuentala). Liczyła wówczas 22 włóki ziemi, z której dwie stanowiły uposażenie plebana. W rękach rodu von Liebenthal do poł. w. XVIII. 1718 wzmiankowany Sigmund Christian von Liebenthal i jego syn Joachim Christian. Poł. w. XVIII majątek wykupiony przez rodzinę von Borck, 1765 przez panią Simon z domu Sternberg, matkę Dorothei Louise, zamężnej z Christianem Lucasem von Cranach, następnie własność ich dzieci i wnuków, będących ponoć w prostej linii potomkami malarza Lukasa Cranacha. W rękach tej rodziny aż do okresu międzywojennego, kiedy 1929 majątek odnotowany jako majorat w posiadaniu kapitana Joachima von Cranach. Przed 1945 we wsi czynny był kościół ewangelicki, fil. parafii w Pstrowicach,

pozostający pod patronatem właścicieli majątku. Zbudowany pocz. w. XVIII, ryglowy, z drewnianą wieżą, 1781 (data na wiatrowskazie), salowy o trójbocznym zamknięciu od wsch., wewnątrz z drewnianym pseudosklepieniem zdobionym polichromią; wyposażony m. i. w ołtarz ambonowy, 1706, o bogatej dekoracji snycerskiej i rokokowe, przeszklone ławy kolatorskie z w. XVIII. Rozebrany l. 50. w. XX.

DAWNY ZESPÓŁ PAŁACOWO-FOLWARCZNY (OB. W RUINIE). Rozplanowany wokół rozległego prostokątnego dziedzińca o wydłużonym kształcie. Zachowane: pozostałości zabudowań folwarcznych, 1. ćw. w. XX (?) oraz zrujnowany pałac, usytuowany w narożniku pd.-wsch. założenia. Dwa budynki folwarczne na zamknięciu dziedzińca od zach., ob. w ruinie, murowane, otynkowane, na rzucie wydłużonego prostokąta, pierwotnie piętrowe, o oknach zamkniętych łukiem odcinkowym lub prosto. Za pałacem pozostałości parku, łączącego się od wsch. z dawnym cmentarzem, w którego obrębie od pn. relikty kościoła.

DAWNY PAŁAC (OB. W RUINIE). Zbudowany poł. w. XVIII **140** ze skrzydłem bocznym, 2. poł. w. XVIII. Wzniesiony przypuszczalnie dla rodziny von Borck. Pierwotnie nakryty dachem mansardowym. Po 1945 użytkowany przez PGR, 1992 w zasobach AWRSP, 1998 własność prywatna. W okresie powojennym w wyniku dewaloryzującego remontu elewacje pozbawiony detalu architektonicznego. L. 80. w. XX systematycznie dewastowany. 2007 zawalenie dachu. Elewacją frontową zwrócony na zach. w stronę dziedzińca gospodarczego ze skrzydłem bocznym, przylegającym prostopadle do elewacji frontowej po stronie pd. Późnobarokowy. Korpus główny i parter skrzydła bocznego murowane z cegły. Piętro skrzydła bocznego ryglowe. Otynkowany. Na rzucie litery „L”. Piętrowy, podpiwniczony. W skrzydle bocznym od zach. podpiwniczenie wysokie, na skutek nierówności terenu. Korpus główny dwutraktowy, na którego osi w przednim trakcie sień, pierwotnie ze schodami o późnobarokowej balustradzie, w tylnym trakcie od strony ogrodu salon, znacznie przekształcony. Pomiedzy sienią i salonem czytelny zarys szerokiej arkady (częściowo zamurowanej), zamkniętej łukiem odcinkowym, przedzielonej dwiema kolumnami. Pod korpusem głównym dwa pomieszczenia piwniczne o sklepieniach kolebkowych z lunetami. Skrzydło boczne od wsch. półotraktowe, od zach. dwutraktowe, z klatką schodową od strony dziedzińca. Fasada

korpusu głównego w części pd. przesłonięta przez dobudowane skrzydło, pierwotnie symetryczna z trójosiowym pseudoryzalizmem pośrodku, w którym otwór głównego wejścia, zamknięty łukiem eliptycznym (ob. nieco zniekształconym). W zwieńczeniu pseudoryzalizmu eliptyczny naczółek. Elewacja tylna korpusu głównego jedynastoosiowa o analogicznych podziałach. Elewacja skrzydła bocznego od strony dziedzińca z otworem wejścia, zamkniętym łukiem koszowym, o boniowanym obramieniu, poprzedzonym wysokimi schodami z gankiem. W elewacjach obu części pałacu gzymsy kordonowe z wyjątkiem ściany zach. skrzydła bocznego, opiętej szkarpami. W zwieńczeniu wszystkich elewacji gzymsy podokapowe, w korpusie głównym murowane, w skrzydle bocznym drewniane.

DOM nr 3 a. Koniec w. XIX i 1. ćw. w. XX. Usytuowany u zbiegu dróg. Ustawiony kalenicowo do głównej drogi wiejskiej. Murowany z cegły na kamiennym cokole. Parterowy z poddaszem, podpiwniczony. Na skomplikowanym rzucie, o ściętym narożniku u zbiegu dróg. Dachy dwuspadowe i mansardowe oraz wielospadowe, kryte dachówką i blachą.

KRZEMLIN

WIEŚ. 1337 wzmiankowana po raz pierwszy w katastrze ziemskim margrabiego brandenburskiego Ludwika I Starszego, wśród majątków ziemi myśluborskiej. Liczyła wówczas 64 włóki ziemi, z których 10 było lennem Ludekina Mentina (?). 1352 i 1354 wymieniana w wykazach powinności lennych na rzecz Ludwika I Starszego. 1454 hołd lenny z połowy Krzemlina elektorowi brandenburskiemu Fryderykowi II Żelaznemu składa rycerz Tyde (Dytryk) Plawen. Po jego śmierci 1486 połowa wsi nadana Klausowi von Kuhneisen z Barnówka. 1498 w posiadaniu braci Asmusa i Clausa von Belling, 1499-1500 wymienianych wśród lenników elektora brandenburskiego Joachima I. 1608 notowane w Krzemlinie trzy majątki należące do rodziny von Belling, jeszcze 1636 w rękach Christoha von Belling. Od 1672 część Krzemlina własnością von Steinwehrów z Dziedzic i Laskówka. 1715 jeden spośród trzech majątków określany jako lenno Hansa Georga von Belling, zamieszkałego w Krzemlinie i mającego trzech synów (1718 lenno kapitana von Belling), drugi należał do Hansa Heinricha von Belling, mieszkającego w Krzemlinie i mającego dwóch synów (1718 do

podporucznika von Belling), trzeci do kapitana Hansa Joachima von Steinwehr. Majątek Steinwehrów notowany do 1755. 1772 cały Krzemlin w posiadaniu kapitana w stanie spoczynku, Tido Christoph von Belling, zmarłego 1794 jako ostatni w męskiej linii rodu. 1796 majątek wykupiony przez Karoline Helene Wilhelmine z von Bellingów (zm. 1813), która uczyniła współwłaścicielem dóbr swego męża pułkownika (następnie generała-majora) Johanna Caspara von der Heyden. Zapewne on polecił wznieść istniejący obecnie dwór. Po jego śmierci 1807 ponownie jedyną właścicielką Krzemlina pozostała wdowa, następnie syn, rotmistrz Friedrich Wilhelm von der Heyden. Po jego śmierci (1847) majątek przeszedł na córkę Antonie Helene, a 1850 z jej ręką na Wilhelma Karla Friedricha von Sydow, właściciela licznych dóbr w okolicy (m. i. Stołecznej, Dobropola, Bolewic), członka Izby Rolniczej Prowincji Brandenburskiej. Od poł. w. XIX modernizacja majątku, wzniesienie obszernych zabudowań gospodarczych. W tym czasie, aż do 1945 w Krzemlinie siedziba administratora, główne rezydencje rodziny von Sydow w Dobropolu i Stołecznej. 1929 własność Konrada von Sydow. 1934 pożar wsi. Po 1949 PGR, od ok. 1970 Stacja Hodowli Roślin, następnie przekształcenie Krzemlina w „agromiasto” z wielorodzinną zabudową blokową.

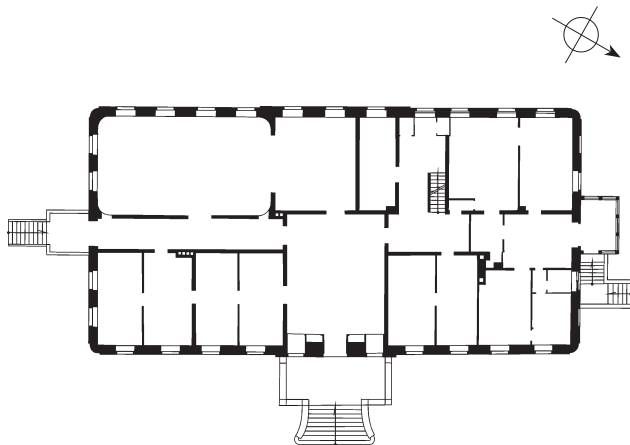
WIEŻA KOŚCIOŁA PAR. p.w. św. Wojciecha Bp. Męczennika. 125
 1337 wzmiankowany pleban uposażony w 4 włóki ziemi. Pierwotny kościół zapewne o metryce średniowiecznej. Od ok. 1540 ewangelicki, fil. parafii w Mielęcinie, pod patronatem właścicieli majątku w Krzemlinie. 3. ćw. w. XIX wzniesiony kościół neogotycki. Podczas I wojny światowej zarekwirowane dwa dzwony, wyrób firmy *Carl Voss & Sohn* ze Szczecina, datowane na 1878 i 1895 (ten ostatni przetopiony ze starszego dzwonu 1778). Do 1945 w wieży dzwon 1755, odlany w ludwisarni *Johanna Heinricha Scheela* ze Szczecina. Po 1945 kościół nieużytkowany, jeszcze 1948 w dobrym stanie. Przed 1950 zrujnowany, następnie rozebrany z wyjątkiem wieży. 1972 teren przejęty przez parafię rz.-kat. w Mielęcinie. Od 1987 par. 1987-1991 wzniesiony nowy kościół na obrysie starych murów. 1991 poświęcony. Po 1991 odbudowa wieży. Wieża wraz ze współczesnym kościołem usytuowana w centrum wsi po zach. stronie głównej drogi wiejskiej w obrębie cmentarza, otoczonego murem kamiennym i metalowym parkanem. Przylega od zach. do korpusu nawowego. Neogotycka. Wzniesiona z cegły maszynowej na cokole z kamienia łupanego.

Na rzucie kwadratu, węższa od korpusu nawowego z wejściem od pd., prowadzącym ze współczesnej przybudówki. Bogato artykułowana gzymsami i dekoracyjnymi ceglany fryzami. Trójkondygnacyjna, na niskim cokole od dwóch górnych kondygnacjach na rzucie ośmioboku. Otwory w uskokowych ościeżach, zamknięte łukiem ostrym, nad którymi w dolnej i środkowej kondygnacji okulusy. Dolna kondygnacja o elewacjach podzielonych prostokątnymi płycinami z fryzem arkadkowym, od zach. i pn. o układzie trójosiowym, zwieńczona wąskim fryzem z drobnych kształtek ceramicznych, z motywem czwórlistnych rozet oraz wydatnym gzymsiem. Wyższe kondygnacje na rzucie ośmioboku. Środkowa opięta czterema narożnymi pinaklami, zdobiona ślepą galerijką arkadkową w parapetach ostrołukowych okien oraz wąskimi fryzami ujmującymi okulusy. W trzeciej kondygnacji wysmukłe otwory dzwonne o trójuskokowych ościeżach. W parapetach płyciny, zdobione motywem ślepych arkad, zamkniętych łukiem dwuspadowym. W zwieńczeniu trójkątne szczyty o otynkowanych polach z ceglany detalem o motywie przenikających się trójliści, ujętych pasami z ceglanych kształtek, dekorowanymi czterolistnymi rozetami. Hełm niski ostrosłupowy, kryty blachą i zwieńczony metalowym krzyżem.

DAWNY ZESPÓŁ DWORSKO-FOLWARCZNY. Usytuowany pomiędzy drogą wiejską od pn.-wsch., a stawem i jeziorem od pd.-zach. Złożony z dworu, zabudowań folwarcznych po stronie pn. założenia i parku po stronie pd.

- 142-143** A. DWÓR. Wzniesiony koniec w. XVIII lub pocz. w. XIX, prawdopodobnie na zlecenie pułkownika Johanna Caspara von der Heyden. Pierwotnie z bogatym wystrojem malarskim salonu. Koniec w. XIX modernizowany (dobudowa ganku od pn.-zach.). 1949-70 użytkowany przez PGR, następnie siedziba Stacji Hodowli Roślin. Remontowany: 1973, 1993. Od 2000 nieużytkowany. Poprzedzony reprezentacyjnym dziedzińcem z drzewami, gazonem na osi pałacu i dojazdem, od głównej drogi wiejskiej. Elewacją frontową zwrócony na pn.-wsch. Barokowo-klasycystyczny. Murowany z cegły na fundamencie z kamienia polnego. Otynkowany. Na rzucie prostokąta od zaokrąglonych narożników z niewielkim gankiem w pn.-zach. elewacji bocznej. Parterowy, podpiwniczony, z poddaszem. Dwu- i półtraktowy z hallem na osi frontowego traktu i salonem w narożniku pd. od strony parku. W piwnicach sklepienia krzyżowe i odcinkowe, ok. poł. w. XIX. Zewnątrz cokol wydzielony

płaskim gzymszem. Dłuższe elewacje symetryczne, jedenastoosiowe, każda z trójosiowym pseudoryzalitem pośrodku, zwieńczona wydatnym, profilowanym gzymszem podokapowym, przechodzącym w elewacjach bocznych w gładki gzyms kordonowy. Na osi elewacji frontowej główne wejście zamknięte łukiem odcinkowym, poprzedzone tarasem ze schodami. Okna z parapetami zaakcentowanymi gzymsami. W elewacjach dekoracja sztukatorska: w pseudoryzalicie elewacji frontowej w formie liściastego wieńca z festonami; w parapetach i nadprożach okien prostokątne, wypukłe pola zdobione u dołu przekątnymi listwami z rozetkami pośrodku, u góry z ławkami; w bocznych partiach elewacji frontowej zworniki w formie stylizowanej liry oraz liściaste festony pomiędzy nadprożami. Dach mansardowy, naczółkowy z lukarnami, świetlikami oraz wystawką w formie wolego oka nad frontowym pseudoryzalitem, kryty dachówką.

Dwór w Krzemlinie, 1:500

- B. ZABUDOWANIA FOLWARCZNE. Wznoszone od poł. w. XIX do ok. 1910. Skupione wokół prostokątnego dziedzińca, złożone m. i. z gorzelni, dawnej obory o znacznych rozmiarach oraz
- 178-179 stodoły, cieletnika, kuźni i domu rządcy. — G o r z e l n i a, 3. ćw. w. XIX. Z tylną częścią wtórnie nadbudowaną po 1945 na murach przyziemia. Frontem zwrócona na pd.-wsch. Murowana z cegły. Na rzucie prostokąta zbliżonego do kwadratu. Od frontu w części środkowej parterowa, w częściach bocznych piętrowa, podpiwniczona. Elewacja frontowa w części środkowej trójosiowa, podzielona lizenami z wejściem pośrodku i parą dużych okien po bokach, zwieńczona blankami. Elewacje części bocznych czteroosiowe, podzielone gzymzami, o otworach zamkniętych łukiem odcinkowym z ogzysmowanymi nadprożami. Nad częścią środkową dach płaski kryty papą, nad częściami bocznymi dachy dwuspadowe kryte dachówką. Nad pd.-zach. częścią boczną wysoki ceglany komin.
- 176, 178 — D a w n a o b o r a, 3. ćw. w. XIX. Pierwotnie: okna elewacji wąskie, zestawione parami, zamknięte łukiem Tudora; w zwieńczeniu narożnych wież budynku i ryzalitu od strony stawu blanki; dach wysoki, łamany. Koniec l. 60. w. XX i później zdewaloryzowana (m. i. otynkowanie elewacji od strony dziedzińca, zamurowanie części wrót, zmiana formy okien, szczytów i dachu). Usytuowana w pd.-zach. ścianie dziedzińca, niemal na całej jej długości, na stoku wzniesienia, w bezpośrednim sąsiedztwie stawu. Murowana z kamienia łupanego i cegły. Na rzucie wydłużonego prostokąta z wklęsłym narożnikiem od pn. i środkowym ryzalitem od strony stawu, z dwiema przylegającymi w jego narożach kwadratowymi wieżami. Od strony dziedzińca parterowa, podpiwniczona, od strony jeziora piętrowa. Dwutraktowa. Wnętrza każdego traktu nakryte sklepieniami krzyżowymi, wspartymi na dwóch rzędach granitowych kolumn, z wyjątkiem znacznej części piwnic z jednym rzędem ceglanych czworobocznych filarów. Elewacja od strony stawu i pd.-wsch. ściana boczna, w dolnej kamiennej kondygnacji z ceglanymi obramieniami otworów. Wrota zamknięte łukiem Tudora. Górna ceglana kondygnacja podzielona lizenami, pomiędzy którymi przekształcone okna z pierwotnymi nadprożami w formie łuku Tudora. W zwieńczeniu elewacji fryz konsolkowy. Ryzalit od strony stawu, wyższy od ściany budynku, ujęty dwiema masywnymi wieżami, wtórnie obniżonymi. Dach dwuspadowy kryty blachą.

LASKOWO

WIEŚ. Wzmiankowana po raz pierwszy 1236, kiedy książe polski Henryk I Brodaty potwierdził nadanie Laskowa klasztorowi cystersów w Kołbaczu. 1345 ponowne potwierdzenie nadania przez cesarza Karola IV. Koniec w. XIII nadania klasztorowi w Bierzwniku, będącego filią opactwa kołbackiego. W późniejszych latach lenno rodziny von Hagen, potem von Wedlów z Krępcewa. Prawdopodobnie 2. poł. w. XIV majątek podzielony na dwie części. Pierwsza z nich 1705 sprzedana przez von Wedlów majorowi Jürgenowi Jochenowi von Podewils, następnie od 1733 lenno Karla Dubisława von Eickstedt, a od 1743 Lorenza Georga von Wedel z Rosin. Druga część nieprzerwanie w rękach von Wedlów, 1747 połączona z pierwszą przez Lorenza Georga von Wedel. 1774 cały majątek w rękach podporucznika dragonów Carla Christoph'a von Waldow, przez którego 1777 przekształcony w alodium. Po jego śmierci licytacja majątku, w wyniku której od 1789 Laskowo własnością kapitana Magnusa Hermanna von Wolffradt. Następnie: Augusta Ludwiga Maximiliana hrabiego von Eickstedt-Peterswald (od 1791), podporucznika Ferdinanda Carla von Pirch (od 1795), kapitana Ernsta Georga von Oerzen (od 1798), w którego rękach jeszcze 1804. 1825 własność zarządcy domeny Wilhelma Friedricha Hakena. Od 1842 w rękach Gustawa Friedricha Ottona von Prollius, radcy sprawiedliwości w Güstrow (właściciela majątku lennego Kōlzow w Meklenburgii), a od 1855 jego syna Johanna Ottona Ludwiga, w którego posiadaniu jeszcze 1884. 1905 jako właściciel wzmiankowany Edmund von Prollius, 1914 Artur Langlet wraz z żoną Dorotheą z domu Neubrink (do początku lat 20. w. XX). 1929 majątek własnością Johanny von Clave Bouhaben, 1939 Hansa Karla von Rohr. Po 1945 PGR.

KOŚCIÓŁ FIL. p.w. Najśw. Serca Pana Jezusa. Wzniesiony zapewne jeszcze w. XIII. W. XIII i XIV pod patronatem cystersów z Kołbacza i Mironic, a od końca w. XIV właściciele ziemskich. Już w średniowieczu par. Ok. 1534 przejęty przez protestantów, par. 1686 odnowiony przez pastora Johannes'a Boltziusa. W tym roku wnętrze nakryte nowym stropem belkowym. 1. ćw. w. XVIII, wyposażony w barokowy ołtarz ambonowy. W. XIX kilkakrotnie restaurowany. Przymuszczalnie 1. poł. stulecia wydzielenie kruchty podwieżowej, nadbudowa drewnianej wieży wraz ze szczytem zach. 1. ćw. w. XX wyposażony w witraże. 1918 remontowany. W tym

roku korpus ambony w ołtarzu ozdobiony trzema obrazami. Niegdyś wyposażony w dzwony: 1479, 1545 i 1615 (przetopione podczas I wojny światowej). 1958 poświęcony jako rz.-kat., fil. parafii w Jesionowie. 2011 remont więźby dachowej i wymiana pokrycia dachu. W formach stylu przejściowego między romanizmem i gotyką. Położony w pn. części wsi po zach. stronie drogi wiejskiej w obrębie cmentarza przykościelnego, otoczonego kamiennym murem. Orientowany. Murowany z kostki granitowej, ułożonej warstwami, łączonej niewielką ilością zaprawy z drobnymi płaskimi okrzeskami kamiennymi. Kruchta podwieżowa murowana z cegły, wewnętrzne ściany pomieszczeń po bokach kruchty ryglowe. Wieża drewniana o konstrukcji szkieletowej, odeskowana. Salowy na rzucie prostokąta z wtórnie wydzieloną od zach. częścią podwieżową, w której kruchta i dwa boczne pomieszczenia. Nawa nakryta barokowym stropem belkowym (wtórnie obniżonym). Na jednej z belek w części prezbiterialnej napis fundacyjny i data 1686. Belki stropu zdobione polichromią ornamentalną o motywach roślinnych i geometrycznych, pocz. w. XX. Dolne partie ścian wsch. zdobione polichromią, l. 70. w. XX, z motywem boniowania. Wnęki okienne wąskie ostrołukowe o rozglifionych ościeżach. W ścianach bocznych wnęki z wtórnie powiększonymi otworami, zamkniętymi prosto. W oknach witraże neogotyckie, 1. ćw. w. XX, firmy *Ferdinand Müller* z Quedlingburga, fundowane przez Dorotheę i Artura Langlet: w ścianie wsch. ornamentalny i dwa ornamentalno-figuralne z przedstawieniami Bożego Narodzenia (z inskrypcją fundacyjną) i Jezusa z uczniami w drodze do Emaus; na ścianach bocznych ornamentalne. Otwory drzwiowe zamknięte: w ścianie pd. łukiem 43 koszowym, w ścianie zach. ostrym. Od zach. empora muzyczna drewniana, wsparta na sześciu słupach, z płycinowym parapetem. Kruchta nakryta neogotyckim sklepieniem krzyżowo-żebrowym, z ostrołukowym otworem głównego wejścia we wnęce zamkniętej łukiem odcinkowym. W pomieszczeniach po bokach kruchty, w ścianach pn. i pd. widoczne zamurowane ostrołukowe otwory okienne. Zewnątrz elewacje z wydzielonym cokołem o sfazowanej krawędzi. Elewacja zach. z ostrołukowym portalem głównym o trójjuskokowych ościeżach z kostki granitowej, z wydzieloną strefą kapitelową o wąskiej plincie z zaokrąglonymi krawędziami. W zwieńczeniu elewacji drewniany odeskowany szczyt, stanowiący dolną część nadbudowanej wieży. W elewacjach bocznych wąskie,

ostrołukowe wnęki okienne, wewnątrz których wtórne, prosto zamknięte otwory. W części zach. dłuższych elewacji ślady po zamurowanych oknach. Od pd. otwór drzwiowy zamknięty półkoliście. Dłuższe elewacje zwieńczone drewnianymi gzymsami. Ściana wsch. z trzema ostrołukowymi otworami okiennymi, z których środkowy szerszy i wyższy. Szczyt bez elementów artykulacji. Dach dwuspadowy kryty dachówką, od zach. z nadbudowaną wieżą kwadratową w rzucie, nakrytą dwuspadowym dachem, krytym dachówką. — Ołtarz, 282 dawniej ambonowy, barokowy, 1. ćw. w. XVIII, prawdopodobnie wyk. snycerz *Heinrich Bernhard Hattenkerell* z Morynia. Jednokondygnacyjny, jednoosiowy z parą pilastrów i ażurowymi uszakami po bokach, bogato zdobiony snycerskim ornamentem owocowo-kwiatowym i akantowym, z herbami rodziny von Wedel i von Podewils w zwieńczeniu. W miejscu po wymontowanej ambonie obraz z przedstawieniem Jezusa, eklektyzm z cechami akademizmu, koniec w. XIX. Korpus ambony, barokowy, 1. ćw. w. XVIII, pierwotnie w ołtarzu, z trzema obrazami na ściankach, 1918, sygn. *Karl Vesper*, przedstawiającymi Chrystusa na Majestacie, modlącego się myśliwego i klęczącego oracza. Pięcioboczny, bogato zdobiony snycerskim ornamentem roślinnym. Chrzcielnica, w. XIII, granitowa, 303 zachowana czasa z fragmentem trzonu, po 1906 rekonstrukcja brakującej części trzonu i dodanie cokołu, typu kielichowego o okrągłej cylindrycznej czaszy, zdobionej reliefem z motywem krzyży. Dwa świeczniki korpusowe, 4. ćw. w. XIX. Dzwon, późnogotycki 477 pocz. w. XVI, z inskrypcją (pęknięty, przechowywany w kruchole podwieżowej).

BRAMKA CMENTARNA. Gotycka, w. XIV-XV (?). Usytuowana w pd. murze ogrodzenia cmentarza przykościelnego. Murowana z kamienia polnego z dużą ilością zaprawy z okrzeskami kamiennymi, o szerokim otworze przejścia zamkniętym łukiem ostrym, od góry (znacznie przekształcona) zamknięta nieregularnym łukiem.

DAWNY ZESPÓŁ PAŁACOWY. Położony w pd. części wsi, po zach. stronie drogi wiejskiej z pałacem, usytuowanym pomiędzy parkiem od pn. i zabudowaniami folwarcznymi od pd., skupionymi wokół dwóch prostokątnych dziedzińców.

A. PAŁAC. Zbudowany 1842, po objęciu dóbr przez Gustava 160 Friedricha Ottona von Prolliusa. 1855 rozbudowany przez jego syna Johanna Ottona Ludwiga. Pierwotnie parterowy, nakryty dachem

dwuspadowym z elewacjami zdobionymi płaskim boniowaniem. 1896 ponownie przekształcony (wzniesienie dwóch wież w narożniku pn.-wsch. i pd.-zach., nadbudowa wystawek na osi elewacji frontowej i ogrodowej, lukarn w połaciach dachowych oraz wykonanie sztukaterii wnętrza). 1. ćw. w. XX kolejna przebudowa (dostawienie przedsionka, niezachowanego, wykonanie dekoracji sztukatorskiej sufitu hallu w formie kasetonów). Po 1945 użytkowany przez PGR, w poł. l. 70. w. XX opuszczony. Od 1998 własność prywatna. Od 2001 w trakcie odbudowy (wykonanie gładkich tynków w miejsce boniowanych, rozbiórka przedsionka przed frontowym ryzalitem, nowe półkoliście zamknięte otwory głównego wejścia i okien po bokach, przebicie dużego otworu we frontowej wystawie w miejsce istniejących pierwotnie dwóch otworów drzwiowych, prowadzących na taras nad ryzalitem, przekształcenie wnętrza z adaptacją poddasza, we frontowej połaci dachu likwidacja świetlików i budowa lukarn), którą zaniechano przed 2008. Późnoklasycystyczny, przekształcony w formach eklektycznych. Elewacją frontową zwrócony na pd. Murowany z cegły, otynkowany, na cokole częściowo z łupanego kamienia, częściowo z otynkowanej cegły. Parterowy z poddaszem, wysoko podpiwniczony. Na rzucie prostokąta z szerokim pięciobocznym ryzalitem od pd. i tarasem po stronie pn. Od zach. kwadratowa wieża, połączona z półkolistym ryzalitem po stronie pn. W narożniku po stronie pn.-wsch. mniejsza kwadratowa wieża. Od wsch. przy narożniku pd. niewielki prosto zamknięty ryzalit. Wnętrze dwu- i półtraktowe z hallem na osi frontowego traktu i salonem w trakcie tylnym. Pomieszczenia frontowego traktu o układzie amfiladowym. Elewacja frontowa i tylna korpusu symetryczne, jedenastoosiowe, w korpusie i frontowym ryzalicie z wydzielonym wysokim cokołem o kamiennym licu, w prostokątnych połach pomiędzy oknami. Otwory okienne zamknięte prosto, z tynkowymi profilowanymi opaskami. Pod oknami gzyms parapetowy, w zwężeniu elewacji gzyms podokapowy. W elewacji frontowej szeroki, trójbocznie zamknięty ryzalit, poprzedzony schodami, pośrodku którego półkoliście zamknięte otwory głównego wejścia i dwóch bocznych okien (z czasów współczesnej przebudowy po 2001), nad nim taras dostępny z wystawki, wtórnie przeprutej szerokim otworem. W elewacji tylnej trójosiowy pseudoryzalit, przechodzący w dwuokienną facjatkę. We wsch. elewacji bocznej wystawka przepruta dwiema parami okien. Szczyty wysta-

wek wysokie o krawędziach w formie wklęsłych spływów, rozdzielonych odcinkami gzymsów o układzie schodkowym. W szczycie elewacji ogrodowej daty 1842, 1855, 1898 i 2001. Każdy ze szczytów zwieńczony wtopioną w lico muru, ukośnie usytuowaną czworoboczną wieżyczką. Elewacja tylna flankowana od zach. przez półkolistą, trójosiowy ryzalit, na którego dachu taras, a od wsch. przez narożną wieżę. Okna ryzalitu oraz wieży zamknięte półkoliście. W elewacji zach. wysoka wieża z wejściem od pd., z której dostępny taras ryzalitu w narożniku pn.-zach. Wieża z oknami zamkniętymi półkoliście, czterokondygnacyjna. Od pd. na wysokości trzeciej kondygnacji tarcza dawnego zegara słonecznego, wykonana w technice sgraffita, z motywem tarczy słonecznej o długich promieniach. Ostatnia kondygnacja oddzielona pulpityowym daszkiem na drewnianych kroksztynach, przepłuta z każdej strony parą bliźnich otworów o półkolistym zamknięciu. Powyżej szczytu podzielone gzymsami, z kolistymi blendami, zwieńczone półkolistymi naczółkami. Dachy korpusu dwuspadowe z lukarnami, kryte dachówką. Na wieży zach. baniasty hełm z drewnianą latarnią, na wieży pn.-wsch. hełm cebulasty; oba kryte blachą.

B. PARK. Krajobrazowy, ok. poł. w. XIX. Położony na pn. od pałacu, rozciągający się w kierunku zach. Pierwotnie o alejkach tworzących kształt ósemki. Przed pałacem czytelna polana widokowa. Na obrzeżach parku zachowane aleje: od pn. kasztanowa, od zach. lipowa.

C. ŻABUDOWANIA FOLWARCZNE. Złożone ze stodoły i stajni z chlewnią, 2. poł. w. XIX oraz obory, owczarni, magazynu zbożowego z owczarnią, gołębnika, stajni i rządcówki, 1. ćw. w. XX. Stodoła i stajnia z chlewnią, ustawione szczytowo do drogi, murowane z kamienia łupanego z detalem ceglany (jedna z dłuższych ścian stodoły drewniana), na rzucie wydłużonego prostokąta. Stodoła z wąskimi, skupionymi po trzy oknami, zamkniętymi półkoliście. Dach niski, dwuspadowy kryty eternitem falistym. Stajnia z chlewnią, 3. ćw. w. XIX, przekształcona 1985, z poddaszem magazynowym. W elewacjach na wysokości dwóch kondygnacji blendy z otworami okiennymi i drzwiowymi, zamkniętymi łukiem odcinkowym. W zwieńczeniu gzyms i fryz z ukośnie ustawionych cegieł. Szczyt wsch. z trzema zamkniętymi półkoliście blendami. W elewacji od wsch. i pn. dwa ceramiczne tonda z pełnoplastycznymi przedstawieniami zwierzęcych łbów: od wsch. świni, od pn. konia.

171

172-173

Dach dwuspadowy kryty blachą falistą. O w c z a r n i a, ok. 1909 (?), 1963 przebudowana na oborę. Murowana z cegły, na rzucie prostokąta, dwukondygnacyjna. Elewacje wsch. i zach. artykułowane lizenami. W dolnej kondygnacji szerokie blendy zamknięte łukiem odcinkowym, w których pary szerokich, prostokątnych okien. W górnej pojedyncze otwory zamknięte łukiem odcinkowym, na przemian z trójkami wąskich blend. Pośrodku elewacji frontowej nieznacznie wysunięty ryzalit, wyższy od korpusu, w którym dwie wysokie blendy wchodzące w pole szczytu. W blendach ryzalitu otwory okienne, analogiczne jak w pozostałych partiach elewacji, w zwieńczeniu ceramiczne tondo z pełnoplastycznym przedstawieniem łba owcy, wyżej prostokątna sterczyna z analogiczną w kształcie blendą. Dach niski dwuspadowy kryty eternitem falistym. M a g a z y n z b o Ź o w y z o w c z a r n i ą, zbudowany 1912, murowany z kamienia łupanego (dolna kondygnacja) i cegły, na rzucie kwadratu. Trzykondygnacyjna, o elewacjach podzielonych lizenami i fryzami z ukośnie ustawionych cegieł. Otwory okienne niewielkie w ceglanych obramieniach, zamknięte łukiem odcinkowym. Elewacja frontowa od wsch. pięcioosiowa z usytuowanym pośrodku, wyższym od partii bocznych ryzalitem głównego wejścia, w którym tondo z emblematem o motywie wagi i snopka, w zwieńczeniu data. Dach niski dwuspadowy z osobnym daszkiem ryzalitu o wysuniętym okapie. G o ł ę b n i k, 1909, pierwotnie połączona ze stolarnią i kuźnią, rozebranymi 1966. Murowany z cegły, na rzucie zbliżonym do kwadratu z kwadratową wieżą wtopioną w narożnik pd.-wsch. Jednokondygnacyjna z trójkondygnacyjnej wieżą, obie części budynku z poddaszem. Wieża z narożnymi lizenami o szerszej od trzonu partii poddasza, wspartej na kroksztynach. Otwory w większości zamknięte łukiem odcinkowym, otwór trzeciej kondygnacji wieży od frontu półkolisty. Dach wysoki dwuspadowy z naczółkiem od pd., kryty dachówką, wieża dwuspadowy, kryty blachą. S t a j n i a, ok. 1909. Murowana z cegły, na rzucie wydłużonego prostokąta. Jednokondygnacyjna z poddaszem gospodarczym. Okna zamknięte łukiem odcinkowym. Kondygnacja poddasza oddzielona fryzmem z ukośnie ustawionych cegieł. Na osi elewacji od strony dziedzińca wystawka z trójkątnym szczytem, w którym tondo z fragmentarycznie zachowanym pełnoplastycznym motywem łba końskiego. Dach naczółkowy, nad wystawką dwuspadowy, oba kryte dachówką.

LETNIN

WIEŚ. 1260 wzmiankowany rycerz Jan z Letnina. 1276 wieś wymieniana wśród posiadłości kapituły katedralnej w Kamieniu Pomorskim. 1303 odnotowane dochody z Letnina, m. i. z dwóch młynów Górnego i Dolnego na potoku Letninka, przekazane przez bpa kamieńskiego Henryka von Wacholz witztumowi (vicedominusowi) kapituły i jego następcom, którzy administrowali wsią przez lenników. Już od ok. 1375 byli nimi von Schöningowie, 1487 dobra po zmarłych Baltazarze i Janie von Schöning oddane w lenno ich krewnemu Tammo von Schöning z Lubiatowa. Od pocz. w. XVII do w. XX gospodarstwo sołtysów dziedzicznych z rodu Michaelisów. 1811 majątek kapituły upaństwowiony i wcielony do domeny w Pyrzycach.

KOŚCIÓŁ FIL. p.w. M.B. Różańcowej. Zbudowany 2. poł. w. XIII. Od l. 30. w. XVI ewangelicki, pod patronatem panujących, fil. parafii w Brzesku. W okresie nowożytnym bogato wyposażony, m. i. w tryptyk z ok. 1590-1600, balustradę ołtarzową bogato zdobioną snycersko z ustawionymi na narożnikach figurami aniołów oraz ambonę 1703. W. XVIII wnętrze nawy nakryte otynkowanym stropem. 1743 spalona wieża, 1744 odbudowana w konstrukcji ryglowej (założona na rzucie kwadratu, dwukondygnacyjna), na skutek błędnych proporcji niestabilna pod względem konstrukcyjnym. 1776 zastąpiona nową, proj. *David Gilly*, dwukondygnacyjną, zwieńczoną ośmiobocznym, prześwitowym hełmem z latarnią, remontowaną 1821, 1840, 1855, 1863; pierwotnie trzy dzwony, 1744 i 1767, wyk. ludwisarz *Johann Heinrich Scheel* ze Szczecina. 1855-1856 budowa empory zach. 1865 nowy zegar na wieży kościelnej, wyk. zegarmistrz *Bauer* z Pyrzyc. 1871 przebudowa kościoła proj. budowniczy powiatowy *August Buchterkirch* z Gryfina, wyk. mistrz budowlany *Johann Gaedtke* z Pyrzyc; wówczas m. i. dołem powiększono okna. 1876 dalsza przebudowa kościoła prowadzona przez *Johanna Gaedtke*, proj. królewski inspektor budowlany *F. Boetel* z Pyrzyc; wówczas zapewne nowa więźba dachowa i obniżenie dachu ze szczytami, przekrycie wnętrza drewnianym pseudosklepieniem kolebkowym, ozdobienie ścian malowanymi opaskami podkreślającymi elementy artykulacji i ostrołukowym fryzem arkadkowym w zwieńczeniu. 4. ćw. w. XIX neogotyckie wyposażenie: ławki, empory od zach. i pd., organy oraz chrzcielnica. 1884 remont wieży, wyk. *Johann Gaedtke*.

Przypuszczalnie pocz. w. XX nowe witraże ornamentalne w oknach od wsch. 1915 całkowite zniszczenie wieży w wyniku pożaru od uderzenia piorunu. 1945 rz.-kat. Przypuszczalnie w tym roku zaginięcie szafy środkowej tryptyku ze zwieńczeniem. W okresie powojennym rozbiórka pd. empory bocznej oraz zamalowanie malarskiego wystroju ścian. 1961 konserwacja skrzydeł tryptyku, 1993 dobudowa zakrystii. Przed 2000 przeniesienie neogotyckiej chrzcielnicy do kościoła w Brzesku. Usytuowany w centrum wsi, po zach. stronie nawsia. Szczytem zwrócony w stronę drogi. Wzniesiony w formach przejściowych między romanizmem a gotykiem. Orientowany. Murowany z kostki granitowej, otynkowany z wyjątkiem elewacji zach. Salowy na rzucie prostokąta z dostawioną od zach. nową zakrystią.

- 66 Wnętrze przekryte drewnianym pseudosklepieniem kolebkowym, połączonym z wieszarową konstrukcją więźby dachowej. Okna neogotyckie, ostrołukowe o rozglifionych ościeżach. W dwóch otworach okiennych ściany wsch. witraże ornamentalne, wyk. firma *Gottfried Heinersdorff* z Berlina, pocz. w. XX (?). Otwory okienne ścian bocznych, rozdzielone ceglany laskowaniem, przeszkłone witrażowo. Od strony nowej zakrystii dawny portal zach., zamknięty łukiem o wykroju zbliżonym do ostrego, ob. wtórnie zmniejszony i otynkowany. Od zach. drewniana empora, wsparta na czterech słupach, neogotycka z parapetem płycinowym, zdobionym motywem czteroliścia. Zewnątrz elewacja zach. z kostki granitowej o regularnym układzie z wyodrębnionym cokołem, w której relikty zamurowanych dwóch wysmukłych otworów okiennych, zamkniętych łukiem pełnym. W pozostałych elewacjach otwory okienne neogotyckie, ostrołukowe, ujęte ceglany opaskami; w dłuższych elewacjach rozdzielone laskowaniem. W elewacji pd. gotycki, ostrołukowy portal o ościeżach z kostki granitowej. Szczyt wsch. wtórnie obniżony z parą niewielkich, półkoliście zamkniętych okien i trzech smukłych blend, z których środkowa o półkolistym zamknięciu, boczne ścięte. W zwieńczeniu szczytu żelazny krzyż maltański. Dach dwuspadowy kryty dachówką z sygnaturką o ostrosłupowym helmie z krzyżem. — Dwa skrzydła dawnego tryptyku, późnorenansowe, ok. 1590-1600. Przypuszczalnie jeszcze w 1945 tryptyk z predellą, w której rzeźby czterech Ewangelistów i być może św. Pawła, szafą środkową z płaskorzeźbioną sceną Ostatniej Wieczery oraz zwieńczeniem, w którym obraz przedstawiający Jonasza w paszczy wieloryba, po 1945 zachowane skrzydła ołtarza z cztere-

ma malowanymi przedstawieniami pasywnymi i rzeźbami dwunastu Apostołów (z których pięciu z zachowanymi atrybutami: św. Piotr, św. Andrzej, św. Jakub Starszy, św. Filip i św. Juda Tadeusz) oraz płaskorzeźby trzech Ewangelistów z predelli. 1961 poddane konserwacji, wyk. *A. Kozłowska* i *P. Rudniewski* z Warszawy, 2004 kradzież rzeźb Apostołów, których rekonstrukcje wyk. 2011 *Tadeusz Makulec* ze Szczecina. Skrzydła tryptyku o awersach zdobionych maswerkami i wytłaczaną dekoracją ornamentalną, w kwaterach współczesne rekonstrukcje rzeźb 12 Apostołów, w rewersach cztery obrazy pasyjne: Jezus przed Kajfaszem, Jezus przed Piłatem, Biczowanie, Cierniem Koronowanie. Trzy rzeźby Ewangelistów: 505
*Mateusza, Łukasza i Marka, późnorennesansowe, ok. 1590-1600, z niezachowanej predelli tryptyku. Ambona, barokowa, 1703, wyk. M. H. Ursinus, zapewne jeszcze 1. ćw. w. XVIII przekształcona, z dodanym konfesjonalem przed schodami, o wielobocznym korpusie z baldachimem, wsparta na figurze Mojżesza, z bramką prowadzącą do konfesjonau, bogato zdobiona snycerskim ornamentem roślinnym i motywem putt, w zwieńczeniu baldachimu z Arma Christi. Nad bramką kartusz z inskrypcją, zaś we wtórnie dostawionej ścianie bocznej, wykonanej z innego elementu wyposażenia (stall?), m. i. płaskorzeźbiony fragment dekoracji figuralno-ornamentalnej z symbolami Vanitas, pocz. w. XVII. Prospekt organowy, neogotycki, 4. ćw. w. XIX, architektoniczny, trójosiowy. Ławki: 1. barokowe, w. XVIII, po 1945 przemalowane i częściowo zdewaloryzowane, pierwotnie z drzewczkami o kutyh zawiasach, zdobione polichromią o motywach kwiatowych, w przedpiersiach z motywem dużych arkad zamkniętych łukiem pełnym; 2. neogotyckie, 4. ćw. w. XIX. Trzy płaskorzeźbione płyciny dawnej balustrady ołtarzowej, barokowe, pocz. w. XVIII, zdobione ornamentem roślinnym z motywem putt. Krucyfiks drewniany, barokowy, 1. poł. w. XVIII. Dzwon z inskrypcją, 1928, wytwórnia *Franz Schilling Söhne* z Apoldy. 301
 422
 301
 427-428*

DOM, tzw. PAŁAC (Nr 59). Usytuowany na pn. od wsi, w części zwanej niegdyś Dolnym Młynem (Unter Mühle), ob. Letninem Górnym; 1303 wzmiankowany tu młyn. Wzniesiony pocz. w. XX, własność rodziny Meyen, ok. 1930 zakupiony przez Ottona i Linę Haberle właścicieli młyna, po 1945 zajęty przez wojsko, następnie szkoła podstawowa, po 2005 w rękach prywatnych. Utrzymany w formach neogotyku romantycznego. Zwrocony fasadą na pn. 162

Murowany z cegły, otynkowany. Złożony z dwóch części, od frontu jednopiętrowej z trzykondygnacyjną wieżą, od pd. parterowej. Każda część z poddaszem. Podpiwniczony. Na rzucie nieregularnym, zbliżonym do prostokąta o swobodnym układzie wnętrza z klatką schodową od pn. Elewacje asymetryczne. Fasada z głównym wejściem poprzedzonym szerokimi schodami i ośmioboczną wieżą po zach. stronie wejścia. W elewacji wsch. wyższa pn. część, poprzedzona parterowym ryzalitem z tarasem na dachu, o tralkowej balustradzie. W elewacji pd. trójboczny parterowy ryzalit przy narożniku pd.-wsch. z analogicznym tarasem na dachu. Elewacje podzielone gzymsami: cokołowym i wieńczącym, w wieży również gzymsami kordonowymi, a w poddaszu parapetowym. W zwieńczeniu przesłaniający niskie dachy krenelaż, w obu częściach z małymi wieżyczkami. Drzwi wejściowe od frontu secesyjne, dwuskrzydłowe, przeszklone z ornamentem snycerskim w dolnych płycinach. Otwory okienne ryzalitów w skromnych, profilowanych obramieniach. Okna dwudzielne, w górnej części z ozdobnymi szczeblinowymi podziałami.

DOMY. — Nr 45 (dawny dom młynarza). Ok. 1910. Usytuowany kalenicowo. Murowany z cegły, otynkowany. Na rzucie prostokąta. Parterowy, podpiwniczony. Elewacja frontowa z przyszczytowym przejazdem bramnym, pośrodku poprzedzona otwartą werandą, na której dachu taras z balustradą oraz czteroosiowa faćjatka zwieńczoną trójkątnym naczółkiem. Otwory okienne ujęte opaskami z kluczem. Dach naczółkowy kryty dachówką. — Nr 49. W. XVIII/XIX. Wąskofrontowy, ryglowy ze ścianami częściowo przemurowanymi cegłą. Dwu- i półtraktowy, pierwotnie z tylną częścią gospodarczą. Parterowy o dwuspadowym dachu, krytym dachówką.

ZAGRODA MŁYŃSKA NR 57. Dawny Górny Młyn, wzmiankowany po raz pierwszy 1303, koniec w. XIX dzierżawiony przez softysa Wilhelma Michaelisa. Zagroda usytuowana na pn. od wsi. Złożona z młyna z domem młynarza, budynku gospodarczego, budynku magazynowego, stodoły i budynku inwentarskiego. M ł y n z d o m e m m ł y n a r z a, 3. ćw. w. XIX. Ustawiony kalenicowo przy drodze, frontem na pd. Murowany, otynkowany z kamiennym cokołem. Parterowy, podpiwniczony z poddaszem. Na rzucie prostokąta. Od zach. część młyńska jednoprzestrzenna, od wsch. część mieszkalna trzytraktowa z sienią na przestrzał. Elewacja frontowa

szęściociosowa z asymetrycznie usytuowaną facjatką. Drzwi wejściowe do części mieszkalnej i młyńskiej dwuskrzydłowe, płycinowe. Otwory okienne i drzwiowe wszystkich elewacji zamknięte lukiem odcinkowym, niektóre z zachowanymi opaskami i gzymsami nadokiennymi. Dach dwuspadowy kryty dachówką. W młynie zachowany częściowo mechanizm, w szczycie elewacji wsch. umocowane koło napędu do maszyn.

LINIE

WIEŚ. Wzmiankowana po raz pierwszy 1248, kiedy Theodoricus (Dietrich) z Linii (de Leine, lub de Leyne) występuje jako świadek w dokumencie fundacyjnym wydanym przez księcia Barnima I klasztorowi cysterek w Marianowie. Do w. XVI w posiadaniu rodziny von der Leine, następnie rodów von der Dossen, von der Marwitz oraz von Eberstein, którego własność potwierdzona 1547 przez księcia Barnima IX. Przed 1560 majątek w rękach rodziny von der Goltz, potem von der Marwitz i przez nich 1755 przekształcony w alodium, 1780 sprzedany majorowi Gerhardowi von Pirch; w rękach jego spadkobierców do 1795, kiedy kupiony przez kapitana Friedricha Augusta von Jagow. Od 1804 własność kapitana von Pirch, 1806 sprzedany rodzinie von Byern, następnie 1842 rodzinie von Corswandt, przez którą przeznaczony na wiano Julii Marii Neumann, późniejszej żony Traugotta Pistora. Do pocz. w. XX w rękach rodziny Pistor. 1914 jako właściciel wymieniany Julius Wilke, posiadacz ziemski z Bogusławia koło Jarocina, 1920 podporucznik rezerwy Kurt Wilke, w którego rękach majątek pozostawał co najmniej do 1939.

KOŚCIOŁ (relikty). Wzniesiony 2. poł. w. XV. Od czasów Reformacji ewangelicki, fil. parafii w Nieborowie, pod patronatem właścicieli wsi. Położony w centrum wsi na nawsiu w obrębie cmentarza otoczonego murem kamiennym. Orientowany. Późnogotycki. Na rzucie prostokąta, salowy. Murowany z nieobrobionego kamienia polnego, łączonego zaprawą z dodatkiem gruzu ceglano i okrzesków kamiennych, z rozczłonkowanym ostrołukowymi blendami szczytem od wsch. i z ostrołukowym, schodkowym portalem od pd. Koniec w. XVI lub 1. poł. w. XVII przeprucie nowych, zamkniętych półkuliście otworów okiennych oraz przekształcenie wnętrza, które nakryto kasetonowym stropem. 1. poł. w. XVIII bu-

dowa nowej, drewnianej wieży od zach. zwieńczonej barokowym hełmem z ośmioboczną latarnią. Do 1945 zachowane bogate wyposażenie, fundowane przez rodzinę von der Marwitz, m. i. późnorennesansowy ołtarz, ambona i stalle, barokowy chór muzyczny ze scenami biblijnymi, mal. *Otton Weber* 1685, dwa późnobarokowe epitafia: majora Berndta von der Marwitz (zm. 1726) i pułkownika Christopha Friedricha von der Marwitz (zm. 1772) oraz figura anioła chrzcielnego. 1945 zniszczenie kościoła wraz z wyposażeniem. 1992 poświęcenie tymczasowej drewnianej kaplicy służącej jako kościół św. Józefa, fil. parafii rz.-kat. w Bielicach. — Relikty kościoła. Mury obwodowe zachowane do wysokości ok. 1,5 m.

ZESPÓŁ PAŁACOWO-FOLWARCZNY. Położony w zach. części wsi po pn. stronie głównej drogi. Złożony od pn. z pałacem i parku usytuowanych na osi założenia oraz zabudowań folwarcznych skupionych wokół rozległego, prostokątnego dziedzińca od strony drogi.

A. PAŁAC. Zbudowany prawdopodobnie przez rodzinę von Pirch, l. 80. w. XVIII, z ośmioosiową fasadą o asymetrycznie usytuowanym ryzalicie. 1914 po przejściu majątku przez rodzinę Wilke, gruntownie przekształcony: dobudowa ryzalitu pośrodku elewacji frontowej (niegdyś z datą w szczycie), przedłużenie budynku w kierunku wsch., zmiana formy otworów okiennych i drzwiowych, wymiana stropów i więźby dachowej. 1945 zajęty przez wojska radzieckie, częściowo zdewastowany. Następnie odremontowany na siedzibę Państwowego Ośrodka Maszynowego. Od 1959 przejęty przez PGR, od 1964 siedziba dyrekcji, mieszkania służbowe i przedszkole. 1964-1974 gruntownie remontowany, z pozbawieniem elewacji wystroju i przekształceniem wnętrza. 1991 przejęty przez AWRSP. Obecnie nieużytkowany. Elewacją frontową zwrócony na pd. Bez cech stylowych. Murowany z cegły, otynkowany. Na rzucie prostokąta, z głębokim ryzalitem od wsch. oraz z tarasami od pn. i zach. Jednopiętrowy, podpiwniczony. Dwu- i półtraktowy, z salą balową od strony ogrodu. Elewacja frontowa głównej części dziewięcioosiowa z trójosiowym pseudoryzalitem po środku zwieńczonym trójkątnym naczółkiem oraz dodatkową osią w ścianie bocznej ryzalitu wsch. Dachy kryte dachówką: nad korpusem głównym czterospadowy, nad ryzalitem wsch. trójspadowy.

B. ZABUDOWANIA FOLWARCZNE. Budowane od 2. poł. w. XVIII do końca w. XIX. Po 1945 wyburzenie kilku budynków, m. i. gorzelnia, krochmalnia, wiaty z magazynem i kuźnią, budynku inwentarskiego i stajni. Zachowane m. i. dwie owczarnie, stajnia z chlewnią, obora i stajnia z wozownią. W większości murowane z cegły, nietynkowane, parterowe, na rzucie wydłużonego prostokąta. — **Stajnia z chlewnią**, 2. poł. w. XIX, połączone po 1945. Obie o dachach naczółkowych krytych eternitem, stajnia z poddaszem. — **Obora**, koniec w. XIX, o otworach zamkniętych łukiem odcinkowym i dachu naczółkowym, krytym dachówką. — **Stajnia z wozownią**, ok. 1914. Otynkowana. Dach czterospadowy kryty dachówką, z wystawką na osi elewacji frontowej w formie wolego oka i dwoma oknami powiekowymi po bokach. — **Owczarnie**, koniec w. XVIII, w. XIX przebudowane (zapewne z tego czasu ceglane obramienia otworów), 1945 zniszczone, w okresie powojennym odbudowane i przekształcone. Murowane z kamienia polnego. Parterowe z poddaszem magazynowym o konstrukcji szkieletowej, odeskowanej z niskimi dwuspadowymi dachami, krytymi papą.

C. PARK. Koniec w. XVIII, przekształcony w. XIX. Krajobrazowy, z podłużnym stawem pośrodku. Obecnie zdziczały, o nieczytelnym układzie.

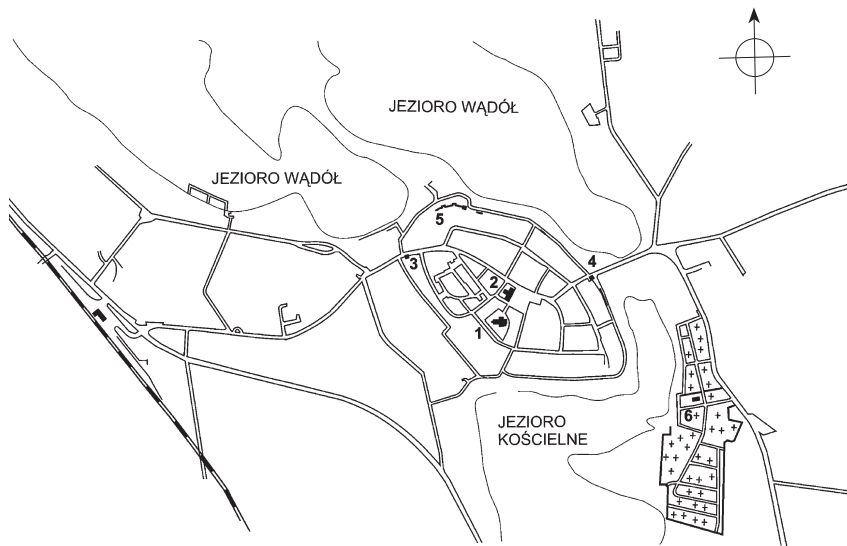
DOMY nr 15 i 16 (dawne czworaki). Pocz. w. XX. Murowane z czerwonej cegły, nietynkowane o ryglowych szczytach. Na rzucie wydłużonego prostokąta. Otwory zamknięte łukiem odcinkowym. Nakryte dachami naczółkowymi z lukarnami i oknami powiekowymi.

LIPIANY

MIASTO. Istnienie grodu potwierdzone archeologicznie na tzw. Półwyspie Grodowym, stanowiącym pierwotnie wyspę na jeziorze Lipiańskim na pn.-zach. od współczesnego miasta, połączoną groblą z łądem stałym. Gród typu nizinnego, otoczony wałami ziemnymi i palisadą, wzniesiony dla ochrony terytorium plemienia Pырzyczan od strony pd. Najstarsza odkryta warstwa kulturowa datowana na w. VIII. Koniec w. XII utrata znaczenia grodu na rzecz osady na stałym lądzie, położonej u nasady grobli, na przesmyku pomiędzy dwoma jeziorami. W. XIII rozwój otwartej osady z czasem o charakterze

miasta, będącego ośrodkiem Ziemi Lipiańskiej, wzmiankowanej po raz pierwszy 1223, najpierw należącej do kasztelanii pyrzyckiej, następnie pyrzyckiego landwójtostwa, wg dokumentu 1233 podległego bpowi kamieńskiemu. 1266 dwukrotnie notowani tu augustianie: w bulli papieża Klemensa IV rozstrzygającej spór między nimi i wilhelmitami oraz w dokumencie księcia Barnima I. 1276 Ziemia Lipiańska sprzedana przez bpa kamieńskiego Hermanna von Gleichen margrabiom brandenburskim z rodu Askańczyków, oddaną w granicach Nowej Marchii Brandenburskiej. Zapewne przed 1280 lokacja miasta na prawie niemieckim, wówczas wykształcenie wrzecionowatego układu ulic, prawdopodobnie z wykorzystaniem przeczłonowanego układu ulic, powstanie kamiennych murów miejskich z dwoma bramami i rozpoczęcie budowy muraowanego kościoła. 1290 wymieniany przeor lipiańskiego klasztoru augustianów Henning. 1319 po wygaśnięciu dynastii askańskiej Ziemia Lipiańska przedmiotem sporów pomiędzy księciem pomorskim, bpem kamieńskim i dynastią Wittelsbachów, w której posiadaniu od 1326. 1. poł. w. XIV gród na wyspie lennem rodu von Schönebeck, z dworem (*curia*) wzmiankowanym 1337 w katastrze ziemskim margrabiego Ludwika I Starszego. 1350 utrata lenna przez tę rodzinę, w wyniku represji margrabiego brandenburskiego za poparcie udzielone Waldemarowi Samozwańcowi. Wówczas wyspa przeszła na rzecz kolegiaty w Myśliborzu. 1337 pierwsza wzmianka o Radzie Miejskiej oraz zamku o nieustalonej lokalizacji (być może na miejscu dawnego dworu bpiego), następna 1354, wówczas wspomniany ród von Wedel, który uzyskał zezwolenie na jego rozbudowę i umocnienie. Na 1348 i 1376 datowane pieczęcie Rady Miejskiej z herbem Lipian (dwupolowa tarcza z brandenburskim półorłem w prawym polu i trzema gwiazdami sześcioramiennymi, ułożonymi poziomo w lewym). 1367 margrabia Otto V Leniwy nadaje dwór w Lipianach Klausowi von Schöning. 2. poł. w. XIV miasto niszczone w wyniku wojen brandenbursko-pomorskich, 1371 zajęte przez księcia szczecińskiego Kazimierza III, 1373 zdobyte przez jego następców Świętobora I i Bogusława VII. Od 1373 wraz z całą Nową Marchią we władaniu dynastii Luksemburczyków, od 1402 Zakonu Krzyżackiego. 1413-1417 liczne napady Pomorzan i okolicznego rycerstwa. 1433 najazd husytów i doszczętne zniszczenie miasta. Od 1455 pod rządami brandenburskiej dynastii Hohenzollernów. 1467 spustoszone w wyniku wojny brandenbursko-pomorskiej, 1468 i 1469

oblegane przez Pomorzan, 1473 zdobyte i zniszczone. 1. poł. w. XVI okres względnej stabilizacji. 1538 przyjęcie nauki Lutra. 1564, 1616, 1623, 1630, 1654 pożary miasta. Podczas wojny trzydziestoletniej łupione przez Austriaków, Szwedów i Brandenburczyków. 1684 wielki pożar, z którego ocalały jedynie trzy domy „w okolicy małego cmentarza”, w następnych latach odbudowa: poszerzenie głównych ulic, likwidacja uliczki przymurnej. W okresie wojny siedmioletniej kolejne zniszczenia, walki w najbliższym otoczeniu miasta, po wojnie melioracja bagien i zagospodarowanie jezior w okolicy Lipian. 1780 budowa nowego szpitala (przytułku) za murami przy drodze do Myśliborza. 1791 budowa synagogi wewnątrz murów. 1803 pożar miasta. W okresie wojen napoleońskich stacjonowanie wojsk francuskich, walki z udziałem pułku dragonów, stacjonujących w Lipianach od 1720. 1816 zasadzenie „dębu pokoju” na rynku na pamiątkę Pokoju Paryskiego. W. XIX rozwój rzemiosła, zwłaszcza sukiennictwa i szewstwa, szybki wzrost liczby mieszkańców. 1827 pożar ratusza, w następnych latach odbudowa. 1838 bezpośrednie połączenie pocztowe z Myśliborzem. 1882 bezpośrednie połączenie kolejowe z Kostrzynem i Stargardem, budowa dworca kolejowego ok. 1 km na zach. od miasta. 1883 odsłonięcie pomnika (w formie obelisku, rozebranego 1945) na miejscu uratowania od utonięcia kolegi przez młodego Bismarcka w 1842. 1875-1876 budowa nowego gmachu szkolnego, 1902 nowego szpitala (przytułku) przed Bramą Myśliborską. 1905 oddanie do użytku elektrowni. 1906 i 1907 pożar stodoł przy ulicy prowadzącej do dworca i następnie przeznaczenie opustoszałych działek pod zabudowę mieszkalną (wille). 2. poł. w. XIX i w. XX rozwój przemysłu, głównie spożywczego oraz rzemiosła. 1945 miasto i okolica przejściowo w obwodzie myśliborskim, jeszcze w tym samym roku przyłączone do powiatu pyrzyckiego (do 1950 z tymczasową siedzibą w Lipianach). — Miasto położone przy trasie z Pyrzyc do Myśliborza i dalej do Gorzowa, w miejscu przecięcia się starych szlaków handlowych z Wielkopolski przez Gorzów i Barlinek w kierunku Bałtyku oraz z Kostrzyna do Pyrzyc, na terenie o naturalnych walorach obronnych, oblany z trzech stron wodami jezior: Lipiańskiego (z półwyspem, na którym grodzisko) od strony pn. i pn.-wsch. oraz Kościelnego od pd.-wsch. Układ miasta średniowieczny z czasu lokacji, w kształcie owalu. W środkowej części relikty wrzecionowatego założenia pierwotnej osady, wyznaczonego przez wewnętrzny

Lipiany, plan miasta 1:20 000 1. kościół par. 2. ratusz 3. Brama Pyrzycka
4. Brama Myśluborska 5. mury miejskie 6. cmentarz z kaplicą

2 pierścień ulic, w obrębie którego prostokątny rynek oraz główne ulice połączone ze sobą prostokątnymi uliczkami. Rynek usytuowany na głównej osi komunikacyjnej biegnącej wzdłuż założenia, łączącej Pyrzyce z Myśluborzem. Na skraju wzniesienia po pd.-zach. stronie rynku kościół par. Wokół miasta relikty murów obronnych z dwiema bramami: Pyrzycką od strony pn.-zach. i Myśluborską od strony pn.-wsch.

29, 32 **KOŚCIÓŁ PAR.** p.w. Wniebowzięcia NMP. Wznoszony w dwóch etapach, przypuszczalnie od 4. ćw. w. XIII do l. 30. w. XIV. W średniowieczu bezwieżowy o kamiennym, jednonawowym korpusie na rzucie silnie wydłużonego prostokąta, z prosto zamkniętym ceglą-

nym prezbiterium, pod którym wysoka krypta o sklepieniu krzyżowo-żebrowym. Wewnątrz posadzka prezbiterium znacznie podniesiona w stosunku do nawy. 1335 margrabia brandenburski Ludwigo I przekazuje go wraz z prawem patronatu i wszelkimi dochodami kapitule kolegiackiej w Myśluborzu. 1490 za czasów proboszcza Michaela Benera fundacja ku czci Krzyża Św., NMP i św. Anny, utworzona przez jednego z rajców miejskich, wspólnie z Johannem Hookerem, właścicielem okolicznych dóbr ziemskich. 1538 kościół przejęty przez ewangelików. 1575 w matrykule po wizytacji Michaela Hallena, superintendenta z Myśluborza, opisany jako kamienny o dachu krytym dachówką ceramiczną z wieżą, na której trzy dzwony, wyposażony m. i. w nowe organy. 1616, 1623, 1654 i 1684 niszczone wraz z miastem przez pożary, 1688-1691 tymczasowo odbudowane. W matrykule z 1698 notowana drewniana wieża z zegarem w odbudowie, ukończona dopiero 1728, w której dwa dzwony: mniejszy 1718-1719, wyk. ludwisarz *Michael Bosum* i większy 1746, ozdobiony herbem miasta. 1746-1751 restauracja kościoła, nadzór budowlany *Jean de Greu*. W XVIII budowa we wnętrzu empor bocznych w układzie dwukondygnacyjnym, m. i. tzw. chóru oficerów, fundowanego 1777, ponadto w zbliżonym czasie wykonano: ołtarz z dwiema figurami Apostołów, wyk. snycerz *J. C. Worm*, ława kaznodziei i stalle Rady Miejskiej. 1844 remontowany: rozbiórka wieży, wymurowanie nowej ściany zach. wraz z fundamentem, nadbudowa nad szczytem ryglowej wieży o hełmie zwieńczonym iglicą z krzyżem, wyk. mistrz ciesielski *Kroll* z Myśluborza. 1852 projekt neogotyckiej przebudowy. 1861 rozbiórka dachu wraz z ryglową wieżą oraz stropu, z pozostawieniem murów obwodowych korpusu. 1861-1862 restauracja kościoła w formach neogotyckich: dobudowa murowanej wieży od zach. oraz ramion transeptu, przekrycie wnętrza stropem belkowym, przekształcenie otworów okiennych i drzwiowych, nowy detal z cegły. 1863 neogotyckie wyposażenie wnętrza, m. i. ołtarz, chrzcielnica, organy. 1911 pożar, 1913-1914 odbudowa, proj. dyrektor budowlany *Curt Carl Ernst Steinberg*: znaczne obniżenie poziomu posadzki prezbiterium, przekrycie krypty masywnym stropem odcinkowym, wnętrza drewnianym polichromowanym pseudosklepieniem oraz nowe wyposażenie: ołtarz główny z obrazem Ostatnia Wieczerza i figurami Apostołów ocalałymi z pożaru, organy, witraże i zegar wieżowy 1913. 1. ćw. w. XX dobudowa zakrystii. 1945 rz.-kat. — Położony na pd.-zach. od rynku w głębi za-

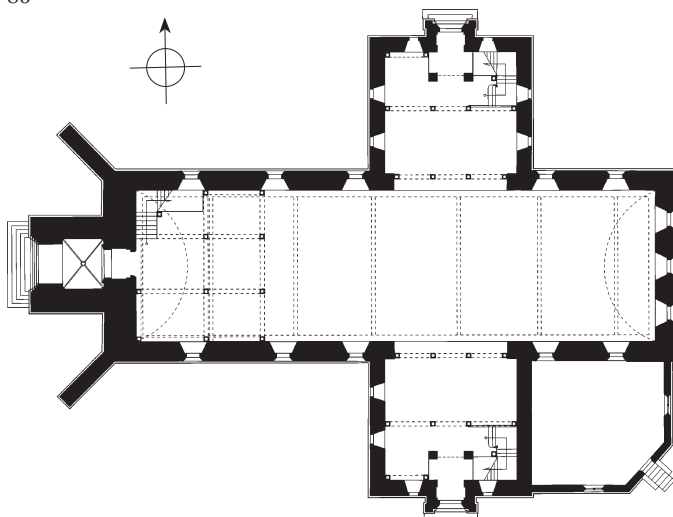
budowy, w obrębie cmentarza przykościelnego, od zach. na skraju wzniesienia z półkolistą altaną widokową, pośrodku której okaz lipy. Wczesnogotycki, gruntownie przekształcony w formach neogotyckich. Orientowany. Murowany z kamienia polnego i cegły, z ceramicznym detalem. Cokół prezbiterium i korpusu z kostki granitowej, ściany boczne korpusu z kamienia łupanego układanego w warstwach wyrównywanych okrzeskami kamiennymi, ściany ramion prezbiterium, wieży i zach. części korpusu z kamienia łupanego o nieregularnym układzie. Ściany prezbiterium z cegły gotyckiej w wątku wendyjskim. Górna część wieży, szczyty, obramienia otworów i elementy artykulacji z cegły maszynowej. Na rzucie krzyża łacińskiego, jednonawowy o prosto zamkniętym prezbiterium, od zach. z kwadratową wieżą, węższą od korpusu, od pd.-wsch. z zakrytą usytuowaną w narożniku pomiędzy prezbiterium i ramieniem transeptu. Wewnątrz nad korpusem i prezbiterium wspólne pseudosklepienie kolebkowe, w ramionach transeptu strop drewniany z dekoracją kasetonową o rytmicznym układzie kwadratowych i sześciobocznych pól, zdobione polichromią 1913-1914. Nawa otwarta do transeptu ostrołukowymi arkadami. Od zach. drewniana empora organowa, wsparta na 12 słupach, z parapetem o części środkowej wysuniętej ku wsch. W ramionach transeptu drewniane empory boczne wsparte na 10 słupach, pod którymi niewielkie drewniane kruchty boczne. Parapety empor bocznych z ośmiobocznymi płycinami pomiędzy lizenami. Okna wysmukłe zamknięte ostrołukowo o silnie rozglifionych ościeżach. Nad emporami bocznymi na zamknięciu ramion transeptu rozety pomiędzy ostrołukowymi otworami. Witraże, ok. 1914, pracownia *Puhl & Wagner, Gottfried Heinersdorff* z Berlina, fundacji fabrykanta Carla Schutza, eklektyczne z elementami neobaroku, figuralno-ornamentalne, w oknach

503-504 ściany wsch. prezbiterium ze scenami: Ukrzyżowanie, Chrystus ratujący tonącego św. Piotra oraz Wskreszenie Łazarza, w oknach

502

364-367 nawy kartusze z popiersiami Ewangelistów, w ramionach transeptu sześciolistne rozety z ornamentem geometryczno-roślinnym, pozostałe witraże z ornamentalnymi opaskami. Otwór głównego wejścia od zach. zamknięty prosto, za którym w grubości muru niewielka kruchta sklepią kolebkowo. Poziom posadzki prezbiterium podwyższony w stosunku do nawy. Pod prezbiterium wczesnogotycka krypta, koniec w. XIII, dostępna z zewnątrz, ceglana z relikwiami dwóch przesłań sklepienia krzyżowo-żebrowego, wtórnie obniżona

1913-1914, nakryta stropem odcinkowym. W ścianie wsch. otwór wejścia oraz fragment małego okna. Wieża neogotycka 1861-1862, czterokondygnacyjna na wysokim cokole o elewacjach podzielonych gzymsami pomiędzy dolną kamienną i górną ceglana część murów. W wieży od zach. wejście główne, usytuowane wewnątrz otwartej kruchty i poprzedzone wysokimi schodami. Kruchta otwarta wysoką arkadą o silnie rozglifionych uskokowych ościeżach, nakryta sklepieniem krzyżowo-żebrowym. Portal o profilowanych ościeżach, z ceramiczną dekoracją w tympanonie, zwieńczony wysmukłym trójkątnym szczytem z czołgankami i kwiatonem. W tympanonie tondo z popiersiem Chrystusa i czterolistne rozety. Nad kruchtą wysmukły otwór okienny. Górna ceglana część wieży z narożnymi lizenami, podzielona z wszystkich stron wysokimi blendami, w których pary otworów, rozmieszczone w dwóch kondygnacjach, nad nimi tarcze zegarowe. W zwieńczeniu elewacji wieży trójkątne szczyty, w narożach pinakle z kwiatonami. Korpus z narożnymi szkarpami od zach., na wysokim cokole. Kamienne ściany boczne korpusu i ceglane ściany prezbiterium wczesnogotyckie. Granitowe ściany transeptu 1861-1862. Zewnątrz otwory i wnęki korpusu przeważnie ostrołukowe, neogotyckie w profilowanych uskokowo ościeżach. Na osi ramion transeptu wejścia boczne o wydrotnych obramieniach, w formie domków portalowych z wysokimi trójkątnymi szczytami i szkarpami zwieńczonymi pinaklami z kwiatonami. Nad każdym z portali bocznych rozeta pomiędzy parą wysmukłych okien. W ścianie wsch. prezbiterium otwór wejścia do krypty zamknięty łukiem odcinkowym, obok którego niewielkie okno. Szczyty transeptu, prezbiterium oraz półszczyty elewacji zach. korpusu schodkowe, z ostrołukowymi blendami i sterczynami, w transepcie i prezbiterium z wąskimi oknami i dekoracją maswerkową, zwieńczone trójkątnie. Zakrystia 1. ćw. w. XX, o ostrołukowych otworach, z wejściem w ściętym narożu. Okna dwudzielne z ceglanyimi maswerkami. Dachy korpusu i prezbiterium dwuspadowe, zakrystii trójspadowy, kryte dachówką. Wieża zwieńczona ceglanyim ostrosłupowym hełmem. Na ścianie pd. prezbiterium we wnęcie okiennej fragment inskrypcji 1914, malowanej na tynku, upamiętniającej odbudowę kościoła po pożarze 1911. Drzwi boczne transeptu dwuskrzydłowe, ramowo-płycinowe z nadświetlami zdobionymi płaskorzeźbionymi liśćmi akantu. – Polichromie pseudosklepienia nawy i stropu transeptu 1913-1914, 359-360

Kościół par. w Lipianach, 1:500

eklektyczne, z kasetonami zdobionymi motywami rozet i liści akantu, w prezbiterium od wsch. z motywem krzyża greckiego na tle korony cierniowej, otoczonego symbolami Ewangelistów. — Ołtarz główny 1913-1914, wczesnomodernistyczny, drewniany, architektoniczny, jednokondygnacyjny z parami pilastrów, w polu głównym: obraz

- 513 Ostatnia Wieczerza, sygnowany, mal. *Franz Müller-Münster*, po bokach: rzeźby św. Piotr i Paweł, wyk. snycerz *J. C. Worm* ok. 1777, późnobarokowe, z dawnego ołtarza głównego, po pożarze 1861 przechowywane na strychu plebanii, l. 30. w. XX po renowacji, wyk. prof. *Paul Thol* z Berlina, eksponowane w kościele, l. 60. w. XX umieszczone w ołtarzu głównym. Ambona 1913-1914, drewniana, o architektonicznych podziałach. Organy ok. 1914, wyk. firma *Wilhelm Sauer* z Frankfurtu nad Odrą, 1974 remontowane, wyk. organmistrz *Kurt Berendt* z Wałcza. Prospekt neobarokowy, architektoniczny, pięciosiowy podzielony pilastrami, zdobiony ornamentem z motywem suchego akantu. Dwa fotele typu en confessional, eklektyczne, pocz. w. XX, o poręczach i uszakach zdobionych płaskorzeźbioną dekoracją ornamentalną. Fotel, pocz. w. XX, neobarokowy, o poręczach
- 434-435
- 305
- 335

zakończonych motywem lwich łbów i ażurowym oparciu zdobionym płaskorzeźbionym ornamentem z motywem trytona i morskich stworów. Dwa świeczniki, w. XIX/XX, neobarokowe, plater, na stopie ze znakiem warszawskiej wytwórni judaików *I[cek] Ehrlich*, o puklowanych stopach zdobionych ornamentem roślinnym i kanelowanych trzonach. Zegar wieżowy 1913, wyk. zegarmistrz *Georg Richter* z Berlina, kilkakrotnie remontowany: 1922 zegarmistrz *Otto Wegener*, 1933 *Wilhelm Schulz*, 1937 *W. Klohn*, 1951 *B. Kipieć*, 1995 *Marian Pasiciel*. 463

MURY OBRONNE (FRAGMENTY). Wzniesione z kamienia, koniec w. XIII, z trzech stron otoczone wodami jezior, od pn.-zach. wzmocnione fosą. Pierwotnie o narysie owalu z ponad czterdziestoma basztami łupinowymi i dwiema bramami: Pyrzycką, dawniej zw. Myśliborską od pn.-zach., Myśliborską, dawniej zw. Mostową od pn.-wsch. oraz furką wodną od pd. Zwieńczone blankami dostępnymi z drewnianych ganków od strony wewnętrznej. W. XIV-XV podwyższone przy użyciu cegły. Po raz pierwszy wzmiankowane 1369, kiedy to margrabia brandenburski Otton V Leniwy przyznał Radzie Miejskiej stały dochód na ich utrzymanie. Ok. 1700 zachowane na długości ok. 4/5 obwodu, zniszczone w części pd.-zach., gdzie zastąpione konstrukcją z drewna (palisadą) i gliny. W okresie nowożytnym stopniowa utrata funkcji obronnej, w. XIX rozbiórka większej części murów i zasypanie fosy. Gotyckie. Murowane, w dolnej części z kamienia polnego, łączonego zaprawą wapienną z okrzeskami kamiennymi i gruzem ceglany, w górnej części z cegły gotyckiej układanej w wątku wendyjskim, z której również narożniki baszt. Dolna kamienna część murów o zróżnicowanej wysokości, w górnej ceglanej otwory maculcowe. Obecnie zachowane fragmentarycznie w czterech miejscach: większy odcinek muru w pn.-zach. części miasta, l. 80. w. XX poddany konserwacji, z trzema basztami zwieńczonymi blankami; fragment muru w pn. części miasta z basztą łupinową w znacznej części wymurowaną z cegły; fragment baszty łupinowej na pn. od bramy Myśliborskiej, pomiędzy obecnymi ul. Mostową i Traugutta; relikw muru w partii przyziemia na pd. od bramy Myśliborskiej. — **B r a m y m i e j s k i e.** Wznoszone od końca w. XIII do końca w. XV lub początku w. XVI. Niegdyś z przedbramiami i przybudówkami dla poborców cel (pisarzy bramnych), 1820 (po zniesienia opłat celnych) sprzedanymi, a w następnych latach rozebranymi. Gotyckie. 210-211

- Murowane z cegły o licu elewacji z otworami maculcowymi. Na rzucie kwadratu. Otwory przejazdu zamknięte ostrołukowo, od strony zewnętrznej ujęte szkarpami z prowadnicami brony. B r a m a
- 207** P y r z y c k a, dawniej zw. Myśliborską, koniec w. XIII. Pierwotnie dwukondygnacyjna z dużymi blendami nad przejazdem od strony miasta, w. XIV lub pocz. w. XV nadbudowana o kolejną kondygnację z pozostawieniem nieukończonych blend od strony miasta, koniec w. XV lub pocz. w. XVI podwyższona o ostatnią ośmioboczną kondygnację. Usytuowana po pn.-zach. stronie starej części miasta, przy wyjeździe w kierunku Pyrzyc. Wątek muru zróżnicowany: w trzech dolnych kondygnacjach wendyjski i nieregularny, w ostatniej gotycki. Czterokondygnacyjna, typu wieżowego na rzucie kwadratu z ostatnią kondygnacją na rzucie ośmioboku. Otwory przejazdu zamknięte łukiem ostrym. Wewnątrz przejazdu na ścianie bocznej trzy ostrołukowe blendy. W elewacji zewnętrznej nad przejazdem para otworów okiennych zamkniętych półkoliście. W elewacji od strony miasta, po lewej stronie przejazdu otwór wejścia do wnętrza bramy, w drugiej kondygnacji trzy duże nieukończone blendy, od wyższej partii muru oddzielone uskokiem, występującym również w elewacjach bocznych. Trzecia kondygnacja z platformą obronną i blankami. W zwieńczeniu ostatniej ośmiobocznej kondygnacji blanki wydzielone gzymsem i ostrosłupowy ceglany hełm.
- 208-209** B r a m a M y ś l i b o r s k a, dawniej zw. Mostową, koniec w. XIII, pierwotnie z dojazdem prowadzącym przez most nad jeziorem. Pierwotnie dwukondygnacyjna, w. XIV lub pocz. w. XV nadbudowana o kolejną kondygnację, w. XV lub pocz. w. XVI nakryta dwuspadowym dachem ze szczytami. 1827-29 z tymczasowym aresztem na piętrze (przeniesionym tu po pożarze ratusza). 1976 spalona, l. 70.-80. w. XX odbudowana (m. i. żelbetowy strop nad przejazdem, nowa konstrukcja i pokrycie dachu). Usytuowana po pn.-wsch. stronie starej części miasta, przy wyjeździe w kierunku Myśliborza. Wątek muru zróżnicowany: w elewacjach wendyjski i nieregularny, w szczytach gotycki i nieregularny. Trójkondygnacyjna, typu szczytowego. W elewacji zewnętrznej na wysokości trzeciej kondygnacji cztery ostrołukowo zamknięte blendy o profilowanych krawędziach. Dwie środkowe wąskie w uskokowych ościeżach, boczne szersze z wpisanymi weń wysmukłymi blendami. W elewacji od strony miasta nad przejazdem duże blendy o uskokowych krawędziach, po cztery w każdej kondygnacji, w drugiej zamknięte łukiem

odcinkowym, w trzeciej łukiem ostrym. W ostrołukowych blendach obu elewacji analogicznie zamknięte małe okienka usytuowane w dwóch poziomach, z których większość zamurowana. Ściany boczne trzeciej kondygnacji rozczłonkowane rzędem wysmukłych, ostrołukowych blend. W szczytach blendy zamknięte półkoliście. Dach dwuspadowy, kryty dachówką.

RATUSZ (Rynek – pl. Wolności 1, w pierzei pn.-zach.). Rada **212** Miejska wzmiankowana po raz pierwszy 1339, zapewne już wówczas istniał w Lipianach ratusz. Plany miasta z 1700 i 1720 ukazują ratusz usytuowany pośrodku rynku, na rzucie prostokąta. Prawdopodobnie pocz. w. XIX budowa nowego ratusza, w obecnym miejscu, który 1827 spłonął. 1828-1829 odbudowa ratusza, z przeznaczeniem również na siedzibę sądu miejskiego. 1844 nadbudowa wieżyczki z zegarem. 1. ćw. w. XX dobudowa remizy straży pożarnej do tylnej elewacji. L. 30. w. XX ustawienie fontanny w elewacji bocznej od pn.-wsch. na tle wnęki po zamurowanym wejściu. 1964 remont elewacji, 2004 gruntowny remont budynku: murów piwnic, elewacji, wieżyczki, wymiana pokrycia dachu z dodaniem okien powiększonych, konserwacja herbu w tympanonie i fontanny; 2007 zamontowanie zegara na wieżycze. Usytuowany w pn.-zach. części rynku. Fasadą zwrócony na pd-wsch. Klasycystyczny. Murowany z cegły, otynkowany, na cokole z kamienia łupanego. Na rzucie prostokąta. Dwukondygnacyjny, podpiwniczony. Dwu- i półtraktowy z hallem na osi przedniego traktu i klatką schodową w tylnym. Elewacje o niskim cokole, z gzymsami kordonowym i wieńczącym. Dłuższe elewacje symetryczne, jedenastoosiowe, każda z trzema pseudoryzalitami, boczne: od pn.-wsch. trójosiowa, od pd.-zach. pięćosiowa. W fasadzie środkowy pseudoryzalit trójosiowy, w elewacji tylnej jednoosiowy. Boczne pseudoryzalitami obu elewacji dwuosiowe. Elewacje boniowane z wyjątkiem pseudoryzalitów oraz ściany pn.-wsch. W fasadzie środkowy pseudoryzalit z wejściem głównym, nad którym balkon na wspornikach z żelazną ozdobną balustradą, w zwieńczeniu niski trójkątny fronton z płaskorzeźbionym herbem Lipian w kartuszu. Otwory w profilowanych opaskach z wyjątkiem okien pomiędzy pseudoryzalitami fasady i w elewacji tylnej. W fasadzie opaski otworów środkowego pseudoryzalitu z uszakami, na piętrze zwieńczone gzymsami. Pod oknami piętra pomiędzy pseudoryzalitami fasady i elewacji tylnej gzyms parapetowy. Do elewacji tylnej dobudowana remiza strażacka z wieżą. Pośrodku

bocznej elewacji od pn.-wsch. wysoka wnęka (dawne wejście boczne ?) zamknięta półkoliście w boniowanym obramieniu, zwieńczonym gzymsem, przy której fontanna. Dach dwuspadowy z oknami powiekowymi, kryty dachówką. Na dachu ośmioboczna, drewniana wieżyczka, 1844, z zegarem u podstawy i latarnią o półkoliście zamkniętych prześwitach, zwieńczona hełmem z iglicą, krytym blachą. — **F o n t a n n a**, l. 30. w. XX, z wapienia, we wnęcie, pośrodku pn.-wsch. elewacji bocznej, upamiętniająca ustanowienie „Lipiańskiego Prawa Trunkowego” (Das Lippehener Trinkrecht). Przyścienna, złożona z pięciobocznego basenu, walcowatego trzonu z herbem Lipian i czaszy w kształcie półwalca, dekorowanej płasko-rzeźbionym przedstawieniem siedzących na wspólnej ławie i uczujących mieszczan w renesansowych strojach, ukazanych od tyłu; na cokole aplikowany herb miasta.

ZESPÓŁ BUDYNKÓW SZKOLNYCH, ob. Zespół Szkół w Lipianach, ul. T. Kościuszki 1-2. W. XVII wzmiankowana szkoła z siedzibą w ratuszu, zaś w. XVII/XVIII w pd. pierzei rynku pod nr 129 (widoczna na mapie z 1700). Obecnie istniejące budynki wznieszone od 1875 do l. 30. w. XX, usytuowane w pd-wsch. części miasta. Zespół złożony z dwóch budynków szkolnych i sali gimnastycznej. — **Budynek g i m n a z j u m** (ul. Kościuszki 2). Wzniesiony 1875-1876 na terenie dawnego cmentarza. Pierwotnie dwukondygnacyjny, o siedmioosiowej elewacji frontowej, mieszczący dziewięć klas i mieszkania w piwnicy. 1905 rozbudowany w kierunku pd. Wówczas z drugim wejściem w pseudoryzalicie zwieńczonym szczytem. L. 80. w. XX częściowo pozbawiony cech stylowych: nadbudowa piętra, powiązanie łącznikiem z nowowzniesionym budynkiem na osi pierwotnego wejścia. Elewacją frontową zwrócony na zach. w stronę dziedzińca szkolnego. Murowany z cegły, w starszej pn. części na cokole z kamienia łupanego. Na rzucie wydłużonego prostokąta. Obecnie trzykondygnacyjny, podpiwniczony. Dwu- i półtraktowy. Elewacja frontowa asymetryczna, z poziomymi pasami dekoracyjnie ułożonej cegły pomiędzy piętrami, w parapetach okien piętra i w zwieńczeniu. Otwory zamknięte łukami odcinkowym. — **Budynek S z k o ł y**
216 P o d s t a w o w e j, im. Kornela Makuszyńskiego (ul. Kościuszki 1). Wzniesiony ok. 1910. Pierwotnie: elewacje boniowane w narożach, w pseudoryzalitach i w zach. części budynku, okna parteru i piętra ujęte wspólnymi opaskami z płycinami w parapetach, zwieńczenie pseudoryzalitu frontowego z parą waz, dach z wieżyczką

zegarową. Po 1945 poddawany dewaloryzującym remontom. L. 70 w. XX rozbudowany w kierunku zach. Elewacją frontową zwrócony na pn. w stronę ulicy. Utrzymany w formach klasycyzującego modernizmu. Murowany z cegły, otynkowany, na cokole z kamienia łupanego. Dwukondygnacyjny, podpiwniczony. Na rzucie prostokąta. Dwu- i półtraktowy. Elewacje z wydzielonym cokolem, zwieńczone kroksztynowym gzymsem podokapowym; asymetryczne. Fasada jedenastoosiowa z pseudoryzalitem o szerokości dwóch osi okiennych. W pseudoryzalicie portal głównego wejścia zamknięty półkoliście o lekko rozglifionych ościeżach, ujęty po bokach lizenami i zwieńczony szerokim belkowaniem z wydatnym gzymsem. W nadświetlu wejścia drewniana płasko-rzeźba z przedstawieniem anioła w popiersiu. W partii belkowania płaskorzeźbiona dekoracja w tynku: pośrodku kartusz z herbem Lipian, po bokach scena figuralna z dziećmi idącymi do szkoły, a nad gzymsem kosz z kwiatami i owocami, ujęty pasem liściastego ornamentu. 217

Pomiędzy dwoma oknami nad portalem półkolumna z kostkowym kapitelem. W zwieńczeniu pseudoryzalitu ścianka attykowa z motywem ślepej balustrady. Elewacja tylna z pseudoryzalitem, w którym nad wejściem duże trójdzielne okno, zamknięte półkoliście. Dach czterospadowy, z oknami powiekowymi, kryty dachówką. — Budynek s a l i g i m n a s t y c z - n e j z zapleczem, ul. Kościuszki 1a. Wzniesiony przypuszczalnie po 1910. L. 20. lub 30. w. XX rozbudowany o części boczne. Frontem zwrócony na pn. w stronę dziedzińca szkolnego. W formach klasycyzującego modernizmu. Murowany z cegły, otynkowany. Na rzucie wydłużonego prostokąta z wydatnym ryzalitem od pn. Parterowy z niższymi częściami bocznymi. Elewacja frontowa części środkowej symetryczna, pięcioosiowa, podzielona szerokimi lizenami. Pośrodku z szerokim ryzalitem, niższym od elewacji, w którym otwór wejścia we wnęce, z parą kolumn po bokach. Okna elewacji szerokie, ryzalitu niższe o drobnych podziałach kwaterowych. Nad ryzalitem trójkątny ogzymsowany fronton z półkolistym oknem. Dachy dwuspadowe, kryte dachówką.

DAWNY SZPITAL MIEJSKI, ob. Samodzielny Publiczny 213
Zakład Opieki Zdrowotnej, ul. Myśliborska 3. W tym miejscu wcześniej szpital-przytułek, 1780, ryglowy, zbudowany ze środków uzyskanych z kolektki kościelnej i funduszu przyznanego 1765 przez króla pruskiego Fryderyka II na odbudowę miasta po wojnie

siedmioletniej. Obecny budynek wzniesiony 1902. Usytuowany za murami miasta w pobliżu Bramy Myśluborskiej. Frontem zwrócony na pd.-zach. Murowany z cegły. Na rzucie prostokąta, od tyłu z wydatnym ryzalitem środkowym i dwoma mniejszymi po bokach. Dwu- i półtraktowy. W środkowej części piętrowy, w bocznych parterowy, wysoko podpiwniczony. Elewacje podzielone gzymсами, cokołowym i kordonowym, od frontu i po bokach z pasami glazurowanej cegły, zwieńczone fryzem arkadkowym i gzymsem podokapowym. Otwory zamknięte łukiem odcinkowym, o uskoko- wych ościeżach, zdobionych glazurowaną cegłą. Dłuższe elewacje symetryczne z wysokimi otworami wejścia. Frontowa z trójosiowym pseudoryzalitem, tylna z trójosiowym wydatnym ryzalitem pośrodku i dwoma mniejszymi po bokach. Dachy niskie, dwuspadowe, nad częścią środkową ustawiony szczytowo, nad częściami bocznymi kalenicowo. Wszystkie kryte dachówką

DOMY. W większości ustawione kalenicowo, jednopiętrowe. Zachowana znaczna część ryglowych, koniec w. XVIII i pocz. w. XIX, z których część wtórnie otynkowana. Pozostałe pochodzące z 2. poł. w. XIX lub pocz. w. XX, murowane, w większości otynkowane.

- 2 R y n e k – p l. W o l n o ś c i. W zwartej zabudowie. W pierzei pn.-wsch.: — Nr 2, 3. Koniec w. XIX, neorenesansowe, z trójkątnymi i półkolistymi naczółkami nad oknami pierzejo piętra. Nr 2 narożnikowy, dwupiętrowy. Nr 3 piętrowy, siedmioosiowy, z okienkami metopowymi w kondygnacji strychu — Nr 5. 1. ćw. w. XX, o fasadzie symetrycznej z dwoma trójbocznymi wykuszami i dwuosiową wystawką z trójkątnym naczółkiem. — Nr 6. 3. ćw. w. XIX, późnoklasycystyczny, o fasadzie siedmioosiowej z trójosiowym pseudoryzalitem o niskim trójkątnym naczółku i oknach zamkniętych odcinkowo. W pierzei pd.-wsch.: — Nr 9. Koniec w. XIX, z poddaszem, o elewacji trójosiowej, asymetrycznej, nad wejściem z balkonem o neobarokowej metalowej balustradzie. W zwieńczeniu niski szczyt. — Nr 10. 1 poł. w. XIX, późnoklasycystyczny, sześćoosiowy z przyszczytowym szerokim przejazdem bramnym, zamkniętym łukiem odcinkowym i balkonem o ozdobnej metalowej balustradzie nad wejściem. — Nr 15. Ok. 1930, modernistyczny. Złożony z dwóch wyodrębnionych części. Jednopiętrowy, z plastycznym detalem z cegły klinkierowej w portalu głównego wejścia oraz po bokach otworów okiennych. Dachy dwu- i trzyspadowy, z trójkątnymi świetlikami, kryte dachówką.

Ul. Armii Krajowej. Nr 3. W. XIX/XX, parterowy z poddaszem, fasada z czerwonej cegły klinkierowej z tynkowym detalem.— Nr 29-31. Pocz. w. XIX, ryglowy na cokole częściowo z kamienia łupanego, na rzucie wydłużonego prostokąta, dwu- i półtraktowy z dwoma poprzecznymi korytarzami i przejazdem, nakryty dachem naczółkowym. — Nr 38. Koniec w. XIX, neorenesansowy, dwutraktowy z przejazdem. Fasada siedmioosiowa, symetryczna w parterze boniowana, na piętrze z ceglany licem o boniowanych elementach artykulacji, z naczółkami nad oknami.

Ul. Górna. Nr 19. Koniec w. XVIII, pocz. w. XIX rozbudowany od podwórza. Ryglowy, od frontu parterowy, trzyosiowy o dwuspadowym dachu (ob. w ruinie).

Ul. Jedności Narodowej. Poza murami miasta, w większości wolnostojące, ustawione kalenicowo, na rzucie prostokąta, murowane, otynkowane, podpiwniczone, z czterospadowymi dachami, krytymi dachówką. — Nr 1. L. 30. w. XX, modernistyczny. 259
Jednorodzinny, położony w głębi ogrodu. Parterowy z asymetrycznie usytuowanym ryzalitem od frontu i wysokim dachem o wklęsłych połaciach, z szeroką dwuokienną lukarną od frontu. — Nr 4. 272
L. 20. w. XX, modernistyczny. Od frontu z wklęsłymi narożnikami. Piętrowy na wysokim cokole, o elewacji frontowej symetrycznej, siedmioosiowej z jednoosiowym pseudoryzalitem. W bocznych elewacjach balkony. Naroża zaakcentowane lizenami z plastycznymi pasami cegły klinkierowej. — Nr 6. L. 20. w. XX, modernistyczny. Elewacją boczną zwrócony do ulicy, o fasadzie symetrycznej z podwyższonym ryzalitem klatki schodowej pośrodku i dwoma bocznymi pseudoryzalitami. Ryzalit z wejściem poprzedzonym wysokimi schodami, w dolnej kondygnacji oblicowany cegłą klinkierową z plastycznymi pasami, zwieńczony schodkowym szczytem. Dach czterospadowy. — Nr 8-8a. L. 20. w. XX, modernistyczny. Dwurodzinny. Parterowy o ceglanych plastycznych elementach artykulacji, z czteroosiową elewacją frontową i gankami w bocznych elewacjach. Dach naczółkowy z ryglową wystawką od frontu. — Nr 10. L. 20. w. XX. Modernistyczny. Piętrowy, z wejściem pośrodku elewacji frontowej i ryzalitami w tylnej części elewacji bocznych, przed którymi ganki wejść bocznych z tarasami na dachu. Drzwi wejścia głównego o dekoracyjnych płycinach, z ozdobnym nadświetlem. — Nr 14. Ok. 1910, modernistyczny. Parterowy z poddaszem. Elewacja frontowa z pseudoryzalitem pośrodku, nad

- którym dwuosioła, ryglowa wystawka z trójkątnym szczytem. Okna parteru zamknięte łukiem odcinkowym, środkowe szerokie zamknięte łukiem spłaszczonym. Dach dwuspadowy. — Nr 15. Pocz. w. XX, w formach neorenesansu północnego. Parterowy, częściowo jednopiętrowy, wysoko podpiwniczony. Elewacje oblicowane cegłą klinkierową, z tynkowym detalem: frontowa asymetryczna, czteroosiowa z dwuosiowym piętrowym pseudoryzalitem o wysokim trójkątnym szczycie. Okna z wydatnymi nadprożami, w parterze pseudoryzalitu w dekoracyjnych obramieniach, na piętrze z plastycznym motywem maski w parapecie, zwieńczone segmentowym naczółkiem. Dachy, nad częścią piętrową dwuspadowy o wklęsłych połaciach, nad częścią parterową mansardowy z ozdobnymi lukarnami. — Nr 17. Koniec w. XIX, neorenesansowy. Jednopiętrowy, wysoko podpiwniczony, o fasadzie symetrycznej, pięciosiowej z trójosiowym pseudoryzalitem, zwieńczonym ścianką attykową. Okna piętra pseudoryzalitu zamknięte półkoleściami ze ślepymi balustradami w parapetach, ujęte kolumnami o jońskich kapitelach.
- 270 Dach niski, kryty papą. — Nr. 23 i 23a. Ok. 1910, wczesnomodernistyczny. W zwartej zabudowie. Dwupiętrowy, z dwoma ozdobnymi szczytami w fasadzie, dzielonej lizenami. Dach niski, dwuspadowy.
- 252 — Nr 28. Koniec w. XIX, neorenesansowy. Parterowy, o elewacji czteroosiowej, z dwuosiowym pseudoryzalitem dzielonym lizenami, nad którym wystawka z trójkątnym naczółkiem. Zdobiony płycinami z plastyczną dekoracją ornamentalną. Dach dwuspadowy. — Nr 33. Ok. 1910, wczesnomodernistyczny. Pierwotnie z balkonami wnękowymi w ryzalicie elewacji frontowej, zabudowanymi 4. ćw. w. XX. Usytuowany narożnikowo. Parterowy z poddaszem. Od frontu z dwoma trójkątnymi szczytami, większym usytuowanym asymetrycznie i mniejszym wieńczącym środkowy ryzalit. W obu szczytach wyeksponowana konstrukcja ryglowa. Nakryty dwoma prostopadłymi do siebie dachami dwuspadowymi. — Nr 35-37. 1912, wczesnomodernistyczne. Połączone, parterowe z poddaszem, o wysokich mansardowych dachach. Nr 35. Od frontu z asymetrycznie usytuowanym półkolistym ryzalitem i szczytem wspartym na konsolach, częściowo odeskowanym. Nakryty dwoma prostopadłymi do siebie dachami. Nr 37. Elewacja frontowa symetryczna, trójosiowa, z półkoleściami zamkniętymi otworami parteru, podzielona kanelowanymi lizenami, z pseudoryzalitem, w którym otwarty przedsionek z parą kolumn. Powyżej wystawka z trójkątnym szczytem. — Nr 39. Koniec

w. XIX, neorenesansowy (ob. nieużytkowany). Parterowy o elewacji frontowej boniowanej, na osi z niskim trójbocznym ryzalitem w obrębie podwyższonego pseudoryzalitu o trójkątnym naczółku. Okna z opaskami i nadprożami na konsolach. W zwieńczeniu fryz ornamentalny z okienkami metopowymi. Dach niski, dwuspadowy, kryty eternitem. W obrębie murów miejskich domy w większości w zwartej zabudowie, usytuowane kalenicowo, jednopiętrowe z dachami dwuspadowymi, krytymi dachówką. — Nr 34. Pocz. w. XIX. Usytuowany narożnikowo. Murowany, otynkowany, częściowo ryglowy. Jednopiętrowy o elewacji frontowej symetrycznej, pięcioosiowej z boniowanymi lizenami. — Nr 38. 1. poł. w. XIX. Częściowo ryglowy, czteroosiowy o wysokim dachu, w parterze odeskowany z wityrnami sklepu, 1. ćw. w. XX (ob. nieużytkowany). — Nr 46. Koniec w. XIX, eklektyczny z elementami neobaroku. **262**

Murowany, otynkowany, siedmioosiowy z dwoma pseudoryzalitami po bokach. Okna piętra w dekoracyjnych obramieniach z półkolistymi i trójkątnymi naczółkami, zdobionymi motywem muszli i kartuszami. — Nr 48. Koniec w. XIX, neorenesansowy. Pięcioosiowy z trójkątnymi naczółkami na ozdobnych wspornikach nad oknami piętra i okienkami metopowymi w kondygnacji strychowej. — Nr 61. Ok. 1800. Po 1999 otynkowanie tylnej elewacji, przed 2013 remont frontowej. Ryglowy, z kolebkowym sklepieniem piwnicy, dwutraktowy z przyszczytowanym przejazdem bramnym i częściowo zachowaną czarną kuchnią. Siedmioosiowy, częściowo przebudowany z wtórnie otynkowaną tylną elewacją. — Nr 63. Pocz. w. XIX. Ryglowy z przyszczytowanym przejazdem bramnym i dobudowaną krótką oficyną, dwutraktowy, sześćoosiowy z wtórnie otynkowaną elewacją frontową (ob. w ruinie) — Nr 65 i 67. Koniec w. XIX, neorenesansowe. Murowane, o licu elewacji ceglany z tynkowym detalem (częściowo usuniętym), dwu- i półtraktowe. Nr 65, pięcioosiowy z przyszczytowanym przejazdem bramnym. Nr 67, z oficyną, dwupiętrowy, czteroosiowy, w parterze otynkowany ze śladami boniowania, w kondygnacji strychowej z okienkami metopowymi i płaskorzeźbionymi płycinami z motywem masek, ujętych wicią akantu.

U l . T a d e u s z a K o ś c i u s z k i . Domy w zwartej zabudowie, w większości murowane, otynkowane, parterowe, dwutraktowe, z dwuspadowymi dachami, krytymi dachówką. — Nr 7. Koniec w. XIX. Usytuowany szczytowo. — Nr 15. 1. poł. w. XIX, usytuowany szczytowo, z poddaszem, nakryty dachem naczółkowym.

— Nr 16. 1. ćw. w. XX. Usytuowany kalenicowo z wystawką.
 — Nr 25. Koniec w. XVIII, przebudowany w. XIX/XX. Częściowo ryglowy, z przylegającym ryglowym budynkiem bramnym. Usytuowany szczytowo, z poddaszem, dwu- i półtraktowy z korytarzem na przestrzał, nakryty dachem naczółkowym. — Nr 35. Koniec w. XIX, neorenesansowy. Usytuowany kalenicowo, piętrowy, czteroosiowy, o elewacji oblicowanej czerwoną cegłą z tynkowym detalem, m. i. obramienia okien piętra z trójkątnymi naczółkami. — Nr 43. 1. poł. w. XIX. usytuowany kalenicowo, z przejazdem bramnym.

Ul. A d a m a M i c k i e w i c z a. Domy w zwartej zabudowie, murowane, otynkowane, o niskich, dwuspadowych dachach. — Nr 1. W. XIX/XX. Pierwotnie w elewacji piętra boniowane lizeny i opaski okienne z kluczami, w szczycie płyciny i dekoracja sztukatorska. Usytuowany kalenicowo, piętrowy z poddaszem, ośmioosiowy, z półkolistym szczytem. — Nr 5. Koniec w. XIX, z elementami neogotyku. Usytuowany narożnikowo, piętrowy o elewacjach podzielonych lizenami i gyzsami. W ściętym narożniku ujętym wydatnymi lizenami otwory i wnęki zamknięte łukiem dwuspadowym. Na piętrze w parapecie okna motyw trójlistnie zamkniętych ślepych arkad. W skrajnych osiach okiennych obu elewacji trójdzielne otwory z kolumnkami o kanelowanych trzonach. — Nr 7. Ok. 1910. Dwupiętrowy, sześćoosiowy z dwoma symetrycznie usytuowanymi pozornymi wykuszami u dołu zdobionymi łezkami i zwieńczonymi szczytami, z oknami drugiego piętra zamkniętymi łukiem odcinkowym. Zachowana pierwotna stolarka witryny sklepowej.

225 Ul. N i e p o d l e g ł o ś c i. Ryglowe. — Nr 10. Pocz. w. XIX. Usytuowany kalenicowo, parterowy, dwutraktowy, z przyszczytowym przejazdem bramnym. Dach dwuspadowy kryty dachówką. — 223 Nr 12. Ok. 1800. Piętrowy, wąskofrontowy, trzytraktowy z przelotowym korytarzem i pozostałością czarnej kuchni. Elewacja frontowa trójosiowa, tylna zwieńczona trójkątnym szczytem. Dach trójspadowy, kryty dachówką.

Ul. S t e f a n a O k r z e i — Nr 7. Koniec w. XIX. Pierwotnie w zwartej zabudowie. Usytuowany kalenicowo, murowany, otynkowany, piętrowy z poddaszem. Fasada asymetryczna, siedmioosiowa z dwuosiowym pseudoryzalitem, zwieńczonym trójkątnym szczytem. Dachy dwuspadowe kryte dachówką, nad pseudoryzalitem z wysuniętym okapem wspartym na drewnianej konstrukcji.

Ul. O ś w i ę c i m s k a. — Nr 3. Pocz. w. XIX. Usytuowany kalenicowo. Murowany, otynkowany, piętrowy, dwutraktowy, z przyszczytowym przejazdem bramnym, o elewacji ośmioosiowej. Dach wysoki dwuspadowy, kryty dachówką. Następne: ryglowe, częściowo murowane, otynkowane, piętrowe z dachami krytymi dachówką. — Nr 6. Ok. 1800, rozbudowywany w kilku etapach w. XIX i pocz. 221 w. XX. Wówczas m. i. powiększony o część boczną. L. 80. w. XX remontowany. Główna część budynku sytuowana szczytowo, boczna kalenicowo. Trzytraktowy z relikdami czarnej kuchni. Elewacja asymetryczna. Dach w części głównej naczółkowy, w części bocznej dwuspadowy. — Nr 8. Ok. 1800. Usytuowany kalenicowo, dwutraktowy, nakryty wysokim czterospadowym dachem. 221-222

Ul. S z k o l n a. Nr 10. 2. ćw. w. XIX. Usytuowany kalenicowo. Ryglowy, wtórnie otynkowany. Parterowy. Dwutraktowy, z przyszczytowym przejazdem bramnym. Dach dwuspadowy, kryty eternitem. — Nr 12. 1. ćw. w. XIX, klasycystyczny (ob. nieużytkowany, w ruinie). Usytuowany narożnikowo, szczytem zwrócony do ul. Szkolnej. Murowany, otynkowany, częściowo ryglowy. Piętrowy, dwu- i półtraktowy, z przejazdem bramnym. Dach naczółkowy, kryty dachówką. — Nr 15. Koniec w. XIX. Piętrowy, pięcioosiowy z półkolistymi i trójkątnymi naczółkami nad oknami pietra, nad przejazdem bramnym z dwoma ceramicznymi tondami, w których postacie aniołów — Nr 17. Ob. biblioteka. Pocz. w. XIX. Pierwotnie być może szkoła. Wówczas z dwiema oficynami, parterową przy narożniku budynku i piętrową przy środkowej jego części. 1976-1989 poddany kapitalnemu remontowi, proj. arch. *Alicja Tymczyszyn* z zespołem PKZ Szczecin (m. i. wymiana kamiennego cokołu na ceglany, rozbiórka oficyn zastąpionych nowymi o częściowo zmienionym usytuowaniu). Ryglowy. Na rzucie wydłużonego prostokąta z dwiema współczesnymi oficynami. Piętrowy, częściowo podpiwniczony. Jednotraktowy, z przejazdem bramnym. Wewnątrz zachowana drewniana, barokowo-klasycystyczna klatka schodowa. W jednej z piwnic ceglane sklepienie kolebkowe. Dach trójspadowy, kryty dachówką,

CMENTARZ. 1684 wzmiankowany „mały cmentarz”, widoczny na planie 1700, usytuowany w pd-wsch. części miasta przy murach obronnych. Obecny założony 1834, po utworzeniu Kasy Zmarłych. Przymuszczalnie pocz. w. XX powiększony w kierunku pd. Położony na pd.-wsch. od starej części miasta nad jeziorem Lipiańskim, przy

trasie na Myśliborz. Złożony z dwóch części: pn. i pd., przedzielonych rowem melioracyjnym, z których starsza pn. z bramą główną od wsch. Kwatery wyznaczone alejami o regularnym układzie, obsadzonymi głównie lipami i kasztanowcami. W pn. części cmentarza kaplica, w pobliżu której kilka nagrobków, 1. poł. w. XX, w formie stel i gładów, m. i. nagrobek burmistrza Lipian Friedricha Brandta (zm. 1917) i jego żony Bertę (zm. 1931).

- 127 A. KAPLICA CMENTARNA. Zbudowana ok. 1910. Wczesnomodernistyczna. Zwrócona frontem na wsch. Murowana z cegły, nietynkowana, podpiwniczona. Na rzucie prostokąta, od frontu z kruchtą, od zach. z trójboczną absydą i niewielkim, asymetrycznie usytuowanym aneksem. Wewnątrz nakryta odeskowaną więźbą dachową. Elewacje z wysokim cokołem. Wejście główne zamknięte półkoliście, poprzedzone wysokimi schodami. Nad nim blenda w formie krzyża łacińskiego. W obu szczytach między lizenami blendy z okienkami. W elewacjach bocznych rząd wysmukłych okien, usytuowanych bezpośrednio pod okapem dachu, ujętych parą kwadratowych płycin. Dachy kryte dachówką, nad korpusem głównym naczółkowy, nad absydą pięciospadowy, nad kruchtą i aneksem dwuspadowe. Nad korpusem głównym ośmioboczna sygnaturka z latarnią o przeszwitach zamkniętych półkoliście i prosto, zwieńczona hełmem baniastym, krytym blachą.

SKWER. Przy ul. Jedności Narodowej. Założony 1935 jako Adolf-Hitler-Platz, proj. arch. zieleni *Hannemann*. Usytuowany poza murami miasta. Na osi prostokątnego skweru gład, pierwotnie z tablicą pamiątkową, ujęty dwiema latarniami na cokołach z ciosów kamiennych. Po bokach dwie rzeźby l. 30. w. XX, odlewy betonowe, akt kobiecy i męski. Pośrodku skweru fontanna, l. 60.-70. w. XX, betonowa.

LUBIATOWO

WIEŚ. Wymieniana 1235, 1240, 1242 przy opisach granic klasztoru cystersów w Kołbaczu. W. XIII i XIV posiadłość bpów kamieńskich. Być może już wówczas lenno rodu von Schöning (Schening), osiadłego na zamku w Lubiatowie, strzegącym przeprawy przez rzekę Płonię. 1250 i 1253 wymieniany w dokumentach Conradus de Schening z Lubiatowa. Za spustoszenie dóbr kapituły kamieńskiej 1370 książęta szczecińscy zdobyli i zburzyli zamek lu-

biatowski, a 1372 przekazali wieś cystersom kołbackim wraz z miejscem po zamku, dworem i karczmą. Wkrótce wieś ponownie w rękach Schöningów jako lenników klasztoru kołbackiego i staje się główną siedzibą rodu: 1433 i 1435 wzmiankowani Clawes (Nikolaus) von Scheninghen z Lubiatowa, 2. poł. w. XV wielokrotnie Tammo (Damian) von Scheningen z Lubiatowa (zm. 1499), sekretarz, kanclerz na dworze księcia Bogusława X, kanonik kapituły kolegiackiej św. Ottona w Szczecinie. 1494 Lüdeke von Schening zastawił Lubiatowo u opata kołbackiego Jana w zamian za wieś Ryszewko. Lenno von Schöningów potwierdzone w. XVI i XVII w patentach przez kolejnych książąt pomorskich i elektorów brandenburskich. 1665 hołd lenny z Lubiatowa złożony przez Wilhelma von Schöning elektorowi brandenburskiemu Fryderykowi Wilhelmowi. 1731 dobra lubiatowskie podzielone na części *A* i *B*, od 2. poł. w. XVIII do pocz. w. XX nieprzerwanie w posiadaniu von Schöningów, od 1787 w rękach płońsko-rosińskiej linii rodu. W tym czasie wielokrotnie dzielone i łączone. Od 1858 Lubiatowo *B* w ręku Friedricha Wilhelma von Schöning, do którego należało jeszcze 1905. 1914 jako właściciel majątku *B* wymieniany Wilhelm Wölle, 1920 i 1939 Artur Wölle, w którego posiadanie przeszło również Lubiatowo *A* w końcu l. 20. w. XX. Po 1945 majątek rozparcelowany pomiędzy prywatnych właścicieli.

KOŚCIÓŁ FIL. p.w. M.B. Nieustającej Pomocy. 1311 wzmiankowane w Lubiatowie probostwo, z którego dochód czerpali bpi kamieńscy. Obecny kościół wzniesiony ok. 1500. L. 30. w. XVI przejęty przez protestantów. Od tego czasu filia parafii ewangelickiej w Żukowie, pod patronatem właścicieli majątku. W. XVII przebudowany (m. i. nowe otwory okienne w ścianie pn. i przedłużenie okien w ścianie pd.). 1776 wzmiankowana zniszczona wieża, po uszkodzeniu hełmu przez wicher, odbudowana 4. ćw. w. XVIII. 1854 kościół restaurowany. Przed 1945 we wnętrzu bogate wyposażenie: barokowy ołtarz ambonowy, 1730, wyk. snycerz *Frantz* ze Stargardu, snycerski, z herbami von Schöningów i rodów spowinowaconych, polichromowany i złożony 1731, mal. *J. G. Paschen*; renesansowe ławy z mal. herbami von Schöningów i rodów spowinowaconych; empora z mal. herbami Reimera von Schöning, poległego 1578 w Niderlandach oraz jego przodków; drewniane barokowe epitafium kapitana Sigismunda Wilhelma von Schöning (zm. 1734) z malowanymi portretem i dekoracją

snycerską w formie panoplii; renesansowa płyta nagrobna Lüdecke Ernsta von Schöning i jego syna Curdta Ludewiga, 1615; dwa dzwony, jeden gotycki, drugi barokowy, 1653, wyk. ludwisarz *Bartholomeus Köckeritz* ze Stargardu. Po 1945 kościół nie użytkowany, bez wieży, od 1951 do czasu odbudowy jego funkcję pełniła położona obok kaplica cmentarna. Od 1974 odbudowywany. Z tego czasu zakrystia dostawiona do elewacji zach. 1977 poświęcony jako rz.-kat. Późnogotycki. Usytuowany w centrum wsi na wzniesieniu, w rozwidleniu dróg dawnego nawsia, w pd. części cmentarza grzebalnego, otoczonego ceglany murem z bramką od pd., w którego obrębie również wolnostojąca ceglana kaplica cmentarna od wsch., 1. ćw. w. XX i aleja lipowa, biegnąca w kierunku pn.-wsch. Murowany z nieobrobionych, przełamanych kamieni polnych o nieregularnym układzie, łączonych dużą ilością zaprawy z dodatkiem okruszków ceglanych i kamiennych. Naroża, ościeża okien ściany wsch. i pd., portale, szczyt wsch. i sterczyny szczytu zach. z cegły gotyckiej. Otwory okienne ściany pn. oraz przemurowania przy narożniku wsch. z cegły nowożytniej. Uzupełnienia w obramieniach otworów okiennych ściany pd. z cegły fabrycznej o małym formacie. W elewacjach pozostałości nowożytnych tynków, w ścianie pn. z profilowanym gzymsem wieńczącym. Orientowany. Salowy, z dobudowaną od zach. nową zakrystią. Nakryty nowym stropem belkowym. We wnętrzu trzy późnogotyckie głębokie wnęki, zamknięte łukiem odcinkowym, w płytszych wnękach zamkniętych łukiem koszowym, dwie w ścianie wsch., jedna w ścianie pd. na wsch. od portalu. Od zach. drewniany chór muzyczny o tralkowej balustradzie, wsparty na ośmiu słupach. Otwory okien ściany wsch. i pd. niewielkie, późnogotyckie.

- 106 W ścianie wsch. jedno małe okno o trójuskokowych ościeżach, zamknięte łukiem półkolistym o nieregularnym zarysie, przedzielone laską. W ścianie pd. okna większe, zamknięte łukiem ostrym o nieco obniżonej strzałce i lekko rozglifionych ościeżach. W ścianie pn. dwa małe otwory okienne z czasów nowożytniej przebudowy w. XVII o zbliżonej formie, zamknięte łukiem odcinkowym, po stronie zach. ze sfazowanymi krawędziami ościeży, od wsch. o nieregularnych kształcie górnego ościeża, przechodzącego w spłaszczony łuk wklęsło-wypukły. Portale późnogotyckie, jeden od zach., drugi od pd. we wnęcie zamkniętej spłaszczonym łukiem odcinkowym. Zewnątrz elewacja zach. poprzedzona współczesną

zakrytą, w której portal prowadzący do nawy w trójuskokowych ościeżach (wtórnie otynkowany). W elewacji pd. analogiczny portal o ościeżach ze sfazowanymi krawędziami (częściowo otynkowany), nad którym nieco asymetrycznie usytuowana mała okrągła blenda, a po bokach para okien w dwuskokowych ościeżach, w okresie nowożytnym przedłużonych ku dołowi. Okno elewacji wsch. w trójuskokowych ościeżach, przedzielone laską. W elewacji pn. dwa niewielkie okna, zamknięte łukiem odcinkowym. Szczyty od zach. i wsch. trójkątne, zwieńczone pięcioma sterczynami. Szczyt wsch. wydzielony fryzem wewnętrznym z pozostałościami tynków, na których szczątkowo zachowana mal. dekoracja ornamentalna koloru ciemnoczerwonego. Rozczłonkowany ośmioma podłużnymi blendami i okrągłą w wierzchołku szczytu. Blendy podłużne ostrołukowe z wyjątkiem dwóch skrajnych, zamkniętych połową łuku. Dach dwuspadowy kryty dachówką.

— Część epitafium Lüdecke Ernsta von Schöning i jego syna **442**
 Curdta Ludewiga, 1615, renesansowe, piaskowcowe, po 1974 zaginione, 1993 odnaleziona mniejsza część. Przedstawia postać syna z inskrypcją oraz herbami rodzin von Schöning i von der Marwitz. Tablica herbowa rodu von Schöning, 1855, kamienna. Dzwon 1928, z inskrypcją i datą, wyk. ludwisarz *C[arl] Voss & Sohn* ze Szczecina.

ZESPÓŁ PAŁACOWO-FOLWARCZNY B. Położony w centrum wsi naprzeciw kościoła, po pd.-zach. stronie głównej drogi wiejskiej. Złożony z pałacu, zabudowań folwarcznych od pd.-wsch. oraz parku rozciągającego się za pałacem w kierunku pd.-zach.

A. DAWNY PAŁAC. Wzniesiony 1890 dla Friedricha Wilhelma **159**
 von Schöning. Po II wojnie światowej do 2000 szkoła podstawowa. L. 70.-80. w. XX rozbiórka werandy przy wsch. elewacji bocznej. Obecnie mieszkania. Eklektyczny z elementami neogotyku. Fasadą zwrócony na pn.-wsch. w kierunku drogi. Murowany z cegły. Piętrowy, podpiwniczony. Na rzucie prostokąta z ryzalitem pośrodku elewacji frontowej, ośmioboczną wieżą w narożniku wsch. oraz dwoma asymetrycznie rozmieszczonymi ryzalitami w elewacji tylnej, z których zach. zamknięty prosto, wsch. trójbocznie. Dwu- i półtraktowy, w części wsch. dwutraktowy z sienią pośrodku traktu frontowego, salą balową i salonem w tylnym traktie. Elewacje z wysokim cokółem, oblicowane cegłą czerwoną oraz żółtą, z której wykonane dekoracyjne elementy artykulacji w formie poziomych pasów,

prostokątnych płycin i fryzu podokapowego. Podzielone gzymsami: cokółowym, kordonowym (między parterem i pierwszym piętrzem), podokiennymi i zwieńczone gzymsem podokapowym, pod którym fryzy geometryczne z przeplatających się zygzaków i ukośnie ustawionych cegieł. Otwory okienne zamknięte łukiem odcinkowym o obniżonej strzałce, na piętrze z płycinami w parapetach i gzymsami nadprożowymi. Elewacja frontowa dziesięcioosiowa z dwuosiowym ryzalitem pośrodku i wieżą po stronie wsch. Ryzalit ujęty naróżnymi lizenami. Pośrodku otwór wejścia o uskokowych ościeżach, zamknięty niskim łukiem odcinkowym. W drugiej kondygnacji ryzalitu, zwieńczonego niewyodrębnionym trójkątnym szczytem płycina o schodkowym zamknięciu z parą okien piętra w obramieniach o trójlistnym zamknięciu. W zwieńczeniu obramień i w wierzchołku szczytu ceramiczne okrągłe blendy. Po bokach szczytu akroteriony. Wieża od wsch. z oknami i blendami, dodatkową kondygnacją poddasza, w której zestawione parami małe otwory, zwieńczona wydatnym gzymsem. Elewacja tylna dziesięcioosiowa z dwoma ryzalitami, po stronie zach. głęboki dwukondygnacyjny, trójosiowy, po stronie wsch. jednokondygnacyjny, zamknięty trójbocznie. Przy wsch. ścianie ryzalitu zach. taras ze schodami. Boczna zach. elewacja trójosiowa. W dolnej kondygnacji elewacji wsch. otynkowane lico ściany, będące śladem po rozebranej werandzie. Dach niski, czterospadowy kryty eternitem falistym. Wieża z niskim ostrosłupowym dachem, krytym papą, zwieńczona iglicą z kurkiem i wiatroskazem z datą 1890.

B. ZABUDOWANIA FOLWARCZNE. 4. ćw. w. XIX i pocz. w. XX. Skupione wokół dziedzińca gospodarczego po pd.-wsch. stronie pałacu. Murowane z czerwonej cegły, z dekoracyjnymi elementami artykulacji z cegły żółtej. — **B u d y n e k m i e s z - k a l n y** (dwojak) i **s t a j n i a**, koniec w. XIX, na granitowym cokole, o otworach zamkniętymi łukiem odcinkowym. Elewacja frontowa zdobiona na wysokości nadproży otworów płaskim gzymsem z żółtej cegły i zwieńczona trzema rzędami fryzów: konsolowym, ząbkowym i z ukośnie ustawionych cegieł. W elewacjach szczytowych lizeny i płyciny ujęte fryzami. Dachu osobne, dwuspadowe o zróżnicowanych wysokościach, kryte dachówką. Stajnia, niższa od budynku mieszkalnego, o elewacjach rozczłonkowanych lizenami. — **G o ł ę b n i k**, 1902, dwukondygnacyjny, na rzucie ośmioboku. W elewacjach dekoracyjne elementy artykulacji z żółtej

cegły w formie pasów, płycin i fryzu podokapowego, zbliżone do wystroju pałacu. Otwory zamknięte półkoliście o uskokowych ościeżach. Dachy niskie, w dolnej kondygnacji pulpituwe; w górnej węższej i niższej wielopłociowy z ośmioboczną wieżyczką o wydętym gzymsie. Wszystkie kryte dachówką z zachowanymi częściowo ceramicznymi ozdobnymi gąsiorami. W zwieńczeniu wieżyczki iglica z wiatrowskazem, na którym data 1902.

C. PARK. Założony prawdopodobnie w. XVIII/XIX, w. XIX przekształcony w krajobrazowo-naturalistyczny. Położony na pd.-zach. od pałacu, przy którym polana widokowa otoczona drzewami liściastymi i aleja kasztanowców.

DAWNY ZESPÓŁ DWORSKI A. Usytuowany w pd.-wsch. części wsi. Zachowane m. i. obora, ob. magazyn, 4. ćw. w. XIX oraz dwojak (dom nr 3), 1872. Murowane z cegły, na rzucie prostokąta, o otworach zamkniętych łukiem odcinkowym i dachach dwuspadowych, krytych dachówką. O b o r a, na rzucie wydłużonego prostokąta, parterowa z poddaszem, z fryzem ceglany między kondygnacjami. D w o j a k, usytuowany po pn. stronie drogi. Ustawiony kalenicowo, z gankiem przy zach. elewacji bocznej i dwoma asymetrycznie usytuowanymi, trójbocznymi ryzalitami w dłuższych elewacjach. Dwu- i półtraktowy, z dwiema klatkami schodowymi. Ganek ozdobiony ceramicznym fryzem arkadkowym. W szczycie zach. data.

ŁOZICE

WIEŚ. 1289 nadana przez książąt pomorskich klasztorowi w Gramzow. W. XVI podzielona na dwie części, z których jedna lennem rodu von Mellentin, druga rodu von Küssow. 1510 pierwsza z części sprzedana Ottonowi von Konow ze Stargardu przez Bartolomeusa Mellentina, który 1525 otrzymał od księcia Barnima IX list lenny na majątek w Łozicach. Druga z części 1540 potwierdzona przez księcia wołogoskiego Filipa I jako lenno von Küssowów. 1737-1738 obie części Łozic zakupione przez feldmarszałka Friedricha Wilhelma von Grumbkowa. Następnie w posiadaniu jego trzech synów. 1755, po śmierci jednego z nich, pułk. Friedricha Casimira, na podstawie porozumienia spadkobierców, majątek przyznano jedynej córce podporucznika Friedricha Wilhelma von Grumbkowa, Sophie Charlotte, żonie kapitana Ludwiga Wilhelma Albrechta von Schwerin, a następnie 1778 rotmistrza, późniejszego majora Alexandra Christiana Heinricha von

Legat (zm. 1785). 1789 dobra wystawione na licytację i zakupione przez ministra wojny Joachima Christiana von Blumenthala, który przekształcił obie części majątku w alodium; po jego śmierci 1800 majątek odziedziczony przez trzy jego córki: Friederike Amalie Albertine, żonę hr. Friedricha Heinricha von Podewils, Elisabeth Wilhelmine Amalie Henriette, żonę hr. Ernsta Georga von Steinberg i Charlottę Auguste Johanna Luise, żonę marszałka dworu, Valentina von Massow, który w tym samym roku wykupił całość dóbr. Po jego śmierci 1817 we wspólnym posiadaniu jego spadkobierców, następnie podzielony 1839, 1840 wykupiony przez Ludwiga Friedricha Joachima Valentina von Massow (zm. 1859), do 1945 własność jego potomków, m. i. syna Friedricha.

- 100-101** KOŚCIÓŁ FIL. p.w. Podwyższenia Krzyża Świętego. Wzniesiony 2. poł. w. XV lub pocz. w. XVI. Pierwotnie z trzema gotyckimi, ceglanyimi bramkami w murze ogrodzenia od wsch., zach. i pd., z których zachowana bramka pd. Od czasów Reformacji ewangelicki, fil. parafii w Mielnie Pyrzyckim, pod patronatem właścicieli majątku. W XVII przekształcenie otworów okiennych na zamknięte łukiem koszowym. 1723 dobudowa drewnianej wieży od zach. Przed 1945 w ścianie wsch. prezbiterium znajdowało się gotyckie ostrołukowe sacramentarium z drzwiczkami i kratą, a w blendach szczytu wsch. gotycka dekoracja malarska z motywem rozet i stylizowanej wici roślinnej. Pocz. w. XX wzmiankowana granitowa, uszkodzona chrzcielnica przeniesiona na cmentarz przykościelny. Przed 1945 w kościele m. i. barokowy ołtarz ambonowy i anioł chrzcielny, 1730, wyk. snyc. *Heinrich Bernchard Hattenkerell* z Morynia; dwa świeczniki ołtarzowe, 1762 z brązu. 1945 w wyniku działań wojennych kościół w znacznym stopniu zrujnowany (wieża, dach ze stropem, ściana zach. i większa część ściany pn.). Wówczas zniszczone również wyposażenie. 1993 ruina przekazana Parafii rz.-kat. w Kozielicach. 2006-2012 odbudowywany, proj. arch. *Mieczysław Lipik* z Pyrzyc, poświęcony 2008. Usytuowany w centrum wsi na dawnym nawisiu w obrębie cmentarza, otoczonego murem kamiennym z późnogotycką bramką od pd. Późnogotycki. Orientowany. Ściany korpusu od pd. i wsch. gotyckie, murowane z niemal nieobrobionego kamienia polnego o nieregularnym układzie, łączonego zaprawą z dodatkami gruzu ceglanoego i okrzesków kamiennych. Pozostałe ściany z wyjątkiem wsch. fragmentu ściany pn., odbudowane na gotyckich fundamentach z cegły współczesnej, oblicowane z zewnątrz kamie-

niem polnym. Szczyt zach. odbudowany z cegły współczesnej. Portal pd., blenda w ścianie wsch. z cegły gotyckiej. Szczyt wsch. kamienny, oblicowany cegłą gotycką. Obramienia otworów okiennych od pd. i wsch. z cegły nowożytniej. Ściana zach. i znaczna część ściany pn. z cegły współczesnej, oblicowane kamieniem. Salowy. Nakryty współczesnym drewnianym stropem belkowym. Od zach. współczesna empora, drewniana, wsparta na ośmiu słupach. Otwory okienne w ścianie wsch. i pd. rozglifione, zamknięte łukiem koszowym i odcinkowym. Okna w zrekonstruowanej pn. ścianie zamknięte łukiem pełnym. Otwory wejścia: w ścianie pd. zamknięty łukiem pełnym w płytkiej wnęcie zamkniętej łukiem odcinkowym, w ścianie zach. współczesny, zamknięty prosto we wnęcie zamkniętej łukiem odcinkowym. Zewnątrz od pd. portal głównego wejścia w wysokiej ostrołukowej wnęcie o dwuuskokowych ościeżach. Otwory okienne w elewacji pd. i wsch. nowożytnie, rozglifione, zamknięte łukiem koszowym i odcinkowym. W elewacji wsch. pomiędzy parą okien o otynkowanych ościeżach, blenda zamknięta łukiem odcinkowym. Szczyt wsch. z blendami, ośmioma wysmukłymi, ostrołukowymi i małą okrągłą w wierzchołku. Blendy elewacji wsch. i szczytu otynkowane. W zwieńczeniu szczytu sterczynki. Dach dwuspadowy kryty dachówką, ze współczesną sygnaturką. 102

BRAMKA CMENTARNA. Pocz. w. XVI. Przed 1945 zwieńczona trzema sterczynkami z kulami. Usytuowana po stronie pd. kościoła. Późnogotycka. Murowana z cegły z dodatkiem kamienia polnego. Otwór przejścia zamknięty łukiem. Od strony zewnętrznej otwór bramki o dwuuskokowych ościeżach w wysokiej ostrołukowej wnęcie, wchodzącej w pole fryzu wnękowego. Nad otworem dekoracyjny maswerk złożony z form owalnych, półkolistych i migdałowatych z dwiema małymi konsolkami u dołu, zdobionymi zarysem ludzkiej maski. Od strony wewnętrznej otwór bramki we wnęcie zamkniętej prosto, nad którą fryz wnękowy. Po bokach w grubości muru bramki oraz w bocznych ościeżach przejścia półkółkiście zamknięte wnęką. 101

MECHOWO

WIEŚ. 1227 książę Barnim I potwierdził nadanie wsi Mechowo na rzecz premonstratensek z Trzebiatowa, dokonane przez jego babkę, księżnę Anastazję Mieszkównę. 1243 wzmiankowany

rycerz Burchard z Mechowa, który dokonał nadań na rzecz cystersów kolbackich. Od w. XIV w Mechowie wzmiankowani von Schöningowie. 1311 książę Otto I nadał rycerzowi Hermannowi i jego synowi Betkinowi von Schöningom 4 włóki w Mechowie, z których dwie miały stanowić uposażenie kościoła parafialnego. 1372 Schöningowie utracili część dóbr w Mechowie na rzecz cystersów kolbackich. 1376 Henning von Schöning uposażył klasztor w Pyrzycach połową młyna w Mechowie. 1397 w źródłach wymieniany Lüdeke, zaś 1417 Klaus von Schöning z Mechowa. Od 2. poł. w. XIV wzmiankowany ród von Küssow, 1433 Jan i Jost von Küssowowie z Mechowa, 1437 synowie Jana, Jakub i Jan. 1478 Küssowowie brali udział w wojnie prowadzonej przez księcia Bogusława X z elektorem brandenburskim Albrechtem, którego wojska zajęły zamek w Mechowie. 1606 uzyskali status rycerstwa zamkowego, 1723 tytuł hrabiowski. W. XVIII rezydując w Mechowie pełnili funkcję landratów pyrzyckich (Bernd Jochen i Christian Friedrich). 1796 rotmistrz Bernd Georg Friedrich von Küssow, sprzedał Mechowo landratowi Ernstowi Augustowi von Schöning. 1807 majątek odziedziczyła jego córka Caroline, baronowa von Steinäcker, która 1839 sprzedała go bratu, landratowi powiatu pyrzyckiego Augustowi Peterowi Friedrichowi Sigismundowi von Schöning. Uczynił on majątek rezydencją swoją i swojej kochanki lady Elizabeth Frances Charlotte Jocelyn, córki Roberta Jocelyna, III Earla Roden, wdowy po Richardzie Wingfield, wicehrabim Powerscourt, od 1846 żony Fredericka Williama Roberta Stewarta, wicehrabiego Castelright. Nieślubne dzieci z tego związku, Elise i Ludwig, formalnie adoptowane i nobilitowane pod nazwiskiem von Schöning-Megow. Od 1858 Mechowo własnością Ludwiga von Schöning-Megow, który później przekształcił majątek w niepodzielną własność rodzinną. Po jego bezpotomnej śmierci dobra przeszły w posiadanie rodu von Heyden-Linden. Przed 1945 ostatnimi właścicielami dóbr byli Carl von Heyden-Linden i Clara Mathilde Luise z d. Cranach.

- 83 KOŚCIÓŁ FIL. p.w. św. Michała Archanioła. Wzniesiony pocz. w. XVI. Od l. 30. w. XVI ewangelicki, fil. parafii w Obrominie, pod patronatem właścicieli majątku. 1738-1739 nowy strop z polichromiami, ufundowany przez Bernda Jochena von Küssow i odnowienie wówczas istniejącej wieży. Remontowany 1821 (data widoczna dawniej na wiatrowskazie) i 1861. Z tego roku zapewne neogotyckie

obramienia otworów oraz szczyt wsch. 1911 dobudowa neogotyckiej wieży. Fundacja ówczesnych właścicieli Clary Mathilde Luise z domu Cranach i jej męża Carla von Heyden-Linden (wg inskrypcji na stropie), proj. arch. *Heinrich Deneke* ze Stargardu. 1945 (wg innych źródeł 1949) kościół poświęcony jako rz.-kat. Wczesnogotycki z neogotycką wieżą. Usytuowany w centrum wsi, w obrębie cmentarza przykościelnego, otoczonego ceglany murem. Orientowany. Murowany z cegły, nietynkowany. Mury obwodowe korpusu wykonane z cegły gotyckiej: ściana zach. i większa część ściany pn. w wątku wedyjskim, ściana pd. i wsch. oraz fragmenty ściany pn. w wątku krzyżowym. Szczyt ściany wsch. z cegły maszynowej. Wieża z cegły o dużych wymiarach w wątku gotyckim, na cokole z ciosów granitowych. Salowy z prostokątną w rzucie wieżą, dostawioną do elewacji pd. przy narożniku zach. Wnętrze nakryte odeskowanym stropem z szerokimi fasetami, podwójnie załamany. Okna zamknięte ostrołukowo z przeszkleniem witrażowym, o ościeżach: w ścianie wsch. i pd. uskokowych, w ścianie pn. rozglifione o wklęsłym profilu. Przy ścianie zach. drewniana empora wsparta na dwóch słupach, o płycinowym parapecie z wydzieloną partią środkową, pierwotnie stanowiącą podstawę prospektu organowego. Elewacja zach. korpusu bezokienna z małym jednuskokowym portalem na osi i otworami maculcowymi, zwieńczona szczytem w dolnej części zlicowanym z elewacją, w górnej z wydzielonym fryzem z ukośnie ustawionych główek cegieł. W szczycie zach. nad fryzem blendy o schodkowym zamknięciu, pierwotnie tynkowane, trzy rozmieszczone symetrycznie i jedna od strony pd. asymetryczna. Elewacje boczne i wsch. przeprute neogotyckimi, ostrołukowymi otworami o tynkowanych profilowanych ościeżach. W elewacji pd. portal boczny ujęty parą okien, z których jedno częściowo przesłonięte przez wieżę. Elewacja wsch. o dwóch oknach wchodzących w pole neogotyckiego szczytu, w którym tynkowane blendy w profilowanych tynkowych obramieniach, trzy ostrołukowe i jedna okrągła. W zwieńczeniu szczytów sterczyny. Wieża z wyodrębnionym cokołem, podzielona w połowie wysokości zdwojonym fryzem z ukośnie ułożonych główek cegieł. Od strony pd. uskokowy portal, ponad którym duża okrągła blenda wpisana w kwadratowe pole, ujęta dwiema wysmukłymi ostrołukowymi blendami. Powyżej dwa niewielkie otwory okienne o schodkowym zamknięciu. Górna kondygnacja wieży podzielona trzema blendami o dwudzielnym, ostrołukowym zamknięciu, w których wąskie otwory dzwonne

- zamknięte półkoliście. Górne kondygnacje bocznych elewacji wieży rozwiązane podobnie, z dwiema blendami i otworami dzwonnymi.
- 85 Szczyt wieży od pd. i pn. z fryzem wnątkowym i trzema blendami o schodkowym zamknięciu, zwieńczone pięcioma sterczynkami. Szczyt pd. z metalowym krzyżem. Dachy korpusu nawowego i wieży, dwuspadowe, kryte dachówką. — Polichromie stropu z fasety, ufundowane przez Bernda Jochena von Küssow, prze-malowane 1937, z inskrypcjami i datami: 1738-1739 dotyczącymi powstania polichromii i odnowienia dawnej wieży, 1911 budowy nowej wież i 1937 odnowienia polichromii. Złożone z dwóch ośmiobocznych plafonów, zdobionych motywem skłębionych obłoków i gwiazd, wokół których stylizowana wić roślinna, w fasetach postacie dwóch aniołów dmących w trąby i kartusze z inskrypcjami. — Nastawa ołtarzowa, neogotycka, pocz. w. XX., w ostrołukowo zamkniętej ramie, w polu głównym o półkolistym zamknięciu obraz przedstawiający Chrystusa, poniżej i w zwieńczeniu obrazu z przedstawieniem modlących się
- 290 aniołów. Ambona manierystyczna, 1604, ufundowana przez Petera von Küssow. Drewniana, wsparta na figurze św. Piotra, z sześciobocznym korpusem o podziałach architektonicznych, zdobionym ornamentem okuciowym i zwijanym, w narożach kolumnienki o korynckich kapitelach, ustawione na wysokich cokołach z motywem masek w kartuszach. Na ściankach korpusu płyciny, wtórnie zamalowane, zamknięte łukiem pełnym w fantazyjnych obramieniach, ujęte splotami wolutowymi zakończonymi motywem szponów i zwieńczone belkowaniem z trójkątnym naczółkiem. W jednej z płycin płaskorzeź-
- 291 biony herb rodziny v. Küssow. Chrzcielnica późnoromańska, koniec
- 310 w. XIII (?), ok. poł. w. XIX przeniesiona z kościoła w Barnimiu, najpierw eksponowana w parku pałacowym, następnie przeniesiona do wnętrza kościoła. Z wapienia gotlandzkiego, typu kielichowego o cza-
- 307 szy zdobionej motywem półkolistych arkad. Czasza późnoromańskiej chrzcielnicy, w. XIII, znajdująca się przed kościołem, granitowa, cylindryczna (pęknięta). Płyta nagrobna Petera von Küssow, późnorenesansowa, 1612, warsztat niderlandzki, wapienna, polichromowana z płaskorzeźbionym, całopostaciowym przedstawieniem zmarłego w paradnej zbroi, z herbami i inskrypcją. Dwie płyty nagrobne, ob. niedostępne (zasłonięte przez drewniany podest prezbiterium):
- 515 1. Petera von Küssow, późnorenesansowa, ok. 1612, z rytymi herbami i inskrypcją, 2. gotycka, ok. 1380, wapienna, z rytym przedstawieniem figuralnym i inskrypcją. Dzwon gotycki, w. XV, z inskrypcją.

ZESPÓŁ PODWORSKI. Pierwotnie w centrum założenia dwór obronny, otoczony fosą, będący siedzibą rodu v. Küssow, spalony 1. poł. w. XIX. 1845 początek organizacji nowej rezydencji dla Elizabeth Frances Charlotte Jocelyn Stewart, w znacznej mierze według jej wskazówek (pałac, zabudowania gospodarcze i park). 1849 na miejscu dawnego dworu wzniesiony eklektyczny pałac, 4. ćw. w. XIX, przebudowany w formach neorenesansowych i neobarokowych, 1982 spalony, następnie rozebrany. Zespół usytuowany w pn.-zach. części wsi z parkiem od zach. Obecnie złożony z oficyny z budynkiem gospodarczym, zabudowań folwarcznych i rozległego parku.

A. OFICYNĄ PAŁACOWĄ Z BUDYNKIEM GOSPODARCZYM, połączone ze sobą. *O f i c y n a*, poł. w. XIX. Obecnie pozabawiona cech stylowych. Murowana, otynkowana, dwukondygnacyjna, wtórnie nakryta płaskim dachem. W elewacji bocznej płasko-rzeźbiony herb rodziny v. Schöning. *B u d y n e k g o s p o d a r c z y*. l. 20. w. XX. Murowany z cegły, nietynkowany. Parterowy, z otworami zamkniętymi prosto i łukiem odcinkowym. Na osi elewacji frontowej wystawka. Dach wysoki, łamany, naczółkowy, kryty eternitem, pierwotnie dachówką, zachowaną fragmentarycznie.

B. ZABUDOWANIA FOLWARCZNE. W. XIX i l. 20. w. XX. Skupione wokół dwóch dziedzińców, wsch. usytuowanego pomiędzy dawnym pałacem, a kościołem i zach., założonego 1845. Murowane z cegły, nietynkowane, o dachach dwuspadowych. Przy dziedzińcu wsch. obora i stajnia (w ruinie), k. w. XIX. Przy dziedzińcu zach.: spichlerz, obora i stodoła. *S p i c h l e r z*, 1923. Trójkondygnacyjny o przyziemiu wyodrębnionym gzymsem i wyższych kondygnacjach podzielonych lizenami, zdobionych fryzem żąbkowym. Otwory zamknięte łukiem odcinkowym. Dach niski, kryty papą. W szczycie pd. data. *O b o r a*, 4. ćw. w. XIX. Parterowa z poddaszem, ob. częściowo mieszkalna, o niskim dachu krytym papą. *S t o d o ł a*, 4. ćw. w. XIX. Przejazdowa, czteroklepkowa. Otwory elewacji zamknięte łukami odcinkowymi. W elewacjach bocznych po bokach środkowego okna po dwa okulusy. Dach niski, kryty papą.

C. PARK krajobrazowy, l. 40. w. XIX, ob. zdziczały. Dawniej z neogotyckim mauzoleum, poświęconym Augustowi Peterowi Friedrichowi Sigmuntowi von Schöning, wzniesionym l. 60 w. XIX, z fundacji jego przybranego syna Ludwiga von Schöning-Megow. Rozebrane l. 80. w. XX.

MIEDZYN

WIEŚ. Założona w 2. poł. w. XIX. Pierwotnie folwark na gruntach należących do miasta Lipiany, następnie sprzedany w ręce prywatne, przekształcony w samodzielny majątek. L. 20. w. XX jako właściciel wymieniany Georg Hardt. Po 1945 przejęcie majątku przez Państwowe Nieruchomości Rolne, rozbiórka dworu.

ZESPÓŁ PODWORSKI. 4. ćw. w. XIX. Położony po pn. stronie drogi, niegdyś od pd. z dworem, przy którym park, rozciągający się ku zach. Złożony z budynków skupionych wokół dużego prostokątnego dziedzińca gospodarczego (ob. nieużytkowanych). Zachowana stodoła z owczarnią, obora i dwa budynki wielofunkcyjne. Murowane z cegły, nietynkowane. W większości parterowe, z poddaszem, na rzucie wydłużonego prostokąta, o elewacjach podzielonych gzymsami z ceglanyimi fryzami. Dachy niskie dwuspadowe kryte papą. Stodoła z owczarnią i obora o elewacjach podzielonych lizenami, z otworami szczelinowymi w kondygnacji poddasza. Obora zbudowana z cegły silikatowej o detalu z cegły czerwonej. Otwory wrót i okna zamknięte łukiem odcinkowym w ceglanych opaskach. Dwa budynki wielofunkcyjne: jeden z potrójnymi oknami szczelinowymi poddasza, drugi dwukondygnacyjny z poddaszem, złożony ze starszej części, powyżej parteru ryglowej i nowszej, murowanej i otynkowanej.

MIEŁĘCIN

WIEŚ. 1250 i 1255 wzmiankowany wójt pyrzycki Hermann z Mielęcina (de Mellentin), w następnych latach jego potomkowie. 1276 Mielęcina wraz z całą Ziemią Lipiańską sprzedany przez bpa kamieńskiego Hermanna margrabiom brandenburskim. Odtąd w granicach Nowej Marchii. 1337 wieś opisana w katastrze ziemskim margrabiego Ludwika I Starszego. Liczyła wówczas 58 włók, z których trzy należały do plebana, dziesięć było lennem Hermanna (lub Hinricha) Mellentina, osiem stanowiło lenno rodu Lütershausen, jedna należała do młyna. 1353 margrabia Ludwik II Rzymianin nadaje dochody z 9 włók w Mielęcinnie rycerzowi zamku z Derczewa, Henningowi de Brederlow. W posiadaniu jego potomków część Mielęcina pozostawała do 1497. 1499 w rejestrze lenników margrabiego wymieniany Paul Rossow z Mielęcina. Przed 1569 majątek

przejęty przez rodzinę Burgsdorf (Borgsdorff) z Sitna i Derczewa. 1571 w posiadaniu Konrada, Friedricha i Christopa Burgsdorfów, 1608 Kurta i Friedricha oraz Georga Burgsdorfa z Derczewa. W. XVII część majątku w posiadaniu rodów von Waldow z Pełczyc (wzmianka z 1650) i von Schöning (1686-1693). 1715 i 1718 wieś i majątek liczący 30 włók opisany jako lenno Balzera Ehrenreicha von Burgsdorf, następnie jego synów Christopa i Kurta Ernsta. Od 1755 w rękach rodziny von der Goltz. 1772 wzmiankowany podpułkownik rezerwy, Berndt Wilhelm baron von der Goltz, który 1785 sprzedał Mielęcina kapitanowi rezerwy, Samuelowi baronowi von Schätzel. W jego posiadaniu był jeszcze 1809 i 1815 (w międzyczasie posiadłości rodów von Flotow i von Heldt). W następnych latach majątek należał do Friedricha Wilhelma Krümminga, który sprzedał go swojemu dawnemu zarządcy Adolfowi Rammowi. Od 1842 w rękach Heinricha Ludwiga Ramma, w którego posiadaniu pozostawał jeszcze 1856. 1904 za czasów Ottona Ramma wielki pożar wsi, który strawił znaczną część zabudowań gospodarczych, m. i. budynki owczarni. Po śmierci Ottona Ramma w 1929 jego syn Gustav sprzedał majątek towarzystwu osiedleńczemu, które rozparcelowało grunty między osadników oraz robotników folwarcznych, w wyniku czego powstało 90 nowych gospodarstw. Wówczas w miejsce dawnego folwarku powstała nowa zabudowa mieszkalna. W styczniu 1945 ciężkie walki w okolicach Mielęcina, po których urządzono we wsi cmentarz wojenny. 1946 rozparcelowanie dawnego majątku i częściowe upaństwowienie. 1947 przejęcie zespołu pałacowo-parkowego przez szkołę podstawową.

KOŚCIÓŁ PAR. p.w. Nawiedzenia NMP. 1337 wymieniany pleban z Mielęcina, którego uposażenie wynosiło trzy włóki ziemi. Od ok. 1540 kościół ewangelicki, par. pod patronatem właścicieli wsi. 2. poł. w. XVII lub pocz. w. XVIII budowa kościoła ryglowego, wyposażonego w ołtarz i ambonę 2. poł. w. XVII. 1714 wzniesienie drewnianej wieży (z datą na wiatrowskazie istniejącym do l. 60. w. XX). Przepuszczalnie 1. ćw. w. XVIII wmontowanie korpusu ambony w ołtarz. Ok. 1840 przebudowa kościoła: wymurowanie kamiennej ściany od pn. wraz z pn.-zach. narożnikiem korpusu. Wówczas kościół wyposażony w nową emporę zach. i ławki. Zapewne 2. poł. w. XIX wymurowanie z cegły zach. ściany korpusu, dolnej kondygnacji wieży oraz przekształcenie stropu. Przed 1945 kościół wyposażony w dzwon, 1692, wyk. ludwisarz *Johann Jakob Mangold*

ze Szczecina. Drugi dzwon 1907, wytwórnia *Carl Voss & Sohn* ze Szczecina, zarekwirowany podczas I wojny światowej. 1946 rz.-kat., remontowany i przebudowywany: 1959-1960 (wymurowanie ceglanej ściany od pd. w miejsce ryglowej oraz dobudowanie zakrystii) i 1965. Usytuowany pośrodku wsi, po zach. stronie nawsia, w obrębie cmentarza grzebalnego, na którym grób rodziny Ramm z pomnikiem w formie głazu, 1. ćw. w. XX. Orientowany. Pierwotnie barokowy, obecnie z neoromańską ścianą pn. korpusu i barokową górną kondygnacją wieży. Murowany z kamienia łupanego i cegły, częściowo ryglowy. Ściany korpusu od pn. i częściowo od zach. z kamienia łupanego z ceglanyymi elementami artykulacji. Ściana pd. korpusu i zakrystii współczesne z cegły, otynkowane. Ściana i szczyt wsch. ryglowe, otynkowane. Przyziemie wieży ceglane z drewnianą, odeskowaną górną kondygnacją. Salowy z kwadratową, węższą od korpusu wieżą od zach. oraz z nową zakrystią od pd. Wewnątrz nakryty drewnianym stropem belkowym ze wspornikami i ozdobnymi rozetami maskującymi otwory wentylacyjne. Od zach. drewniana empora, ok. poł. w. XIX, o płycinowym parapecie, wsparta na siedmiu słupach, z których część w formie kolumn. Pod emporą wtórnie dostawione drewniane schody o neogotyckiej balustradzie, 2. poł. w. XIX, być może przeniesione ze zrujnowanego kościoła w Krzemlinie (?). Wieża, nieskomunikowana z nawą, w dolnej ceglanej kondygnacji opięta zewnątrz narożnymi szkarpami, od zach. z otworem wejścia ujętym lizenami i zwieńczonym półkoliście zamkniętym tympanonem. Dolna kondygnacja wieży oddzielona od górnej ceglany fryzem i gzymsem. W górnej, odeskowanej kondygnacji, prosto zamknięte otwory dzwonne. Kamienna pn. elewacja korpusu z wyodrębnionym cokołem, ceglany narożnikami oraz fryzem. Otwory okienne zamknięte półkoliście o ceglanych, uskokowych ościeżach, dołem rozglifionych. Dach dwuspadowy kryty dachówką. Hełm wieży dwukondygnacyjny o ostrosłupowej iglicy, kryty blachą i zwieńczony kulą z krzyżem. — Elementy wyposażenia w większości barokowe, 2. poł. w. XVII i 1. ćw. w. XVIII.

278 Ołtarz wczesnobarokowy, 2. poł. w. XVII, przypuszczalnie od 1. ćw. w. XVIII ambonowy. L. 50. w. XX wymontowanie korpusu ambony. Architektoniczny, jednoosiowy, jednokondygnacyjny ze zwieńczeniem. Pole główne z parą kolumn po bokach, ujęte płaskorzeźbionymi, ażurowymi uszakami zdobionymi ornamentem okuciovym z motywem akantu. Zwieńczenie o analogicznym

wystroju z krucyfiksem, nad którym gloria z symbolem Trójcy Świętej. Korpus ambony, wczesnobarokowy, 2. poł. w. XVII, jednorodny 296
 stylistycznie z ołtarzem, 1. ćw. w. XVIII pozbawiony jednej ze ścianek
 i wmontowany w ołtarz, od l. 50. w. XX eksponowany oddzielnie,
 o trzech zachowanych ściankach z obrazami Ewangelistów, kolumna- 391
 mi w narożach, zdobiony płaskorzeźbionymi główkami putt. Trzy płaskorzeźby późnobarokowe, 1719, pochodzące z kościoła szpitalnego
 p.w. Świętego Ducha w Pyrzycach, po 1945 w kościele w Mielęcinie,
 jedna ze sceną Ostatniej Wieczerzy, pozostałe z całopostaciowymi 424
 przedstawieniami Ewangelistów, zdobione ażurowymi zwojami li-
 ści akantu. Chrzcielnica neogotycka, 2. poł. w. XIX, ze sztucznego 425
 kamienia, typu kielichowego, ośmioboczna. Świecznik neogotycki, 319
 2. poł. w. XIX, mosiężny, jednopłomienny o stopie wspartej na
 lwich łapach i profitce zdobionej motywem krenelaża. Dzwon 1924,
 z inskrypcją, żelazny, odlewnia *Ulrich & Weule* z Apoldy Bockenem,
 wykonany za czasów pastora Müllera.

DAWNY ZESPOŁ PAŁACOWO-PARKOWY. Usytuowany w pd. i środkowej części wsi. Pierwotnie z budynkami skupionymi wokół prostokątnego dziedzińca. Obecnie złożony z pałacu po stronie pd. założenia, z reliktnymi zabudowań folwarcznych po pn. i wsch. stronie dawnego dziedzińca oraz parku rozciągającego się za pałacem. Budynek folwarczny, koniec w. XIX, usytuowany po wsch. stronie dawnego dziedzińca, bezpośrednio przy szosie. Zachowane mury obwodowe, w których obrębie obecnie ogródki działkowe. Ściany murowane z ciosanego granitu z ceglanyymi elementami artykulacji. Na rzucie wydłużonego prostokąta, parterowy o otworach zamkniętych łukiem odcinkowym w ceglanych opaskach.

A. DAWNY PAŁAC, ul. Główna 72. Wzniesiony 4. ćw. w. XIX, 158
 na zlecenie Ottona Ramma. W posiadaniu tej rodziny przypuszczalnie do 1929. Pierwotnie z gankiem od zach., parami małych okien drugiej kondygnacji, otwartą loggią piętra ryzalitu od strony ogrodu oraz z czterospadowym dachem. 1. ćw. w. XX dobudowa ganku od wsch. Remontowany z przeznaczeniem na szkołę podstawową 1947 i 1952-1953, ponownie 1959, wówczas: powiększenie okien piętra, przekształcenie i częściowe zamurowanie okien werandy, zmiana formy dachu, przekształcenie wnętrza (m. i. nowa klatka schodowa i połączenie pomieszczeń) oraz rozbiórka ganku od zach. Elewacją frontową zwrócony na pn. Neorenesansowy. Murowany z cegły z tynkowanymi elementami artykulacji, na cokole z regularnych

ciosów granitowych. Na rzucie prostokąta z ryzalitami pośrodku dłuższych elewacji, niewielkim gankiem od wsch. i kwadratową wieżą w narożniku pd.-wsch. Szeroki ryzalit ogrodowy poprzedzony wydatną werandą. Wnętrze dwu- i półtraktowe z klatką schodową na osi frontowego traktu i dawnym salonem z werandą w tylnym trakcie. Dwukondygnacyjny, podpiwniczony. Elewacje na wysokim cokole, podzielone gzymsami: cokołowym, parapetowym na wysokości parteru, kordonowym i wieńczącym, pod którym szerokie belkowanie z okienkami metopowymi. Otwory okienne w tynkowych opaskach, na parterze o płycinowych parapetach i nadprożach zwieńczonych gzymsami. Pomiędzy okami piętra pilastry. Elewacja frontowa jedenastoosiowa, z trójosiowym ryzalitem pośrodku, poprzedzonym schodami. Na parterze ryzalitu wgłębnym dwukolumnowy portyk, na piętrze para korynckich kolumn pomiędzy pilastrami, w zwieńczeniu trójkątny szczyt o płycinowych podziałach z okulusem pośrodku. Elewacja ogrodowa dziewięćosiowa z trójosiowym ryzalitem pośrodku poprzedzonym werandą z tarasem na dachu i wieżą przy narożniku po stronie wsch. Szczyt ukształtowany analogicznie do frontowego. Wieża pięciokondygnacyjna przepłuta otworami prostokątnymi i okulusem, w trzeciej kondygnacji okna zestawione parami. W ostatniej kondygnacji galeria widokowa oddzielona gzymsem, otynkowana, z trzema półkoliście zamkniętymi otworami z każdej strony i narożnymi lizenami, zwieńczona wydatnym gzymsem. Dachy nad korpusem i wieżą niskie czterospadowe, nad ryzalitami nieco wyższy dwuspadowy. Wszystkie kryte blachą.

B. PARK. 2. poł. w. XIX, krajobrazowy z polaną widokową przed pałacem, na której solitery (dęby i buki zwisające). Wzdłuż granicy parku od pd.-zach. dolina strumienia, niegdyś ze stawem o wodach spiętrzonych tamą. Na zach. od pałacu zachowany staw.

MIEŁĘCINEK

WIEŚ. Założona jako folwark majątku Mielęcina przed poł. w. XIX, prawdopodobnie przez Friedricha Wilhelma Krümminga. Za jego czasów budowa dworu wraz z budynkami gospodarczymi i założenie parku. Po poł. w. XIX jako właściciele wzmiankowani: radca ziemski Koeppen, następnie wdowa po Koeppenie, później K. Walther, szwagier Koeppena. W. XIX folwark określany nazwą

Altona. L. 30. w. XX majątek zakupiony przez Hansa Henneberga przybyłego z zach. Niemiec, następnie podzielony między osadników z Bawarii. Wówczas rozbiórka części zabudowań gospodarczych, w których miejsce wybudowano nowe domy. Po 1945 majątek przejęty przez Państwowe Nieruchomości Ziemskie, następnie rozparcelowany pomiędzy osadników z woj. kieleckiego.

DAWNY ZESPÓŁ DWORSKO-FOLWARCZNY. W. XIX. Usytuowany po obu stronach głównej drogi prowadzącej z Lipian do Pyrzyc. Złożony z dworu po zach. stronie drogi, za którym park (ob. zdziczały) oraz pozostałości zabudowań folwarcznych po stronie wsch., skupionych niegdyś wokół dwóch rozległych, usytuowanych na osi prostokątnych dziedzińców.

A. DAWNY DWÓR. 2. ćw. w. XIX, klasycystyczny. Wzniesiony 152 dla rodziny Krümming. Pierwotnie z wazonami po bokach szczytu frontowego. Prawdopodobnie jeszcze w. XIX dobudowana oficyna. Usytuowany bezpośrednio przy drodze. Frontową elewacją szczytową zwrócony na wsch. Murowany z cegły, otynkowany. Parterowy z poddaszem, wysoko podpiwniczony. Na rzucie prostokąta z wydłużoną oficyną od pn. Dwu- i półtraktowy, z piwnicami sklepionymi kolebkowo. Zewnątrz narożniki budynku zaakcentowane lizenami. Elewacje z wysokim cokołem, podzielone dużymi płycinami, w których otwory okien. Frontowa trójosiowa z szerokimi oknami po bokach i wejściem pośrodku, usytuowanym w otwartym cofniętym przedsionku, poprzedzonym schodami. Zwieńczona wysokim gładkim architrawem i gzymsem cofniętym na osi przedsionka. Szczyt trójkątny z półkolistym oknem, ujętym profilowaną archiwoltą, nad którym okrągły otwór, a po bokach półokrągłe wnęki. Dach dwuspadowy, kryty dachówką

MIELNO PYRZYCKIE

WIEŚ. Wzmiankowana po raz pierwszy 1252, kiedy to książkę Barnim I nadał klasztorowi w Białobokach 82 łany ziemi oraz dziesięcinę ze wsi Mielno. Od 1276 część Mielna wraz z Ziemią Lipiańską w posiadaniu margrabiów brandenburskich, druga część w granicach Księstwa Pomorskiego. Według katastru ziemskiego margrabiego Ludwika I Starszego z 1337 nowomarchijska część wsi liczyła 64 łany (z czego 4 należały do parafii), część pomorska 30 łanów. Od średniowiecza lenno nowomarchijskiej rodziny

von Damnitz. 1687 Christoph Sigmund von Damnitz zamienił ten majątek na połowę majątku Kamienny Jaz w powiecie gryfińskim, będącego posiadłością tajnego radcy Davida von Grumbkowa. W rękach rodziny von Grumbkow wraz z sąsiednimi Łozicami do 2. poł. w. XVIII, następnie w posiadaniu hrabiów von Blumenthal, a od 1800 do II wojny światowej rodziny von Massow m. i. Valentina zm. 1817, Ludwiga, ministra Domu Królewskiego Prus (Minister des königlichen Hauses) zm. 1859, następnie rotmistrza Friedricha von Massow. Na podstawie układu z 1564 Mielno podzielone pomiędzy Pomorze i Brandenburgią, do 1816 administracyjnie w granicach trzech powiatów: pyrzyckiego i gryfińskiego na Pomorzu oraz myśliborskiego. Następnie w całości w powiecie pyrzyckim.

- 93-94 **KOŚCIÓŁ FIL.** p.w. św. Stanisława Kostki. Wzniesiony ok. poł. w. XVI, prawdopodobnie na miejscu starszego kościoła średniowiecznego. Od w. XVI par., ewangelicki, pod patronatem właścicieli majątku. Pierwotnie salowy, bezwieżowy. Pocz. w. XX wśród elementów wyposażenia kościoła wzmiankowany m. i. portret Ludwiga von Massow zm. 1859, dwa dzwony, w. XV i 1568 oraz świecznik wiszący, 1761. 1891 przebudowany w stylu neogotyckim: dobudowa wieży i prezbiterium, zmiana formy otworów okiennych i portalu pd., oraz nowe wyposażenie wnętrza. 1945 rz.-kat. Usytuowany w zach. części nawsia, w obrębie cmentarza otoczonego kamiennym murem z czterema cylindrycznymi basztami w narożach i dwiema bramkami od zach. i wsch. Orientowany. Późnogotycki, przekształcony w formach neogotyku. Murowany. Korpus z niemal nieobrobionego kamienia polnego o nieregularnym układzie, łączonego dużą ilością zaprawy z okrzeskami kamiennymi. W górnej części pd.-wsch. narożnika korpusu duże, regularne ciosy kamienne z czasu przebudowy kościoła. Wieża, prezbiterium, portal pd., fryz wieńczący ściany korpusu i szczyt wsch. z cegły fabrycznej. Jednonawowy z wydzielonym, trójbocznie zamkniętym krótkim prezbiterium i kwadratową, węższą od korpusu wieżą od zach. Wnętrze nawy nakryte stropem dwuspadowym, spoczywającym na wspornikach zdobionych ażurowym, neogotyckim ornamentem o motywach trójlistnie zamkniętych arkadek i wici roślinnej. Prezbiterium nakryte wielopolowym sklepieniem żebrowym, oddzielone od nawy ostrołukową tęczą, profilowaną od strony nawy. Od zach. drewniana empora wsparta na dwunastu słupach, o neogotyckim parapacie z wąskimi płycinami zdobionymi

motywem trójlistnie zamkniętych płycin. Otwory zamknięte ostrołukowo. Okna rozglifione z przeszkleniem w żelaznych ramach o zwieńczeniu w formie maswerków, w absydzie z barwnymi opaskami i polami luków. Wieża z portalem od zach., ostrołukowym o uskokowych ościeżach. Dolna kondygnacja wieży wydzielona gzymsem i fryzem z ukośnie ustawionych cegieł. Elewacje górnych kondygnacji ujęte narożnymi lizenami i przeprute małymi ostrołukowymi otworami okiennymi, ponad którymi okrągłe blendy, z tarczą zegarową od zach. W ostatniej kondygnacji ostrołukowe otwory dzwonne, powyżej których fryz arkadkowy. W pd. elewacji korpusu okazały neogotycki portal o profilowanych uskokowo ościeżach, 95 ujęty płycinowymi pilastrami ze szczytami. Szczyt wysoki trójkątny z okrągłą blendą w polu, zwieńczony żeliwnym krzyżem. Otwory okienne korpusu i prezbiterium ostrołukowe, o tynkowanych profilowanych uskokowo ościeżach. W zwieńczeniu elewacji fryz arkadkowy. Prezbiterium opięte szkarpami. Dach nad korpusem dwuspadowy, nad prezbiterium pięciospadowy, oba kryte dachówką. Wieża zwieńczona wysokim, ostrosłupowym hełmem krytym blachą. — Ambona, neogotycka, 1891, ośmioboczna, o ściankach korpusu z trójlistnie zamkniętymi płycinami. Pozbawiona baldachimu. Szafa organowa, neogotycka, 1891, o architektonicznym prospekcie, trójosiowym z ostrołukowymi kwaterami piszczalkowymi (wtórnie zaślepionymi). W części środkowej trójkątny szczyt z motywem czteroliścia zwieńczony żabkami i kwiatonem, części boczne zamknięte górą fryzem żabkowym i ujęte pinaklami. Chrzcielnica neogotycka, koniec w. XIX, z inskrypcją, drewniana, ośmioboczna, typu 316 kielichowego o profilowanej bazie, wspartej na nóżkach w kształcie zwierzęcych łap oraz czaszy z fryzem z liści akantu. Misa chrzcielna, późnogotycka w. XV/XVI, Norymberga (?), mosiężna, trybowana ze sceną Grzechu Pierworodnego i inskrypcją (nieczytelną). Zespół neogotyckich ławek kościelnych, koniec w. XIX. Świecznik korpusowy, barokowy, 1761, z inskrypcją, ufundowany przez Johanna Schönwalda, mosiężny, sześcioramienny, zwieńczony figurką Zeusa unoszonego przez orła. Dzwon późnogotycki, 1568 (?) z inskrypcją 466 i fryzem arkadkowym. 467 478

CMENTARZ RODOWY rodziny von Massow, założony koniec w. XIX, w narożniku pd.-zach. cmentarza przykościelnego, wydzielony granitowym murem z ceglanym fryzem o motywie czteroliścia i zamknięty żelaznym, ażurowym ogrodzeniem (kratą). W naroż-

niku cmentarza na ścianie baszty kamienna tablica inskrypcyjna zwieńczona trójkątnym szczytem, w którego polu kartusz herbowy z inskrypcją (słabo czytelną). W murze po stronie pd. duża ostrołukowa wnęka w ceglany obramieniu, w której ceramiczne tondo z półplastyczną głową Chrystusa. W murze po stronie zach. cztery prostokątne wnęki w ceglanych obramieniach.

- 138 **BRAMKI CMENTARNE.** Ok. poł. w. XIX. Murowane z cegły, otynkowane. — **B r a m k a z a c h.**, w stylu neogotyku angielskiego, z szerokim przejazdem i dwoma bocznymi furtami. Przejazd ujęty filarami z fryzem o motywie ostrołukowych arkad, w których zwieńczeniu żeliwne krzyże. Furty o otworach zamkniętych lukiem Tudora (jedna od pn. wtórnie zamurowana) — **B r a m k a w s c h.** z przejazdem i dwoma bocznymi furtami (z których pd. wtórnie zamurowana). Przejazd zamknięty murkiem z dwiema tablicami upamiętniającymi żołnierzy poległych podczas I wojny światowej.

DOMY. — Nr 10. Poł. w. XIX. Ryglowy. Szerokofrontowy. Trzytraktowy z czarną kuchnią. Dach naczółkowym kryty dachówką. Kolejne: murowane z cegły, otynkowane. Usytuowane kalenicowo. Parterowe, podpiwniczone, o dachach dwuspadowych krytych dachówką. — Nr 22. Koniec w. XIX, eklektyczny. Elewacja frontowa siedmioosiowa z wejściem pośrodku, ujętym pilastrami i zwieńczonym trójkątnym szczytem. Okna z tynkowymi opaskami i ozdobnymi nadprożami o półkuliście wygiętych gzymsach. — Nr 30. 1902. Elewacja frontowa pierwotnie siedmioosiowa z wejściem pośrodku (jedno okno zamurowane) poprzedzonym drewnianym gankiem z niskim szczytem zdobionym ażurowym ornamentem roślinnym. Opaski okienne, gzymsy, narożniki i fryz wieńczący ceglane.

MŁYNY

WIEŚ. Założona 1776 jako kolonia mieszkalna na terenie osuszonym po obniżeniu poziomu wody w jeziorze Miedwie. Niemiecka nazwa pochodziła od nazwiska pruskiego generała Wicharda Joachima von Möllendorffa. Pierwotnie liczyła 20 pełnorolnych gospodarstw chłopskich i 11 działek zagrodników.

- 229 **DOM** nr 3. Koniec w. XVIII, pierwotnie w całości ryglowy typu pyrzyckiego z częścią gospodarczą od tyłu. Przebudowany w. XIX/XX (zmiana konstrukcji ścian). Wąskofrontowy. Obecnie większość ścian murowana z cegły, z ryglowym szczytem o wypeł-

nieniu strychułowym. Na rzucie prostokąta. Dwu- i półtraktowy. Elewacja frontowa czteroosiowa z asymetrycznie usytuowanym wejściem. Dach dwuspadowy, kryty dachówką.

NIEBOROWO

WIEŚ. 1301 wzmiankowany Lorenz de Isingher, czyli Wawrzyniec z Nieborowa. Ok. 1323 Nieborowo wymieniane w sfalszowanym przez cystersów kołbackich dokumencie datowanym na 1226, jako posiadłość rzekomo już wówczas należąca do zakonników. Byli oni do czasów Reformacji w posiadaniu części wsi, która po kasacie klasztoru weszła w skład domeny pyrzyckiej. Ponadto istniały w Nieborowie posiadłości należące do miasta Pyrzyce (wymieniane 1435), do rodzin von Schönig z Lubiatawa (1477), von der Leine z Lini (1497 i 1504 sprzedane kolegiacie św. Ottona w Szczecinie) oraz von Küssow z Kluk (do 1543, później własność innych rodzin i kolegiaty NMP w Szczecinie). Poł. w. XVII prawie całe Nieborowo z wyjątkiem części miejskiej, w posiadaniu kolegiaty Mariackiej w Szczecinie, której majątek 1653 został przejęty przez elektorów brandenburskich i włączony do domeny pyrzyckiej. Poł. w. XIX część wsi należąca do domeny liczyła 16 gospodarstw pełnorolnych i 5 zagród kmiecych, druga część będąca własnością miasta Pyrzyce miała 5 gospodarstw chłopskich i trzy zagrody kmiece. 1633 wieś spustoszona przez wojska rosyjskie. Niszczona przez pożary 1827 (spłonęły zabudowania plebańskie w centrum wsi) i 1828 (reszta zabudowań wsi ze szkołą i wieżą kościelną, z wyjątkiem trzech gospodarstw i kościoła). Odbudowana 1832-1842, ponownie spalona: 1866, 1896, 1905. Przed 1945 istniały liczne ryglowe chałupy wąskofrontowe tzw. typu pyrzyckiego.

KOŚCIÓŁ FIL. p.w. M.B. Nieustającej Pomocy. Wzniesiony w. XV lub pocz. w. XVI, jako budowla salowa, z kamienia polnego z drewnianą wieżą od zach. Po Reformacji, od l. 30. w. XVI ewangelicki par. z filiami w Liniach i Rzeplinie, pod patronatem kolegiaty NMP w Szczecinie (wzmiankowanym 1570). Pierwszym duchownym ewangelickim był Meybaum, po nim Nicolaus Gottschalk, a l. 1559-1570 Johann Blenno, syn znanego reformatora religijnego Faustina Blenno z patrycjuszowskiej rodziny z Pyrzyc. 1653 patronat nad kościołem przejęty w 4/5 przez elektorów brandenburskich, w 1/5 pozostał w posiadaniu miasta Pyrzyce. Wśród

kolejnych pastorów wymieniani m. i. Johann Culmannus przybyły z Węgier (1659-1664) i Michael Hus pochodzący z Gorzowa (1725-1740), uważający się za potomka czeskiego reformatora Jana Husa. W okresie nowożytnym przekształcenia kościoła, m. i. zmiana formy okien oraz wyposażenie wnętrza, w którym (jeszcze do 1945) znajdowały się: renesansowa wapienna chrzcielnica, ok. 1580, warsztatu saskiego z bogatą dekoracją ornamentalno-figurálną m. i. płaskorzeźbionymi przedstawieniami Ewangelistów oraz św. Piotra i Pawła (ob. jej czasza w Muzeum Narodowym w Szczecinie), ołtarz ambonowy, rokokowe stalle dla kaznodziei, poł. w. XVIII, zdobione bogatym snycerskim ornamentem, świecznik-korona, 1697, kuty z żelaza i polichromowany, w formach charakterystycznych dla sztuki ludowej regionu. We wrześniu 1828 spalona wieża kościoła, odbudowana 1835 za czasów pastora Müllera, wyk. mistrz ciesielski *Gaedtke* z Pyrzyc, proj. konduktor budowlany *Carl Ludwig Lentze*. Neogotycka, w partii przyziemia kamienna, w górnej pierwotnie ryglowa, zwieńczona ośmiobocznym, ostrosłupowym hełmem z latarnią o ostrołukowych prześwitach. 1836 wyposażona w dwa dzwony, wyk. ludwisarz *Carl Voss* (w miejsce dwóch zniszczonych). 1839 remont kościoła: przebicie okna w ścianie pn., w celu doświetlenia nowej empory bocznej, gruntowne odnowienie dachu i szczytu wsch., proj. konduktor budowlany *Carl Ludwig Lentze*, wykonawstwo prac przy emporze stolarz *Sauerbier*, obaj ze Stargardu. 1930 likwidacja parafii i włączenie Nieborowa do parafii w Ryszewku. 1937-1938 remont kościoła, krótko przedtem odkrycie pozostałości malowideł średniowiecznych, widocznych zwłaszcza na ścianie wsch. Po 1945 kościół zdewastowany, l. 50. w. XX rozebranie konstrukcji więźby dachowej i górnej części wieży. 1985-1988 odbudowany, 1988 rz.-kat. Położony w centrum wsi na nawsiu w obrębie cmentarza, otoczonego murem kamiennym z trzema bramkami, z których pd. gotycka, ok. poł. w. XV. Orientowany. Późnogotycki z ruiną neogotyckiej wieży. Murowany. Ściany korpusu z niemal nieobrobionego kamienia polnego z użyciem dużej ilości zaprawy wapiennej i okrzesków kamiennych oraz cegły gotyckiej (w narożach ścian i portalach, zach. i pd.). Szczyt zach. z cegły gotyckiej w wątku nieregularnym. Szczyt wsch. prawdopodobnie ceglany, obecnie otynkowany. Ościeża okienne oraz przemurowania elewacji i szczytu zach. z cegły o małym formacie. Zachowana część wieży z kamienia łupanego (pierwotnie otynkowana) z tynkowanym

gzymsem i ceglany portalem (pierwotnie otynkowanym). Salowy. Na rzucie prostokąta z kwadratową wieżą od zach. Wnętrze wtórnie przekryte odeskowaną konstrukcją więźby dachowej. Ściana wsch. i zach. z odsadzką poniżej nasady szczytu. Na osi ściany wsch. głęboka wnęka okienna zamknięta łukiem odcinkowym, powyżej w polu szczytu analogiczna płytsza wnęka. Otwór głównego wejścia od zach. obecnie zasłonięty murem wieży. Portal zach. zamknięty od zewnątrz ostrołukowo, od wewnątrz łukiem odcinkowym. W ościeżach widoczne gniazda na kłodę ryglującą drzwi wejściowe. Otwór wejścia od pd. ostrołukowy we wnęcie zamkniętej łukiem odcinkowym. Empora zach. współczesna o konstrukcji żelbetowej, z dwoma słupami, odeskowana. Okna nowożytna, rozglifiona, zamknięte łukami odcinkowymi. Zachowana dolna kondygnacja wieży neogotyckiej 1835, od zach. z ostrołukowym portalem o silnie rozglifionych ościeżach, zwieńczona profilowanym tynkowanym gzymsem. Szczyt zach. z niewielką, półkuliście zamkniętą wnęką. W elewacji pd. późnogotycki ostrołukowy portal o dwuuskokowych ościeżach wyk. z profilowanych, częściowo glazurowanych kształtek ceglanych. Elewacja wsch. wraz ze szczytem wtórnie otynkowana. Na osi elewacji wysoka, przechodząca w pole szczytu ostrołukowa wnęka dawnego okna (?) o profilowanych uskokowo ościeżach. W szczycie po bokach wnęki pary blend o analogicznym kształcie, w zwieńczeniu otynkowana sterczynka. Dach dwuspadowy kryty blachą falistą. – Krzyż oltarzowy, 2. ćw. w. XX, odlew ze stopu metali.

BRAMKA CMENTARZA PRZYKOŚCIELNEGO Ok. poł. w. XV. Usytuowana w pd. murze cmentarza. Pierwotnie od strony zewnętrznej z ostrołukową wnęką, w której otwór przejścia. Ok. 1988 przekształcona i otynkowana. Murowana z cegły gotyckiej i kamienia polnego, z otworem wejścia zamkniętym łukiem odcinkowym.

DOMY. Ryglowe, na rzucie prostokąta, parterowe z poddaszem, o dwuspadowych dachach krytych dachówką — Nr 25. 2. poł. w. XIX. Na kamiennej podmurówce, wtórnie otynkowany. Szerokofrontowy, dwutraktowy. — Nr 33. 1829. Koniec w. XX 228 częściowo zdewaloryzowany. Wąskofrontowy, dwu- i półtaktowy. Zachowane oryginalne drzwi kleptowe. — Nr 34. Ok. 1828, z do- 228 budowaną, koniec w. XIX, częścią inwentarską. Pierwotnie o konstrukcji szkieletowej wypełnionej strychułami, przebudowany 1925, na zlecenie ówczesnego właściciela Franza Glöpsnera, wyk. murarz

Herbert Pflome Glorzt (wg tabliczki odnalezionej podczas prac remontowych). 2002 remontowany (wymiana znacznej części rygli, wypełnienia strychułowego na ceglane oraz usunięcie w jednej z izb polichromii stropu o motywach roślinnych). Z częścią inwentarską murowaną z cegły. Wąskofrontowy, dwu- i półtaktowy.

NOWE CHRAPOWO

WIEŚ. Założona w średniowieczu. W czasach nowożytnych złożona z dwóch części, jednej należącej do Księstwa Pomorskiego, będącej lennem rycerskim, drugiej wchodzącej w skład dóbr elektorów brandenburskich, a później królów pruskich w Swobnicy. Część wsi będąca majątkiem królewskim do 1816 w granicach powiatu gryfińskiego. Od 1816 włączona do powiatu pyrzyckiego, stanowiła część domeny w Pyrzycach. Majątek rycerski wzmiankowany w. XV. 1470 lenno rodu von Bork, 1487 powiększone w wyniku nadania przez księcia Bogusława X dóbr po Klausie von Schwochow, a 1488 części dóbr rodziny von Sydow. Jeszcze 1590 i 1621 wzmiankowana posiadłość Borków, do których należała część wsi z owczarnią. Ród ten sprawował patronat nad kościołem. 1493 i 1523 ponownie wymieniany Klaus Zwochow (von Schwochow). W. XVII majątek rodu von Sydow, sprzedany 1748 w drodze licytacji trzem braciom von Wenden. Od 1764 przejęty przez syna jednego z nich, Johanna Joachima. 1781 przekształcony w alodium. 1792 zakupiony przez szczecińskiego cukiernika Johanna Christopha Bissona, do którego należał jeszcze 1804. 1823 i 1828 jako właściciel majątku wzmiankowany Picht, następnie Ramm, a od 1833 Julius Heinrich Voss ze słynnej szczecińskiej rodziny ludwisarzy. Od 1864 własność rodziny Meywald. 1884 wymieniany Wilhelm Meywald, 1892 jego spadkobiercy, ok. 1902-1905 Walter Haberlandt, a następnie 1914-1939 rodzina Dunkel.

- 74 **WIEŻA KOŚCIOŁA (W RUINIE).** Wzniesiona koniec w. XV lub pocz. w. XVI wraz z kościołem późnogotyckim, salowym. Od l. 30. w. XVI fil. ewangelickiej parafii w Starym Chrapowie pod patronatem właścicieli majątku. Przed 1945 z górną częścią drewnianą. 1863 rozbiórka późnogotyckiego korpusu, na którego obrysie budowa neogotyckiego. Pocz. w. XX wzmiankowane dwa późnogotyckie dzwony, 1557 wyk. ludwisarz *Jochim Karstede*, drugi odlany na nowo 1888. 1913 całkowite zniszczenie górnej części wieży przez

pożar, po którym pozostały mury dolnej kondygnacji. 1934 odtworzenie górnej części wieży w konstrukcji drewnianej, proj. budowniczey *Gaedtke*. 1945 podczas działań wojennych zniszczenie korpusu nawowego i ponownie górnej, drewnianej części wieży. L. 60. w. XX rozbiórka pozostałości ścian korpusu nawowego do poziomu cokołu i nadbudowa korony murów wieży, zabezpieczonej w formie trwałej ruiny. 1998 poświęcenie tymczasowej kaplicy rz.-kat. p.w. M.B. Królowej Różańca Świętego (w pobliżu ruin kościoła). Usytuowana w centrum wsi na dawnym nawsiu w obrębie cmentarza, wydzielonego od zach. murem kamiennym. Późnogotycka. Wzniesiona z niemal nieobrobionego kamienia polnego łączonego zaprawą z dodatkiem gruzu ceglanoego i okrzesków kamiennych. Obramienia otworów i elementy artykulacji z cegły gotyckiej. Szkarpy kamienno-ceglane. Wieża nieco węższa od dawnego korpusu, na rzucie zbliżonym do kwadratu. Mury wieży zachowane w dolnej kondygnacji i fragmentarycznie w górnej, wtórnie nadmurowanej. Wewnątrz wieży ściany podzielone w dolnej kondygnacji ostrołukowymi wnękami. Elewacje opięte narożnymi szarpami, z których pn.-wsch. zachowana fragmentarycznie w górnej części. W elewacji pd. ostrołukowy portal o trójjuskokowych ościeżach. W elewacji pn. okulus w trójjuskokowych ościeżach. W ścianie wsch. ostrołukowy otwór wejścia do nawy. W górnej kondygnacji każdej z trzech elewacji po dwie wnęki podzielone trzema wysmukłymi blendami, obecnie pozbawionymi zamknięcia. Korona ścian wtórnie nadmurowana. Z dawnego korpusu nawowego zachowana część cokołowa murów obwodowych z ciosów granitowych obrobionych maszynowo.

DAWNY DWÓR (ob. dom nr 3). Dawna siedziba właścicieli majątku rycerskiego. Wzniesiony ok. poł. w. XIX, rozbudowany w kierunku wsch 1. ćw. w. XX. Usytuowany w pn. części wsi z zabudowaniami gospodarczymi od pn. i zdziczałym parkiem po stronie pn.-zach. Późnoklasycystyczny, z elementami wczesnego modernizmu. Elewacją frontową zwrócony na pd. Murowany z cegły, otynkowany, z ryglowym przedsionkiem i wystawką. Na rzucie wydłużonego prostokąta z przedsionkiem po stronie pd. w części zach. Parterowy. Elewacje z wydzielonym wysokim cokołem, frontowa w wyniku przebudowy pozbawiona osi symetrii, w części wsch. z trójosiowym pseudoryzalitem. Okna ujęte opaskami. Przed głównym wejściem przedsionek, nad którym facjatka zwieńczona trójkątnym szczytem o dekoracyjnej konstrukcji ryglowej. Dach naczółkowy, nad facjatką

dwuspadowy, nad częścią wsch. prostopadły do głównej kalenicy, mansardowy z naczółkiem, kryty dachówką, częściowo eternitem.

DAWNY DWÓR (ob. dom nr 22). Dawna siedziba dzierżawcy majątku królewskiego. Wzniesiony 4. ćw. w. XIX, rozbudowany pocz. w. XX. Usytuowany w pd. części wsi po wsch. stronie drogi wiejskiej. Od pd. i zach. pozostałości zabudowań gospodarczych (obecnie w ruinie) i fragmenty kamiennego muru od zach. Elewacją frontową zwrócony na zach. Murowany z cegły, otynkowany. Na rzucie wydłużonego prostokąta. W części środkowej parterowy, w częściach bocznych jednopiętrowy. Podpiwniczony. W części pn. dwutraktowy, w części pd. dwu- i półtraktowy. Elewacje z wydzielonym cokolem, w częściach bocznych z gzymsem kordonowym i narożnym boniowaniem. Na osi elewacji pd. otwór głównego wejścia poprzedzony wiatrołapem zwieńczonym trójkątnym naczółkiem. Wokół okien pozostałości opasek. Na osi elewacji pn. dwa otwory okienne zamknięte półkoliście. Dach w części środkowej wysoki, dwuspadowy, nad częściami bocznymi niski, czterospadowy o kalenicy prostopadłej do dachu środkowego, kryty dachówką.

NOWIELIN

WIEŚ. 1240 zrzeczenie się przez bp kamieńskiego Konrada III na rzecz księcia pomorskiego Barnima I prawa do dziesięciny z 50 łanów ziemi w Nowielinie. 1276 wieś podzielona przez granicę pomorsko-brandenburską. 1283 w trakcie wojny z księciem pomorskim Bogusławem IV budowa przez margrabiów brandenburskich umocnień pod Nowielinem, zniszczonych na mocy układu granicznego z 1302. 1307 i 1311 nadania w Nowielinie na rzecz augustianek z Pyrzyc, 1315 lenno rycerskie, prawdopodobnie Henninga von Hagen. 1337 według katastru ziemskiego margrabiego Ludwika I Starszego Nowielin liczył 64 włóki ziemi, z których 20 należało do księstwa szczecińskiego, a 4 stanowiły uposażenie kościoła. Brandenburska część wsi była lennem Didericka de Brederlow. 1369 nadanie joannitom z Choszczna łanów kościelnych (późniejszego Nowielina C), dotychczas użytkowanych m. i. przez ród von Hagen. 1409 nadania na rzecz kościoła Mariackiego w Szczecinie dokonane przez von Hagenów z Nowielina, którzy odtąd aż do poł. w. XVIII wymieniani jako główni lennicy wsi. Od czasów średniowiecznych majątek podzielony na trzy części: dwie (A i B)

należące nieprzerwanie do rodu von Hagen, trzecia (C) przejściowo w posiadaniu zakonu joannitów, od 1595 ponownie w rękach von Hagenów. 1564 brandenburska część Nowielina liczyła 40 łanów ziemi, część pomorska 7 łanów. 1749 Nowielin A sprzedany przez Philippa Sigismunda von Hagen kapitanowi baronowi von Schulzowi, a następnie 1765 w wyniku licytacji kapitanowi Samuelowi Friedrichowi von Schätzel, który 1779 scalił majątek zakupując od podporucznika Leopolda Christopha von Hagen części B i C. 1837 cały majątek zakupiony przez Eduarda Ferdinanda Wendorfa, od 1859 w posiadaniu wdowy po nim, następnie kolejno Eduarda Friedricha, Wilhelma i rotmistrza rezerwy Eberhardta Wendorfa, 1939 jego spadkobierców. W. XVIII kościół, dwa gospodarstwa chłopskie i dwie zagrody kmiecie należały do powiatu pyrzyckiego na Pomorzu, pozostałe zabudowania do powiatu myśliborskiego. 1780 cała wieś włączona do Pomorza, poł. w. XIX liczyła 144 mieszkańców, skupionych w 10 gospodarstwach chłopskich (z których 7 należało do dworu i 3 do kościoła p.w. św. Maurycego w Pyrzycach) i 4 zagrodach kmiecych. Istniały dwie kuźnie (jedna należąca do wsi, druga do dworu) oraz szkoła przykościelna.

KOŚCIÓŁ FIL. p.w. Niepokalanego Serca NMP. Wzniesiony 44-45 2. poł. w. XIII, jako budowla jednonawowa z wydzielonym i prosto zamkniętym prezbiterium, przylegającą od pd. zakrystią oraz wieżą od zach. o szerokości równej nawie (pierwotnie bez wejścia od zach.). W pierwszym etapie budowy wieża doprowadzona do wysokości gzymsu korpusu nawowego, nadbudowana o górną, węższą część prawdopodobnie u schyłku w. XV, założoną na rzucie kwadratu. W średniowieczu częściowo pod patronatem klasztoru augustianek w Pyrzycach, częściowo joannitów z Choszczna. Po Reformacji, od l. 30. w. XVI fil. parafii ewangelickiej w Kozielicach, pod patronatem właścicieli wsi. W czasach nowożytnych bogato wyposażony: ok. 1600 ambona ufundowana przez Hansa von Hagen i Annę von der Zinne, ławy, empora kolatorska z herbami właścicieli, ok. poł. w. XVII (?) empora zach. zdobiona malowidłami figuralnymi, ok. 1700 barokowy ołtarz, 1. poł. w. XVIII dwa epitafia snycerskie członków rodziny von Hagen. Na wieży znajdowały się trzy dzwony – koniec w. XV, 1588 i 1721 (wyk. ludwisarz *Johann Heinrich Schmidt* ze Szczecina); 1643 wzmiankowany nieczynny zegar wieżowy, określony jako stary i nie nadający się już do reperacji. 1850 remont wieży (udokumentowany datą na jarmie dzwonu).

Prawdopodobnie z tego czasu przebudowa wnętrza nawy: zastąpienie stropu drewnianym pseudosklepieniem kolebkowym, wymiana więźby dachowej, zmiana formy otworów okiennych, 1947 rz.-kat. L. 80 w. XX dewaloryzujący remont wnętrza: przebicie wejścia od zach. do kruchty podwieżowej, usunięcie późnorennesansowej empory kolatorskiej i stall oraz przekazanie dwóch epitafiów członków rodziny von Hagen Miejskiej Bibliotece Publicznej w Pyrzycach. Położony przy skrzyżowaniu głównych dróg w obrębie cmentarza wydzielonego z dwóch stron kamiennym murem. Wzniesiony w formach przejściowych między romanizmem a gotykiem. Orientowany. Murowany. Ściany obwodowe korpusu, prezbiterium i dolnej kondygnacji wieży z kostki granitowej, układanej w regularnych warstwach na zaprawie wapiennej z dodatkiem okrzeseków kamiennych. Szczyt wsch. z nieobrobionego kamienia polnego. Obramienia otworów okiennych z cegły gotyckiej nowożytniej. Górne kondygnacje wieży z cegły gotyckiej i nieobrobionego kamienia polnego. Hełm z cegły gotyckiej. Jednonawowy. Korpus na rzucie krótkiego prostokąta z wydłużonym, zamkniętym prosto prezbiterium, węższym od korpusu oraz od zach. z wydzielonym masywem wieżowym na rzucie prostokąta o szerokości równej korpusowi. Wnętrze prezbiterium wraz ze środkową częścią nawy nakryte drewnianą pseudokolebką, ok. poł. w. XIX, z dwiema belkami w prezbiterium, zdobionymi ornamentalną polichromią o motywach roślinnych, pocz. w. XX. Nad niższymi częściami bocznymi nawy płaski strop na drewnianych kolumnach i wzdłużnych podciągach. Od zach. empora, ok. 1600, drewniana z wysuniętą ku wsch. częścią środkową, ok. 1850, wsparta na czterech słupach, z których zewnętrzne w formie filarów o wybruszonych trzonach, wewnętrzne w formie kolumn. W ścianie zach. po stronie pn. gotycki otwór wejścia o ceglanych ościeżach, zamknięty łukiem odcinkowym. Zewnątrz ściany prezbiterium nieznacznie wyższe od korpusu nawowego. Elewacje z wydzielonym cokołem o sfazowanych krawędziach. Elewacje boczne korpusu zwieńczone gzymсами ceglanyimi, prezbiterium drewnianymi. Masyw wieżowy o elewacji zach. w dolnej wczesnogotyckiej części wtórnie przeprutej asymetrycznie usytuowanym otworem wejściowym l. 80. w. XX. Nad pn. częścią masywu nadbudowana górna część wieży, koniec w. XV, na rzucie zbliżonym do kwadratu. Pd. część elewacji zach. zwieńczona fragmentem szczytu, koniec w. XV, z trzema ostrołukowymi blendami. Elewacje górnej nadbudowanej

46-47

części wieży od zach. i pn. podzielone wysmukłymi półkoliście zamkniętymi blendami, z których skrajne wyższe. Pomiedzy nimi rząd blend okrągłych, nad którymi biforyjne ostrołukowe otwory dzwonne, każdy w płytkiej wnęce o dwuuskokowych krawędziach, zamkniętej łukiem pełnym o podwyższonej strzałce. W pozostałych elewacjach wieży analogiczne wnęki z otworami dzwonnymi. W zwieńczeniu wieży fryz arkadkowy, ponad którym blanki. W pn. elewacji prezbiterium ostrołukowy portal o dwuuskokowych, granitowych ościeżach, przekształcony w górnej części. W elewacji pn. korpusu po stronie zach. relikty zamurowanego portalu o granitowych ościeżach. W elewacji pd. prezbiterium ślady dawnej zakrystii. W bocznych elewacjach korpusu i prezbiterium otwory okienne zamknięte ostrołukowo o rozglifionych otynkowanych ościeżach, poł. w. XIX. W elewacjach bocznych korpusu od zach. dwa zamurowane, niewielkie otwory okienne, w. XVII (?), zamknięte łukiem odcinkowym. W elewacji pn. korpusu nad oknem od zach., na osi zamurowanego portalu relikty dużego otworu, w. XVIII (?), o ceglanych ościeżach, zamkniętego łukiem odcinkowym. W ścianie pn. prezbiterium nad oknem widoczny relikw zamurowanego okna gotyckiego, ostrołukowego o ceglanych ościeżach. Elewacja wsch. prezbiterium przeparta czterema wąskimi ostrołukowymi oknami, wczesnogotyckimi, z których dwa środkowe nieco wyższe z niewielkim okulusem, usytuowane w ostrołukowej blendzie. Szczyt wsch. nierozczłonkowany, ujęty po bokach niewielkimi sterczynkami (z których jedna zachowana fragmentarycznie). Dach dwuspadowy, wspólny dla prezbiterium, korpusu i pd. części masywu wieżowego, kryty dachówką. Wieża zwieńczona ostrosłupowym ceglany hełmem w górnej części pobitym blachą. — Ołtarz główny, barokowy, 279 ok. 1700, architektoniczny o bogatej dekoracji snycerskiej, jednokondygnacyjny z predellą i zwieńczeniem. Pole główne ujęte parą kolumn o korynckich kapitelach, dźwigające wydatne, wyłamane belkowanie z motywem uskrzydłych główek putt. W ażurowych uszakach utworzonych z motywu wici akantu płaskorzeźbione herby, z lewej rodziny von Hagen, z prawej von Münchow. W predelli 387 obraz Ostatniej Wieczerzy, w polu głównym Ukrzyżowania, 508 w zwieńczeniu Zmartwychwstania. Korpus ambony, późnorenesansowy, ok. 1600, pierwotnie ambona z podporą, baldachimem, parapetem schodów i zapeckiem, 1625 restaurowana (niegdyś inskrypcja z datą w jednej z plynin). Już na pocz. w. XX bez baldachimu, po 288

- 1961 bez podstawy, zaplecka i schodów z parapetem. Korpus sześcioboczny o podziałach architektonicznych z narożnymi kolumnami. Na ściankach korpusu malowane przedstawienia Ewangelistów w półkuliście zamkniętych płycinach, ujętych snycerskimi obramieniami o bogatym ornamentem z motywem pilastrów hermowych. Na drzwiczkach od zewnątrz obraz Chrystusa Zbawiciela, od wewnątrz malowany monochromatycznie obraz św. Piotra. W partii cokołowej jednej ze ścianek zachowane dwa malowane herby Hansa von Hagen i Anny von der Zinnen. Chrzcielnica neogotycka, koniec w. XIX, drewniana typu kielichowego, ośmioboczna z trójlistnie zamkniętymi płycinami trzonu i czaszy, zdobionymi polichromią o motywach roślinnych. Obrazy parapetu empory zachodniej, w tym cykl o tematyce starotestamentowej, późnorenansowy, 2. poł. w. XVII oraz dwa obrazy o tematyce nowotestamentowej, barokowe, w. XVIII (?), dodane na bocznych ściankach wysuniętej części środkowej przebudowanej empory. Malowane na brytach płótna naklejonych na drewniane podłoże parapetu. Cykl starotestamentowy złożony z 11 scen z księgi Rodzaju: Adam w raju, Stworzenie Ewy, Grzech pierworodny, Wygnanie z raju, Kain zabijający Abla, Potop, Przymierze
- 289 Boga z Noem, Budowa wieży Babel, Ofiarowanie Izaaka, Sen Jakuba, Walka Jakuba z aniołem. Na obrazach nowotestamentowych przedstawienia chrystologiczne: Ucieczki do Egiptu i Nauczania Jezusa w świątyni. Parapety łoży i ław kolatorskich, późny renesans, ok. 1600, pierwotnie usytuowanych przy ścianie pd. prezbiterium, po ich
- 322 demontażu ok. 1988, zawieszono na ścianie pd. Parapet łoży podzielony kolumnami, ław pilastrami, pomiędzy którymi w półkuliście zamkniętych arkadowych polach po dwa herby. Dwa fragmenty zaplec-
- 325 ków dawnych stall (?), późny renesans z elementami wczesnego baroku (fragmenty polichromii), 1. poł. w. XVII, pierwotnie przy ścianie pn. prezbiterium, ok. 1988 zdemontowane (od 1995 fragment z malowanymi herbami fundatorów i puttami w Miejskiej Bibliotece w Pyrzycach) i wtórnie zawieszono na ścianie nad emporą zach. Zdobione przedstawieniami Apostołów malowanymi en griseille w plastycznie opracowanych półkuliście zamkniętych arkadowych polach. Przed-
- 324 pierście stall, 1. poł. w. XVII, pierwotnie przy ścianie pn. prezbiterium, ok. 1988 zdemontowane, wtórnie zawieszono na ścianie pd. prezbiterium. Podzielone arkadowymi płycinami, zamkniętymi półkuliście, obecnie zamalowanymi. Fragment parapetu ław z drzwicz-

kami, zdemontowanych przed 1990, z arkadowymi płycinami zamkniętymi łukiem podkowiastym, ujętymi żłobkowanymi pilastrami, w polach płycin motywy stylizowanych kwiatów. Świecznik wiszący, eklektyczny, koniec w. XIX, zawieszony w kościele po 1945, 469
 w typie korony zdobiony kryształkami. Dzwon renesansowy, 1588, 479
 ludwisarz *Andreas Bruggemann* ze Szczecina, ufundowany przez Joachima von Hagen. Na cmentarzu przykościelnym nagrobek, 1818, 488
 w formie steli w zwieńczeniu z reliefowym motywem klepsydry.

ZESPÓŁ PODWORSKI. Położony we wsch. części wsi, po pd. stronie głównej drogi wiejskiej, na wsch. od kościoła. Złożony z dworu (obecnie w ruinie), zabudowań folwarcznych skupionych wokół dziedzińca gospodarczego i z parku rozciągającego się od pd. i wsch.

A. DWOR, W RUINIE. Wzniesiony l. 80. lub 90. w. XVIII, z polecenia Samuela Fridricha von Schätzel, przekształcony, 2. poł. w. XIX (dobudowa ganku i zmiana układu wewnątrz). Po 1945 do poł. l. 70. w. XX użytkowany przez PGR, następnie opuszczony. Pierwotnie z gankiem pośrodku elewacji frontowej, zwieńczonym trójkątnym naczółkiem, z oknami ujętymi tynkowymi opaskami, nakryty dachem mansardowym z naczółkami, zniszczonym l. 80. w. XX. Fasadą zwrócony na pn.-zach. Barokowo-klasycystyczny. Murowany z cegły, pierwotnie otynkowany. Piętrowy z poddaszem, podpiwniczony. Na rzucie prostokąta zbliżonego do kwadratu. Zachowana większość murów obwodowych o narożnikach zaakcentowanych boniowaniem. Wewnątrz pozostałości układu trzytraktowego z hallem i salonem usytuowanym na osi od strony ogrodu.

B. DAWNE ZABUDOWANIA FOLWARCZNE. Złożone z gorzelnii, budynku mieszkalnego, obory, owczarni, budynków inwentarsko-magazynowych i czworaków, usytuowanych na pn.-zach. od dworu. Murowane z cegły. **G o r z e l n i a**, koniec w. XIX, częściowo zdewaloryzowana (przemurowania większości okien), otynkowana na rzucie prostokąta. Złożona z dwukondygnacyjnego korpusu głównego, dobudowanej części parterowej z wysokim kwadratowym silosem oraz z kolumna. Wewnątrz hala aparaturowni o stropach odcinkowych, wspartych na żeliwnych kolumnach. Zewnątrz elewacje korpusu głównego zwieńczone ceglanyymi gzymsami z fryzem konsolkowym. W elewacjach szczytowych trójkątne naczółki. Nadświetle otworu wejścia i nieliczne pierwotne otwory okienne zamknięte łukiem odcinkowym. Dachy korpusu głównego i silosu niskie, dwuspadowe kryte papą.

B u d y n e k m i e s z k a l n y, rozbudowywany pocz. w. XX, częściowo zdewaloryzowany (przemurowania otworów). Na rzucie prostokąta, złożony z dwóch części. Zachodnia, mniejsza część budynku, koniec w. XIX, nietynkowana, dwukondygnacyjna z zamurowanymi pierwotnymi otworami okiennymi, zamkniętymi łukiem odcinkowym. Wschodnia, większa część budynku, pocz. w. XX, otynkowana z ceglanymi elementami artykulacji i obramieniami okien. Pierwotnie parterowa z dwukondygnacyjnymi pseudoryzalitami, dwoma po bokach elewacji frontowej i jednym w elewacji tylnej, usytuowanym asymetrycznie. W środkowej części od frontu podwyższona o jedną kondygnację. W pseudoryzalitach otwory okienne górnej kondygnacji zamknięte łukiem pełnym o ceglanych obramieniach. Dach głównej części wysoki, z lukarnami pośrodku elewacji tylnej, kryty dachówką, pozostałe dachy niskie, kryte papą, nad nadbudówką i częścią zachodnią pulpity, nad pseudoryzalitami dwuspadowe. **O b o r a**, koniec w. XIX i o w c z a r n i a, 1891 (z datą na elewacji szczytowej). Nietynkowane, dwukondygnacyjne, na rzucie prostokąta. Wewnątrz stropy odcinkowe, wsparte na żeliwnych kolumnach. Elewacje podzielone gzymsami z fryzami konsolowymi. Otwory zamknięte łukiem odcinkowymi. Dachy niskie, dwuspadowe kryte papą

C. PARK. Krajobrazowy, 1. poł. w. XIX. Położony nad jeziorem, obecnie częściowo zdewaloryzowany i zdziczały. Słabo czytelny kocioł widokowy w pd.wsch. części parku oraz dwie aleje, z których jedna prowadząca od drogi wiejskiej na dawną polanę widokową wzdłuż wsch. brzegu jeziora, obsadzona dębami i jesionami.

DAWNA GOSPODA. Pocz. w. XX. Położona na skraju wsi. Murowana, nietynkowana. Na rzucie prostokąta, usytuowana szczytowo do drogi, dobudowana do starszego, szerokofrontowego budynku mieszkalnego, koniec w. XIX. Parterowa o otworach okiennych zamkniętych łukiem odcinkowym, rozmieszczonych w dużych, otynkowanych wnękach o analogicznym zamknięciu, rozdzielonych parami wąskich prostokątnych blend. Otwór wejścia pośrodku elewacji szczytowej w wysokiej, otynkowanej wnęce, zamkniętej łukiem pełnym.

DOM Nr 33. 4. ćw. w. XIX, neorenesansowy. Murowany z cegły, otynkowany z bogatym detalem ceramicznym. Na rzucie prostokąta. Parterowy, podpiwniczony. Elewacja frontowa siedmioosiowa z wejściem pośrodku, podzielona gzymsiem cokołowym i parapetowym.

Otworki okienne z tynkowymi profilowanymi opaskami i dekoracyjnymi nadprożami, zwieńczonymi gzymsami na konsolkach. Gzyms koronujący wsparty na kroksztynach, pod nim bogato zdobiony fryz ornamentalny. Dach niski, dwuspadowy, kryty łupkiem, częściowo eternitem.

OBROMINO

WIEŚ. 1250 nadanie przez księcia Barnima I posiadłości w Obrominie augustiankom z Pyrzyc z przeznaczeniem na utrzymanie kościoła parafialnego w Pyrzycach. 1311 nadanie przez księcia Ottona I pyrzyckim augustiankom 14 łanów w Obrominie na utrzymanie klasztoru. 1337 Obromino wymieniane jako wieś licząca 28 włók ziemi, z których 14 położonych było na terenie Nowej Marchii brandenburskiej, poza granicą wytyczoną 1276. Po Reformacji i kasacie klasztoru, na mocy układu z 1549 cała wieś włączona do księstwa, weszła do domeny pyrzyckiej. Poł. w. XIX w wsi: 14 gospodarstw chłopskich, 5 zagród kmiecych, 4 zagrodników, posiadłości należące do parafii i kościoła, szkoła przykościelna, kuźnia należąca do gminy i karczma.

KOŚCIÓŁ FIL. p.w. Niepokalanego Poczęcia NMP. Pierwotny 120 kościół o metryce średniowiecznej. 1311 wymieniany proboszcz Jan z Obromina, 1312 patronat nad kościołem potwierdzony augustiankom z Pyrzyc. W okresie poreformacyjnym początkowo (1543) fil. parafii ewangelickiej w Mechowiu, od 1583 par. z filią w Mechowiu, pod patronatem panujących. Według wizytacji księżęcej 1590 pastorem był Fabritius Wilke. Wśród elementów wyposażenia kościoła wymieniane wówczas m. i. kielich z pateną (srebrny, połączany), ornat zielony, trzy dzwony na wieży, z których dwa gotyckie, w. XIV (ob. w zbiorach Działu Regionalnego przy Miejskiej Bibliotece Publicznej w Pyrzycach). 1704 kościół określony jako bardzo stary, z nową plebanią. W tym samym roku budowa szkoły przykościelnej. 1721 budowa ob. kościoła z wieżą od zach. (w miejsce starszego, również o konstrukcji ryglowej i drewnianej). 1. ćw. w. XVIII wyposażony w późnobarokowy ołtarz ambonowy. 1812 pożar plebanii, po którym na skutek zaistniałych zniszczeń likwidacja parafii. Odtąd kościół w Obrominie obsługiwany przez pastora-diakona (wikarego) z kościoła p.w. św. Maurycego w Pyrzycach. 1817 budowa nowej więźby dachowej (data zachowana

na wieżbie). 1867 przywrócenie statusu parafii z filią w Mechowie. Przed 1945 kościół wyposażony m. i. w ołtarz ambonowy, krucyfiks z barokową (?) rzeźbą Ukrzyżowanego, dwa barokowe świeczniki ołtarzowe 1685 (zaginione przed 1975). Po 1960 przejęcie kościoła przez katolików, do 1962 przebudowa: rozbiórka ryglowych ścian obwodowych, zastąpionych murowanymi z cegły i otynkowanymi. Wówczas zapewne wymontowanie z ołtarza korpusu ambony (zniszczonej przed 1975) i usunięcie elementów zwieńczenia. 1964 poświęcony jako rz.-kat. Od 1986 par., 1991 fil. parafii p.w. M.B. Bolesnej w Pyrzycach. Usytuowany na nawsiu po pn. stronie głównej drogi wiejskiej, w obrębie cmentarza, otoczonego murem kamiennym, od pd. o licu ceglany rozczłonkowany ślepymi arkadkami. Późnobarokowy, częściowo przebudowany. Orientowany. Ściana zach. w środkowej części ryglowa z nowym ceglany wypełnieniem, nietynkowanym, pozostałe ściany korpusu wybudowane 1962, ceglane, otynkowane. Wieża drewniana, konstrukcji szkieletowej, odeskowana. Jednonawowy o pięciobocznym zamknięciu od wsch. z niewielką kruchtą od pd. Wnętrze korpusu nakryte otynkowanym stropem. Od zach. empora muzyczna z balustradą, wsparta na dwóch słupach, dźwigających konstrukcję wieży, nadbudowanej nad częścią zach. Zewnątrz otwory okienne zamknięte prosto. Dach dwuspadowy kryty blachą imitującą dachówkę. Wieża z hełmem o ośmiobocznej latarni z otworami zamkniętymi łukiem nadwieszonym. Hełm kryty blachą i zwieńczony kulą

281 z chorągiewką, na której datą 1721. — Ołtarz dawniej ambonowy, późnobarokowy, 1. ćw. w. XVIII (przemalowany). Po 1945 usunięcie i zniszczenie elementów zwieńczenia oraz demontaż korpusu ambony, eksponowanej oddzielnie, zniszczonego przed 1975. Architektoniczny, jednoosiowy po bokach z parą kolumn o spiralnych trzonach, ujęty uszakami zdobionymi ażurowym ornamentem okuciowym i roślinnym, z baldachimem, zwieńczonym kartuszanami i glorią. Chrzcielnica, neogotycka, poł. w. XIX, ze sztucznego kamienia, ośmioboczna, typu kielichowego, o masywnym trzonie zdobionym wysmukłymi płycinami zamkniętymi łukiem trójlistnym ostrym oraz czaszy z płycinami w formie czterolistnych rozet. Krzyż ołtarzowy, neogotycki, 2. poł. w. XIX, drewniany z metalową figurą Chrystusa. Para barokowych świeczników ołtarzowych, 1652,

460

z inskrypcją i datą, mosiężne, okrągłe, jednopłomieniowe, o profilowanych stopach, trzonach z trzema wydatnymi talerzykami i profitykach z dużym bolcem.

DOMY. — Nr 3. Ok. 1910. Ustawiony kalenicowo. Murowany z cegły, otynkowany na kamiennym cokole. Na rzucie prostokąta z ośmiobocznymi narożnymi wieżami od frontu. Dwu- i półtraktowy. Parterowy, częściowo podpiwniczony, z poddaszem. Fasada symetryczna z dwuosiową wystawką zwieńczoną trójkątnym szczytem. Dach wysoki mansardowy z lukarnami. Wieże zwieńczone ostrosłupowymi hełmami. Dach i wieże kryte dachówką. — Nr 10. (dawna pastorkówka). 3. ćw. w. XIX. Zbudowany po reaktywowaniu parafii w Nowielinie. Wzmiankowany wraz ze stodołą, l. 60. w. XIX. Pierwotnie elewacje boniowane, dach kryty łupkiem. Do 1945 wydzierżawiony przez pastora, który zamieszkał w Mechowie. Po 1945 własność prywatna. Usytuowany szczytowo. Murowany z cegły, otynkowany, na kamiennym cokole, obecnie otynkowanym. Na rzucie prostokąta z wydzielonym przedsionkiem przed elewacją frontową Dwu- i półtraktowy. Parterowy z wysokim podpiwniczeniem. Elewacje z wydzielonym wysokim cokołem i gzymsem parapetowym. Otwory okienne zamknięte półkoliście. Elewacja frontowa z pozostałościami boniowania, symetryczna z przedsionkiem i trzema wysmukłymi otworami w szczycie. Przedśionek otwarty na zewnątrz półkolistą arkadą, zwieńczony trójkątnym szczytem z metalowym krzyżem. Dach dwuspadowy kryty eternitem falistym. — Nr 29. Pocz. w. XIX, przebudowany pocz. w. XX. Pierwotnie parterowy, z wysokim dwuspadowym dachem. Ok. 1910 nadbudowany o jedną kondygnację, z zachowaniem: dwóch ścian zewnętrznych parteru (w tym frontowej), układu wewnątrz parteru z częścią ścian działowych oraz dolnej partii więźby dachowej. Wąskofrontowy. Ryglowy w starszych ścianach parteru, z wtórnie otynkowanym wypełnieniem strychułowym, w ścianach poddasza ceglany, nietynkowany. Tylna ściana murowana z cegły. Na rzucie prostokąta, dwu- i półtraktowy, z sienią w kształcie litery „L” oraz tylną częścią o funkcji gospodarczej. Dwukondygnacyjny, o symetrycznej elewacji frontowej. Okna w drewnianych profilowanych opaskach z okiennicami. Pod wysuniętym okapem szczytu frontowego ażurowa dekoracja sycerska. Dach niski dwuspadowy, kryty blachą.

OBRYTA

WIEŚ. 1202 potwierdzona jako jedna z posiadłości klasztoru cystersów w Kołbaczu. W średniowieczu oprócz włości klasztornych istniał majątek sołtysów lennych, podzielony w późniejszych czasach pomiędzy 15 gospodarstw chłopskich. Od czasów Reformacji w obrębie domeny w Kołbaczu, od 1812 w domenie pyrzyckiej. Poł. w. XIX we wsi wzmiankowane: 22 gospodarstwa chłopskie i 5 zagród kmiecych, grunty należące do kościoła i parafii, szkoła przykościelna, kuźnia, młyn i karczma.

- 73 KOŚCIÓŁ FIL. p.w. M.B. Łaskawej. Zbudowany koniec w. XV lub pocz. w. XVI. L. 30. w. XVI przejęty przez protestantów. Przed Reformacją pod patronatem klasztoru cystersów w Kołbaczu, w okresie protestanckim pod patronatem panujących. Do 1945 filia ewangelickiej parafii w Wierzbnie, uposażona w znaczny kapitał i grunty. W. XVII lub pocz. w. XVIII budowa empory zach., polichromowanej ze scenami o tematyce chrystologicznej (Boże Narodzenie, Ukrzyżowanie, Zmartwychwstanie, i Wniebowstąpienie) oraz z dekoracją ornamentalną o motywach kwiatowych. L. 30. w. XVIII z inicjatywy pastora Christiana Wilhelma Zierolda gruntownie przebudowany (nowy hełm wieży, zwieńczonej latarnią z prześwitami, podwyższenie murów korpusu, zmiana kształtu otworów na zamknięte łukiem odcinkowym, założenie nowego stropu z fasetą) oraz bogato wyposażony, m. i. w ołtarz ambonowy, figurę anioła chrzcielnego i stalle. Nadto strop z fasetą ozdobiono polichromiami (podobnymi do dekoracji stropu w Wierzbnie), prawdopodobnie wyk. malarz *Johann Christoph Thiessen*. Dekoracja złożona pierwotnie z trzech dużych plafonów z przedstawieniami Oka Opatrzności (w środku), Ukrzyżowania ze Studnią Życia (od wsch.) i Zmartwychwstania (od zach.) oraz ośmiu małych scen w fasacie ze Starego i Nowego Testamentu. Z tego czasu również polichromia stropu kruchty od pd. z przedstawieniem Chrystusa Pantokratora (zachowana do czasów ostatniej odbudowy kościoła). 1828 wyposażony w zespół ław, bogato polichromowanych. 1844-1845 przebudowany (pierwotnie data 1844 na chorągiewce wieńczącej szczyt wsch.), proj. konstruktor budowlany *Carl Ludwig August Lentze* ze Stargardu, wykonawstwo mistrz murarski *Bosold* z Pyrzyc. Wówczas przedłużenie korpusu nawowego w kierunku wsch. (o 15 stóp), powiększenie empory zach. (z wykorzystaniem starych elementów, m. i. przedpiersia), powięk-

szczenie okien ścian bocznych nawy (ze zmianą formy zamknięcia na łuk pełny), remont i wykonanie nowych tynków elewacji. W tym też czasie wykonanie malowideł stropu nad dobudowaną częścią wsch. (plafon z przedstawieniem alegorii Wiary, Nadziei i Miłości), nowa ceramiczna posadzka, przerobienie ław i budowa nowych organów, wyk. organmistrz *Friedrich Wilhelm Kaltschmidt* ze Szczecina, z okazałym neogotyckim projektem, poświęconych 1845. 1851 remont wieży, proj. konduktor budowlany *Carl Ludwig August Lentze*, wykonawstwo cieśla *Grützmacher* z Pyrzyc. 1863 otynkowanie wieży, 1865 wykonanie metalowej galerii (barier?) wieńczącej wieżę, 1874 budowa nowych schodów w wieży, 1877 nowe konstrukcje do zawieszenia trzech dzwonów. 1879 nowe łupkowe pokrycie hełmu wieży oraz przetopienie dwóch mniejszych dzwonów, wyk. firma *Carl Voss & Sohn* ze Szczecina, 1883 największego, wyk. firma *Johann Gottfried Große* z Drezna. 1945 zniszczenie kościoła (pozostały mury obwodowe wieży, nawy i kruchty oraz malowidło Chrystus Pantokrator na stropie kruchty). Od 1992 przejęty przez parafię rz.-kat. w Starym Przylepie. 1994-1999 odbudowany, proj. inż. *Zbigniew Urbańczyk*. 2001 poświęcony. Usytuowany w centrum wsi po pn.-zach. stronie głównej drogi wiejskiej. Położony w obrębie cmentarza grzebalnego, otoczonego ceglany murem. Późnogotycki z korpusem przebudowanym 1845 w formach „stylu arkadowego”. Orientowany. Murowany, otynkowany. Korpus z kamienia polnego z dodatkiem cegły gotyckiej (większa część ścian bocznych) i nowożytniej (wsch. ściana korpusu z przyległymi częściami ścian bocznych, obramienia otworów i nadmurowania ścian bocznych). Wieża z cegły gotyckiej, wtórnie otynkowana. Salowy z kwadratową wieżą od zach., nieznacznie węższą od korpusu, kruchtą od pd. i zakrystią od pn. Wnętrze nakryte stropem belkowym. W ścianie zach. otwór wejścia z nawy do wieży zamknięty półkoliście. Otwory wejścia z nawy do kruchty i do zakrystii zamknięte łukiem odcinkowym. Zewnątrz wieża z wyodrębnionym wysokim cokołem, od zach. z neogotyckim portalem, zamkniętym łukiem półkolistym o dwuuskokowych ostrołukowych ościeżach, w występie muru zwieńczonym gzymsem. Elewacje wieży powyżej ścian obwodowych korpusu rozczłonkowane wysokimi ostrołukowymi blendami (dwoma od zach. i trzema od pn. i pd.) oraz rozmieszczonymi pomiędzy ich łukami małymi blendami okrągłymi. Pola ostrołukowych blend przeprute otworami szczelinowymi. Otwór wejścia do kruchty zamknięty łukiem koszowym, do zakrystii odcinkowym. Otwory okienne:

korpusu nawowego zamknięte łukiem półkolistym, kruchty i zakrystii odcinkowym. W zach. części elewacji bocznych nisko usytuowane małe okulusy. Elewacje boczne korpusu zwieńczone profilowanym gzymsem. Dach wieży namiotowy, dachy korpusu, kruchty i zakrystii dwuspadowe; wszystkie kryte dachówką. — Płyta nagrobna, 1609, z nieczytelną inskrypcją, pęknięta.

OKUNICA

WIEŚ. Powstała na obszarze dawnych bagien nad rzeką Płonią, należących do wsi Ryszewo, osuszonych 1770 w wyniku obniżenia poziomu jeziora Miedwie. Założona 1776 zgodnie z dekretem króla Fryderyka II z 1771, na cześć tego władcy nazwana Friedrichsthal. Pierwotnie przeznaczona dla 23 kolonistów. W pierwszym okresie znana z uprawy chmielu i eksploatacji torfu, po poł. w. XIX z uprawy buraków cukrowych. 1896-1897 budowa cukrowni przez firmę z Halle. L. 30. w. XX modernizacja zakładu, przystosowanie do przetwórstwa melasy i ziemniaków oraz produkcji piwa i spirytusu. W okresie II wojny światowej zakład przystosowany do produkcji zbrojeniowej, 1945 zniszczony, po wojnie demontaż i wywiezienie urządzeń przez Armię Czerwoną oraz częściowa rozbiórka ruin.

- 126 KOŚCIÓŁ FIL. p.w. św. Bartłomieja Apostoła. Wzniesiony 1914-1916 jako fil. parafii ewangelickiej w Ryszewie. Powstał z inicjatywy pastora Gotfrieda Vettina i mieszkańców wsi oraz dzięki wsparciu finansowemu cukrowni w Okunicy. 1912 powołanie do życia filialnej gminy ewangelickiej w Okunicy, 1914 rozpoczęcie budowy kościoła, 1915 wmurowanie kamienia węgielnego, 1916 poświęcenie. 1945 (wg innych źródeł 1948) poświęcony jako rz.-kat. p.w. św. Antoniego. W późniejszym okresie opuszczony. 1955 bez dachu i okien, z uszkodzona wieżą. W następnych latach odbudowany i poświęcony pod obecnym wezwaniem. 1975 powiększenie zakrystii i budowa ogrodzenia. Położony w centrum wsi po pd.-wsch. stronie drogi wiejskiej, w obrębie działki przykościelnej, otoczonej metalowym ogrodzeniem (od strony drogi z kamiennymi słupami). Orientowany. Wczesnomodernistyczny. Murowany z cegły, otynkowany, na wysokim cokole z ciosów kamiennych, sięgającym wysokości parapetów okiennych. Jednonawowy z węższym od korpusu, prosto zamkniętym krótkim prezbiterium, narożną kwadratową w rzucie wieżą od pd-zach., zewnętrzną kruchtą od

zach. i zakrystią w narożniku pn-wsch. Wnętrze nawy nakryte drewnianym, otynkowanym pseudosklepieniem kolebkowym z lunetami. Prezbiterium, niższe od nawy, od której oddzielone półkolistą tęczą, nakryte drewnianą, otynkowaną kolebką. W ścianie wsch. prezbiterium trzy wysmukłe, zamknięte półkoliście otwory okienne we wspólnej wnęce, zamkniętej łukiem pełnym. W oknach prezbiterium witraże ornamentalne z czasów budowy kościoła. W zwieńczeniu środkowego witraża tondo z wizerunkiem Chrystusa w popiersiu. Okna nawy duże, zamknięte łukiem pełnym z witrażowym przeszkleniem, 1987, sygn. [*Maria*] *Powalisz-Bardońska* z Poznania. Od zach. drewniana empora muzyczna z płycinowym parapetem, wsparta na dwóch słupach. Elewacja zach. z zewnętrzzną kruchłą na osi korpusu nawowego i wieżą od pd. Portal kruchty o rozglifionych ościeżach i półkolistym zamknięciu, wchodzącym w pole szczytu. Po bokach portalu zdwojone lizeny, zwieńczone odcinkami wydatnego gzymsu z daszkami pulpityowymi. Szczyt kruchty wysoki z trójkątną blendą. Elewacja zach. korpusu zwieńczona stromym trójkątnym szczytem z krzyżową blendą. Wieża, dominująca nad korpusem nawowym, usytuowana asymetrycznie z wejściem od pd. w półkoliście zamkniętej wnęce. Trzon wieży z narożnymi lizenami, przeparty prosto zamkniętymi wąskimi otworami okiennymi. W partii przyziemia zach. elewacji wieży trzy okna, wyżej para okien w płytkiej wnęce zamkniętej łukiem pełnym. W górnej partii wieży z każdej strony duży okrągły otwór na tarczy zegarowe, wyżej gzyms wieńczący z daszkiem pulpityowym, ponad którym trzy otwory dzwonne. Okna elewacji bocznych korpusu duże, zamknięte łukiem pełnym, w prostokątnych wnękach. Okna zakrystii niewielkie zamknięte prosto, podobnie jak dwa otwory pd. ściany prezbiterium, w półkoliście zamkniętej wnęce. Pośrodku wsch. elewacji prezbiterium w półkoliście zamkniętej wnęce trzy wysmukłe okna, pod którymi prostokątne blendy. Po bokach łuku wnęki odcinki wydatnego gzymsu z daszkami pulpityowymi, oddzielające pole szczytu z blendą krzyżową w zwieńczeniu. Korpus nawowy, prezbiterium i kruchta nakryte osobnymi dachami dwuspadowymi; zakrystia dachem trójspadowym. Wszystkie kryte dachówką. Wieża z ostrosłupowym hełmem, krytym łupkiem; zwieńczona metalową kulą i stylizowanym krzyżem. — Dwa dzwony żelazne, 1915 z napisami. Krzesło, pocz. w. XX, zdobione ornamentem snycerskim, z ratanowym siedziskiem.

PŁOŃSKO

WIEŚ. W średniowieczu, już ok. 1400 lenno rodu von Brederlow z Gardźca. W tym też czasie wzmiankowane posiadłości Schöningów (ok. 1380 sołectwo), Steiwehrów i rodziny Runge (w. XV-XVII). Ostatnimi właścicielami z rodu von Brederlow byli: pułkownik Joachim Ludolf i od 1740 jego syn Franz Henning. Ten ostatni 1749 sprzedał dobra (wraz z sąsiednimi majątkami Gardziec i Rosiny) Hansowi von Greifenberg, który nabył również część Płońska, należąca dotąd do rodu von Schöning i tym samym połączył cały majątek. 1754 dobra zakupione przez radcę rejencji, późniejszego prezydenta rejencji, Gustava Heinricha von Enckevort; po jego śmierci 1808 własność jednego z synów, następnie sprzedane radcy komisji Jentschowi. Od 1835 w rękach wdowy Jentsch, z domu von Enckevort, 1858 sprzedane jej synowi, Wilhelmowi Augustowi Hermanowi Jentschowi. W późniejszych latach w rękach rodziny Ramm: Gustava (wzm. 1884 i 1892) i Ottona (1905). 1914 właścicielem podporucznik rezerwy Walter Schmidt, a od końca l. 20. w. XX do czasów II wojny światowej Franz Just von Wedemeyer.

60-61 KOŚCIÓŁ (W RUINIE). Korpus nawowy wzniesiony koniec w. XV, wieża dobudowana l. poł. w. XVI. Ok. 1534 ewangelicki, par. 1697 wieża i dach korpusu wymagały remontu, 1708 kościół w bardzo złym stanie, groził zawaleniem. W czasach nowożytnych: zmiana formy okien, budowa empory kolatorskiej przy ścianie pn. z wejściem od zewnątrz. Przed 1945 wyposażony m. i. w gotycki dzwon, w. XIV. Po II wojnie światowej nieużytkowany, popadł w ruinę (bez konstrukcji stropu i dachu). 1991 przekazany par. rz.-kat. w Rosinach. Późnogotycki. Usytuowany w centrum wsi u zbiegu dróg, w obrębie dawnego cmentarza otoczonego kamiennym murem. Orientowany. Murowany z kamienia łupanego oraz cegły gotyckiej. W ścianach nawy kamienie ułożone w nieregularnych warstwach (w narożnikach ociosane), łączone dużą ilością zaprawy z okrzeskami kamiennymi i okruchami cegły. Portal pd. i lico szczytu wsch. z cegły gotyckiej. Obramienia otworów okiennych i wejścia w ścianie pn. oraz gzyms wieńczący ściany boczne z cegły nowożytnej. Wieża w dolnej partii ścian bocznych z przewagą kamienia, w pozostałych częściach z przewagą cegły gotyckiej, z której wymurowane naroża, obramienia otworów, blanki i hełm. Salowy na rzucie prostokąta ze

szkarpą w narożniku pn.-wsch. i węższą od korpusu nawowego prostokątną wieżą od zach., ustawioną wzdłuż osi. Zachowane mury obwodowe korpusu (bez stropu i dachu) oraz wieża. Wewnątrz nawy barokowe otwory okienne, zamknięte łukami odcinkowymi. W ścianie pd. przy narożniku wsch. zamurowane pierwotne okno gotyckie o uskokowych ościeżach, zamknięte łukiem pełnym. Otwory wejścia od pd. i zach. o półkolistym zamknięciu we wnękach, zamkniętych łukami odcinkowymi. W ścianie pn. wysoki otwór dawnego wejścia na emporę kolatorską, zamknięty łukiem odcinkowym. W ścianie wsch. przy narożniku pn. prostokątna wnęka dawnego sacramentarium z kamiennym nadprożem, we wnęcie o półkolistym zamknięciu. W górnej części wnęki pozostałości tynku ze śladami dekoracji malarskiej w kolorze czerwonym. Wewnątrz wieży od zach. ostrołukowy otwór wejścia głównego we wnęcie zamkniętej łukiem odcinkowym, od wsch. portal prowadzący do nawy o trójuskokowych ościeżach, zamknięty łukiem pełnym. Zewnątrz wieża od zach. z wysokim ostrołukowym portalem o pięcioskokowych ościeżach z niewielkim otworem wejścia o analogicznym kształcie. Elewacje wieży z trzech stron rozczłonkowane smukłymi ostrołukowymi blendami i przeprute w górnej części biforyjnymi otworami dzwonnymi, w szerszych blendach o dwuskokowych krawędziach. Od zach. ponad portalem pięć blend o asymetrycznym układzie, z których jedna niższa; od pn. i pd. elewacje wieży symetryczne z czterema podłużnymi blendami, z których dwie środkowe niższe; w górnych narożnikach para blend okrągłych. W zwieńczeniu ścian wieży fryz wnękowy, ponad którym pozostałości narożnych wieżyczek w formie pinakli. Pomiędzy nimi fragmentarycznie zachowane blanki, otaczające ośmioboczny w rzucie taras. Korpus nawy z potężną szkarpą w narożniku pn.-wsch. W elewacji zach. po bokach wieży narożne sterczyny szczytu (z których pozostałe widoczne od strony wnętrza nawy). W elewacjach bocznych wtórne, prostokątne otwory okienne. We wsch. części ściany pd. zamurowane pierwotne okno o półkolistym zamknięciu. Portal boczny od pd. ostrołukowy o dwuskokowych ościeżach z otworem zamkniętym półkoliście. W elewacji pn. otwór wejścia na emporę kolatorską, zamknięty łukiem odcinkowym z prostym nadprożem. W ścianie wsch. dwa prostokątne okna w miejscu częściowo zamurowanych dużych otworów o półkolistym zamknięciu, wchodzącym w pole szczytu. Pomiędzy oknami mała półkoliście zamknięta blenda. Szczyt wsch. oddzielony

od ściany płaskim ceglany gzymsem, wyłamanym nad łukami pierwotnych okien, pomiędzy którymi mała prostokątna blenda. Podzielony sześcioma ostrołukowymi blendami, nad którymi dwie małe blendy, okrągła i zamknięta łukiem pełnym. W zwieńczeniu szczytu siedem sterczynek. Nad wieżą wysoki ostrosłupowy hełm o ośmiobocznej podstawie, zwieńczony metalową kulą i fragmentarycznie zachowanym wiatrowskazem.

ZESPÓŁ PODWORSKI. Położony na pn. skraju wsi, po zach. stronie drogi wiejskiej. Złożony z dworu, budynków folwarcznych, skupionych w obrębie prostokątnego dziedzińca, parku na pn. od dworu oraz zabudowań mieszkalnych dla służby, usytuowanych po obu stronach drogi wiejskiej.

- 151 A. DWÓR.** Wzniesiony ok. poł. w. XIX, dla rodziny Jentsch. Po 1945 siedziba PGR, od l. 90. w. XX własność prywatna. Położony w pn. ścianie dziedzińca gospodarczego. Elewacją frontową zwrócony na pd. Późnoklasykistyczny. Murowany z cegły, otynkowany. Na rzucie prostokąta z niewielką przybudówką od wsch. (współczesną). Dwu-, częściowo dwu- i pół traktowy, z sienią i salonem na osi tylnego traktu. Parterowy z facjatką. Obie dłuższe elewacje z pseudoryzalitami pośrodku i facjatkami o trójkątnych szczytach, zwieńczone wydatnym gzymsem z kroksztynami. Fasada dziewięciosiowa, symetryczna z głównym wejściem, poprzedzonym gankiem ze schodami. Elewacja tylna ośmioosiowa, asymetryczna z niewielkim tarasem ogrodowym pośrodku. Otwory okienne w kształcie wydłużonego prostokąta. W facjatkach pary okien, ujęte wspólnym obramieniem: gzymsem parapetowym, opaskami i nadprożem. Elewacje boczne ujęte narożnymi lizenami. W każdym ze szczytów okna zamknięte prosto, nad którymi otwór półkolisty. Dach naczółkowy z oknami powiekowymi, kryty dachówką.

- B. ZABUDOWANIA FOLWARCZNE.** Złożone m. i. ze stajni i czterech obór, w. XIX/XX (obecnie przebudowanych) oraz spichlerza 1922, dobudowanego do starszego budynku z w. XIX/XX (?). Budynki inwentarskie murowane z czerwonej cegły, częściowo z kamienia łupanego, nakryte dwuspadowymi dachami. **Spichlerz**, o ścianach szczytowych zwróconych na pn. i pd. Murowany z cegły, częściowo otynkowany. Elementy podziałów elewacji (lizeny, dolne i górne partie elewacji, parapety i nadproża okien) oblicowane czerwoną cegłą. Na rzucie prostokąta, z przyległym do jednej z dłuższych ścian niewielkim, prostokątnym w rzucie budynkiem.

Trzykondygnacyjny. Wnętrze każdej z kondygnacji podzielone dwoma rzędami drewnianych słupów. Elewacje artykułowane lizenami i dużymi otynkowanymi płycinami, z rzędami małych kroksztynów w zwieńczeniu. W polach płycin otwory okienne zbliżone kształtem do kwadratu, zamknięte łukiem odcinkowym. Elewacje szczytowe sześćoosiowe, symetryczne z dużymi bramami przejazdu pośrodku (przekształconymi) i oknami w polach płycin, zestawionymi parami. W zwieńczeniu elewacji pd. data.

C. ZABUDOWANIA MIESZKALNE DLA SŁUŻBY. Położone na pd. od folwarku po obu stronach drogi. Dwa budynki mieszkalne, usytuowane kalenicowo. Wzniesione 1912 i 1914. Murowane, otynkowane z ceglany cokołem i detalem. Na rzucie wydłużonego prostokąta. Jednokondygnacyjne z poddaszem wydzielonym ceglany gzymsem. Otwory okienne poddaszy z ceglany opaskami, zamknięte łukiem odcinkowym. Na frontowych elewacjach budynków daty. Dachy niskie dwuspadowe kryte papą. Przy domach budynki gospodarcze, na jednym z nich data 1928. Ceglany, nietynkowane, dwukondygnacyjne, o niskich dwuspadowych dachach krytych papą.

D. PARK. Położony na pn. od dworu. Pierwotnie w części pn. krajobrazowy, 1. poł. w. XIX, w części pd. naturalistyczny, 2. poł. w. XIX. Przed elewacją dworu polana widokowa, dalej na osi założenia pozostałości alei grabowej, w głębi parku modrzewiowej. Obecnie zdziczały.

DOMY. — Nr 5. Pocz. w. XIX, przekształcony 2. poł. w. XIX, częściowo zdemolowany, l. 90. w. XX. Ustawiony szczytowo. Murowany z cegły, otynkowany. Wąskofrontowy, dwu- i półtraktowy z budynkiem gospodarczym od tyłu. Parterowy z mieszkalnym poddaszem. Elewacja frontowa pierwotnie pięćoosiowa, z wejściem pośrodku, podzielona gzymsem parapetowym. Okna zamknięte łukiem odcinkowym, ujęte profilowanymi opaskami. Dach wysoki, mansardowy z lukarnami i oknem powiekowym w połaci od frontu, kryty dachówką. — Nr 7. (dawna gospoda). 1907. Eklektyczny. Ze skrzydłem tylnym mieszczącym pierwotnie salę zabaw. Kalenicowy. Murowany z cegły, nietynkowany z wykonanym w tynku detalem (gzymсы, opaski okienne, naczółki). Na rzucie prostokąta z boczną dobudówką i skrzydłem od strony podwórza. Dwutraktowy. Jednokondygnacyjny z wystawką. Elewacja frontowa siedmioosiowa, symetryczna z trójosiowym pseudoryzalitem przechodzą-

cym w facjatkę. W zwieńczeniu facjatki trójkątny szczyt, w którym okrągła blenda z datą. Fasada z niskim profilowanym cokołem, podzielona gzymsami parapetowymi i kordonowym, oddzielającym w partiach bocznych otynkowaną kondygnację strychu ze ślepymi otworami. Otwory prostokątne z profilowanymi opaskami. Pośrodku elewacji wejście z półkolistym naczółkiem, po którego bokach okna z trójkątnymi naczółkami. W bocznych partiach elewacji okna o nadprożach zwieńczonych gzymsami. Dach dwuspadowy kryty dachówką. Dobudówka parterowa o dwuosiowej elewacji, zwieńczonej attyką ze ślepą balustradą, nakryta płaskim dachem. Skrzydło tylne połączone z domem i przybudówką, jednokondygnacyjne o elewacji od strony podwórza z dużymi półkoliście zamkniętymi oknami. Dach niski dwuspadowy, kryty eternitem. — Nr 28 i 29, koniec w. XIX. Ryglowe, ustawione kalenicowo. Jednokondygnacyjne, z wejściem poprzedzonym gankiem. Dwutraktowe z sienią na osi. Dachy dwuspadowe kryte dachówką.

PRZELEWICE

WIEŚ. Założona prawdopodobnie w. XIII. 1437 wzmiankowany Liborius von Schack z Przelewic (1473 okreśłany imieniem Burdis, lub Burgis), 1499, 1504 i 1506 Asmus von Schack na Przelewicach i Kłodzinie. 1514, po śmierci Asmusa, prawa do majątku liczącego 54 włóki ziemi potwierdzone przez księcia Bogusława X patentem na lenno, wydanym Asmusowi II von Schack i jego małoletnim braciom: Hansowi, Kerstenowi, Jürgenowi i Jochenowi. 1557 książę Barnim IX (znany też jako Barnim XI) w patencie na lenno wydanym rodzinie von Schack, nadaje jej prawo do czerpania zysków z przelewickiego młyna, kuźni i karczmy. 1551 i 1567 dobra przelewickie podzielone na cztery części (Przelewice *A-D*). W testamencie Sigmunda von Schack 1589 po raz pierwszy wzmiankowany dwór. 1598 wielki pożar zespołu dworskiego i wsi, odbudowanych w następnych latach. W opisie strat spowodowanych pożarem wzmiankowany Joachim i Christoph von Schack. 1603 wymieniana rodzina Runge, do której należała niewielka część Przelewic, zastawiona u Sigmunda von Schack. 1618 w wycenie posiadłości dokonanej przez księcia Filipa II, wzmiankowana nowa siedziba rycerska, należąca do Joachima i Christopha von Schack. Majątek rozdrobiony na skutek podziałów spadkowych, 1. poł. w. XVIII scalony przez

porucznika Ottona Bogislava von Schack. 1799 dobra przelewicckie sprzedane przez rotmistrza Ottona Friedricha Ludwiga von Schack i jego siostrę, wdowę Juliane Louise hrabinę von Czettritz tajnemu nadradcy finansowemu Augustowi Heinrichowi Borgstede z Berlina, wykształconemu na Uniwersytecie w Halle (w następnych latach: nobilitowanemu 1803 i mianowanemu przez króla Generalnym Komisarzem Cywilnym na Pomorzu 1807). Nowy właściciel, znawca prawa, rolnictwa i ekonomii, w swoim majątku wprowadził reformy społeczne i gospodarcze: zniesienie osobistego poddaństwa chłopów na rzecz systemu pracy najemnej, zniesienie trójpółowki i podniesienie wydajności upraw, założenie pierwszej na Pomorzu hodowli owiec merynosów 1802, rozwój hodowli krów i produkcji mleka. 1800 majątek przekształcony w allodium. 1802 założenie parku krajobrazowego. 1805-1806 ? budowa obecnie istniejącego pałacu. 1821 majątek zakupiony przez księcia Augusta Pruskiego, bratanka króla Fryderyka II, na siedzibę metresy księcia Marii Augusty Arend, córki żydowskiego kupca z Berlina, nobilitowanej 1825 pod nazwiskiem von Prillwitz. W tym czasie majątek przeznaczony na wiano dla jej córki Malvine. Po śmierci Marii Augusty von Prillwitz (zm. 1834 lub wg innych źródeł 1836, pochowanej w Przelewicach w specjalnie wybudowanym mauzoleum), dobra przelewicckie w rękach księcia Augusta. Następnie, na podstawie testamentu księcia 1843, w posiadaniu najstarszego syna Ferdynanda Ludwiga Augusta von Prillwitz, a po jego śmierci 1849 objęte przez czwórkę pozostałych dzieci Marii Augusty i księcia Augusta. 1854 jako właściciel wymieniany Ernst von Prillwitz, drugi spośród rodzeństwa. Po jego przedwczesnej śmierci, co najmniej od 1858 majątek w posiadaniu pozostałych spadkobierców. 1876 sprzedany berlińskiemu przemysłowcowi Casparowi Lachmannowi, w następnych latach modernizowany i rozbudowywany. W posiadaniu rodziny Lachmann do 1922, następnie przejęty na krótko pod zarząd Niemieckiego Towarzystwa Osiedleńczego. 1922 (1923?) - 1945 własność Conrada von Borsiga, członka Niemieckiego Towarzystwa Dendrologicznego, przemysłowca z Berlina, 1945 rozstrzelanego przez żołnierzy radzieckich w przelewickim parku. 1931 budowa stacji kolejowej (na linii doprowadzonej 1898), 1933-1938 przekształcenie parku w arboretum. Po 1945 powstanie PGR, systematyczna dewastacja zespołu, 1996 przejęcie zespołu przez gminę, 2004-2006 odbudowa pałacu z przeznaczeniem na siedzibę Botanicznego Centrum Badawczo-Wdrożeniowego.

- 50 KOŚCIÓŁ PAR. p.w. M.B. Królowej Polski. Wzniesiony koniec w. XIII. Od czasów Reformacji ewangelicki, fil. parafii w Kłodzinie, pod patronatem właścicieli majątku. Prawdopodobnie 2. poł. w. XV wewnątrz ozdobione gotyckimi polichromiami ściennymi, m. i. na ścianie pn. Pieta (widoczna jeszcze l. 30. w. XX). Koniec w. XV lub pocz. w. XVI wyposażony w późnogotycki ołtarz (z figurami zachowanymi do pocz. w. XX). Przymuszczałnie l. ćw. w. XVII przebudowany: zmiana formy okien na zamknięte łukiem koszowym. Z tego czasu nowe późnorenesansowe wyposażenie: empora zach. i kolatorska, usytuowana po stronie pd. oraz stalle. l. ćw. w. XVIII nowa konstrukcja wieży dachowej, powiązanej z częściowo nadbudowaną drewnianą wieżą. Z tego czasu późnobarokowe wyposażenie: ołtarz ambonowy oraz anioł chrzcielny. Na korpusie ambony w późniejszym czasie eksponowany kobierzec koronacyjny cesarza Leopolda II z 1790, będący darem rodu von Schack. Remont wieży: ok. 1770 i 1801. l. poł. w. XIX przekształcenie otworu wejścia od pn. 1899 nowa polichromia ołtarza, 1911 poddane renowacji. 1937 wykonanie polichromii sufitu, zmiana kolorystyki parapetów stall i kolejna zmiana kolorystyki ołtarza. Od 1945 rz.-kat. W okresie powojennym zniszczenie części wyposażenia wnętrza i dewaloryzacja zachowanych elementów: usunięcie empory pd. i stall z pozostawieniem parapetów, demontaż z ołtarza korpusu ambony i usunięcie rzeźb z bocznych części zwieńczenia, czasowy demontaż parapetu empory zach. Od 1986 par. 1990 dobudowa zakrystii od pd. 2006 remont hełmu wieży. 2008-2009 konserwacja ołtarza. Położony w centrum wsi po zach. stronie głównej drogi wiejskiej, w pd.-wsch. części nawsia, w obrębie cmentarza otoczonego kamiennym murem, naprzeciw zespołu rezydencjonalnego. Orientowany. Wczesnogotycki, przekształcony w okresie baroku, z późnobarokową wieżą. Ściany obwodowe korpusu murowane z kostki granitowej, układanej w regularnych warstwach, łączonych zaprawą wapienną z nielicznymi okrzeskami kamiennymi. Boczne ściany korpusu nadmurowane cegłą. Szczyt wsch. z kamienia polnego z niewielką ilością cegły gotyckiej. Boczne partie szczytu zach. ryglowe z wypełnieniem ceglany. Wieża drewniana o konstrukcji szkieletowej, odeskowana, na kamiennej podmurówce. Salowy z dobudowaną od zach. prostokątną wieżą, znacznie węższą od korpusu i nową zakrystią od pd. Wnętrze nakryte drewnianym stropem belkowym z otynkowaną podsufitką, na której dwubarwne

malowidło, 1936, wyk. *Gustav Hoffmann* ze Zdrojów, w formie plafonu od wsch. i zach. zamkniętego łukiem wklęsło-wypukłym o ściętym wierzchołku. W plafonie kartusz o bokach zamkniętych łukiem w osli grzbiet, z motywem krzyża greckiego, z napisem KYRIE ELEISON oraz ornament z wici akantu i drobnych kwiatów. Otwory wejścia: w ścianie pn. zamknięty prosto o ościeżach zamkniętych łukiem odcinkowym, w ścianie pd. gotycki, ostrołukowy we wnęce zamkniętej łukiem odcinkowym, od zach. ob. niedostępny. Empora zach., 1. ćw. w. XVII, drewniana, wsparta na czterech słupach o parapiecie z ozdobnymi płycinami, po 1945 parapet czasowo zdemonstrowany, przepołowiony i używany jako przegroda ołtarzowa, koniec l. 60. w. XX ponownie zamontowany z odwrotnym usytuowaniem obu części. Zewnątrz drewniana wieża, 1. ćw. w. XVIII, z wejściem od zach. częściowo nadbudowana, konstrukcyjnie powiązana z więźbą dachową. Elewacja zach. korpusu z bocznymi partiami ryglowego szczytu. Portale: od zach. (ob. wewnątrz wieży) i pd. (ob. wewnątrz dobudówki z zakrystią) wczesnogotyckie, ostrołukowe o uskokowych ościeżach z kostki granitowej. Od pn. obecne główne wejście do kościoła, klasycystyczne, 1. poł. w. XIX, o otworze zamkniętym prosto z nadprożem, zwieńczonym otynkowanym profilowanym gzymsem. Okna barokowe, 1. ćw. w. XVII, zamknięte łukiem koszowym, nad którymi widoczne relikty pierwotnych ostrołukowych otworów. W elewacji wsch. trzy okna ujęte parą ostrołukowych blend wchodzących w pole szczytu, w którym trzy kolejne blendy o analogicznym kształcie. Dach korpusu wysoki dwuspadowy, kryty dachówką. Wieża zwieńczona hełmem z osmioboczną latarnią o półkoleście zamkniętych prześwitach i ostrosłupową iglicą z kulą. — Ołtarz, dawniej 280 ambonowy, późnobarokowy, 1. ćw. w. XVIII, zapewne wyk. snycerz *Heinrich Bernhard Hattenkerell* z Morynia, 1899 nowa polichromia, 1911 poddany renowacji wyk. malarz *Wilhelm Reidel* z Lipian, 1936 przemalowany, wyk. *Gustav Hoffmann* ze Zdrojów. Przed 1945 na baldachimie napis: VERBUM DOMINI MANET IN AETER-NVM. Po 1945 wymontowanie korpusu ambony, zaślepienie otworu wejścia na ambonę, gdzie kopia obrazu M.B. Częstochowskiej i wota, usunięcie dwóch rzeźb z bocznych partii zwieńczenia. 2008-2009 poddany konserwacji, z przywróceniem polichromii z 1899, wyk. *Tadeusz Makulec* ze Szczecina. Architektoniczny ze zwieńczeniem, bogato zdobiony snycerskim ornamentem o motywach roślinnych; otwór d. wejścia na ambonę z motywem podwieszanej kotary,

- ujęty pilastrami o trzonach dekorowanych wstęgami z podwieszonymi pękami kwiatów i kiściami winogron przeplecionych pędami winnej latorośli, po bokach rzeźby: personifikacje Synagogi i Eklezji, powyżej baldachim, w zwieńczeniu rzeźba Chrystusa Zmartwychwstałego i uskrzydłone głowy putt. Korpus ambony, do 1945 w ołtarzu, pięcioboczny o podziałach architektonicznych z wybrzuszoną partią cokołową, zdobiony w narożach liśćmi akantu, na ściankach w obramieniach płycin motywem drobnych kwiatów. Prospekt organowy, eklektyczny, 2. poł. w. XIX, architektoniczny, trójosiowy ze środkową częścią wyższą od bocznych, o kwaterach piszczałkowych w kształcie biforyjnych arkad zamkniętych łukiem pełnym, rozdzielonych smukłymi kolumnkami. Elementy późnorenansowego wyposażenia, 1. ćw. w. XVII, 1936 z nową polichromią, mal. *Gustav Hoffmann* ze Zdrojów, po 1945 zdemontowane, o podziałach architektonicznych, zdobione snycerskim ornamentem: 1. parapet empyry zach., po demontażu przecięty na pół i używany jako balustrada ołtarzowa, następnie ponownie zamontowany na emporze z odwrotnym w stosunku do pierwotnego umieszczeniem obu części. Podzielony owalnymi płycinami w dekoracyjnych obramieniach, pomiędzy którymi zwężające się ku dołowi pilastry, zdobione rautami i kaboszonami; 2. dwa fragmenty parapetu dawnej empyry pd. ? (ob. w prezbiterium na ścianie pn.) z arkadowymi płycinami, zamkniętymi półkoliście w dekoracyjnych obramieniach, rozdzielone pilastrami o zwężających się ku dołowi trzonach, zdobione ornamentem okuciowym i kaboszonami; 3. Trzy fragmenty przedpiersi dawnych stall ? (ob. na ścianie wsch. i pd. prezbiterium), podzielone wysmukłymi płycinami arkadowymi zamkniętymi łukiem pełnym, zdobione motywem rautów. Chrzcielnica drewniana z datą 1856, na rzucie ośmioboku. Rzeźba anioł chrzcielny, barokowa, 1. ćw. w. XVIII, (bez rąk). Krzyż ołtarzowy późnoklasycystyczny, ok. poł. w. XIX, żeliwny. Dwa świeczniki ołtarzowe, neobarokowe, koniec w. XIX, mosiężne, o podstawach wspartych na trzech nóżkach w formie lwich łap i trzonach w formie balasków. Dzwon 1834.

DAWNY ZESPÓŁ PAŁACOWO-PARKOWY Z FOLWARKIEM. 1589 po raz pierwszy wzmiankowany dwór w Przelewicach należący do rodziny von Schack. 1598 w wyniku pożaru zniszczenie znacznej części zespołu dworskiego, złożonego z budynków o konstrukcji ryglowej, usytuowanych wokół prostokątnego dziedzińca, w tym: dworu, mieszkalnego budynku bramnego, dwóch

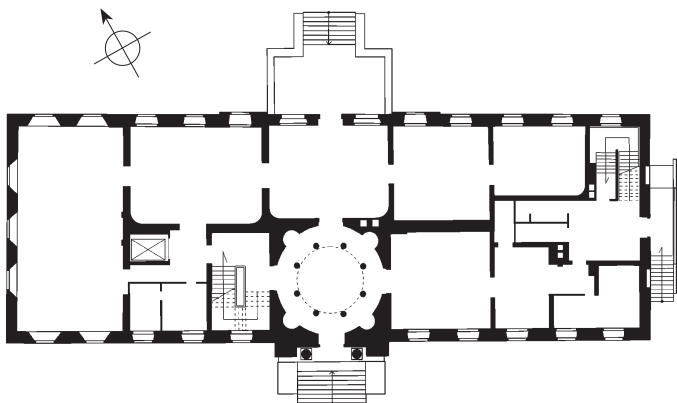
stodół, dwóch stajni, obory, chlewa i spichlerza zbożowego. W kolejnych latach odbudowa zespołu. 1604 ukończenie odbudowy budynku bramnego, przekazanego wraz z ogrodem warzywnym i ziołowym oraz stajnią przez Joachima i Christopha von Schack matce i dwóm niezamężnym siostram: Barbarze i Scholastyce. Pocz. w. XIX za czasów Augusta Heinricha Borgstede powstanie obecnie istniejącego założenia z pałacem, dwiema oficynami, parkiem krajobrazowym oraz zabudowaniami folwarcznymi, skupionymi wokół jednego dziedzińca z aleją lipową na osi. W. XIX powstanie dwóch bocznych dziedzińców gospodarczych: wsch. 1 poł. w. XIX i zach. 2. poł. w. XIX. Zespół położony w centrum wsi, po pn.-wsch. stronie głównej drogi wiejskiej. Złożony z pałacu, usytuowanego na osi założenia, oficyny i budynków dawnego folwarku skupionych wokół trzech dziedzińców w pd.-zach. części założenia oraz parku rozciągającego się na pn. i wsch. od pałacu. Przed pałacem poprzedzonym podjazdem z okrągłym gazonem, główny dziedziniec gospodarczy na rzucie wydłużonego prostokąta z aleją lipową biegnącą od bramy wjazdowej. Po bokach dziedzińca d. mleczarnia, pocz. w. XIX oraz stodoła (obecnie oranżeria) 170 i obora, 2. poł. w. XIX. Na zamknięciu dziedzińca dwa budynki flankujące wjazd do pałacu. Po stronie pn.-wsch. oficyna pałacowa, pocz. w. XIX, po stronie przeciwnej w miejscu drugiej oficyny, d. stajnia. Po bokach głównego dziedzińca, dwa boczne: jeden po stronie zach., na którym pośrodku gorzelnia, po bokach d. stodoła, kuźnia i spichlerz, drugi, znacznie mniejszy, po stronie pn.-wsch., przy którym stajnia i stodoła.

A. PAŁAC. Wzniesiony przypuszczalnie l. 1805-1806 (być może ukończony dopiero 1814, data dawniej na elewacji) dla tajnego nadradcy finansowego Augusta Heinricha Borgstede, być może proj. *Karl Gotthard Langhans*, jednego z jego uczniów lub naśladowców, działających w środowisku berlińskim. 1821 zakupiony przez księcia Augusta Pruskiego dla jego metresy Marii Augusty Arend (od 1825 von Prillwitz). Wówczas odnowienie wnętrza, m. i. wprowadzenie nowej pastelowej kolorystyki pomieszczeń parteru oraz wykonanie nowego wystroju malarskiego hallu. W miejsce wcześniejszej, utrzymanej w tonacji ciepłego różu i szarej zieleni o jasnych odcieniach, wykonano polichromię iluzjonistyczną o podziałach architektonicznych w odcieniach szarości z motywem złotego orła pruskiego w supraportach, z żółtawoszarymi niszami i czerwonawą marmoryzacją 144-145

trzonów kolumn. W tym czasie użytkowano pomieszczenia parteru, które wyposażono w meble i inne przedmioty pochodzące z pałacu księcia oraz pałacu Bellevue w Berlinie. We wsch. części pałacu od frontu znajdował się gabinet księcia i pomieszczenia zajmowane przez urzędników królewsko-książęcego urzędu finansowego, od ogrodu prywatne apartamenty księcia i metresy. W środkowym trakcie od strony wsch. usytuowana była boczna klatka schodowa, a przy ścianie zach. jadalnia. W następnych latach kolejne remonty wnętrza pałacu, w tym zmiana kolorystyki hallu, m. i. 4. ćw. w. XIX po przejściu pałacu przez rodzinę Lachmann i prawdopodobnie l. 20. w. XX za czasów Conrada von Borsig. Od 1945 pałac dewastowany, przejęty przez PGR i zaadaptowany na mieszkania, świetlicę wiejską i magazyny. 1971 opuszczony, stopniowo popadał w ruinę. 1985-1989 poddany pracom zabezpieczającym i remontowym, m. i. wymiana więźby dachowej i stropu oraz prowizoryczne pokrycie dachu papą. 1994 przejęty przez Gminę w Przelewicach. 2004-2006 odbudowany na siedzibę Botanicznego Centrum Badawczo-Wdrożeniowe, proj. mgr inż. arch. *Iwona Trzaska* z Pracowni Projektowej Konserwacji Zabytków w Szczecinie, 2006 konserwacja polichromowanych ścian piwnicy, wyk. *Ślawomira Zadros-Kulaga* ze Szczecina. W trakcie odbudowy rekonstrukcja płaskorzeźby tympanonu, dodanie lukarn w połaciach dachu, usunięcie polichromii hallu zastąpionych nową nawiązującą do jednej z ostatnich warstw historycznych, wprowadzenie wtórnych podziałów wnętrza: w piwnicy, na parterze w dawnym pokoju kredensowym i w części wsch. pałacu (gdzie w narożniku pn. nowa klatka schodowa) oraz znaczne przekształcenie układu pomieszczeń piętra. Frontem zwrócony w kierunku pd. z lekkim odchyleniem na zach. Klasycystyczny. Murowany z cegły, otynkowany, na kamiennym cokole. Piętrowy z poddaszem, o kondygnacji parteru wyższej od piętra, wysoko podpiwniczony. Na rzucie prostokąta, od pd. z płytkim ryzalitem na osi. W części środkowej dwutraktowy, od zach. jednotraktowy, od wsch. trzytraktowy. Pomieszczenia tylnego traktu połączone amfiladowo. Na osi pałacu we frontowym trakcie okrągły, dwukondygnacyjny

147 hall o otworach wejścia z czterech stron, pomiędzy którymi cztery symetrycznie usytuowane nisze, przesklepione konchą. Wokół ścian galeria z tralkową balustradą, wsparta na kolumnach o jońskich kapitelach. Po zach. stronie hallu nowa główna klatka schodowa. Na osi tylnego traktu, od strony ogrodu salon. Po jego zach. stro-

nie dawny pokój mieszkalny, połączony z położonym w przednim trakcie dawnym pokojem kredensowym, obecnie podzielonym na mniejsze pomieszczenia. W części zach. pałacu poprzecznie usytuowana sala jadalna. Po wsch. stronie hallu we frontowym trakcie dawny gabinet księcia. We wsch. części pałacu dawne apartamenty prywatne, a w narożniku pn.-wsch. nowa klatka schodowa. Układ pomieszczeń pięttra, pierwotnie analogiczny do parteru, obecnie przekształcony. Rozplanowanie piwnic zbliżone do kondygnacji 149
naziemnych. Pod hallem okrągłe w rzucie pomieszczenie nakryte sklepieniem wielopolowym na gurtach, zdobionym polichromią 2. poł. w. XIX (?), częściowo zrekonstruowaną podczas konserwacji 2006, wyk. *Sławomira Zadros-Kulaga ze Szczecina*, z motywem wici roślinnej, w którą wkomponowane wyobrażenia ptaków i ludzi oraz inskrypcje (zachowane fragmentarycznie). Zewnątrz elewacje na cokole z kamienia łupanego, podzielone gzymsami: kordonowym biegnącym tuż pod oknami pięttra i wieńczącym, od strony ogrodu z kroksztynami. Elewacje symetryczne, frontowa 144
jedenastoosiowa, tylna trzynastoosiowa, boczne trójosiowe. Fasa- 145
da z płytkim, jednoosiowym ryzalitem, poprzedzonym szerokimi 146
schodami. W ryzalicie o boniowanym parterze, na wysokości obu kondygnacji płytka wnęka, w przyziemiu po bokach głównego wejścia para wysokich kolumn o jońskich kapitelach, w górnej kondygnacji otwór nadświetla ujęty półkolistym łukiem archiwoltu z kluczem. Otwór wejścia w profilowanym obramieniu z uszakami, nad którym płaskorzeźba przedstawiająca Demeter i pasterza z baranem, ujęta płycinami z inskrypcją: „HAUS PRILLWITZ/MDCCC [dalej nieczytelne]”. Po bokach nadświetla dwie rozetki i pary płycinowych pilastrów. W zwieńczeniu ryzalitu belkowanie o gzymsie z kroksztynami i trójkątny tympanon z płaskorzeźbą przedstawiającą alegorię obfitości pod postacią dwóch kobiet w antytetycznym układzie, z cornucopia, kwiatami i kiśćmi owoców. Elewacja tylna, z trójosiową, boniowaną częścią środkową, poprzedzoną tarasem 145
z szerokimi schodami, ujętą parą jednoosiowych pseudoryzalitów. W parterze części środkowej otwór wejścia na taras i para okien w arkadowych płytkich wnękach, rozdzielonych boniowanymi lizenami i zamkniętych półkolistymi archiwoltami. Nad lizenami małe rozetki. Każda z bocznych elewacji zwieńczona szczytem z szerokim oknem termalnym. Dach naczółkowy z wtórnie dodanymi lukarnami, kryty dachówką.

Pałac w Przelewicach, Skala 1:500

- B. DAWNE ZABUDOWANIA FOLWARCZNE. Wznoszone od początku w. XIX do 1. ćw. w. XX. Od 1998 własnością komunalną.
- 235 Murowane. — **D a w n a o f i c y n a**, klasycystyczna, 1. poł. w. XIX, z późniejszą wystawką. Frontem zwrócona w stronę głównego dziedzińca. Otynkowana. Na rzucie prostokąta. Dwu-, częściowo dwu- i półtraktowa. Parterowa z poddaszem, podpiwniczona. Elewacja frontowa jedenastoosiowa z trójosiowym pseudoryzalitem pośrodku i nadbudowaną pięćosiową wystawką, zwieńczoną trójkątnym naczółkiem, w którym półkolisty świetlik. Pseudoryzalit z pasami boniowania po bokach, pośrodku z otworem wejścia, poprzedzonym drewnianym gankiem (wtórnie dodany). W wystawce otwory niezgodne z osiami okien parteru. Dach naczółkowy kryty eternitem.
- **D a w n a m l e c z a r n i a**, późniejszy spichlerz, pocz. w. XIX, przy dziedzińcu głównym. Pierwotnie z dachem naczółkowym. Murowana z kamienia łupanego i częściowo z cegły. Na rzucie prostokąta. Piętrowa, podpiwniczona z poddaszem. Wnętrze jedno-, częściowo dwutraktowe. Piwnice i jedno pomieszczenie frontowego

traktu na parterze nakryte ceglanyimi sklepieniami odcinkowymi na łąkach, pozostałe pomieszczenia drewnianym stropem belkowym. Elewacje z wydzielonym cokołem o ceglanych narożnikach, obramieniach otworów, gzymsie koronującym i górnych partiach szczytów. Frontowa pięcioosiowa z dwoma otworami wejściowymi, z których główne w środkowym pseudoryzalicie. Tylne siedmioosiowa. W czteroosiowych elewacjach bocznych otwory okienne piętra i poddasza we wspólnych obramieniach. Skrajne obramienia zamknięte łukiem pełnym. Dach dwuspadowy kryty dachówką. —

O b o r a przy dziedzińcu głównym i s t a j n i a przy dziedzińcu wsch., 2. poł. w. XIX, murowane z kamienia i cegły, na rzucie wydłużonego prostokąta. Parterowe z magazynowym poddaszem, o elewacjach z gzymsiem kordonowym, pomiędzy kamienną dolną kondygnacją i ceglana górną. Otwory parteru zamknięte łukiem odcinkowym (z częściowo przekształconymi otworami wejściowymi). W poddaszu duże otwory zamknięte łukiem odcinkowym oraz pary wysmukłych okien we wnękach zamknięte łukiem pełnym. Obora od frontu z wyższymi od ścian elewacji trzema trójosiowymi pseudoryzalitami, o otworach piętra zamkniętych łukiem odcinkowym w wysokich wnękach zamkniętych łukiem pełnym. Dachy niskie, dwuspadowe kryte papą. Dawna g o r z e l n i a, 2. poł. w. XIX, 181 na dziedzińcu zach. Murowana z kamienia i cegły. Złożona z korpusu głównego na rzucie prostokąta oraz przylegających od tyłu pomieszczeń produkcyjnych z kotłownią o nieregularnym rzucie. W korpusie głównym pośrodku wysoka hala aparatowni z poddaszem, w bocznych dwukondygnacyjnych częściach pomieszczenia biurowe i produkcyjne. Pozostałe części budynku o zróżnicowanej ilości kondygnacji. Od frontu elewacja aparatowni z trzema dużymi oknami zamkniętymi łukiem odcinkowym, w kondygnacji poddasza z trójką małych okien zamkniętych łukiem pełnym. Boczne partie korpusu głównego ujęte narożnymi lizenami i podzielone gzymsami, o otworach zamkniętych łukiem odcinkowym i nadprożach zwieńczonych gzymsami. Dachy niskie dwuspadowe kryte papą lub eternitem. Nad kotłownią w tylnej części budynku ceglany komin. T r z y s t o d o ł y, murowane z cegły, na rzucie wydłużonego prostokąta o elewacjach podzielonych lizenami, z otworami bramnymi zamkniętymi łukiem odcinkowym, o dwuspadowych dachach. Stodoła przy dziedzińcu głównym, koniec w. XIX lub pocz. w. XX (?). 182 Częściowo zniszczona przez pożar 1997. Odbudowana z adaptacją

na oranżerię 2003-2006, urządzenie oranżerii 2009-2010, proj. *Patrycja Tokarska* ze Szczecina. Dwuprzjazdowa z wydzielonymi przy ścianach szczytowych mniejszymi pomieszczeniami magazynowymi i gospodarczymi z osobnymi wejściami. W elewacjach o wysokich kamiennych cokółach, zdwojone otwory szczelinowe. Dach dwuspadowy o drewnianej i metalowej konstrukcji, przeszklony. Dwie pozostałe stodoły, przekształcone po 1945, jedna 1911 przy dziedzińcu zach., pierwotnie trójprzejazdowa, druga 1910 przy dziedzińcu wsch., pierwotnie dwuprzjazdowa z zachowanymi zdwojonymi otworami szczelinowymi. Kryte dachówką i eternitem. *Spichlerz*, koniec w. XIX, przy dziedzińcu zach., pierwotnie dwukondygnacyjny z poddaszem i otworami zamkniętymi łukiem odcinkowym, przekształcony l. 20. lub 30. w. XX. Murowany z cegły, na rzucie kwadratu, czterokondygnacyjny, o żelbetowych stropach wspartych na dwóch rzędach słupów. Elewacje o otworach zamkniętych prosto, ujęte narożnymi lizenami. Dach niski, dwuspadowy kryty papą.

C. PARK KRAJOBRAZOWY, OB. OGRÓD DENDROLOGICZNY. 1747 osuszenie podmokłej doliny Przelewickiej Strugi, uchodzącej do jeziora Płoń, gdzie na zlecenie Augusta Henryka Borgstede 1802, założono park w stylu angielskim, proj. *A. W. Hildebrand*, realizacja ogrodnik *C. T. Fürstenau* z udziałem pomocników: *C. Schroeder*, *J. F. Jentsch* i *C. L. Weiss*. Na terenie parku o powierzchni 248 mórg skupiny licznych gatunków drzew i krzewów ozdobnych pochodzenia rodzimego i obcego, sąsiadowały z uprawami roślin pastewnych oraz łąkami, z których największa liczyła 50 mórg. Z tego czasu zachowany pomnik z tablicą upamiętniającą twórców parku. Po 1821 za księcia Augusta Pruskiego i Augusty von Prillwitz częściowe przekształcenie założenia w formach geometrycznych z prostymi alejami o układzie promienistym. Przymuszczalnie w tym czasie budowa pawilonu zw. herbaciarnią, przylegającego do ogrodzenia parku od wsch. oraz założenie ogrodu warzywnego i sadu. L. 30. w. XIX budowa mauzoleum Augusty von Prillwitz i jej dzieci, proj. *Carl Friedrich Schinkel*. II poł. lub koniec w. XIX przebudowa parku na krajobrazowy ze swobodnym układem alejek. Ok. 1920 usypanie ziemnego tarasu przed elewacją ogrodową pałacu. Po 1922, zwłaszcza 1933-1938, z inicjatywy *Conrada von Borsig* całkowita przebudowa ok. 20 ha parku w formie naturalistycznego ogrodu eksperymentalnego, proj. zespół berlińskich

specjalistów ze szkółki drzew *Ludwiga Spätha: Helmut Späth, Carl Kempkes* oraz *Karl Heydenreich*. Wówczas odsłonięcie osi widokowej przed pałacem, nasadzenie licznych gatunków drzew i krzewów, utworzenie wewnątrz ogrodowych o różnorodnym charakterze (m. i. ogród japoński, ogród skalny, wrzosowisko 1934, polana śródleśna, wąwóz krzewów iglastych i źródliko) oraz budowa szafasu pasterskiego. Po 1945 dewastacja ogrodu, likwidacja pd.-wsch. części parku, zniszczenie pawilonu herbaciarni i szafasu pasterskiego. L. 50 w. XX utworzenie Ogrodu Dendrologiczno-Pomologicznego, rozpoczęcie rewaloryzacji ogrodu i nadanie mu charakteru arboretum. L. 60 w. XX założenie stawów rybnych na terenach przylegających do parku od wsch. i pn. Po 1975 podjęcie intensywnych prac rewaloryzacyjnych ogrodu, kierownictwo *Henryk Chylarecki*, przez kilkadziesiąt lat sprawującego opiekę naukowo-badawczą nad ogrodem, zwiększenie ilości gatunków i odmian drzew i krzewów. 1980 utworzenie szkółki roślin ozdobnych. 1996 przejęcie ogrodu przez gminę Przelewice. Po 2000 powiększenia terenów arboretum w kierunku wsch. i pn. oraz zagospodarowanie stawów i mokradel, proj. *Łucja Switto*. 2004-2006 utworzenie Botanicznego Centrum Badawczo-Wdrożeniowego. Ogród rozciągający się na pn. i wsch. od pałacu, o charakterze naturalistycznym, ze swobodnym układem alejek i polaną widokową o wydłużonym kształcie, ciągnącą się wzdłuż całego założenia w kierunku pn. Na obrzeżach polany skupiny starodrzewia. Wzdłuż wsch. granicy strumień Przelewicka Struga, przepływający od pd. przez staw ozdobny z wyspą, a na pn. skraj założenia przez kolejne trzy stawy. Po wsch. stronie pałacu tzw. Ogród Japoński z trzema połączonymi sadzawkami i drewnianym mostkiem, utrzymany częściowo w charakterze alpinarium z głazami. Pośrodku ogrodu p a w i l o n, tzw. D o m e k J a p o ñ s k i, l. 30. w. XX. Murowany z cegły, otynkowany, na rzucie sześcioboku, parterowy z wejściem ujętym dwoma drewnianymi kolumnami i dużymi dwudzielnymi oknami w każdej z pozostałych ścian. Dach wysoki, łamany o wklęsłych połaciach z wydatnym okapem, zdobiony w narożach dekoracyjnymi sterczynami, kryty dachówką. Na wsch. od Ogrodu Japońskiego w rozwidleniu dróg m a u z o l e u m rodziny von Prillwitz (ob. w ruinie), późnoklasykistyczne z elementami neoromanizmu i „stylu arkadowego”, wzniesione ok. 1835, ok. 1958 częściowo rozebrane. Ufundowane przez księcia Augusta Pruskiego, proj. *Karl Friedrich Schinkel*. Wzniesione

193

192

dla Marii Augusty von Prillwitz i jej trzech zmarłych przedwcześnie dzieci. Pierwotnie z herbem Prillwitzów i inskrypcją nad wejściem, z przysadzistą kopułą w zwieńczeniu, a we wnętrzu na osi wejścia z ołtarzem wyk. z czarnego marmuru i czterema ustawionymi przed nim sarkofagami. Murowane z żółtej cegły, nietynkowane, z użyciem glazurowanej granatowej cegły w wąskich poziomych pasach i obramieniach arkad. W formie rotundy, przeprutej półkolistymi arkadami o wielobocznym wnętrzu. Zewnątrz wydatny gzyms kordonowy na fryzie kostkowym u nasady arkad. Ob. zachowany fragment murów obwodowych z trzema arkadami. Na pn. od Ogrodu Japońskiego w części ogrodu zwanej Wrzosowiskiem, w pobliżu zrekonstruowanego szałas pasterskiego g ła z p a m i ą t k o w y, poświęcony Conradowi von Borsig (zm. 1945), z tablicą odsłoniętą 2006. Dalej na pn. źródliśko, położone w podmokłej dolinie z głęboką niecką. Niedaleko źródliśka, na wsch. skraju polany widokowej w poł. jej długości pomnik upamiętniający twórców parku, po 1814, w formie postumentu z wazą i tablicą z inskrypcją, 1945 usuniętą, a 2006 zastąpioną nową. Po zach. stronie pałacu „ogród zimozielony”, ciągnący się w kierunku pn., wzdłuż zach. strony polany widokowej. Pod okapem lasu mieszanego zróżnicowany zespół zimozielonych krzewów kwiatowych, m. i. różaneczników, łączonych z gatunkami zrzucającymi liście na zimę. Dalej na pn., zespół „drzew i krzewów barwnych kwitnących”.

- 218** DAWNY MŁYN, w. XIX/XX. Elewacją szczytową zwrócony do drogi. Eklektyczny. Murowany z cegły, na cokole z kamienia łupanego. Piętrowy z parterową częścią boczną. Na rzucie prostokąta. W elewacjach otwory zamknięte łukiem odcinkowym: szczytowa trójosiowa z lizenami przechodzącymi w sterczyny, boczne z dużymi płycinami na wysokości obu kondygnacji, podzielone ceglanyymi fryzami. W zwieńczeniu elewacji od strony drogi fryz szeroki, pośrodku podwyższony z niskim dekoracyjnym szczytem, między sterczynami półkoliste, po bokach ze spływami wklęsło-wypukłymi. Dach niski dwuspadowy, kryty papą.

SZKOŁA, nr 56, 1. ćw. w. XX. Ustawiona kalenicowo. Parterowa z poddaszem. Murowana z cegły. Na rzucie prostokąta z płytkim asymetrycznie usytuowanym ryzalitem od strony drogi. Ryzalit elewacji frontowej czteroosiowy zwieńczony trójkątnym szczytem, obok którego we wnęce główne wejście. Okna zamknięte łukiem odcinkowym. Dachy korpusu i ryzalitu dwuspadowe, kryte dachówką.

DOM nr 80, koniec w. XIX. Ustawiony kalenicowo. Murowany, otynkowany. Parterowy z poddaszem. Na rzucie prostokąta. Elewacja frontowa siedmioosiowa, pośrodku z trójosiowym pseudoryzalem przechodzącym w wystawkę, podzielonym pilastrami i gzymzami. Okna w profilowanych opaskach z gzymzami w parapetach, w wystawce dodatkowo z płycinami. W zwieńczeniu elewacji i wystawki belkowanie z fryzem ząbkowym. Nad wystawką niski, trójkątny naczółek ze sterczynami. Dach dwuspadowy, kryty dachówką.

PRZYWODZIE

WIEŚ. W średniowieczu położona na granicy pomiędzy księstwem pomorskim i Nową Marchią, należała częściowo do Ziemi Choszczeńskiej, a w okresie nowożytnym do powiatu choszczeńskiego w Nowej Marchii. 1302 wzmiankowana w traktacie pomorsko-brandenburskim. Obie strony zobowiązały się wówczas do zburzenia zamków w Przywodziu (zamek księcia Ottona I określono jako położony w „Starym Przywodziu”). W następnych latach lenno rodziny von Wedel, 1323 skonfiskowane przez książąt za współpracę z margrabiami, 1372 z powrotem w rękach Wedlów z linii krępczewskiej (tj. biorącej swój początek z Krępcewa w ob. powiecie stargardzkim). W. XIV-XVI wzmiankowane ponadto lenna rodzin Fürstenfeld (1332), Steinwehr (1425), Liebenthal (1523). Według matrykuły ziemskiej z 1628, Przywodzie należące do Kurta Friedricha von Wedla, liczyło 52 włóki ziemi, na której było 12 zagród kmiecych i dwie należące do karczmy. Wymieniany też młyn, kuźnia i owczarnia. 1681, wraz ze śmiercią Jochima Christopha von Wedel wygaśnięcie krępczewskiej linii rodu. Przywodzie wraz z innymi okolicznymi dobrami odziedziczone przez przyrodniego brata zmarłego ze strony matki, Ernsta Levina von Wedel z linii dobrzańskiej. Lenno to potwierdzone przez elektora brandenburskiego Fryderyka II patentem z 1689. Odtąd, do 1945 w rękach dobrzańskiej linii rodu. 1731 w posiadaniu rycerza zakonnego (joannity?) Lorenza Jürgena, po jego śmierci czterech synów, a od 1787 najstarszego z nich Ottona Friedricha Wilhelma. 1816 w wyniku zmiany podziału administracyjnego w powiecie pyrzyckim, w granicach prowincji pomorskiej. 1829 alodium. L. 30. w. XIX w posiadaniu Hermanna Friedricha von Wedel. 1844 do co najmniej 1884 Ernsta Achaza Wilhelma von Wedel, deputowanego do Sejmu Krajowego Prowincji

Pomorskiej. 1892 i 1905 jako właściciel wymieniany Paul von Wedel-Burghagen z Pomietowa, od 1914 do końca l. 20. w. XX – Ewald von Wedel z Blankensee na Pomorzu Przednim, rotmistrz w stanie spoczynku; 1939 Bernd von Wedel z Blankensee.

- 99 KOŚCIÓŁ FIL. p.w. Zwiastowania NMP. Istnienie pierwszego kościoła odnotowane pośrednio w katastrze nowomarchijskim z 1337. W tym samym roku książę pomorski Barnim III ustanowił w kościele parafialnym w Przywodziu doroczne nabożeństwa w intencji rodziny panującej. Obecny kościół zbudowany ok. 1500. Od okresu Reformacji ewangelicki, par. z filią w Pomietowie. 1. ćw. w. XVIII wyposażony m. i. w: ołtarz ambonowy, ufundowany przez członków rodziny von Wedel i von Schlippenbach, zespół ławek z płycinowymi przedpiersiami oraz dwa epitafia, większe Friedricha Wilhelma von Wedel zm. 1721, zapewne wyk. snycerz *Heinrich Bernhard Hattenkerell* z Morynia. Przepuszczalnie w tym czasie budowa empory pd.-wsch. z płycinami o wklęsłych narożach, w których kartusze z cytatami z Pisma Świętego. Po 1787 remontowany: nowy strop z ornamentálną polichromią, więźba dachowa i pokrycie dachu (gonty zastąpione dachówką). Od 1822 z filią w Brzezynie (po likwidacji parafii w Nadarzynie), pod patronatem von Wedłów. 4. ćw. w. XIX budowa organów z neogotyckim prospektem. Pocz. w. XX odnotowane istnienie dwóch dzwonów: późnogotyckiego, 1577 i barokowego, 1653, wyk. ludwisarz *Bartholomeus Köckeritz* ze Stargardu, a także gongu zegarowego, 1730, wyk. *Johann Heinrich Scheel* ze Szczecina. 1923 renowacja polichromii ornamentalnych stropu. Przepuszczalnie wówczas: wykonanie polichromowanej dekoracji ścian w formie pasów ornamentalnych (wokół wnęki sacramentarium, wzdłuż krawędzi otworów okiennych i wokół stropu) oraz świecznika-epitafium w kształcie koła, upamiętniającego żołnierzy poległych w I wojnie światowej. W niewiadomym czasie, przed 1945 odsłonięcie późnogotyckiego zacheuszka (odkrywka), na ścianie pn. w narożniku wsch. 1946 rz.-kat. W okresie powojennym dewaloryzacja wnętrza i zniszczenie części wyposażenia: zamalowanie polichromii ścian, usunięcie jednego z epitafiów, wymontowanie z ołtarza korpusu ambony i figur kobiecych oraz zniszczenie części jego wystroju, usunięcie empory pd.-wsch., przegrody za ołtarzem i ław z płycinowymi przedpiersiami. Elementy zdemonstrowanego wyposażenia wtórnie wykorzystane do nowego urządzenia wnętrza kościoła: zakrystii pod emporą zach., konfesjonafu

i postumentu ambony z parapetem schodów. 2006 konserwacja epitafium Fryderyka Wilhelma v. Wedel. 2006-2008 zabezpieczenie stropu i wykonanie konstrukcji odciażającej strop, 2009 remont więźby dachowej z wymianą pokrycia dachu. 2010-2012 konserwacja polichromowanego stropu, od 2013 korpusu ambony. Usytuowany pośrodku wsi na nawsiu. Położony w obrębie cmentarza przykościelnego, otoczonego murem kamiennym z dwoma bramkami od pn. i zach. Późnogotycki. Orientowany. Murowany z niemal nieobrobionego kamienia polnego, układanego w nieregularnych ciągłych warstwach, łączonego dużą ilością zaprawy z okrzeskami kamiennymi i gruzem ceglany. Narożniki ściany zach., znaczne partie szczytów oraz obramienia otworów z cegły gotyckiej (z wyjątkiem okna w elewacji wsch., gdzie cegła nowożytna). Salowy na rzucie wydłużonego prostokąta. Wnętrze nakryte stropem belkowym, wyk. po 1787, z inskrypcjami na belkach, zdobionym późnobarokowymi polichromiami, po 1787, 1923 poddanymi renowacji z odtworzeniem zniszczonych fragmentów w pn.-wsch. części i nad ołtarzem (wymiana desek z rekonstrukcją polichromii). 2010-2012 podane konserwacji, wyk. *Tadeusz Makulec* ze Szczecina. Złożone z dekoracji ornamentальной o motywie liści akantu rozmieszczonej wzdłuż ścian bocznych oraz usytuowanych na osi nawy kartuszy z przedstawieniami Baranka Bożego (w części prezbiterialnej), motywu krzyża z koroną cierniową (pośrodku nawy) oraz datą renowacji. Na ścianach zachowany średniowieczny tynk o nierównej fakturze. W ścianie wsch. po stronie pn. wnęka sacramentarium zamknięta łukiem odcinkowym z zachowaną oddzielnie późnogotycką kutą kratą. Otwory okienne wysmukłe, silnie rozglifione, zamknięte łukiem ostrym. W oknach współczesne witraże. Od zach. drewniana empora organowa, wsparta na ośmiu słupach, z których przednie w formie kolumn. Parapet empory z płycinami zdobionymi polichromią, pocz. w. XX, o motywie girland kwiatowo-owocowych w ornamentálních obramieniach, rozmieszczonych naprzemiennie z inskrypcjami (obecnie zamalowanymi). Zewnątrz w elewacji zach. i pn. późnogotyckie ostrołukowe portale o trójjuskokowych ościeżach, z których pierwszy zamknięty łukiem pełnym. Okna bocznych elewacji późnogotyckie wysmukłe, ostrołukowe o uskoku ościeżach. Na osi elewacji wsch. półkoliście zamknięty otwór okienny, w. XIX, po bokach relikty dwóch okien gotyckich, zamkniętych łukiem ostrym. Szczyty strome z symetrycznie rozmieszczonymi

356-358

357

358

- wysmukłymi ostrołukowymi blendami, z których środkowe przeprute małymi otworami, zamkniętymi łukiem pełnym; zach. z trzema blendami, zwieńczony pięcioma sterczynami, wsch. oddzielony od dołu przerwany na osi fryzem wnątkowym, rozczłonkowany siedmioma blendami, zwieńczony sześcioma sterczynkami rozmieszczonymi po bokach. W wierzchołku szczytu wsch. czworoboczna wieżyczka na sygnaturkę z wyodrębnioną dolną częścią, rozczłonkowaną półkuliście zamkniętymi blendami i górną, w formie latarni przeprutej otworami zamkniętymi półkuliście. Dachy kryte dachówką, nad korpusem stromy, dwuspadowy; nad wieżyczką na sygnaturkę namiotowy, zwieńczony krzyżem. — Ołtarz, dawniej ambonowy, barokowy, 1. ćw. w. XVIII. Pierwotnie z płaskorzeźbioną podwieszoną kotarą w obramieniu otworu wejścia na ambonę, z dwiema kobiecymi figurami po bokach, przytrzymującymi baldachim i płaskorzeźbione kartusze z tarczami herbowymi rodów von Wedel i von Schlippenbach, w zwieńczeniu z dwiema rzeźbami aniołów i płomienistymi wazami po bokach baldachimu, na którego osi płaskorzeźbiona uskrzydłona główka putta. Po II wojnie światowej demontaż korpusu ambony i figur kobiecych oraz zniszczenie wielu elementów wystroju. Architektoniczny, ujęty pilastrami o korynckich głowicach i ażurowymi uszakami, zdobionymi snycerskim ornamentem roślinnym. Zwieńczony belkowaniem wyłanym na osiach pilastrów i połączonym z baldachimem, na którym 430 rym rzeźba anioła z trąbą w dłoni. Pośrodku ołtarza wtórnie umieszczony współczesny obraz Zwiastowania. Osobno zachowa- 431 ne: dwie figury kobiece (bez rąk) oraz korpus ambony o ściankach 302 wklęsło-wypukłych, na całej powierzchni zdobionych snycersko dużymi liśćmi akantu i lambrekinem pod gzymsem wieńczącym, po 1945 wtórnie połączony z fragmentami zdemontowanych przed- 471 piersi ław i przegrody za ołtarzem, z których wykonano podstawę i parapet schodów. Od 2013 konserwowany, wyk. *Tadeusz Makulec* ze Szczecina. Krata sacramentarium, późnogotycka, w. XV/XVI, kuta z żelaza (wymontowana z wnętrza, przemalowana). Szafa organowa, neogotycka, 4. ćw. w. XIX, o prospekcie architektonicznym, trójosiowym z ostrołukowymi kwaterami piszczałkowymi. 318 Chrzcielnica neorenesansowa, 3. ćw. w. XIX, odlew ceramiczny, okrągła typu kielichowego o ośmiobocznej bazie, wspartej na czterech nóżkach w formie lwich łap, wysokim trzonie w kształcie tralki i spłaszczonej czaszy, zdobionej motywem puklowania.

Krucyfiks neogotycki, 2. poł. w. XIX, drewniany, polichromowany 433
z krzyżem w formie Drzewa Życia, o ramionach zakończonych
okrągłymi medalionami. Epitafium Friedricha Wilhelma von We-
del, zm. 1721, późnobarokowe, zapewne wyk. snycerz *Heinrich* 521
Bernhard Hattenkerell z Morynia. 2006 poddane konserwacji (z re-
konstrukcją figury Chronosa), wyk. *Tadeusz Makulec* ze Szczecina.
Drewniane, płaskorzeźbione i polichromowane: dwukondygnacyj-
ne ze zwieńczeniem, w części dolnej rzeźba Chronosa na tle udra-
powanej kotary i tablica inskrypcyjna z parą aniołków, ujęta uszaka-
mi z liści akantu, w części górnej herby rodów von Wedel i von
Münchow z trzymaczami w formie aniołów, w zwieńczeniu panoplia. 403
W zwieńczeniu panoplia. Obraz sztalugowy z wyobrażeniem
Jezusa błogosławiącego, 1887, z inskrypcją na krośnie, wyk. *Clara*
von Warburg z domu von Wedel. Świecznik wiszący, upamiętniający 332
żołnierzy poległych w I wojnie światowej, z 1923 (?), z inskrypcją,
pierwotnie za profitkami białe tabliczki zamknięte łukiem dwu-
spadowym z nazwiskami poległych m. i. z rodziny Fischer, drewniany,
polichromowany z dekoracją snycerską, obręczowy w formie koła od wozu.

BRAMKA CMENTARNA. 1. ćw. w. XVI, późnogotycka, usytuowana 136
w murze cmentarza przykościelnego od pn. Murowana z cegły, otworze zamkniętym łukiem odcinkowym, zwieńczona dwiema sterczynami.

ZESPÓŁ FOLWARCZNY. Dawniej z dworem, rozebrany
l. 70. w. XX. Usytuowany w pd.-wsch. części wsi. Złożony z zabudowań
gospodarczych (gorzelni, obory połączonej z budynkiem administracyjnym,
chlewni, stajni, stolarni i kurnika) oraz niewielkiego parku. Budynki murowane z cegły,
nietynkowane (z wyjątkiem gorzelni) na cokołach z kamienia łupanego,
w większości na rzucie wydłużonego prostokąta, o dwuspadowych dachach. 0 b o r a ,
ok. 1900, z dłuższymi ścianami piętra o konstrukcji drewnianej, dwukondygnacyjna
o niskim dachem, krytym papą. B u d y n e k a d m i n i s t r a c y j n y ,
ok. 1900, usytuowany na przedłużeniu obory, na rzucie zbliżonym do kwadratu,
dwukondygnacyjny o otworach i blendach, zamkniętych łukiem odcinkowym.
Elewacja frontowa pięciosiowa z płytkim ryzalitem na osi, w którym otwór
głównego wejścia. W szczycie oddzielonym gzymsem pięć otworów okiennych
zamkniętych łukiem półkolistym, z których środkowy większy. Dach kryty
dachówką. C h l e w n i a , 2. poł. w. XIX, ob. magazyn

zbożowy, jednokondygnacyjna z użytkowym poddaszem, oddzielnym gzymsem kordonowym. Otwory okienne zamknięte łukiem odcinkowym, częściowo zamurowane. Elewacja od strony dziedzińca z trzema płytkami ryzalitami, o trójkątnym zwieńczeniu i wrotach zamkniętych prosto. W szczycie pn.-zach. elewacji blendy zamknięte łukiem odcinkowym, przeprute wąskimi zdwojonymi otworami, ponad którymi dwie rozety i ostrołukowo zamknięta blenda z dekoracją ceramiczną o motywach roślinnych. Dach kryty dachówką. S t a j n i a , 1850, z datą w elewacji od strony dziedzińca, jednokondygnacyjna z poddaszem, o otworach zamkniętych łukiem odcinkowym i dachu, krytym falistym eternitem. S t o l a r n i a , 2. poł. w. XIX, na rzucie prostokąta, jednokondygnacyjna z poddaszem. Otwory zamknięte łukiem odcinkowym. Elewacje w partii przyziemia artykułowana lizenami i płytkami wnękami, oddzielonymi od poddasza odsadzką, zaakcentowaną pasem dekoracyjnych kroksztynów. Dach kryty dachówką.

PSTROWICE

WIEŚ. Wymieniana po raz pierwszy 1311, 1337 opisana w katastrze ziemskim margrabiego Ludwika I Starszego. Była wówczas posiadłością margrabiów brandenburskich, należąca do Ziemi Lipiańskiej w Nowej Marchii. Liczyła 70 włók ziemi, oprócz których 4 stanowiły uposażenie plebana. W kolejnych latach oddana przez elektorów brandenburskich w lenno rodowi rycerskim. 1456 i 1488 w posiadaniu rodu von Grapow, 1523 częściowo również rodu von Liebenthal. 1608 wzmiankowani w Pstrowicach Caspar von Liebenthal i Markus von Dossow, 1644 dwaj synowie Markusa: Bartholomäus i Markus. Przed 1642 część majątku należąca dawniej do Liebenthalów wykupiona przez ród von Hagen z Nowielina. Następnie majątek podzielony na cztery części, 1715 jedna z nich wzmiankowana jako lenno Philippa Sigismunda von Hagen z Nowielina, generała podporucznika, gubernatora Geldern, 1718 Tido Christoph von Hagen, landrata powiatu myśliborskiego, pozostałe w posiadaniu rodzin von Platen, von Scheel i Heinricha Jonathana von Finck, podporucznika piechoty. Wszystkie cztery rodziny wymieniane w Pstrowicach jeszcze 1724. Po połączeniu gruntów 2. poł. w. XVIII dwie posiadłości, od 1772 ponownie cztery, należące do rodzin von der Goltz, von Finck, von Scheel oraz

von Schätzel z Mielęcina i Nowielina. Od 1787 do pocz. w. XIX wszystkie części Pstrowic skupione w rękach podkomorzego Adama Ernsta von Flotow. 1804 majątek objęty sekwestrem, 1834 zakupiony na licytacji przez zarządcę dóbr Stobbego, 1840 (lub 1841) sprzedany Krügerowi, 1841-1845 ponownie obłożony sekwestrem, 1845 (lub 1847) wykupiony przez Wilhelma Heldta z Meklemburgii, przed 1861 własność jego syna Ottona. 1914 z ręką Fridy z Heldtów przechodzi na własność Ludwiga Auliga, radcy sądowego; 1929 jako właściciel wymieniany Ernst Aulig, w którego posiadaniu do 1945. 1948 majątek rozparcelowany.

KOŚCIÓŁ FIL. p.w. Maksymiliana Marii Kolbego. 1337 **114** wzmiankowany pleban w Pstrowicach, do którego należały 4 włóki ziemi. Obecny kościół wzniesiony ok. 1400. Pierwotnie salowy, prawdopodobnie z drewnianą wieżą od zach. Od ok. 1540 ewangelicki, par. pod patronatem właścicieli majątku. Spalony podczas wojny trzydziestoletniej, następnie odbudowany (z tego czasu pochodził dzwon na wieży). Pocz. w. XVIII wyposażony w barokowy ołtarz ambonowy z bogatą dekoracją snycerską i stalle o podobnym wystroju po pd. stronie nawy. Ok. 1730 wewnątrz ozdobione herbami właścicieli majątku Batowo. 1875 wzniesienie murowanej wieży, wyposażonej w trzy dzwony: 1734, wyk. ludwisarz *Johann Friedrich Schramm* z Frankfurtu n. Odrą oraz dwa (zarekwirowane podczas I wojny światowej), 1886, wytwórni *C. Voss & Sohn* ze Szczecina. Zapewne wówczas zmiana formy okien korpusu i otynkowanie elewacji. Ok. 1902 dobudowa prezbiterium, zakrystii i kruchty pn. Zapewne wówczas nakrycie nawy drewnianym pseudosklepieniem kolebkowym, umieszczenie nastawy ołtarzowej pod ścianą pn. i korpusu ambony w pn.-wsch. narożniku wnętrza. Być może nieco później wyposażenie kościoła w nowe ławki. 1953-1954 kościół zrujnowany (pozbawiony szczytów, dachów oraz hełmu wieży). 1978-1983 odbudowany i częściowo przekształcony (nakrycie stropem belkowym, odbudowa hełmu wieży o zmienionej formie, usunięcie tynków elewacji korpusu z odsłonięciem ceglanych ościeży okien oraz zamurowanie środkowego okna wsch. ściany prezbiterium). 1983 poświęcony jako fil., parafii rz.-kat. w Mielęcinie. Położony w centrum wsi przy skrzyżowaniu głównych dróg w obrębie cmentarza przykościelnego otoczonego murem kamiennym, od pn. z kamiennie-ceglaną bramką, w. XVII (?). Późnogotycki z neorenesansową wieżą. Orientowany. Murowany. Korpus nawowy z niezbyt

starannie obrobionej kostki granitowej, układanej w regularnych warstwach, łączonej dużą ilością zaprawy. Ościeża okien z cegły maszynowej. Wieża neorenesansowa, ceglana z tynkowym detalem, na cokole z ciosów granitowych. Prezbiterium, kruchta i zakrystia ceglane, otynkowane, na cokole z kamienia łupanego (z wyjątkiem zakrystii). Jednonawowy z węższym od korpusu, prosto zamkniętym, krótkim prezbiterium zamkniętym prosto, kwadratową, węższą od korpusu wieżą od zach. oraz kruchtą od pd. Po pn. stronie prezbiterium zakrystia. Wewnątrz nawa nakryta drewnianym stropem belkowym, prezbiterium jednym przęsłem sklepienia krzyżowego. Pomiędzy nawą i prezbiterium półkolistą tęczą. Od zach. drewniany empora muzyczna, wsparta na czterech słupach. Otwory okienne zamknięte półkoliście, w ścianach korpusu duże, dołem silnie rozglifione, w prezbiterium znacznie mniejsze. Otwór głównego wejścia od pd. zamknięty łukiem koszowym w głębokiej wnęcie zamkniętej łukiem odcinkowym. W grubości muru schody prowadzące do kruchty, położonej na obecnym poziomie gruntu. Otwór wejścia z prezbiterium do zakrystii, zamknięty łukiem pełnym. Wieża 1875, dwukondygnacyjna na cokole z wysokim profilowanym gzymsem, w narożnikach ujęta boniowaniem, o elewacjach zwieńczonych architrawem i profilowanym gzymsem. Otwory zamknięte łukiem pełnym z wyjątkiem niewielkiego prostokątnego okna w zach. elewacji wieży, ujętego opaską z uszakami i kluczem. Od zach. portal poprzedzony schodami. Otwór wejścia w podwójnym, profilowanym obramieniu, zwieńczony belkowaniem i wydatnym, trójkątnym naczółkiem. W elewacjach bocznych duże okna o uskokowych ościeżach, z wyodrębnionymi parapetami i archiwoltami z kluczem. Na wieży ośmioboczna latarnia, przepruta otworami dzwonniczymi o wspólnym gzymisie parapetowym. Otwory dzwonne w obramieniach z pilastrami i archiwoltami z kluczem. W zwieńczeniu latarni profilowany gzyms. Kruchta pd. i prezbiterium, ok. 1902, z narożnymi lizenami, zwieńczone trójkątnymi szczytami. Na ścianie wsch. prezbiterium relikty zamurowanego środkowego okna. W narożach korpusu sterczyny. Dachy korpusu, prezbiterium i kruchty dwuspadowe, zakrystii pulpitowy. Wszystkie kryte dachówką. Wieża zwieńczona hełmem ostrosłupowym na rzucie ośmioboku, krytym blachą.

DAWNY ZESPÓŁ PAŁACOWO-FOLWARCZNY. Położony w pd.-wsch. części wsi nad brzegiem jeziora. Dawniej z późnoklasycystycznym dworem, ok. poł. w. XIX, parkiem nad brzegiem

jeziora i zabudowaniami gospodarczymi skupionymi wokół dwóch dziedzińców. Przy głównym dziedzińcu, po pn.-zach. stronie dworu znajdowała się m. i. stodoła, 1847, obora, 1861, budynek z zegarem, 2. poł. w. XIX oraz stajnia. Przy bocznym dziedzińcu po zach. stronie dworu istniała m. i. owczarnia, stodoła i magazyn pasz. Obecnie w skład zespołu wchodzi: pałac, połączony z budynkiem pełniącym d. funkcję spichlerza i mleczarni, kuźnia przy wjeździe na główny dziedzińiec oraz położone przy nim ruiny dwóch budynków gospodarczych.

A. PAŁAC. Zbudowany na miejscu późnoklasycystycznego dworu, ok. poł. w. XIX, wzniesionego dla Wilhelma Heldta lub jego syna Ottona, parterowego, murowanego z cegły o boniowanych elewacjach, nakrytego wysokim, naczółkowym dachem ceramicznym, przypuszczalnie, 4. ćw. w. XIX rozbudowanego w kierunku pd.-zach. o parterową część boczną z boniowanymi elewacjami, przylegającą do budynku d. mleczarni-spichlerza, 3. ćw. w. XIX (?), 1899 rozebranego z wyjątkiem części przylegającej do mleczarni-spichlerza. 1900-1903 budowa obecnie istniejącego pałacu, pierwotnie połączonego od pn.-wsch. z nieistniejącym obecnie budynkiem gospodarczym, a od pd.-zach. z częścią starego dworu. Po rozbudowie, w szczycie frontowego ryzalitu inskrypcja „BETE UND ARBEITE”. Ok. 1920 dobudowa płytkiego ryzalitu do elewacji frontowej starej części dworu, w której mieścił się pokój pana. Po II wojnie światowej pałac adaptowany na mieszkania dla pracowników rolnych, następnie przejęty przez Urząd Miasta i Gminy w Pyrzycach. L. 70. w. XX zdewastowany, 1991 sprywatyzowany, po 1992 remont. Neobarokowy ze starszą częścią neorenesansową. Elewacją frontową zwrócony na pn.-zach. Murowany z cegły na cokole z kamienia łupanego. Otynkowany. W części środkowej dwukondygnacyjny, w częściach bocznych parterowy, z poddaszem od pn.-wsch. Podpiwniczony. Na rzucie wydłużonego prostokąta z asymetrycznie rozmieszczonymi parami ryzalitów, płytszych od frontu i bardziej wydutych od tyłu. Ryzality części środkowej zamknięte prosto, części bocznej przylegającej do mleczarni-spichlerza zamknięte trójbocznie. Dwu- i półtraktowy, w części pd.-zach. jednotraktowy. W obrębie środkowych ryzalitów, od frontu hall z głównym wejściem, od tyłu salon. We frontowym trakcie starszej części pałacu dawny pokój pana. Elewacje z wydzielonym cokolem, zwieńczone gzymsami. Otwory okienne ujęte opaskami, w większości prostokątne.

kątne, z wydatnymi zwornikami z wyjątkiem okien starszej części budynku, przylegającej do mleczarni-spichlerza. Elewacje piętrowej części budynku z boniowanymi narożnikami. Frontowa symetryczna, pięćoosiowa z jednoosiowym ryzalitem mieszczącym główne wejście, poprzedzone wysokimi schodami z wtórnie dodaną balustradą. Ryzalit sięgający powyżej gzymsu wieńczącego, w parterze boniowany z otworem wejścia zamkniętym półkoliście w ościeżach o wklęsłym profilu, ujętym po bokach dwoma wąskimi oknami. Nad wejściem szeroki balkon na konsolach z tralkową balustradą. Otwór drzwi balkonowych z uszakami i ozdobnym nadprożem. Szczyt ryzalitu z elipsoidalnym oknem, zamknięty oprofilowanym łukiem wklęsło-wypukłym. Elewacja tylna budynku asymetryczna. W piętrowej części usytuowany z boku, parterowy ryzalit z parą przeszklonych, zamkniętych łukiem odcinkowym otworów drzwiowych, prowadzących na taras z tralkową balustradą, z którego zejście do ogrodu. Na dachu ryzalitu taras z analogiczną balustradą. Elewacja parterowej części budynku od pn.-wsch. trójosiowa z otworem wejścia na klatkę schodową, nad którym okno wchodzące w pole szczytu, zamknięte łukiem odcinkowym. Szczyt zamknięty łukiem wklęsło-wypukłym z uskokiem. Starsza część dworu z asymetrycznie usytuowanymi, trójbocznie zamkniętymi ryzalitami. Elewacje podzielone gzymsami, cokołowym oraz kordonowym, wydzielającym kondygnację poddasza, w której wtórnie zaślepione zdwojone okienka. Frontowa z poziomymi pasami boniowania, opaskami wokół otworów i wejściem poprzedzonym schodami. Dachy pałacu neobarokowego mansardowe, kryte dachówką, nad piętrową częścią budynku ze świetlikami, nad parterową częścią boczną z lukarnami. Dach starszej części bocznej niski dwuspałowy kryty papą.

483

— Fontanna neorenesansowa, 1861, z inskrypcją i datą, ufundowana przez Ottona Helda, usytuowana przed elewacją frontową, z piaskowca, architektoniczna, złożona z okrągłego basenu, prostopadłościennego cokołu i trzonu z trzema okrągłymi misami. Cokół wysoki o ściętych narożnikach z plastycznym motywem morskich stworów w górnej części. Misy profilowane, zdobione pukłowaniem, dolna z czterema plastycznymi maskami lwów. Dwie rzeźby lwów, ok. 1900-1903, usytuowane przed elewacją tylną od strony jeziora, po bokach schodów ziemnego tarasu, na postumentach.

B. BUDYNEK DAWNEJ MLECZARNI I SPICHLERZA.

3. ćw. w. XIX. Niegdyś z parterowym skrzydłem o niskim dwuspałowym dachu od strony jeziora. Początkowo parter pełnił funkcję

mleczarni, piętro spichlerza. Od ok. 1925 parter mieścił zbiornik wody do celów gospodarczych i kocioł na wodę. Podczas II wojny światowej piętro adaptowane na pomieszczenia mieszkalne dla pracowników przymusowych. Elewacją frontową zwrócony na pn.-zach., przylegający do starszej części pałacu od pn.-wsch. Murowany z kamienia łupanego z ceglanyimi elementami artykulacji (obramienia otworów, gzymsy i szczyty). Na rzucie prostokąta. Piętrowy z wysokim podpiwniczeniem. Elewacje frontowa i tylna siedmioosiowe, podzielone gzymsami cokołowym i wieńczącym oraz między piętremi fryzem z ukośnie ustawionych cegieł. Otwory zamknięte łukiem odcinkowym. W elewacji frontowej asymetrycznie usytuowana para otworów wejścia. Dach dwuspadowy kryty dachówką, we frontowej połaci na osi jednego z otworów wejścia drewniana konstrukcja wyciągu z dwuspadowym daszkiem.

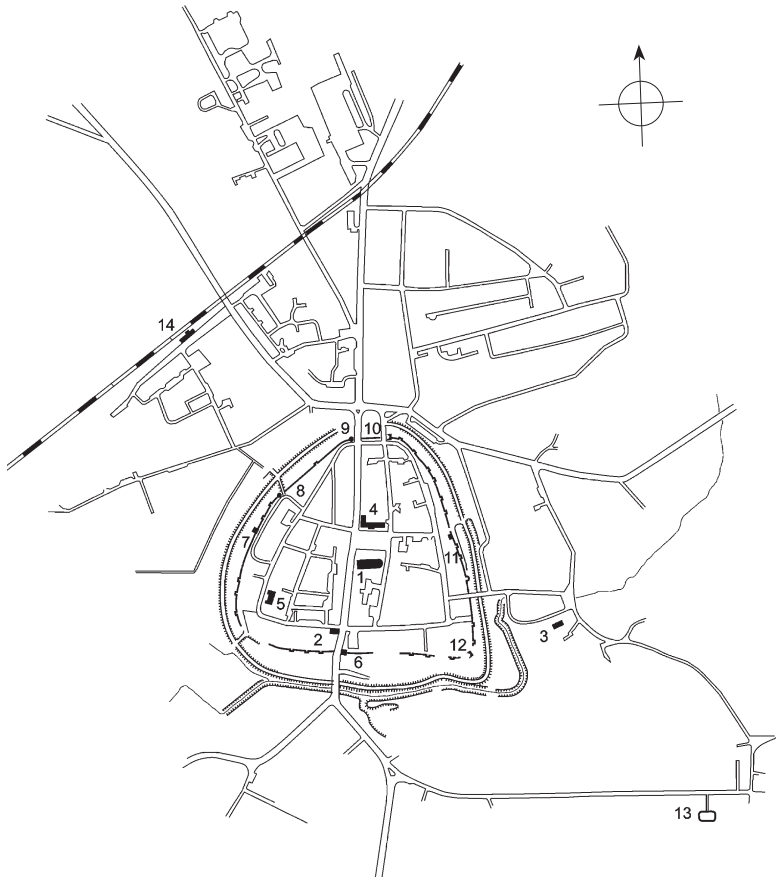
PYRZYCE

MIASTO. Już w w. IX Pyrzyce jednym z centrów obszaru zamieszkałego przez plemię Pyrzyczan. Co najmniej od w. X istniał ufortyfikowany gród na pd.-wsch. od obecnego miasta. 1124 przybycie misji św. Ottona z Bambergu, wówczas masowy chrzest Pyrzyczan, w trzech baptysteriach na podgrodzium, gdzie prawdopodobnie powstało pierwsze sanktuarium z ołtarzem. Wczesnośredniowieczny ośrodek miejski rozwijał się na przecięciu ważnych szlaków handlowych: szlaku solnego z Santoku do Kołobrzegu i Szczecina oraz szlaku z Magdeburga do Kołobrzegu. Kolisty gród o średnicy ok. 60 m położony był na wzniesieniu dostępnym od pn., a od pd. i zach. chronionym przez rozlewiska rzeczki Śiciny. W pobliżu grodu istniały dwa podgrodzia, jedno u podnóża wzniesienia od wsch. i pd.-wsch., w rejonie ob. ul. Staromiejskiej, drugie od zach. w pd. części późniejszego miasta lokacyjnego. Wzgórze od pn.-zach. pełniło prawdopodobnie rolę ośrodka kultu religijnego (na miejscu późniejszego klasztoru augustianek). W czasach pogańskich Pyrzyce miały charakter republiki miejskiej, rządzonej przez starszyznę, po chrystianizacji stały się głównym ośrodkiem kasztelanii, a od 2. ćw. w. XIII siedzibą książęcych landwójtów. 1140 wymieniane wśród miejsc targowych. W XIII rozwój osady położona na zach. od grodu, przy głównym trakcie, obok książęcej komory celnej. 1240 dochody z karczmy, targu, komory celnej i mennicy *in vico Piritz* oraz

dziesięcinę ze 150 łanów otrzymywał bp kamieński. Nowa osada określana jako *vicus* dała początek miastu lokacyjnemu, starsze podgrodzie (*vicus parvus*) zachowało charakter osady służebnej, należącej do zakonu augustianek sprowadzonego ok. 1250. Wyodrębniona pod względem przestrzennym i prawnym osada, 1248 określana jako miasto (*civitas*) upodobniła się pod względem ustroju do miast na prawie niemieckim. Poł. w. XIII kształtuje się układ przestrzenny miasta lokacyjnego. W datowanym na 1253 przywileju nadanym przez księcia Barnima I augustiankom pyrzyckim mowa jest o *civitas*, które oddzielone było od „małego wiku” fosą i połączone z nim mostem. 1263 Barnim I nadał rajcom i mieszczanom te same prawa, z których korzystali mieszczanie Szczecina. W tym czasie władzę w Pyrzycach sprawowali: wójt książęcy (*advocatus*) z siedzibą w grodzie, a następnie w zamku na terenie miasta lokacyjnego oraz sołtys (*scultetus*) z ławą (pierwszy był rycerz Magnus, wzmiankowany 1250). 1277 notowana ława sądowa oraz Rada Miejska, początkowo podlegała wójtowi, od 1. ćw. w. XIV niezależna, z dwoma lub trzema burmistrzami na czele. 1256 wzmiankowana szkoła (jedna z najstarszych na Pomorzu), nad którą patronat Barnim I oddał augustiankom. Poł. w. XIII powstanie najważniejszych budowli miejskich: od 1262 kościoła augustianek na Starym Mieście, 2. poł. w. XIII kościoła par. p.w. św. Maurycego. 1278 sprowadzenie do Pyrzyc zakonu franciszkanów, budowa klasztoru w pd.-wsch. narożniku miasta. Zapewne jeszcze w. XIII budowa pierwszego ratusza w pd. części rynku. Poł. w. XIII miasto otoczone fosą i wałami (wymienianymi 1279), wkrótce potem murami, o których ukończeniu wzmianka 1317. W. XIII-XIV rozwój cechów, zwłaszcza sukienników i tkaczy, rozrost posiadłości ziemskich. Od w. XIV szpitale z kaplicami, wewnątrz miasta: Świętego Ducha przy ob. ul. Zabytkowej (wzniesiony pocz. w. XIV, wymieniany 1363, 1390 i 1447), św. Mikołaja przy d. ul. Tkackiej (ob. Szkolnej, wzmiankowany 1343) oraz poza murami miejskimi: św. Gertrudy na pd. od miasta, przy ob. ul. Lipiańskiej (wzmiankowany 1343 i 1539), św. Jerzego również na pd. od miasta przy drodze w kierunku Bań (wzmiankowany 1343, 1344, 1492), św. Piotra i Pawła na pn. od miasta u zbiegu ulic d. Szczecińskiej (ob. Kilińskiego) i Stargardzkiej (z centralną kaplicą, wzmiankowany 1491). W. XIV i XV gotycka rozbudowa kościoła p.w. św. Maurycego, zabudowa w pd. części Rynku przy d. ul. Rzeźniczej, m. i. sukiennice, postrzygalnia

sukna, odwach, kramy oraz „Stara Winiarnia” z ok. 1350 (na miejscu dawnego ratusza). Przepuszczalnie przed końcem w. XIV budowa ratusza na nowym miejscu po pn. stronie rynku. 1460 wielki pożar: zniszczenie całego miasta wraz z kościołem, 1496 kolejny pożar: spalenie pd. części miasta wraz z ratuszem, po pożarze zakaz budowy stodoł w obrębie murów miejskich. 1. poł. w. XVI rozbudowa fortyfikacji miejskich: podwyższenie bram i baszt, budowa przedbrami. 1521 wystąpienie reformatora Johanna Knipstrowa, franciszkanina zesłanego do klasztoru w Pyrzycach za poparcie nauki Lutra. 1524 przyjęcie Reformacji, 1539 przejęcie posiadłości franciszkanów przez kościół farny, 1543 przejęcie przez księcia Barnima IX majątku augustianek, przekształconego następnie w domenę książęcą. 1543 pożar, który spustoszył kwartał Mniszy wraz z ratuszem, odbudowanym w formach renesansowych 1572. 1563 epidemia dżumy (śmierć 1100 osób). 1581 rozbiorka klasztoru franciszkanów z wyjątkiem zrujnowanego kościoła i skrzydła, przekazanego na siedzibę szkoły miejskiej, otwartej 1588. 1596 kolejny pożar, podczas którego spłonęło 15 domów, ratusz, kościoły p.w. św. Maurycego i św. Mikołaja oraz zabudowania gospodarcze. 1628, u progu wojny trzydziestoletniej, miasto liczyło 386 budynków mieszkalnych. 1634 pożar i zniszczenie całego miasta w wyniku podpalenia przez ustępujących Szwedów. W następstwie wojny i epidemii do 1637 znaczne zmniejszenie liczby mieszkańców. Od 1653 w brandenburskiej części Pomorza; wówczas reforma władz miejskich: zastąpienie Rady Miejskiej Magistratem z trzema burmistrzami, zniesienie przywilejów cechowych. 2. poł. w. XVII i pocz. w. XVIII kolejne przemarsze wojsk (głównie szwedzkich). Od 1750 miasto garnizonowe. 2. poł. w. XVIII pomimo zniszczeń ożywienie gospodarcze: rozwój sadownictwa i hodowli. W. XIX centrum regionu rolniczego. Na początku wieku wprowadzenie hodowli jedwabników i uprawa drzew morwowych, później drzew owocowych. 1853-1896 działała cukrownia przed Bramą Szczecińską, od 1898 rzeźnia, powstały młyny parowe i tartak przed Bramą Bańską, a także cegielnia. Przez krótki czas przy drodze do Ryszewka czynna kopalnia węgla brunatnego odkrytego 1863. W tym czasie budowa nowoczesnych połączeń komunikacyjnych: po 1850 szosa do Szczecina, 1856 do Lipian i Kostrzyna, 1874 do Dolic i Bań, 1883 do Stargardu, 1882 otwarcie linii kolejowej z Kostrzyna przez Pyrzyce do Stargardu wraz z dworcem kolejowym na Przedmieściu Szczecińskim.

Zmiana zabudowy miasta; wzniesienie obiektów użyteczności publicznej: 1824-1827 nowy szpital św. Mikołaja przy ob. ul. Szkolnej, 1828 klasycystyczny budynek przytułku, tzw. Fundacji Krammego przy ob. ul. Szkolnej, 1859 neorenesansowy gmach gimnazjum w pd.-zach. narożniku miasta u zbiegu ob. ulic Zabytkowej i Szkolnej. 1850-1851 późnoklasycystyczna przebudowa ratusza. 1850-1853 neogotycka restauracja kościoła św. Maurycego. 1877-1881 budowa gmachu Seminarium Nauczycielskiego (założonego 1827) przy ob. ul. Poznańskiej, w którym ob. szpital. 1824-1826 na pd.-wsch. od miasta, w miejscu, gdzie wg tradycji 1124 odbył się masowy chrzest Pyrzyczan wzniesienie „Studni św. Ottona”, proj. arch. *Karl Friedrich Schinkel*, wokół niej park, proj. *Peter Josef Lenné*, a 1826-1827 budynek „Fundacji Ottonskiej” (szkoły dla chłopców), proj. *K. F. Schinkel*. 1830-1835 wały obronne zamienione na promenadę, po 1850 rozbiórka przedbrami obu bram. W tym czasie następuje rozwój przedmieść. Po uruchomieniu linii kolejowej, przy prowadzącej do dworca ob. ul. Bogusława, wzniesienie eklektycznych kamienic dla pracowników kolei. Na zewnątrz murów u wylotu ob. ulic Kilińskiego i 1 Maja założenie reprezentacyjnego skweru, zw. placem Wiktorii, z okazałą zabudową i pomnikiem w formie kolumny, poświęconym zwycięstwom pruskiej armii nad Danią i Francją. 1909 jedna ze stodół przy ob. ul. Mickiewicza adaptowana na kościół katolicki p.w. św. Ottona. W. XIX/XX przy głównych ulicach starej części miasta domy ryglowe zastępowane murowanymi kamienicami. 1938 adaptacja budynku klasztoru pofranciszkańskiego na muzeum regionalne. L. 30. w. XX restauracja murów miejskich. Podczas walk w lutym 1945 zniszczenie 80% zabudowy miasta, m. i. kościoły, ratusz, niemal cała zabudowa mieszkalna w obrębie murów, które uległy poważnym uszkodzeniom (brama Szczecińska zniszczona całkowicie z wyjątkiem fragmentu murów przyziemia). 2 marca 1945 miasto zajęte przez Armię Czerwoną, włączone w granice Polski. 1945-1950 siedziba powiatu przeniesiona do Lipian, 1950-1975 i po 1999 ponownie w Pyrzycach. Po 1956 stopniowa odbudowa: 1958-1970 kościoła św. Maurycego, 1958-1960 ratusza z przeznaczeniem na siedzibę władz powiatowych, 1967-1969 kościoła p.w. Św. Ducha (na bibliotekę). Od 1956 odbudowa d. Przedmieścia Szczecińskiego, od 1958 do l. 70. w. XX śródmieścia w obrębie murów obronnych. Rozbiórka niektórych obiektów zabytkowych: ruiny klasztoru pofranciszkańskiego, szpitala Świętego Ducha i części kamienic. L. 60. i 70. w. XX szeroko zakrojone prace

Pyrzyce, plan miasta, 1:20 000 1. kościół par. Wniebowzięcia NMP, 2. dawny kościół Św. Ducha, 3. kościół par. M.B. Bolesnej, 4. ratusz, 5. Fundacja Krammego, 6. Brama Bańska, 7. Baszta Prochowa, 8. Baszta Lodowa, 9. Baszta Sowia, 10. Brama Szczecińska, 11. Baszta Pijacka, 12. Baszta Mnisza, 13. Studnia św. Ottona, 14. dworzec kolejowy

konserwatorskie przy murach obronnych. 1962 oddanie do użytku Szpitala Powiatowego w całkowicie przebudowanym gmachu d. seminarium nauczycielskiego. 1984 budowa Pomnika Wdzięczności Armii Radzieckiej przy ruinie bramy Szczecińskiej. — Miasto o zachowanym średniowiecznym układzie zblizonym w planie do trójkąta o podstawie od pd., rozciąga się wzdłuż dwóch głównych ulic biegnących południkowo, zakończonych usytuowanymi na różnych osiach bramami: od pd. Bańską, od pn. Szczecińską (ob. zachowaną fragmentarycznie). W centrum prostokątny rynek. Po obu stronach głównej osi ulice biegnące wzdłuż murów obronnych, połączone krótkimi uliczkami poprzecznymi. Po pn. stronie rynku ratusz, po stronie pd. kościół par. p.w. Wniebowzięcia NMP (pierwotnie św. Maurycego). W pd. części miasta, przy Bramie Bańskiej d. kościół szpitalny p.w. Św. Ducha. Dookoła dzielnicy staromiejskiej niemal pełen wieniec średniowiecznych murów obronnych. Wokół murów dawna fosa, zasilana niegdyś wodami rzeczki Siciny oraz wały ziemne, przekształcone w promenadę. Od dawnych bram trasy wylotowe biegnące w różnych kierunkach: od pn. do Szczecina i Stargardu, od pd. do Bań, Lipian i Choszczna. Na pd.-wsch. od miasta lokacyjny, na tzw. Starym Mieście wzgórze z kościołem par. p.w. M.B. Bolesnej, pozostałością założenia klasztoru augustianek, w okresie nowożytnym przekształconego w siedzibę domeny. Nieco dalej na wzniesieniu dawne grodzisko, u którego podnóża ob. ul. Staromiejska, prowadząca szerokim łukiem w kierunku niewielkiego parku ze Studnią św. Ottona, upamiętniającą chrzest Pyrzyczan 1124. Od pn.-zach. na dawnym Przedmieściu Szczecińskim dworzec kolejowy.

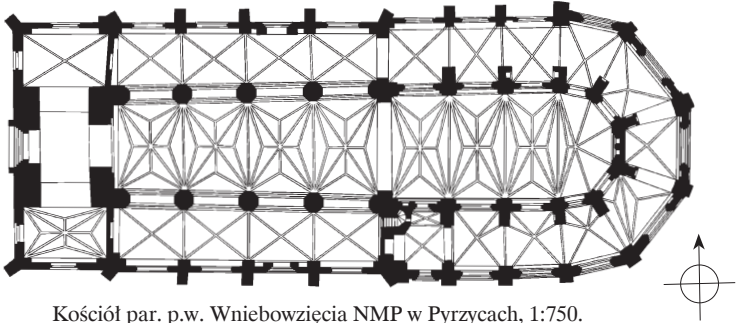
- 9-21** KOŚCIÓŁ PAR. p.w. Wniebowzięcia NMP (d. św. Maurycego). 1250 książę Barnim I przekazał patronat nad kościołem w Pyrzycach klasztorowi w Wulvinghausen koło Hameln. 1253 wzmiankowany pleban Fredericus. 1256 przekazanie patronatu nad kościołem klasztorowi augustianek w Pyrzycach. 2. poł. w. XIII budowa korpusu nawowego z ciosów granitowych, być może na rzucie krzyża greckiego, koniec w. XIII dobudowa granitowej wieży od zach., o hali otwartej arkadami z dwóch stron, od pn. i pd. Pocz. lub 1. poł. w. XIV dobudowa od wsch. ceglanoego prezbiterium, jednonawowego, trójprzęsłowego, zamkniętego pięcioma bokami dziesięcioboku oraz fundacje ołtarzy: 1312 św. Jana Chrzciciela i św. Jana Ewangelisty, 1325 i 1327 Św. Krzyża, 1326 św. Mateusza, 1327 Wszystkich Świętych, 1330 św. Mikołaja, 1339 św. Tomasza Apostoła. 2. poł. w. XIV rozbiórka

starego korpusu nawowego i budowa nowego z cegły, trzynawowego, pięcioprzęsłowego, w układzie pseudobazylikowym. 1363 potwierdzenie przez księcia Barnima III wcześniejszego nadania z 1312 na rzecz ołtarza św. Jana Ewangelisty. 1389 nadanie wikariat u ołtarza św. Jana Chrzciciela archidiakonowi choszczeńskiemu, Janowi Bernardi. 1. poł. w. XV rozbudowa prezbiterium w układzie pseudobazylikowym: dobudowa obejścia z wieżą nad przęsłem na osi apsydy, przekształcenie dotychczasowych okien w niższe od nich arkady międzynawowe (z pozostawieniem arkady na osi apsydy o wysokości pierwotnego otworu okiennego). Koniec w. XV, być może po pożarze kościoła 1460 lub 1496, przedłużenie naw bocznych korpusu ku zach. po obu stronach wieży oraz przekształcenie elewacji zach.; zapewne wówczas przebicie nowego wejścia głównego. 1491 wzmiankowana wikaria przy ołtarzu św. Erazma, 1491 i 1492 ołtarz NMP i św. Barbary. 1524 przejście kościoła przez protestantów, przekazanie patronatu panującym i miastu Pyrzyce. 1596 pożar kościoła, osłabienie konstrukcji tarczy, wzmocnionej podczas odbudowy 1602. 1634 kolejny pożar wywołany przez działania wojny trzydziestoletniej. Podczas odbudowy dalsze wzmocnienie tarczy, wspartej na masywnej murowanej podporze, złożonej z kwadratowego w rzucie filara (mierzącego 10 stóp wysokości) i ze stojącej na nim walcowatej „kolumny” (o średnicy 6 stóp). Budowa wspartej na filarze empory, oddzielającej prezbiterium od nawy, ustawienie przy niej drewnianej nastawy ołtarzowej, przekazanej w darze ze Stargardu, rozbiórka pięciu wewnętrznych kaplic (grobowych ?) zniszczonych w wyniku pożaru, wyposażenie kościoła w trzy dzwony odlane 1634, wyk. ludwisarz *Lorenz Köckeritz* ze Szczecina. Wykonanie dalszych elementów wyposażenia wnętrza: ambony wspartej na figurze św. Maurycego, z baldachimem zwieńczonym rzeźbą Baranka Apokaliptycznego, 1650 nowych organów, w późniejszych czasach rozbudowanych o drugi mniejszy prospekt przy parapacie empory zach., ufundowany przez podskarbiego Kistemachera, budowa empor bocznych. 1663 ukończenie hełmu nad wieżą zach., od 1699 odbudowa wcześniej zniszczonych i rozebranych kaplic (lub krucht), 1739-1743 odbudowa wieży wsch. z barokowym hełmem, mistrz budowlany *Johannes Christoph Heynersdorff*. 1743 budowa późnobarokowego dwukondygnacyjnego hełmu nad wieżą zach., remontowanego 1770 i 1819. 1784 wywołany uderzeniem piorunu pożar hełmu wieży wsch., odbudowanego 1834. 1794

budowa dwóch nowych konfesjonatów w pobliżu ołtarza. 1840-1841 remont dachu oraz hełmów wież od zach. i wsch., 1850-1853 restauracja kościoła w formach neogotyckich, proj. arch. *Carl Johannes Bogislaus Lüdecke* z Wrocławia, nadzór nad pracami mistrz budowlany *Carl Ludwig Gustav Lentze* ze Stargardu, prace murarskie mistrz *Paul (?) Rosdam*, ciesielskie *Quandt* i *Gaedtke* oraz *Grahlow* z Lipian. Wówczas remont elewacji kościoła, w tym wymiana dużych partii ceglano-głazianego lica elewacji zach.; nowe portale: główny oraz boczny w elewacji pn., nowe ceglano-głaziane laskowania okien w miejscach zniszczonych, zamurowanych bądź zastąpionych wtórnymi podziałkami drewnianymi; remont dachów (z częściową wymianą więźby) nad bocznymi nawami, wymiana pokrycia hełmów obu wież z dębowego gontu na lupek. Cegłę na budowę dostarczyły cegielnie w Pyrzycach (miejska) oraz w Czernicach, w Nowym Przylepie i Mielęcinku, kształtki ceramiczne do portali i na elewacje, wyk. mistrz *Schewe* z cegielni miejskiej w Pyrzycach, oraz mistrz garncarski *Wilhelm (?) Nessler* z Pyrzyc. Wewnątrz kościoła rozbiórka filara podtrzymującego tęczę, usunięcie barokowego ołtarza, naprawa sklepień, likwidacja krypt grobowych pod prezbiterium oraz starych empor bocznych, zbiecie starych i wykonanie nowych tynków oraz detalu z gipsu, malowanie ścian i sklepień w odcieniach szarości, z monochromatyczną dekoracją ornamentalną, wykonanie nowej podwyższonej posadzki z płyt szwedzkiego wapienia, w kolorze ciemnoszarym i czerwonym (wyk. firma *Didier* z Podjuch), budowa nowych empor bocznych oraz empory muzycznej wspartej na sześciu kolumnach ze strzegomskiego granitu, wyk. firma *Johann Gottlieb Gottschild* z Cieplic. Neogotyckie wyposażenie, proj. *C. J. B. Lüdecke*, ołtarz, ambona i chrzcielnica z drewna dębowego, wyk. stolarz *J. H. (?) Brachmann* i rzeźbiarz *Eduard Pitschmann*, obaj ze Szczecina: ołtarz główny z dużym krucyfiksem na mieniu, nad którą cyborium wsparte na czterech ośmiobocznych kolumnach o baldachimie zwieńczonym trójkątnymi szczytami, ozdobionym płaskorzeźbionymi popiersiami Lutra i Melanchtona (w nadłuczach od frontu), Knipstrowa, Wiklifa, św. Bonifacego i św. Ottona z Bambergu, reformatorów Jana Husa i Jacoba Bugenhagena (z boków) oraz wspartymi na konsolach figurami Ewangelistów; ambona ośmioboczna z baldachimem; ławki, podobnie jak przedpiersia empor i prospekt organowy, wykonane z drewna sosnowego, mal. olejno w kolorze dębu. Organy 47-głosowe, wyk. organmistrz *Friedrich*

Wilhelm Kaltschmidt ze Szczecina. Po neogotyckiej przebudowie wzmiankowane nielicznie zachowane elementy starszego wyposażenia: na „mniejszym” ołtarzu pod łukiem tęczy świeczniki z 1652, w obejściu barokowe portrety (siedem z przedstawieniami pastorów, jeden postaci kobiecej), w zakrystii pozostałości barokowych nastaw ołtarzowych, m. i. predella z mal. sceną Ostatniej Wieczerzy, obrazy mal. na desce poł. w. XVII: grupa Ukrzyżowania, Złożenie do Grobu i Zmartwychwstanie, dwie pary świeczników ołtarzowych: brązowe, 1657 i cynowe, pocz. w. XVII, oraz skrzynia dębowa. 1853 uporządkowanie terenu wokół kościoła, m. i. metalowe ogrodzenie na granitowych słupach, nasadzenia roślin, żwirowe ścieżki. 1863 zamontowanie we wnętrzu świątyni oświetlenia gazowego. W okresie II wojny światowej kościół wykorzystywany jako magazyn zabytków ruchomych z różnych miejscowości Pomorza. 1945 zniszczony na skutek działań wojennych: zawalona górna część wieży i sklepienia, wypalona konstrukcja dachów i wnętrze. 1958 przejęty przez parafię rz.-kat. 1958-1960 odbudowa prezbiterium, początek prac przy korpusie nawowym (Brygada Wykonawstwa Robót Konserwatorskich), 1960 poświęcenie prezbiterium. Do 1970 odbudowa korpusu nawowego. 1961 wykonanie witraża w głównym oknie prezbiterium, proj. *Joanna Spychalska* ze Szczecina i *Maria Uspieńska* z Warszawy, 1966 w pozostałych oknach prezbiterium i pd. nawie korpusu, proj. *Maria Powalisz-Bardońska*. 1969 poświęcenie całego kościoła. 1972-1977 odbudowa wieży wraz z rekonstrukcją górnych kondygnacji, proj. inż. arch. *Antoni Kąsinowski*. Koniec l. 80. w. XX wymiana pokrycia dachu z dachówki na blachę. 1998 nowy zegar na wieży. Usytuowany w centrum miasta, bezpośrednio na pd. od Rynku. Orientowany. Gotycki. Murowany, dolna część wieży i cokół korpusu nawowego z ciosów granitowych, wyższe partie ścian z cegły w wątku wendyjskim i gotyckim. Obramienia otworów ceglane. Na rzucie wydłużonego prostokąta zamkniętego od wsch. pięcioma bokami ośmioboku. Trójnawowa, czteroprzęsłowa pseudobazylika z trójprzęsłowym, pięciobocznym zamkniętym prezbiterium, otoczonym obejściem. Od zach. prostokątna wieża z kruchtą w przyziemiu i dwiema kruchtami po bokach. Od wsch. druga wieża nad wsch. przęsłem obejścia prezbiterium. W zach. przęśle obejścia po stronie pd. wydzielona zakryta, obok, w narożniku przy nawie głównej kręte schody na strych. Sklepienia nad prezbiterium, nawą główną i kruchtą pd. gwiazdźiste, czteroramienne, nad obejściem, nawami bocznymi i kruchtą pn. 11-19

- 17 krzyżowo-żebrowe. Filary międzynawowe ośmioboczne, z wydzielo-
- 16 nymi cokołami i opaskami impostowymi. Arkady międzynawowe, otwory i blendy zamknięte łukiem ostrym. Ściany nawy głównej i prezbiterium dwustrefowe. W nawie głównej nad łukami arkad międzynawowych fryz wnękowy, nad którym w każdym z przęsł pięć blend ujętych profilowaną arkadą o profilowanych archiwoltach
- 17 spływających na opaski impostowe filarów. Prezbiterium otwarte do obejścia przekutymi wtórnie smukłymi arkadami, powyżej których
- 21 trójdzielne blendy. W obejściu pierwotne przypory prezbiterium o wydzielonej fryzem wnękowym strefie cokołowej, w której dwudzielne blendy zwieńczone wimpergami. Okna podzielone ceglany laskowaniem. Na osi prezbiterium wielkie okno z witrażem „Tajemnice różańcowe”, proj. *Joanna Spychalska* ze Szczecina, *Maria Uspieńska* z Warszawy, 1961, w oknach pd. nawy korpusu witraże, proj. *Maria Powalisz-Bardońska*, wyk. *W. Skrzypczak*, *M. Przybyła*, *K. Koszut*,
- 15 1966. W zakrystii od strony prezbiterium wczesnogotycki portal z wpisaną w kształt ostrołuku trójlistną blendą. W nawach bocznych i prezbiterium zachowana posadzka z czarnych i czerwonych płyt ze szwedzkiego wapienia, ok. 1850, w obejściu posadzka ceramiczna,
- 20 w. XVIII (?). Zewnątrz kościół opięty niezbyt wydatnymi szkarpami. Elewacja zach. w części środkowej o kamiennym wtku muru wieży, czytelnym do wysokości drugiej kondygnacji. Pośrodku ceglany neogotycki portal główny, o profilowanych ościeżach, po bokach ujęte pinaklami, zwieńczony szczytem w formie wimpergi, w którego polu rozeta. W wyższych kondygnacjach wieży niewielkie dwudzielne okna i blendy. Górna część, zrekonstruowana po II wojnie światowej, oddzielona odsadzką. Boczne partie elewacji frontowej oraz elewacje boczne z wydzielonym cokołem oraz gzymsami cokołowym i podokapowym. Portale: w elewacji pd., z pasową dekoracją z glau-
- 13 rowanej cegły, 2. poł. w. XIV; w elewacji pd. prezbiterium, do zakrystii, pocz. w. XIV. Okna o rozglifionych, czterouskokowych ościeżach. W elewacjach prezbiterium niemal płaskie przypory, zaakcentowane parami smukłych półkoliście zamkniętych blend, nad którymi wimpergi z blendami okrągłymi. Wieża wsch. nad przeszłem obejścia prezbiterium z wąskimi narożnymi szkarpami. We wsch. elewacji wieży nad parą małych otworów przyziemia wysokie okno, ujęte po bokach blendami, wysmukłymi i okrągłymi. Dachy: korpusu wysoki, dwuspadowy, nad zamknięciem prezbiterium wielospadowy, nad wieżą zach. czterospadowy zwieńczony krzyżem, nad wieżą wsch. pła-

Kościół par. p.w. Wniebowzięcia NMP w Pyrzycach, 1:750.

ski. Wszystkie kryte blachą. — Tryptyk późnogotycki, ok. poł. w. XVI, 276 z barokowymi malowidłami na skrzydłach, 2. poł. w. XVII zapewne w miejscu usuniętych gotyckich rzeźb. Pochodzi z kaplicy św. Jerzego w Gryficach. 1909 odnawiany, po 1945 przeniesiony do kościoła par. w Gryficach (wówczas w zwieńczeniu rzeźbiarska grupa Ukrzyżowania), od l. 60. w. XX w. obecnym miejscu. 1967 niefachowo przemalowany. W szafie środkowej płaskorzeźbiona scena Ostatniej Wieczerzy, w skrzydłach cztery kwatery z mal. przedstawieniami Modlitwy 418 w Ogrójcu, Wniebowstąpienia, Mojżesza i Aarona. Zdobiony maswerkami, w skrzydłach bocznych z motywem łuków w osli grzbiet. Rzeźby św. Otton (?) i dwaj książęta, neobarokowe, 1. ćw. w. XX, być może przeniesione z d. katolickiego kościoła p.w. św. Ottona w Pyrzycach. Kielichy liturgiczne: dwa późnogotyckie, po 2000 wtórnie pozłocone, o sześciolistnych stopach z esowato wykrojonymi krawędziami i sześciobocznych trzonach ze spłaszczonymi nodusami, na których kostkowe guzy z literami JESUS; każdy z nakładaną pasyjką na stopie: 1. 1. poł. w. XVI, o głęboko wykrojonych krawędziach stopy; 2. ok. poł. w. XVI (?), wg inskrypcji odnawiany 1755, o łagodnym 446 wykroju liści stopy; 3. późnobarokowy, 1706, wg inskrypcji fundacji 447 burmistrza Petera Kistmachera, z puklowaną sześciolistną stopą i spłaszczonymi nodusami; 4. klasycystyczny, 1839, wg napisu na czaszy, ufundowany przez Luise von Kroschnizka z domu Kleist; dwa modernistyczne: 5. 1930-1931, z inskrypcją; 6. ok. 1930. 451, 452

KOŚCIÓŁ PAR. p.w. M.B. Bolesnej (na dawnym podgrodzium). 22-24
Pierwotnie kościół klasztorny augustianek, założony na terenie dawnego podgrodzia, do 1945 zwanego Starym Miastem. Klasztor fundo-

wany 1250, wg tradycji przez księżnę Małgorzatę, drugą żonę Barnima I, jako filiacja klasztoru w Wulvinghusen w diecezji Hildesheim, ok. 1253 zasiedlony przez przybyłe stamtąd mniszki. 1255 pierwsze nadania na rzecz klasztoru, w następnych latach dalsze nadania w okolicznych wsiach. 1256 prawo patronatu nad kościołem parafialnym w Pyrzycach. 1262 wzmiankowana budowa klasztoru. 1301 nadanie przez Ottona I 14 łanów w Obrominie na budowę i odbudowę klasztoru. Kościół klasztorny, budowany od ok. 1260, pierwotnie połączony od pd. z dwoma skrzydłami klasztoru. W XIV dalsze nadania dla konwentu oraz prawo patronatu nad licznymi kościołami wiejskimi we włościach klasztornych, a także nad kaplicami w Pyrzycach. 1535 wprowadzenie Reformacji, 1538 zajęcie przez radę miejską majątku parafii, powołanie syndyka dla klasztoru, 1541 uchylenie przez Barnima IX patronatu klasztoru nad parafią, 1543 ustanowienie przez księcia świeckiego zarządcy dóbr poklasztornych (początek domeny pyrzyckiej). 1553 pożar i częściowe zniszczenie klasztoru, zamieszkałego przez mniszki do 1574. 1588 remont i przejęcie kościoła przez ewangelików jako parafialnego dla Starego Miasta. Wg matrykuły 1664 znaczny stopień zniszczenia kościoła, którego dach zawalony w zach. części, we wsch. nakryty strzechą. Od 1690 remont i nowe wyposażenie wnętrza. 1736 zniszczenie wieży przez huragan, 1749 odbudowa, proj. mistrz budowlany *Johann Martin Dames*, wyk. murarz *Siedow* z Pyrzyc. 1804-1805, 1812 i 1817 remonty wieży i dachu kościoła, a 1815 zegara wieżowego. 1822-1823 budowa empyry muzycznej, proj. mistrz budowlany *Carl Christian Gottlieb Jütterbock* oraz 11-głosowych organów, wyk. organmistrz *August Wilhelm Grüneberg* ze Szczecina. 1833 remont wieży, proj. mistrz budowlany *Carl Ludwig Gustav Lentze*, wykonawstwo cieśla *Quandt*. 1860 remont dachu kościoła. 1870 restauracja kościoła w formach neogotyckich, wyk. mistrz ciesielski *Johann (?) Gaedtke*. Wówczas m. i. dobudowa nowej kruchty w miejsce starej rozebranej. 1882 kolejny remont wieży i dachu, m. i. wymiana gontowego pokrycia wieży na łupek. Przynajmniej do pocz. w. XX na drewnianej wieży nad zach. częścią korpusu dwa dzwony 1529 i 1569. Do 1945 zachowane elementy dawnego wyposażenia: m. i. barokowy ołtarz, ok. 1690, prawdopodobnie z wykorzystaniem malowideł z wcześniejszej, renesansowej nastawy (w polu głównym Ukrzyżowanie, w skrzydłach Zwiastowanie, Boże Narodzenie, Niesienie Krzyża (?), Pokłon Trzech Króli, w predelli Ostatnia Wieczerza, na cokółkach kolumn św. Piotr i Paweł, w zwień-

czeniu Wniebowstąpienie, na belkowaniu plastyczne figury Ewangelistów), barokowa ambona przy pd. ścianie z plastycznymi figurami Salvatora Mundi i Ewangelistów na ściankach korpusu oraz figurami putt z Arma Christi w zwieńczeniu baldachimu, misa chrzcielna, w. XV/XVI, z przedstawieniem Grzechu Pierworodnego. 1945 zniszczenie kościoła w czasie walk o miasto. 1986 przekazanie ruiny parafii rz.-kat. w Obrominie. 1989-1991 odbudowa kościoła, proj. arch. *Maciej Płotkowiak*. 1991 poświęcony jako par. Usytuowany na wsch. od miasta średniowiecznego, poza obrębem murów obronnych, na otwartym terenie zielonym. Wczesnogotycki. Orientowany. Od pd. połączony z nową plebanią, wzniesioną na miejscu wsch. skrzydła klasztoru. Murowany z cegły w wątku wendyjskim, na cokole z kamienia łupanego. Salowy na rzucie wydłużonego prostokąta, z niewielką nową kruchtą od pn. Nakryty podwyższonym stropem, utworzonym przez odeskowanie więźby dachowej. Od zach. nowa żelbetowa empora muzyczna wsparta na ośmiu słupach. Otwory okienne ostrołukowe, rozglifione z ceglanym laskowaniem. W ścianach wsch. i zach. wielkie dwukondygnacyjne, trójdzielne okna, w ścianach bocznych mniejsze okna dwudzielne. W kruchcie od pn. portal o cztero-uskokowych profilowanych ościeżach. W ścianie zach. przy narożniku pn. niewielki, półkolisty zamknięty otwór wejścia. Zewnątrz wtórnie dobudowane szkarpy w narożniku pn.-wsch. i we wsch. partii ściany pn. W elewacjach wsch. i zach. wielkie okno sięgające do 2/3 wysokości szczytu, ujęte po bokach blendami, dwiema szerokimi z każdej strony okna na poziomie parapetu i czterema w każdej z bocznych partii szczytu. W elewacji wsch. powyżej okna blenda dwudzielna. We wsch. partii elewacji pd. fragmenty ostrołukowego fryzu arkadowego na konsolach. Dach dwuspadowy kryty blachą, ze współczesną sygnaturką po stronie zach., w formie wysmukłej sześciobocznej wieży z latarnią o ostrosłupowym hełmem, krytym blachą.

DAWNY KOŚCIÓŁ SZPITALNY P. W. ŚWIĘTEGO DUCHA, 25
ul. Zabytkowa 34. Szpital i kościół p.w. Świętego Ducha wymieniane po raz pierwszy 1363 jako fundacja księcia Ottona I, zapewne z pocz. w. XIV. Według matrykuły z 1390 kościół wyposażony w dwa dzwony. 1447 uposażenie szpitala wynosiło 8 łanów ziemi. Pierwotnie kościół wzniesiony z ciosów granitowych, połączony od pd. ze szpitalem i klasztorem szpitalników Świętego Ducha. Po pożarze 1496 przebudowany, wówczas m. i. przedłużenie od zach. o ok. 6,5 m o część murowaną z cegły, przekształcenie ściany

wsch. (nowy, ceglany szczyt, podwyższone okno) i być może okien w ścianach bocznych. 1539 przejęcie przez protestantów i kasata klasztoru. Odtąd przytułek pod patronatem miasta, kościół pod opieką duchownych z kościoła p.w. św. Maurycego. 1590 statut nadany przez księcia Jana Fryderyka szpitalowi o 16 łózkach, w którym przebywało 14 pensjonariuszy. 1634 kościół spalony podczas pożaru miasta. Odbudowany 1699, wówczas sygnaturka nad szczytem wsch. 1719 fundacja ołtarza ambonowego, bogato zdobionego ornamentem snycerskim oraz przedstawieniami figuralnymi m. i. Ewangelistów (na korpusie ambony), z malarskimi portretami fundatorów w predelli i płaskorzeźbioną sceną Ostatniej Wieczerzy w przegrody ołtarzowej (ob. w kościele w Mielęcinie). 1736-1743 budowa ryglowej wieży od zach., zwieńczonej barokowym hełmem z zegarem, proj. prawdopodobnie miejski mistrz murarski *Ludwig Drewes*. 1784 pożar wieży od uderzenia piorunu, rozbiórka jej pozostałości i przekazanie elementów jej zwieńczenia na budowę wieży kościoła w Czarnowie. W okresie wojen napoleońskich kościół użytkowany przez wojska francuskie jako magazyn siana oraz przez Rosjan jako szpital wojskowy. Wówczas w znacznym stopniu zdewastowany. 1815-1817 remontowany, nadzór nad pracami konduktor budowlany *Jüterbock*. 1825 wyposażony w nowe organy, wyk. organmistrz *August Wilhelm Grüneberg* ze Szczecina. 1841 ponowny remont: przedłużenie okien ku dołowi. 1903 renowacja ołtarza i prospektu organowego, wyk. mal. *Carl Ludwig Gustav Neese*. W okresie protestanckim wewnątrz kościoła z trzech stron otoczone emporami. 1945 znaczne zniszczenia zespołu szpitalnego. W następnych latach rozbiórka ruin szpitala, prowizoryczne nakrycie dachu strzechą słomianą, przeniesienie ocalałych fragmentów wyposażenia wnętrza do kościoła katolickiego, tymczasowo urządzanego w hali sportowej. 1967-1969 odbudowa kościoła z przeznaczeniem na siedzibę biblioteki, proj. i wykonawstwo PKZ Szczecin. Wówczas m. i. wymiana więźby dachowej i adaptacja wnętrza poprzez wbudowanie wtórnych podziałów i antresoli. W trakcie prac odkrycie wczesnogotyckiej dekoracji ceramicznej na elewacji pn., 1968 poddanej konserwacji, wyk. *Stefan Wójcik* ze Słupska. Od 1969 siedziba Miejskiej Biblioteki Publicznej, w której Dział Regionalny ze zbiorami zabytków. Usytuowany w pd. części dzielnicy staromiejskiej, na narożniku ob. ul. 1 Maja i Zabytkowej, nieopodal Bramy Bańskiej. Wczesnogotycki. Orientowany. Murowany z niezbyt

regularnej kostki granitowej, łączonej zaprawą wapienno-glinianą z domieszką gruzu ceglanego, część zach. oraz szczyt wsch. z cegły w wątku gotyckim, szczyt zach. z cegły nowożytniej. Ceglane partie murów otynkowane. Salowy, na rzucie wydłużonego prostokąta. Wnętrze nakryte stropem belkowym z czasów powojennej odbudowy, wtórnie podzielone, z antresolą przy ścianie pd. Zewnątrz elewacja zach. w skromnych formach barokowych z otworem wejścia zamkniętym łukiem odcinkowym i prostokątnymi oknami. W pozostałych elewacjach otwory okienne ostrołukowe, rozglifione, podzielone laskowaniem. Elewacja wsch. z dużym oknem wchodzącym w pole szczytu, w którym trzy ostrołukowe blendy: dwie po bokach, jedna powyżej okna. Przy narożniku pn.-wsch. szeroka ostrołukowa blenda na poziomie parapetu okiennego, symetryczna do blendy w ścianie pn. W elewacji pn. ostrołukowy ceglany portal o czterouskokowych profilowanych ościeżach, obecnie zamurowany. Powyżej portalu dwie okrągłe blendy z motywem czwórliścia, pomiędzy którymi ceramiczna płaskorzeźba z antytetycznym przedstawieniem baranków. W górnej strefie ściany pozostałości ceramicznego fryzu z motywem ptaków fantastycznych i pelikanów. Wyżej pod gzymsem wieńczącym wąski ceramiczny fryz rozetowy. W elewacji pd. zamknięte łukiem odcinkowym, zamurowane otwory: wejście od strony szpitala oraz trzy niewielkie okienka pod gzymsem wieńczącym. — W zbiorach Działu Regionalnego biblioteki: dwa barokowe epitafia, 2. poł. w. XVII, z kościoła w Nowielinie, 1996-98 poddane konserwacji (bez rekonstrukcji polichromii i złoceń na uzupełnionych elementach snycerskich), wyk. *Tadeusz Makulec* ze Szczecina, owalne z inskrypcjami: 1. Dubislafa von Hagen, 1642, z herbem rodu pośrodku i plakietkami herbowymi dookoła, 2. Dubislafa Sigismunda von Hagen, 1693, u dołu z herbami na tle kotary, pośrodku z tablicą inskrypcyjną w owalnym kartuszu, otoczonym panopliami, po bokach z trzymaczami w zbrojach; fragment polichromowanego zwieńczenia parapetu stall, późnorenesansowych, 1. poł. w. XVII, także z kościoła w Nowielinie, z herbami przytrzymywanymi przez putta; kamienny krzyż nagrobny z klasztoru franciszkanów, w. XV ?; dwa gotyckie dzwony z kościoła w Obrominie: 1. w. XIV; 2. 1342, z inskrypcją. 26
28
27
519
520
331
487
475, 474

ZESPÓŁ OBWAROWAŃ MIEJSKICH. 1253 wymieniana fosa miejska i most, 1279 wały i umocnienia ziemno-drewniane, 1301 mury, ukończone 1317. Mury obronne wznoszone prawdopodobnie od końca w. XIII, początkowo z kamienia polnego, z dwoma 201
204-205

bramami i ok. pięćdziesięcioma basztami łupinowymi, od zewnątrz otoczone wałem ziemnym (przypuszczalnie od w. XIV dwoma wałami) i fosą połączoną ze stawem młyńskim po pd.-zach. stronie miasta. Ok. poł. w. XIV podwyższone przy użyciu cegły. W następnych fazach budowy (aż do 2. poł. w. XVI nadbudowa bram i niektórych baszt łupinowych, budowa przedbrami). 1568 ukończenie budowy wału od strony pd. przy Bramie Bańskiej. Po 1750 splantowanie wałów, nasadzenie drzew morwowych, od 1817 owocowych. 1830-1835 zamiana wałów w promenadę spacerową, obsadzoną jarzębinami, klonami i kasztanowcami. Po 1850 rozbiórka przedbrami. Ok. 1860 zasypanie fos. Od poł. w. XIX mury chronione jako zabytek, remontowane, m. i. l. 30. w. XX. 1945 poważnie uszkodzone przez ostrzał artyleryjski, 1957-1970 odbudowywane. Mury zachowane na niemal całym obwodzie, z wyjątkiem części pd.-zach., z dwiema bramami: Bańską od pd. i Szczecińską (ob. zachowaną fragmentarycznie) od pn., z ok. 40 basztami łupinowymi, kilkoma basztami zamkniętymi (przekształconymi z łupinowych). Murowane, w dolnych partiach z kamienia polnego, w górnych z cegły w wątku wendyjskim i wozówkowym, pierwotnie o wys. ok. 8-10 m. Bramy i baszty cylindryczne wzniesione z cegły, pozostałe baszty w większości z kamienia i cegły. B r a m y : Bańska i Szczecińska, gotyckie, przed zniszczeniami II wojny światowej dwuczłonowe, pięciokondygnacyjne, na rzucie kwadratu z ośmioboczną, trójkondygnacyjną nadbudową zwieńczoną ceglany ostrosłupem. Wznoszone w trzech etapach: 3. ćw. w. XIII przejazd z dolną kondygnacją; koniec w. XIV (Brama Szczecińska) lub poł. w. XV (Brama Bańska) wyższe kondygnacje trzonu, zapewne l. 20. w. XVI ośmioboczne nadbudowy wzmocnione przed-

194 bramami. — B r a m a B a Ń s k a usytuowana w pd. części murów, na zamknięciu ul. 1. Maja prowadzącej w kierunku Myślborza i Bań. Dawniej z dwiema bramami zewnętrzny, z których środkowa uległa spaleni 1634, a zewnętrzna zawaliła się 1700. Przed 1850 rozbiórka resztek przedbramia. 1945 zniszczenie górnej kondygnacji, w następnych latach odbudowa, jednak bez rekonstrukcji górnej części. Zwrócona elewacją zewnętrzną na pd. Obecnie zachowana niższa czworoboczna część, z ostrołukowo zamkniętym przejazdem w przyziemiu, nad którym w elewacji zewnętrznej widoczne trzy otwory szczelinowe dla łańcuchów mostu zwodzonego. Wyżej wszystkie cztery elewacje rozczłonkowane smukłymi blendami zamkniętymi łukiem odcinkowym oraz prosto, ze strzelnicami

i prześwitami. Górna partia muru wydzielona fryzem wnąkowym, powyżej którego rząd półkoliście zamkniętych blend, od dołu oddzielonych podwójnym uskokiem. W zwieńczeniu krenelaż. — **B r a m a S z c z e c i Ń s k a**, w pn. części murów, na zamknięciu 195 ob. ul. J. Kilińskiego, prowadzącej w kierunku Szczecina i Stargardu. Pierwotnie zwrócona elewacją zewnętrzną na pn. Przed 1945 ośmioboczna nadbudowa opięta była czterema mniejszymi wieżyczkami, wyposażona w zegar z dzwonem, odlany 1595, wyk. ludwisarz *Jochim Karstede*. Przedbramie zbudowane w. XVI, złożone było z dwóch bram zewnętrznych, połączonych szczytami bramy utworzoną przez dwa mury. 1634 spalone, odbudowane ok. 1680, być może wówczas rozebrana środkowa brama. Brama zewnętrzna złożona była z dwóch cylindrycznych bastei, zwieńczonych blankami i cylindrycznymi dachami, ujmującymi łuk przejazdu, nad którym użytkowe piętro zwieńczone renesansowymi, wolutowymi szczytami. W. XVIII zamurowany przejazd głównej bramy, wjazd do miasta poprowadzony przez przebicie w murze. 1753 adaptacja przedbramia na więzienie. 1850 rozbiórka murów szczytów bramej, 1854 bramy zewnętrznej, zapewne wraz z fragmentem głównego muru w celu przebicia d. ul. Szczecińskiej (ob. Kilińskiego) i połączenia jej z nowo zbudowaną szosą szczecińską. Brama wewnętrzna remontowana do 1861 oraz l. 30. w. XX, kiedy to udostępniona jako punkt widokowy. 1945 zniszczona podczas walk o Pyrzyce. 1967 ocalały fragment adaptowany na trwałą ruinę. Obecnie zachowana zewnętrzna ściana przyziemia z otworem przejazdu zamkniętym łukiem ostrym, a także fragmenty ścian bocznych oraz klatki schodowej, prowadzącej na galerijkę nad przejazdem. — **Baszty dwuczłonowe, z krenelażem i cylindryczną nadbudową, zwieńczoną ceglany ostrosłupem lub stożkiem. B a s z t a S o w i a**, w północnym ciągu murów obok Bramy Szczecińskiej. Wzniesiona ok. 1300 jako półcylindryczna baszta łupinowa, po przebudowie 2. poł. w. XV, cylindryczna z otwartą platformą obronną, ok. poł. w. XVI nadbudowana, w. XVI i XVII z więzieniem w dolnej kondygnacji. Remontowana 1882, 1920 wzmocniona żelaznymi pierścieniami. 1945 poważnie uszkodzona, odbudowana 1962-1963, ponownie remontowana 1984. Na rzucie koła, czterokondygnacyjna, wewnątrz z filarem na planie krzyża, dźwigającym nadbudowę. U podstawy krenelaża rząd półkoliście zamkniętych blend. **B a s z t a P r o c h o w a**, w zach. ciągu murów. Wzniesiona jako baszta łupinowa, 199

- po przebudowie 2. poł. w. XV, czworoboczna z otwartą platformą obronną w zwieńczeniu, ok. poł. w. XVI nadbudowana, uszkodzona 1945, odbudowana 1967. Ceglana. Na rzucie zbliżonym do kwadratu, pięciokondygnacyjna z szerokim trójkondygnacyjnym prostopadłościennym trzonem oraz smukłą walcową nadbudową; oba człony zwieńczone blankami. **B a s z t a M n i s z a**, w pd.-wsch. ciągu murów, niegdyś w sąsiedztwie klasztoru franciszkanów. Wzniesiona ok. 1300 jako baszta łupinowa, 1562 rozbudowana, wówczas m. i. podwyższona o cylindryczną nadbudowę ze stożkowym dachem krytym blachą miedzianą, a później dachówką. W. XVI wyposażona w zegar. Remontowana 1854. 1945 w znacznym stopniu zniszczona, wówczas pozabawiona nadbudowy, w dolnej części silnie uszkodzona, 1966 na skutek spękania murów zawalona, ob. w ruinie. Na rzucie prostokąta. Pierwotnie w dolnej części dwukondygnacyjna. Zachowane dolne partie murów przyziemia. – Baszty jednoczłonowe. **B a s z t a L o d o w a**, w zach. ciągu murów. Wzniesiona poł. w. XVI, 2. poł. w. XVI podwyższona i zwieńczona platformą widokową z blankami. 1945 zniszczona w górnej partii murów, l. 60 w. XX odbudowana. Na rzucie koła, sześciokondygnacyjna, z lochem więziennym w najniższej kondygnacji. Zewnątrz na poziomie czwartej kondygnacji otwory strzelnicze, wyżej fryz wstęgowy, oddzielający dwie górne kondygnacje. **B a s z t a P i j a c k a** (Więzienna), we wsch. ciągu murów, koniec w. XV. 1945 częściowo zniszczona, odbudowana 1989-1990. Na rzucie prostokąta. Dwukondygnacyjna, z lochem więziennym. Elewacje rozczłonkowane blendami, od strony pn. dansker. Dach pulpitowy o spadku w stronę miasta. — Baszty łupinowe i nadwieszone, łącznie ok. 40 sztuk.
- 202, 203** **205** Pocz. w. XIV. Pierwotnie z drewnianymi pomostami wewnątrz, połączonymi drabinami, z platformą widokową na górnym poziomie, zwieńczone blankami. Baszty łupinowe pierwotnie o trzech pomostach wewnątrz, z wejściami w ścianach bocznych na poziomie środkowego pomostu. Baszty nadwieszone w pd. i zach. ciągu murów, jedna w części pn.-wsch., pierwotnie o dwóch pomostach wewnątrz, z otworami strzelniczymi w górnym poziomie. Wszystkie na rzucie prostokąta.

RATUSZ. 1263 wzmiankowana Rada Miejska. Pierwszy ratusz wzniesiony zapewne koniec w. XIII lub pocz. w. XIV, spalony podczas pożarów miasta 1496 i 1543. Na jego miejscu nowy ratusz renesansowy, ukończony 1572, ponownie spalony 1634. Odbudowany

w następnych latach, należał do najokazalszych budowli municypalnych na Pomorzu. Do poł. w. XIX siedziba władz miejskich, sądu, zbrojownia garnizonu, remiza strażacka, waga miejska i piwnica z wyszynkiem. 1836 remontowany, 1850-1851 przekształcony i rozbudowany, proj. mistrz ciesielski *Grützmacher*. Od czasu przebudowy użytkowany w większości przez administrację miejską, z wyjątkiem pomieszczeń przeznaczonych dla Królewskiej Powiatowej Deputacji Sądowej oraz Miejskiej Kasy Oszczędnościowej (mieszczącej się na parterze we wsch. części gmachu). Wówczas budynek późnoklasycystyczny, jednopiętrowy, o boniowanych elewacjach, szczytach zwieńczonych sterczynami i dwuspadowym dachu. 1934-1938 remontowany i częściowo przebudowany, proj. radca budowlany *Karl Grabenhorst* ze Stargardu, który w 1934 sprawował nadzór nad realizacją, następnie arch. *Walter Litzkow*, także ze Stargardu: przekształcenie wszystkich elewacji z usunięciem detalu, we wsch. elewacji szczytowej przebicie podcienia z trzema arkadami (przed wejściem do Miejskiej Kasy Oszczędnościowej), powyżej którego dobudowa balkonu. Od 1937 remont i przebudowa wewnątrz. 1945 poważnie zniszczony (zachowane mury obwodowe z częścią sklepień piwnic). 1959-1961 odbudowa z przeznaczeniem na siedzibę władz powiatowych, proj. arch. *Lidia Uciechowska* ze Szczecina. Wówczas dobudowa ryzalitu frontowego i skrzydeł bocznych od pn., podwyższenie o jedną kondygnację i przekształcenie elewacji. Modernistyczny o formach historyzujących. Zwrócony elewacją frontową na pd. Na rzucie zbliżonym do litery „C”, z wydatnym ryzalitem od frontu i dwoma skrzydłami od tyłu. Murowany, otynkowany. Trójkondygnacyjny, podpiwniczony, dwu- i półtraktowy. Z dawnej budowli zachowane sklepione pomieszczenia piwnic oraz mury obwodowe korpusu do wysokości pierwszego piętra włącznie. Zewnątrz otwory ujęte prostymi opaskami. Parter z oknami zamkniętymi łukiem odcinkowym, oddzielony gzymsem. Elewacja frontowa 21-osiowa, z ryzalitem pięcioosiowym usytuowanym asymetrycznie, otwartym trójarkadowym podcieniem. Podobny podcień, l. 30. w. XX we wsch. elewacji bocznej. Dachy czterospadowe, kryte dachówką.

POCZTA, ul. Bogusława 15. Pocz. w. XX, budynek eklektyczny 215 z elementami północnego neorenesansu. Murowany z cegły. Usytuowany kalenicowo, jedną ścianą boczną przylegający do sąsiedniej kamienicy. Na rzucie prostokąta z dwoma ryzalitami, jednym od

frontu, drugim w elewacji bocznej. Dwu, częściowo dwu- i półtrak-
towy. Dwukondygnacyjny z poddaszem, wysoko podpiwniczony.
Elewacje oblicowane cegłą klinkierową z tynkowym detalem: gzym-
sami, narożnymi boniami, opaskami i obramieniami okien z pły-
cinami w parapetach. Elewacja frontowa pięcioosiowa, symetrycz-
na z jednoosiowym pseudoryzalitem, wyższym od części bocznych
o kondygnację poddasza, poprzedzonym parterowym ryzalitem, na
którym taras piętra. W ryzalicie bocznym od strony ulicy portal wej-
ścia, nad którym nadświetle w formie oeil-de-boeuf. Oba otwory
ujęte we wspólną dekoracyjną oprawę wykonaną w tynku: z gzym-
sem w nadprożu portalu i przerwany naczołkiem z motywem ma-
ski na tle boniowania. Dachy naczołkowe o wysuniętych okapach na
drewnianych wspornikach, kryte dachówką.

DAWNA SZKOŁA, ul. P o z n a ń s k a nr 3. Koniec w. XIX.
Po 1945 Szkoła Podstawowa Nr 2, obecnie budynek biurowy. Usy-
tuowana kalenicowo. Murowana, o elewacjach oblicowanych cegłą
klinkierową. Jednopiętrowa, podpiwniczona. Elewacja frontowa
siedmioosiowa z jednoosiowym pseudoryzalitem pośrodku, prze-
chodzącym w dwuokienną facjatkę, zwieńczoną trójkątnym szczy-
tem ze sterczynami. Kondygnacje podzielone gzymsami, zdobione
fryzem ząbkowym i konsolkowym. Na osi elewacji wejście usytu-
owane w otwartym przedsiönku, poprzedzonym schodami. Otwory
zamknięte łukiem odcinkowym, okienka facjatki łukiem pełnym.
Szczyty elewacji bocznych ujęte z obu stron sterczynami. Dach dwu-
spadowy kryty dachówką.

DAWNA KLINIKA GINEKOLOGICZNO-CHIRURGICZ-
NA DRA WALTERA EBERHARDTA, ul. P o z n a ń s k a nr 1.
L. 20. w. XX, w stylu klasycyzującego modernizmu. Pierwotnie
z dziesięcioma salami przeznaczonymi dla 250 chorych. Od 1953
szpital powiatowy, następnie przychodnia, obecnie instytucje służ-
by zdrowia. Ustawiona boczna elewacją do ulicy. Murowana, o tyn-
kowana. Dwukondygnacyjna z poddaszem, podpiwniczona. Ele-
wacje z wydzielonym cokołem, podzielone lizenami. Okna w tyn-
kowych opaskach. Elewacja frontowa sześćoosiowa, z balkonem
o ozdobnej metalowej balustradzie, wspartym na dwóch słupach.
Dach czterospadowy kryty dachówką.

GMACH DAWNEJ FUNDACJI KRAMMEGO, ul. Szkolna 4.
1828, klasycystyczny, proj. arch. *Johann Jakob Theodor Blaurock*
ze Szczecina. Ufundowany przez pyrzyckiego aptekarza *Johanna*

Daniela Krammego, który w testamencie 1816 przeznaczył znaczną kwotę pieniężną i dochód z nieruchomości ziemskiej na budowę przytułku dla ubogich i zniezdolnionych osób powyżej pięćdziesiątego roku życia, pochodzących z Pyrzyc i w 1/3 z poza miasta. Mieścił m. i. trzydzieści izb mieszkalnych oraz dużą salę z kominkiem, pełniącą zarazem funkcję kaplicy i jadalni. Pierwotnie o boniowanych elewacjach, podzielonych gzymsami, zwieńczonych attyką. Po 1945 siedziba instytucji spółdzielczych. Od 1967 w sali kominkowej Izba Pamiątek Towarzystwa Miłośników Ziemi Pyrzyckiej. 1989 pożar budynku, odąd nieużytkowanego. 2007 w rękach prywatnego inwestora. Do 2013 wyremontowany (bez utworzenia detalu elewacji, z podwyższeniem dachów). Murowany, otynkowany. Dwukondygnacyjny, podpiwniczony. Na rzucie litery „C” z dwoma skrzydłami bocznymi od strony ulicy i środkowym ryzalitem od tyłu. Dwu- i półtraktowy z hallem od frontu i dużą salą na osi tylnego traktu. Elewacje na cokole z kamienia łupanego, symetryczne, od frontu z siedmioosiowym korpusem i trójosiowymi skrzydłami bocznymi. Elewacja tylna dziesięcioosiowa z czteroosiowym ryzalitem. Dachy niskie, nad korpusem czterospadowy, nad skrzydłami trójspadowe.

ZESPÓŁ ZABUDOWAŃ STACJI KOLEJOWEJ. Wznoszony 1882-1936. Stacja pierwotnie przelotowa na linii ze Stargardu do Kostrzyna, od uruchomienia 1898 linii z Pyrzyc do Chwarstnicy węzłowa. Od tego czasu dworzec rozbudowywany, m. i. o elewator l. 20. w. XX (rozebrany 2008). Od l. 90. w. XX nieczynny, budynek dworca wynajmowany na działalność gospodarczą. Zespół złożony z budynku dworca, wieży ciśnień, nastawni, budynków magazynowych i szaleatów. Budynki murowane, pierwotnie w większości oblicowane cegłą klinkierową.

A. DWÓRZEC. 1882, przebudowany l. 20. w. XX. Wówczas dobudowa ryzalitu frontowego i przedsionka od strony peronu oraz przedłużenie korpusu głównego poprzez budowę bocznych ryzalitów. Pierwotnie o elewacjach oblicowanych cegłą klinkierową, obecnie otynkowany. Ustawiony kalenicowo. Dwukondygnacyjny. Na rzucie wydłużonego prostokąta z asymetrycznie usytuowanym ryzalitem głównego wejścia, parterowym przedsionkiem od strony peronu i nieco niższymi ryzalitami w elewacjach bocznych. Dłuższe elewacje asymetryczne z bocznym pseudoryzalitem, zwieńczone trójkątnym szczytem. Okna elewacji zamknięte łukiem odcinkowym.

Ryzalit głównego wejścia i przedsionek od strony peronu z otworami zamkniętymi prosto i niskimi trójkątnymi naczółkami. Dachy niskie, nad korpusem głównym dwuspadowe, nad ryzalitami bocznymi trójspadowe, kryte papą.

- 220 B. WIEŻA CIŚNIEN. L. 30. w. XX. Murowana, oblicowana cegłą klinkierową. Na rzucie ośmioboku. Sześciokondygnacyjna o ostatniej kondygnacji oddzielonej gzymsem. Boki elewacji na wysokości pięciu kondygnacji rozczłonkowane wysmukłymi tynkowanymi blendami, zamkniętymi łukiem dwuspadowym. Okna małe, w polach blend prostokątne, w ostatniej kondygnacji kwadratowe, w każdym boku zastawione po trzy. Dach niski ostrosłupowy, kryty papą.

DOMY. Przeważnie w zwartej zabudowie, ustawione kalenico-wo, na rzucie prostokąta, murowane, dwupiętrowe, podpiwniczone o otworach okiennych w większości zamkniętych łukiem odcinkowym.

- 8 Ul. B o g u s ł a w a. — Nr 4. Ok. 1910, wczesnomodernistyczny. Otynkowany, wysoko podpiwniczony, z dwuosiowym pseudoryzalitem pośrodku i dwoma dwukondygnacyjnymi, dwuosiowymi wykuszami po bokach. Pseudoryzalit z asymetrycznie usytuowanym otworem wejścia, zamkniętym łukiem pełnym i parą balkonów wnękowych w ostatniej kondygnacji, zwieńczony facjatką. Okna wyższych kondygnacji zamknięte prosto. — Nr 17, 18. Pocz. w. XX, eklektyczne, o elewacjach oblicowanych cegłą klinkierową. Nr 17, pięcioosiowa z asymetrycznym, dwuosiowym pseudoryzalitem, z kondygnacją poddasza zwieńczoną trójkątnym szczytem z blendami i sterczynami. Otwory parteru zamknięte łukiem pełnym, w wyższych kondygnacjach pseudoryzalitu prosto. W zwieńczeniu bocznych partii elewacji fryz arkadkowy. Nr 18, siedmioosiowa, symetryczna z wykuszem nad wejściem, podzielona gzymsami, z ceglanyimi opaskami okiennymi. — Nr 16 i 19. Pocz. w. XX, eklektyczne z elementami neorenesansu północnego lub neogotyku. Otynkowane, o ceglanych opaskach okiennych i gzymsach, z pseudoryzalitami po bokach, zwieńczonymi ozdobnymi szczytami. Nr 16, z jednoosiowymi pseudoryzalitami, pośrodku z wejściem zamkniętym łukiem pełnym, nad którym w wyższych kondygnacjach balkonny o ozdobnych metalowych balustradach. Nr 19, z asymetrycznie usytuowanym ostrołukowym portalem dawnego przejazdu, oknami parteru zamkniętymi łukiem pełnym i balkonami na drugim piętrze pseudoryzalitów. W parapetach okien pierwszego piętra motyw czwórlistnych rozet, w parapetach balkonów ostrołukowe blendy,

w zwieńczeniu elewacji fryz z trójlistnych łuków arkad. — Nr 21. 266
Ok. 1910, secesyjna. Oblicowana cegłą klinkierową, częściowo otynkowana z ceglany detalami. Ośmioosiowa z trzema dwuosioowymi pseudoryzalitami, z których środkowy ceglany zwieńczony niskim naczółkiem zamkniętym łukiem odcinkowym, boczne z wyższymi szczytami zamkniętymi łukiem dzwonowatym. Pomiedzy pseudoryzalitami balkony o metalowych balustradach. — Nr 23, na narożniku ul. Dworcowej. Ok. 1910, wczesnomodernistyczna. Z trzema dwuosioowymi pseudoryzalitami, z których środkowy w ściętym narożniku zaakcentowanym prostokątną wieżą, boczne zwieńczone szczytami o krawędziach ozdobionych motywem spływów wolutowych. Dach kryty dachówką, mansardowy, na wieży stromy czterospadowy, częściowo odeskowany.

Ul. D w o r c o w a Nr 7 i 9. Ok. 1910, wczesnomodernistyczne. Pierwotnie przeznaczone dla pracowników kolei. Otynkowane z otworami wejścia zamkniętymi półkoliście i parami dwupiętrowych wykusy po bokach, z dachami mansardowymi krytymi dachówką. Nr 7, z oknami 267
w parterze zamkniętymi łukiem pełnym, w wyższych kondygnacjach prosto. Na osi wykusy facjatki ze spływami wolutowymi i trójkątnymi szczytami. Nr 9, o elewacji symetrycznej, z wykuszami półkolistymi w rzucie, w parterze boniowanej, w górnych kondygnacjach zdobionej lizenami i płycinami. — Nr 15. Ok. 1910, wczesnomodernistyczny. Wolnostojący. Otynkowany, jednopiętrowy. W elewacji frontowej z asymetrycznie usytuowanym ryzalitem, ze szczytami o konstrukcji ryglowej i dachami naczółkowymi krytymi dachówką. — Nr 19. Pocz. 263
w. XX. Wolnostojący. Otynkowany z ceglanymi elementami artykulacji. Elewacja frontowa symetryczna, ośmioosiowa z dwuosioowym, czterokondygnacyjnym pseudoryzalitem, zwieńczonym trójkątnym szczytem ze sterczyną; z ceglanymi narożnikami, obramieniami okien z parapetami i nadprożami, gzymsem cokołowym i dekoracyjnymi pasami akcentującymi strefę parapetów i nadproży. Dach dwuspadowy z niskimi lukarnami, kryty dachówką

Ul. K o ś c i u s z k i nr 14 i ul. R e j t a n a nr 2. Ok. 1910, wczesnomodernistyczne. Wolnostojące. Otynkowane, parterowe z poddaszem, częściowo dwukondygnacyjne, na nieregularnym rzucie, o elewacjach asymetrycznych z piętrowymi ryzalitami i pseudoryzalitami, o wysokich dachach krytych dachówką. Przy ul. Kościuszki, usytuowany narożnikowo z dachem mansardowym i wtopioną w narożnik wieloboczną wieżą o helmie krytym dachówką, zwieńczonym iglicą. Przy 258, 257

ul. Rejtana, z ryglową piętrową werandą w jednej z elewacji bocznych, nakryty dachami dwuspadowym, naczółkowym i mansardowym.

268 Ul. Lipiańska nr 39. Pocz. w. XX, secesyjny. Otynkowany, o elewacji frontowej asymetrycznej, czteroosiowej z dwuosiowym ryzalitem, w parterze boniowanym, zwieńczonym ozdobnym szczytem. W elewacji sztukaterie ornamentalne i figuralne, m. i. owalne medaliony z wyobrażeniami nimfy i satyra oraz kartusz z inicjałami GA, zdobiony maską i rogami obfitości.

271 Ul. Stargardzka nr 34. Budynek administracyjno-mieszkalny d. masarni. Ok. 1900. Nietynkowany, jednopiętrowy, o elewacjach podzielonych gzymsami z płycinami w parapetach okien. Dach dwuspadowy kryty dachówką.

Ul. Warszawska. Pocz. w. XX, neorenesansowe. Usytuowane kalenicowo, dwukondygnacyjne, podpiwniczone, o elewacjach z cegły klinkierowej z tynkowym detalem w formie poziomych pasów i narożnego boniowania oraz obramień okiennych. Dachy niskie dwuspadowe, kryte dachówką. — Nr 18. Wolnostojący. Sześcioosiowy z dwuosiowym pseudoryzalitem pośrodku, zwieńczonym trójkątnym naczółkiem. Okna zamknięte prosto w obramieniach, z płycinami w parapetach i gzymsami w nadprożach. — Nr 39. W zwartej zabudowie, z piętrzem wtórnie otynkowanym, o przekształconych oknach. Asymetryczny z przyszczytowanym przejazdem bramnym. Elewacja w parterze z otworami okien zamkniętymi łukiem odcinkowymi, ujętymi profilowanymi opaskami o boniowanych nadprożach, na piętrze na wysokości parapetów okien zdobiona stiukowym fryzem ornamentalnym o motywach roślinnych.

219 DAWNY MŁYN PAROWY, ul. 1 Maja nr 35. W jego miejscu znajdował się młyn wodny, zwany niegdyś fortecznym, wymieniany już 1561. Obecny młyn zbudowany pocz. w. XX (po 1905 ?). Pierwotnie w zwieńczeniu środkowej części elewacji frontowej naczółek zamknięty łukiem odcinkowym. Przepuszczalnie l. 30. w. XX zmodernizowany, przystosowany do napędu elektrycznego. Uszkodzony 1945, następnie odbudowany. Do przemiału zbóż służył do 1959, następnie adaptowany na magazyn pasz, obecnie pełni funkcję handlową. Usytuowany przy Bramie Bańskiej, tuż za murami miejskimi. Murowany z cegły, nietynkowany. Zróżnicowany pod względem ilości kondygnacji. Częściowo trójkondygnacyjny, z wysokim ceglany kominem, częściowo parterowy z poddaszem. Na skomplikowanym rzucie. W elewacjach podzielonych dużymi płycinami

z fryzami konsolkowymi, okna zamknięte łukiem odcinkowym. Elewacja frontowa trójkondygnacyjna, czteroosiowa o skrajnych osiach ujętych lizenami, z parterem oddzielnym gzymsem. Osie okienne górnych kondygnacji we wspólnych wnękach: dwie środkowe w dużej wnęce zamkniętej łukiem pełnym, boczne we wnękach zamkniętych łukiem odcinkowym. W zwieńczeniu elewacji sterczyny. Dachy niskie, dwuspadowe i pulpitowe, kryte papą.

DAWNY MŁYN PAROWY, ul. A. Mickiewicza 1. 1894. Wzniesiony na miejscu dawnego wodnego młyna zw. Górnym lub Bańskim, wzmiankowanego po raz pierwszy 1561, następnie 1667 jako młyn Górny. 1957 zmodernizowany, przystosowany do napędu elektrycznego. 1963 kapitalny remont. Usytuowany w obrębie zagrody młyńskiej. Murowany z cegły, nietynkowany. Frontem zwrócony w stronę podwórza. Złożony z korpusu głównego na rzucie zbliżonym do kwadratu, części bocznej z przybudówką na rzucie nieregularnym. Korpus główny i nieco niższa część boczna trzykondygnacyjne z wysokim ceglany kominem, przybudówka parterowa. Elewacja frontowa korpusu czteroosiowa, podzielona lizenami i gzymсами z ceglany fryzami. Okna zamknięte łukiem odcinkowym, w przybudówce pełnym. Dachy niskie, dwuspadowe, usytuowane prostopadle do siebie, kryte papą.

ZESPOŁ DAWNEJ MASARNI, ul. Stargardzka 34. W. XIX/XX. Złożony z budynków administracyjno-mieszkalnego, produkcyjnego i portierni, murowanych z cegły, nietynkowanych, na rzucie prostokąta, o niskich dwuspadowych dachach krytych papą. Budynek administracyjno-mieszkalny usytuowany bezpośrednio przy ulicy, z ceglany murem po bokach, dwukondygnacyjny, podpiwniczony, z poddaszem. Elewacje z wydzielonym cokołem, ceglany fryzem rozdzielającym kondygnacje oraz gzymsem poniżej poddasza. Otwory zamknięte łukiem odcinkowym, z wyjątkiem pary małych okrągłych okienek w szczytach. W parapetach okien płyciny. Budynek produkcyjny na rzucie wydłużonego prostokąta, parterowy, z otworami o uskokowych ościeżach, zamkniętymi łukiem pełnym.

WIEŻA CISNIENI. 1903. Wzniesiona wraz z wodociągami miejskimi. 1945 w znacznym stopniu uszkodzona w wyniku działań wojennych. 1964 odbudowana ze zmienioną formą zbiornika. Murowana z cegły o licu klinkierowym z tynkowanym cokołem i żelbetową osłoną zbiornika. W dolnej części na rzucie ośmioboku, w górnej na rzucie koła. Podpiwniczona, pięciokondygnacyjna,

zweżająca się ku górze, o dwukondygnacyjnej części dolnej i trójkondygnacyjnym trzonie, zwieńczonym cylindrycznym zbiornikiem wody. Dolna część oddzielona wydatnym gzymsem, pod którym fryz z półkolistych łuków arkad wspartych na konsolkach. Otwory parteru zamknięte łukiem odcinkowym, w wyższych kondygnacjach mniejsze zamknięte prosto, na pierwszym piętrze zestawione parami.

PARK I STUDNIA ŚW. OTTONA, ul. Warszawska. Źródło położone pod grodem pyrzyckim było według legendy miejscem masowego chrztu udzielonego 1124 przez bpa św. Ottona. 1574 pierwsza wzmianka o „Świętym źródle” w kronice Petera Chelopeusa, dalsze 1628 i 1640. W. XVII źródło znane z wody o właściwościach leczniczych, wówczas osłonięte drewnianym domkiem studziennym. 1699 otoczenie źródła uporządkowane na polecenie elektora brandenburskiego Fryderyka Wilhelma. 1700 projekt nowego domku studziennego z kopułą na czterech słupach, zrealizowany prawdopodobnie po 1704, proj. arch. królewski *Victor de Poorte*. Początek XIX źródło bez obudowy architektonicznej, otoczone czterema starymi lipami, na polecenie administratora domeny pogłębione oraz obsadzone żywopłotami bukowymi. 1823 pierwszy projekt architektonicznej obudowy źródła, wyk. *Karl Friedrich Schinkel* na zlecenie następcy tronu Fryderyka Wilhelma. 1824 podczas uroczystości siedemsetlecia chrztu Pomorza położenie kamienia węgielnego pod studnię, zrealizowaną 1824-1826, wg. drugiego, prostszego projektu wyk. arch. *K. F. Schinkel*, kierownictwo prac arch. *Matthias Ludwig Scabell*. Granitowy krzyż studzienki wykonany w Berlinie wg. proj. następcy tronu. Od 1825 ukształtowanie parku wokół studni, proj. dyrektor królewskich ogrodów w Sanssouci *Peter Lenné*. 1826-1827 budowa w obrębie parku neogotyckiego budynku szkoły dla chłopców, tzw. Fundacji Ottońskiej (*Ottostift*), proj. *Karl Friedrich Schinkel*, nadzór nad pracami mistrz budowlany *Johann Jakob Theodor Blaurock*. 1867 przekształcenie budynku szkoły w dom starców. 1902 ustawienie przy studni popiersia św. Ottona, ufundowanego przez cesarza Wilhelma II, proj. *Walter Schott*. Po 1945 dewastacja parku i studzienki, usunięcie popiersia św. Ottona, 1974 zniszczenie niemieckiego napisu na studni, 1978 lub 1979 rozbiorcza budowa Fundacji. 1988 krzyż uszkodzony przez drzewo wyrwione w czasie burzy. 1994 przekazanie parku i studzienki parafii rz.-kat. p.w. M.B. Bolesnej. 1998 remont studzienki:

rozbiórka kamiennego muru, fundamentowanie, ponowne złożenie, konserwacja krzyża, wstępne uporządkowanie terenu wokół studni. 2004 nowa krata nad dołem studzienki. — Park położony na pd-wsch. od dawnego grodu, w narożniku ob. ulic Warszawskiej i Staromiejskiej, o zatartym pierwotnym przebiegu ścieżek i przypadkowym drzewostanie. W centrum założenia s t u d n i a 482 ś w. O t t o n a, zw. również „Świątą Studnią”. Klasycystyczna. Złożona z prostokątnego basenu o bokach wykonanych z bloków granitowych oraz murowanego z kostki granitowej ogrodzenia, na rzucie kwadratu z półkolistą apsydą od wsch. Basen usytuowany poprzecznie do osi założenia, od zach. z pięciostopniowym zejściem i łacińskim napisem (cytatem z inskrypcji w bazyliście Konstantyna Wielkiego w Rzymie), umieszczonym na blokach obramienia od wsch. W apsydzie granitowy łaciński krzyż o ośmiobocznym przekroju belek. Górne partie ścian apsydy z bloków granitowych, pierwotnie pokryte napisem w języku niemieckim (skutym l. 70. w. XX). Ścianki zach. kwadratowej części z bramkami na osiach (dawniej o zamknięciu w formie metalowych ozdobnych furtek). Pod ściankami kamienne ławy.

ROKITY

WIEŚ. Założona po 1267. Już w średniowieczu składała się z czterech części: majątku rycerskiego oraz posiadłości należących do Fundacji Mariackiej w Szczecinie, do domeny w Pyrzycach i do miasta Pyrzyce. Posiadłość Fundacji Mariackiej, potwierdzona 1329 przez księcia Ottona I. Majątek rycerski w czasach średniowiecznych lenno rodziny von Mellentin, od 1726 w posiadaniu Martina Friedricha von Neckera, a następnie jego siostrzeńców. 1781 sprzedany w wyniku licytacji Karlowi Sigmundowi von Köthen, następnie od 1782 własność Aleksandra Ludwiga Christoph'a von Versen, przez którego przeksztalcono w alodium. Od 1788 na podstawie specjalnego pozwolenia królewskiego w posiadaniu mieszczańskiej rodziny Nehring, najpierw kupca Geoga, a następnie jego potomków: Karla Friedricha, a od 1829 do 3. ćw. w. XIX Daniela Wilhelma. 1884 i jeszcze 1914 jako właściciel wymieniany Georg Wilhelm Nehring, 1920 i 1939 Anna Haase z d. Nehring.

KOSCIÓŁ FIL. Wzniesiony 2. poł. w. XV. Od czasów Reformacji ewangelicki, fil. parafii w Czarnowie pod patronatem miasta 97-98

Pyrzyce i właściciele majątku. 2. poł. w. XVII zmiana formy otworów okiennych. 1713 dobudowa drewnianej wieży od zach. z ośmiobocznym hełmem, krytym łupkiem i zwieńczonym chorągiewką z datą. 1799 remont ogrodzenia cmentarza. W. XIX przekształcenie otworu wejścia od pd. z prostym zamknięciem nadproża, poprzedzonego ceglany, otynkowanym domkiem portalowym z narożnymi kolumnkami po bokach, półkoliście zamkniętą wnęką i trójkątnym szczytem. Przed 1945 w kościele: późnobarokowy ołtarz ambonowy; chrzcielnica, 1689, drewniana, intarsjowana, sześcioboczną z nazwiskami pastora Daniela Krümmelihn i prowizorów kościelnych; dwa świeczniki cynowe z datą 1651; świecznik korpusowy, 1704; trzy dzwony z inskrypcjami, ok. 1500, 1691 (ludwisarz *Johann Jacob Mangold* ze Szczecina i 1720 (ludwisarz *Johann Heinrich Schmidt*); żelazna krata w niszy sacramentarium. Po 1945 nieużytkowany, 1953 częściowo rozebrany (zachowane mury obwodowe ze szczytami, bez dachu, wieży dachowej, stropu i wieży zach.). Wówczas przeniesienie dwóch dzwonów, do kościołów w Pyrzycach i Kozielicach. 1993 przejęty przez parafię rz.-kat. w Kozielicach. Przed 2007 na ścianach wnętrza widoczne były pozostałości dekoracji malarskiej: pięciu zacheuszków (dwóch na ścianie zach., jednego w zach. części ściany pd. i dwóch na ścianie wsch.), fragment sceny figuralnej (po zach. stronie wejścia pd.) i nieczytelna inskrypcja (powyżej małej wnęki po pd. stronie ściany wsch.). Od 2007 odbudowywany, proj. arch. *Mieczysław Lipik* z Pyrzyc. Wówczas nowy strop, więźba dachowa i dach, odsłonięcie gotyckiego portalu pd. z usunięciem domku portalowego z w. XIX, otynkowanie blend szczytu wsch., ościeży zamurowanego okna elewacji wsch. oraz ościeży okien nowożytnych wraz z opaskami. Położony w centrum wsi na dawnym nawsiu w obrębie cmentarza (pierwotnie otoczonego kamiennym murem). Od wsch. z bramką cmentarną. Późnogotycki z elementami baroku. Orientowany. Korpus murowany z niemal nieobrobionego kamienia polnego o nieregularnym układzie, łączonego zaprawą z dodatkiem gruzu ceglano. Szkarpy kamienne, oblicowane cegłą gotycką. Ościeża portalu zach., częściowo pd. oraz lico szczytu wsch. z cegły gotyckiej. Blendy szczytu wsch. otynkowane. Ościeża zamurowanego okna ściany wsch. z cegły gotyckiej, wtórnie otynkowane, pozostałych otworów okiennych i częściowo portalu pd. z cegły nowożytnej, otynkowane. Salowy. Nakryty współczesnym, drewnianym stropem belkowym. Wewnątrz w ścianie wsch. po

stronie pn. prostokątna nisza dawnego sacramentarium, po stronie pd. mniejsza wnęka. Otwory okienne pochodzące z czasów nowożytnych, rozglifione, zróżnicowane wysokością. W zach. części ścian bocznych wysokie otwory okienne zamknięte półkoliście, w części wsch. niższe, zamknięte łukiem koszowym. W ścianie wsch. dwa okna o analogicznym kształcie. Pomiędzy nimi niewielkie gotyckie okno ostrołukowe, podzielone ceglana laską oraz żelaznymi sztabami (wtórnie zamurowane). W ścianie zach. otwór wejścia, zamknięty łukiem pełnym. W ścianie pd. otwór głównego wejścia, zamknięty łukiem pełnym, we wnęcie zamkniętej łukiem odcinkowym. Zewnątrz narożniki korpusu wtórnie oszkarpowane. Portal zach. późnogotycki, zamknięty półkoliście o ceglanych, jednouskokowych ościeżach. Szczyt zach. nierozczłonkowy. W elewacji pd. portal późnogotycki, ostrołukowy, wtórnie przekształcony z otworem wejścia zamkniętym łukiem odcinkowym. Otwory okienne, 2. poł. w. XVII, lekko rozglifione, ujęte wtórnymi opaskami tynkowymi. W ścianie wsch. pomiędzy otworami okiennymi zamurowane ostrołukowe okno gotyckie o dwuuskokowych ościeżach. W szczycie wsch. pięć ostrołukowych, otynkowanych blend o dwuuskokowych krawędziach. W środkowej blendzie wąski ostrołukowy otwór. W zwieńczeniu szczytów sterczynki. Dach dwuspadowy kryty blachą dachówkopodobną. — Pomnik-głaz, poświęcony pamięci sześciu żołnierzy niemieckich poległych podczas I wojny światowej, ok. 1920, przed elewacją wsch. kościoła.

BRAMKA CMENTARNA. Późnogotycka, 1. poł. w. XVI. Usytuowana na wsch. od kościoła. Murowana z cegły. Otwór przejścia zamknięty półkoliście, od strony zewnętrznej fryz wnękowy w zwieńczeniu fryz wnękowy, od strony kościoła we wnęcie zamknięty łukiem odcinkowym. Daszek pulpitowy kryty dachówką. 131

ZABUDOWANIA DAWNEGO FOLWARKU. 2. poł. w. XIX. Wzniesione przez członków rodziny Nehring. Usytuowane w bezpośrednim sąsiedztwie kościoła po stronie pd.-zach. Rozmieszczone wokół dwóch dziedzińców gospodarczych. Obecnie zachowane trzy budynki inwentarskie i stodoła. Murowane z cegły na rzucie prostokąta, z fryzami ceglanyymi w elewacjach i otworami w większości zamkniętymi łukiem odcinkowym. Dachy dwuspadowe kryte dachówką lub blachą. S t o d o ł a z parami dużych otworów przejazdu zestawionych na osi dłuższych elewacji. O b o r y parterowe z poddaszami, w jednej z nich krótsze elewacje podzielone lizenami, w szczytach z parami półkoliście zamkniętych blend.

ROSINY

WIEŚ. Prawdopodobnie od czasów średniowiecza połączona z majątkiem ziemskim w sąsiednim Gardźcu. 1608 wymieniana wśród posiadłości rodu von Brederlow. 1749 sprzedana (wraz z Gardźcem i Płońskiem) Hansowi von Greifenberg, a 1754 późniejszemu prezydentowi rejencji Gustawowi Heinrichowi von Enckevort. Po jego śmierci 1808 we wspólnym posiadaniu dwóch synów zmarłego. Od 1820 własność starszego z nich, podporucznika rezerwy, późniejszego deputowanego do sejmu krajowego Ernsta Heinricha Wilhelma von Enckevort. W późniejszych latach wykupiona przez radcę komisji Jentscha, połączona z majątkiem w Płońsku.

- 51-52 KOSCIÓŁ PAR. p.w. św. Michała Archanioła. Wzniesiony koniec w. XIII. L. 30. w. XVI przejęty przez protestantów. Do 1945 filia parafii ewangelickiej w Płońsku, pod patronatem właścicieli majątku. 1734 poddany gruntownemu remontowi i przebudowie (niegdyś data na chorągiewce w szczycie wsch.), wyk. mistrz murarski *Lohry* z Gryfic. Wówczas nadbudowa lub gruntowny remont drewnianej wieży nad szczytem zach. uprzednio rozebrany do 2/3 wysokości, wymiana pokrycia dachu, przebicie nowego okna i zmiana formy większości otworów w elewacjach bocznych korpusu, ujętych tynkowymi opaskami, remont ogrodzenia cmentarza. W tym też czasie zastąpienie gotyckiego tryptyku późnobarokowym ołtarzem ambonowym. Początek w. XX wzmiankowana granitowa chrzcielnica (wtórnie pomalowana olejno i osadzona na nowej stopie), gotycki trybularz, w. XV oraz dzwon z tego samego czasu. 1946 rz.-kat. Usytuowany w centrum wsi u zbiegu dróg, w obrębie cmentarza otoczonego murem kamiennym z bramką od zach. Wczesnogotycki z detalem częściowo późnogotyckim i barokową wieżą. Orientowany. Murowany z kamienia polnego łączonego zaprawą z okrzeskami kamiennymi. Mury obwodowe z niezbyt starannie obróbnego kamienia łupanego, układanego w regularnych warstwach, w szczycie wsch. i fragmentarycznie w zach. z mniejszych kamieni o nieregularnym układzie, z użyciem dużej ilości zaprawy. Portal od zach.
- 53 z kostki granitowej, od pd. z cegły gotyckiej z przemurowaniami z cegły nowożytniej. Obramienia okna ściany wsch. i blend szczytu wsch., obramienia zamurowanych otworów ścian bocznych wraz z ich nadmururowaniem z cegły gotyckiej. Obramienia okien ścian bocznych z cegły nowożytniej ze śladami tynkowych opasek. Szczyt zach. i szkarpy otynkowane. Wieża drewniana o konstrukcji szkieletowej, odeskowana.

Salowy na rzucie prostokąta, z wydatnymi narożnymi szkarpami. Wnętrze nakryte stropem belkowym. Przy ścianie zach. barokowa empora muzyczna, 1. poł. w. XVIII, wsparta na czterech słupach, z parapetem pływającym. Otwory okienne we wnękach z czasów barokowej przebudowy o rozglifionych ościeżach, zamkniętych łukiem odcinkowym. Pierwsze od wsch. okno ściany pd. gotyckie, we wnęcie zamkniętej półkoliście o rozglifionych nieregularnych ościeżach. W oknach współczesne witraże, 1969, wyk. *Zygmunt Kośmicki*. Otwór głównego wejścia od zach. ostrołukowy we wnęcie zamkniętej łukiem odcinkowym. Otwór wejścia bocznego od pd. zamknięty łukiem odcinkowym o obniżonej strzałce. Zewnątrz na osi elewacji zach. ostrołukowy portal główny o dwuuskokowych ościeżach z ciosów granitowych. Szczyt zach. gotycki, zachowany do 2/3 pierwotnej wysokości, ujęty po bokach dwiema sterczynkami. Rozczłonkowany pięcioma blendami: dwie skrajne zamknięte ostrołukowo, trzy środkowe łukiem odcinkowym. Powyżej szczytu nadbudowana barokowa wieża, 1734, kwadratowa w rzucie. W elewacji pd. gotycki ostrołukowy portal o ceglanych, dwuuskokowych ościeżach (obecnie częściowo skutych z pozostałością wtórnych tynków) z otworem wejścia przekształconym w okresie baroku, zamknięty łukiem odcinkowym. Zachowane drzwi klepkowe z barokowymi okuciami 1. poł. w. XVIII. Okno elewacji pd. po stronie wsch. w gotyckiej, półkoliście zamkniętej wnęcie o uskokowych ościeżach. Pozostałe otwory elewacji bocznych barokowe, 1734, prostokątne z pozostałością tynkowych opasek, umieszczone w polach zamurowanych gotyckich okien, zamkniętych półkoliście. Na osi elewacji wsch. wysmukłe gotyckie okno, zamknięte łukiem ostrym o ościeżach w dolnej części kamiennych, w górnej ceglanych o profilowanej krawędzi. W szczycie wsch. trzy wysmukłe, ostrołukowe blendy, z których środkowa wyższa. Powyżej nieforemna okrągła blenda o dwuuskokowej krawędzi. W zwieńczeniu szczytu pięć sterczynek. Dach wysoki, dwuspadowy, kryty dachówką. Wieża z czterema sterczynkami w narożach, zwieńczona ośmiobocznym hełmem z latarnią i iglicą, zakończoną kulą i krzyżem. Hełm pokryty blachą. — Ołtarz, dawniej ambonowy, barokowy, 1. ćw. w. XVIII, po 1945 dostawiony do ściany wsch. i zdewaloryzowany: demontaż korpusu ambony, rzeźb aniołów ze zwieńczenia i usunięcie uszaków. Obecnie w otworze wejścia na ambonę współczesny obraz przedstawiający św. Michała Archanioła. Architektoniczny, ujęty zdwojonymi kolumnami o korynckich kapitelach, dźwigającymi

- wyłamane belkowanie z baldachimem zdobionym lambrekinem, zwieńczonym kartuszami i liśćmi akantu. Po bokach baldachimu wazy
- 298 płomieniste. Korpus ambony, wymontowany z ołtarza po 1945 i zawieszony na ścianie pn., zdobiony snycerskim ornamentem roślinnym, motywem puklowania, narożnymi wolutami pomiędzy prostokątnymi płycinami o wklęsłych narożach oraz lambrekinem w zwieńczeniu. Trzy
- 429 barokowe rzeźby, 1. ćw. w. XVIII, pierwotnie w zwieńczeniu ołtarza, zdemontowane po 1945, przedstawiające anioły, jeden z rozłożonymi skrzydłami i krzyżem w dłoni, dwa pozostałe, obecnie bez atrybutów.
- 306 Chrzcielnica, późnoromańska, w. XIII, granitowa w kształcie walca. Barokowy świecznik stojący, ufundowany 1795 przez hrabiego Augusta Ludwiga von Eickstedt dla kościoła w Laskowie, cynowy, jednopłomienny o trójdzielnej, bogato zdobionej podstawie i tralkowym trzonie z inskrypcją.
- 130 BRAMKA CMENTARNA. Gotycka, w. XV. Usytuowana po stronie zach. kościoła, na osi głównego wejścia. Murowana z kamienia polnego i cegły. Otwór przejścia szeroki ostrołukowy, obramiony cegłą. Od strony zewnętrznej w górnej partii ceglana, z dwoma odcinkami fryzu wnękowego; z lewej strony otworu mała prostokątna wnęka. Od strony wewnętrznej w całości oblicowana cegłą z otworem we wnęce, zamkniętej łukiem odcinkowym.

RYSZEWKO

WIEŚ. Już 1186 wymieniane „poła ryszewskie” (*campo Rysow*), położone w okolicach dzisiejszych wsi Ryszewko i Ryszewo. W. XIII i pocz. w XIV majątek książęcy. 1317 Ryszewko sprzedane przez księcia Ottona I klasztorowi cystersów w Kołbaczu. Przed 1477 lenno von Schöningów. 1693 (po śmierci generała podporucznika Lüdeke Ernsta von Schöning) włączone do domeny w Kołbaczu. Od ok. 1812 w domenie pyrzyckiej. W poł. w. XIX we wsi wzmiankowanych 6 gospodarstw pefnorolnych, 9 kmieci, 6 zagrodników oraz posiadłości parafii, przy której istniała szkoła.

- 124 KOŚCIOŁ PAR. p.w. Wniebowzięcia NMP. Wcześniejszy kościół późnogotycki ok. 1500, murowany z cegły, salowy o oszkarpowanych ścianach, od pd. z ostrołukowym, uskokowym portalem i wnętrzem o belkowym stropie, wyposażonym m. i. w kamienną chrzcielnicę. Od l. 30. w. XVI ewangelicki, par. pod patronatem panujących. Jako pierwszy duchowny ewangelicki wzmiankowany

Georg Hertz, naturalny syn księcia Jerzego I (1590 przeniesiony do Kozielic za wywoływane zgorzenie). 1613 zniszczenie drewnianej wieży kościelnej przez burzę, odbudowanej 1683. W późniejszych latach wieża ryglowa, nadbudowana nad zach. częścią korpusu nawowego, zwieńczona barokowym hełmem. 1722 budowa lub remont zegara wieżowego, 1733 wykonanie dwóch dzwonów, odlanych w Gryfinie wyk. ludwisarz *Christian Heintz* z Berlina i *Johann Meyer* ze Szczecina (po 1945 jeden z nich w kościele w Hoechst koło Hanau). Obecny kościół wzniesiony 1866, za czasów pastora Julisa Heinricha Eberta, proj. 1857 mistrz budowlany *Carl Ludwig Heinrich Lentze* ze Stargardu, wyk. mistrz budowlany *Paul (?) Rosdam* z Pyrzyc. 1867 poświęcony przez generalnego superintendenta Alberta Sigismunda Jaspisa ze Szczecina. W tym samym roku budowa zegara wieżowego, zegarmistrz *Carl Hartwig St.* z Pyrzyc oraz ceglano-ogrodzenia wokół cmentarza. 1891 wyposażony w dziesięciogłosowe organy o dwóch manualach, wyk. organmistrz *Robert Knauf* z Bleicherode. 1947, lub 1948 rz.-kat., 1959 par. L. 80. w XX dobudowa zakrystii. Neogotycki. Położony w centrum wsi u zbiegu dróg, w obrębie cmentarza przykościelnego, otoczonego ceglany murem z bramką. Orientowany. Murowany z czerwonej cegły, nietynkowany, na cokole z ciosów granitowych. Jednonawowy z wydzielonym trój-bocznym zamkniętym prezbiterium, kwadratową w rzucie wieżą od zach., węższą od korpusu i nową zakrystią od pd. Nawa nakryta drewnianym stropem belkowym, prezbiterium sklepieniem wielobocznym z żebrami, otwarte do nawy ostrołukową tęczą o profilowanych krawędziach. Od zach. empora muzyczna, drewniana, wsparta na czterech słupach z wysuniętą ku wsch. częścią środkową. W oknach witraże, 1986. Otwory okienne i drzwiowe ostrołukowe. Zewnątrz elewacje z wyodrębnionym cokołem. Wieża czterokondygnacyjna z portalem od zach. o trójjuskokowych ościeżach, zwieńczonym trójkątnym szczytem, wyodrębnionym z lica muru profilowanymi krawędziami. Na wysokości trzech dolnych kondygnacji duże płyciny zamknięte fryzem zygzakowym, w których polu od zach. nad portalem okulus i wysmukłe okno, w elewacjach bocznych wysmukłe blendy o uskokowych krawędziach. Ostatnia kondygnacja wieży oddzielona gzymsem, opięta pinaklami, o elewacjach podzielonych dużymi ostrołukowymi blendami, w których u dołu biforyjne otwory dzwonne, wyżej tarcze zegarowe. Korpus od zach. zwieńczony po bokach wieży schodkowymi półszczytami z ostrołukowymi blendami. W elewacjach

bocznych wysmukłe okna przedzielone laskowaniem. Prezbiterium opięte szkarpmami z blendami w górnej części, zamkniętymi trójlistnie. Szczyt elewacji wsch. schodkowy zdobiony blendami, z których środkowa w kształcie dwudzielnego maswerku, boczne ostrołukowe o trójlistnym zamknięciu wewnętrznych krawędzi. W zwieńczeniu szczytu sterczynka z metalowym krzyżem. Dach korpusu dwuspadowy, kryty dachówką, wieży namiotowy, z ośmioboczną latarnią i ostrosłupowym hełmem zwieńczonym krzyżem, kryty blachą. — Ołtarz późnobarokowy, ok. poł. w. XVIII, w okresie powojennym zdewaloryzowany, pozbawiony sceny głównej, uszaków i zwieńczenia. Architektoniczny, jednoosiowy, ze współczesnym obrazem w polu głównym, ujętym po bokach parami kolumn o korynckich kapitelach, dźwigających segmenty wyłamanego belkowania. Chrzcielnica eklektyczna, koniec w. XIX, drewniana typu kielichowego. Tablica dziesięciu przykazań, eklektyczna, pocz. w. XX (?), ze sztucznego kamienia. Misa chrzcielna, późnogotycka, w. XV/XVI, Norymberga (?), mosiężna, trybowana, ze sceną Grzechu Pierworodnego.

457-454 Puszka na komunikanty, barokowa, 1728, ufundowana przez pastora J. Berndta i jego żonę dla kościoła w Wierzbnie, srebrna, owalna z inskrypcją na spodzie i złożoną pokrywą, na której grawerowana scena Ukrzyżowania. Dzwon, 1921, z inskrypcją.

ZESPÓŁ PODWORSKI. Pierwotnie siedziba dzierżawcy majątku, należącego do domeny w Pyrzycach. Przed 1928-1939 wzmiankowany jako posiadłość Waltera Heuera. Położony w pn. części wsi, po wsch. stronie drogi. Złożony z dworu i zabudowań folwarcznych skupionych wokół czworobocznego dziedzińca gospodarczego oraz niewielkiego parku za dworem, z aleją lipową na osi.

A. DWOR, 4. ćw. w. XIX. Pierwotnie eklektyczny z elementami neobaroku, o elewacjach rozczłonkowanych pilastrami i otworach ujętych opaskami z uszakami. L. 80. w. XX w wyniku dewaloryzującego remontu, elewacje pozbawione cech stylowych. Fasadą zwrócony na zach., w stronę dziedzińca gospodarczego. Murowany, otkonowany, o kamiennym cokole z ciosów granitowych. Na rzucie prostokąta z pseudoryzalitem pośrodku każdej z dłuższych elewacji. Parterowy z poddaszem, podpiwniczony. Fasada dziewięcioosiowa, elewacja tylna ośmioosiowa. Obie dłuższe elewacje symetryczne z piętrowymi pseudoryzalitami, od frontu trójosiowym, od ogrodu dwuosiowym, zwieńczonymi trójkątnymi naczółkami. Dach dwuspadowy, kryty dachówką.

B. ZABUDOWANIA FOLWARCZNE, 4. ćw. w. XIX. Murowane z cegły, nietynkowane, na rzucie prostokąta, o otworach zamkniętych łukiem odcinkowym i wysokich dwuspadowych dachach, krytych dachówką. — Stodoła, 1877, z parą otworów bramnych zwieńczonych niskimi trójkątnymi szczytami, z których jeden z datą. — Budynek inwentarski, parterowy z poddaszem, połączony ze stodołą. Obora, parterowa z poddaszem, na rzucie wydłużonego prostokąta o trzech wystawkach z trójkątnymi szczytami. W zwieńczeniu szczytu od strony drogi ozdobny żelazny wiatrowskaz. Budynek inwentarsko – magazynowo – mieszkalny, Usytuowany na zamknięciu dziedzińca od strony drogi. Ustawiony kalenicowo. Piętrowy, z fryzami ceglanyymi w elewacjach. W przyziemiu część inwentarska, piętro o funkcji mieszkalno-magazynowej.

STODOŁA, na parceli nr 4. 4. ćw. w. XVIII. Pierwotnie w zagrodzie przy plebanii. Wzmiankowana l. 60. w. XIX, jako stara stodoła parafialna, wymagająca remontu. Pierwotnie kryta strzechą o nisko schodzących połąciach dachu. Przebudowana l. 60. w. XX. Ryglowa o konstrukcji wypełnionej strychułami, częściowo wtórnie cegłą, na rzucie prostokąta, jednoklepkowa, przejezdna z dwoma sąsiedkami, o dwuspadowym dachu, krytym dachówką.

RYSZEWO

WIEŚ. Jedna z najstarszych posiadłości klasztoru cystersów w Kołbaczu. Wzmiankowana po raz pierwszy 1186, kiedy to wymieniane „pola ryszewskie” (*campo* Ryssow), położone w okolicach dzisiejszych wsi Ryszewko i Ryszewo. W dokumencie z 1222 jako świadek występuje Nicolaus de Risco. Układ zawarty 1240 pomiędzy księciem Barnimem I i bpem kamieńskim, wymienia obie wsie Ryszewo i Ryszewko. 1313 Johannes Boeckmann sprzedał opatowi Teodorichowi z Kołbacza folwark Ryszewo, przejęty przez klasztor dopiero w następnym roku od Henniga Boeckmanna (van der Boeke) i jego syna Jakoba. 1356 opat kołbacki Nicolaus przekształcił folwark w wieś chłopską i uposażył ją w 62 łany ziemi. 1360 książę Barnim III zezwolił cystersom zamienić Ryszewo w grangię (wielkie gospodarstwo folwarczne). Oprócz własności klasztornej istniały w Ryszewie majątki prywatne, 1403 jeden z nich, należący dotąd do von Wedłów sprzedany Janekowi Block. W okresie Reformacji

włości klasztorne w Ryszewie weszły w skład domeny w Kołbaczu. 1628 wieś liczyła 80 łanów, w tym 72 chłopskie, sześć sołtychich i dwa parafialne. Wymienia się wówczas pięciu zagrodników, karczmę, kuźnię i wiatrak. 1753 przybyły trzy nowe gospodarstwa oraz istniał majątek sołtysa lennego (który rozparcelowany został 1. poł. w. XIX). Koniec w. XVIII wieś spłonęła. Poł. w. XIX liczyła 18 gospodarstw pełnorolnych i 6 zagród kmiecych, istniały posiadłości kościoła i parafii.

- 118 **KOŚCIÓŁ, W RUINIE.** 1305 wymieniany pleban Johannes. Obecny wzniesiony pocz. w. XVI. L. 30. w. XVI przejęty przez protestantów. W okresie nowożytnym pod patronatem panujących. 1590 określony przez wizytację książęcą jako par. z filią w Turzu, której proboszczem był Andreas Hakendahl, następnie od 1595 Georgius Schöningk. Ok. 1780 rozbudowany i przekształcony, proj. arch. *David Gilly* (z 1779): dobudowa drewnianej wieży od zach., zwieńczonej barokowym, prześwitowym hełmem o łupkowym pokryciu, podwyższenie ścian bocznych korpusu, zmniejszenie kąta nachylenia połaci dachu, obniżenie szczytów, powiększenie okien, otynkowanie elewacji, ozdobionymi narożnymi boniami, nakrycie wnętrza nowym deskowanym i malowanym na biało stropem z szeroką fasetą (pierwotnie przewidzianą do dekoracji). Z tego samego czasu pochodził nowy, architektoniczny ołtarz ambonowy, przypuszczalnie również proj. *David Gilly*. Zapewne przed poł. w. XIX zmiana formy okien i artykulacji szczytów. Przed 1945 wzmiankowany świecznik typu korona, z kutego żelaza (wyrób ludowy), misa chrzcielna z trybowanym przedstawieniem Zwiastowania NMP, dwa dzwony (1646 i 1684), wyk. ludwisarz *Lorenz Köckeritz*. 1945 zrujnowany. Pocz. lat 90. w. XX próby odbudowy (dobudowa zakrystii). Usytuowany w centrum wsi po pn.-zach. stronie głównej drogi, w obrębie dawnego cmentarza. Późnogotycki z elementami późnego baroku i późnego klasycyzmu. Orientowany. Murowany. Ściany korpusu w zasadniczej części z niemal nieobrobionego kamienia łupanego o nieregularnym układzie, łączonego dużą ilością zaprawy z dodatkiem okruchów cegły i okrzesków kamiennych. W górnej partii nadmurowany cegłą nowożytną. Szczyty z kamienia polnego i cegły gotyckiej, przemurowane cegłą nowożytną. Salowy z nową zakrystią dobudowaną od zach., w miejscu dawnej wieży z 1780. Wewnątrz w ścianie wsch. przy narożniku pn.-wsch. nisza sacramentarium o dwuuskokowych krawędziach, zamknięta

łukiem odcinkowym. Otwory okienne nowożytny, duże, zamknięte półkoliście z łukami odciążającymi. W elewacji pd. niewielki otwór wejścia, zamknięty prosto. W ścianie zach. od strony zakrystii portal o uskokowych ościeżach, zamknięty łukiem odcinkowym. Elewacja wsch. dwuokienna o szczycie, pierwotnie sięgającym poniżej obecnego gzymsu wieńczącego. Na osi szczytu nowożytny, mały otwór okienny, po którego bokach zamurwane blendy: sześć zamkniętych łukiem odcinkowym o podwyższonej strzałce i cztery okrągłe. Boczne partie szczytu nadmurwane. W elewacjach pozostałości tynku z nowożytnym detalem (narożne boniowania, gzyms wieńczący, opaski okienne i motyw półkolistych arkadek wzdłuż krawędzi szczytu).

DOMY. — nr 20. 1852. Ryglowy, szerokofrontowy, częściowo 232
podpiwniczony. Wnętrze z przelotową sienią. W elewacji frontowej nadświetle drzwi zdobione drewnianym, ażurowym ornamentem 233
geometryczno-roślinnym z datą i inicjałami MM. Okna w drewnianych obramieniach o dekoracyjnym wykroju. Dach naczółkowy, kryty dachówką. — Nr 36 i 37, pocz. w. XX. Murowane z cegły, 241
otynkowane, z elewacjami o ceglany detalu i dachach dwuspadowych, krytych dachówką. Na parceli nr 37, tymczasowo barokowy dzwon, 1672, wyk. ludwisarz *Lorentz Kökeritz* ze Szczecina, z fundacji 480
Heinricha Celestyna von Sternbacha dla kościoła w Kołbaskowie, z napisem i bogatą dekoracją ornamentalno-figuralną.

STODOŁA (na parceli nr 8). Koniec w. XIX. Ryglowa o konstrukcji wypełnionej cegłą i strychułami. Dach dwuspadowy, kryty dachówką.

RZEPNOWO

WIEŚ. 1312 wzmiankowana wraz z kościołem. 1319 książę szczeciński Otton I nadał w Rzepnowie trzy włóki ziemi rycerzom Ottonowi i Heningowi de Grapow (z Chrapowa). 1332 Paridam von Wacholz sprzedał cztery włóki ze swego lenna w Rzepnowie mieszczanom i rajcom w Gryfnie. 1346 książę Barnim III nadał Rzepnowo fundowanej przez siebie kolegiacie św. Ottona w Szczecinie, co potwierdzali 1355 cesarz Karol IV, następnie księżęta szczecińscy Świętobór I, Kazimierz V, Joachim Mł. i Eryk II, a 1489 Bogusław X. Do Reformacji posiadłości w Rzepnowie miały szczecińskie kolegiaty św. Ottona i NMP, a także cystersi kołbaccy. W okresie

poreformacyjnym majątki obu kolegiat połączono tworząc Fundację Mariacką, której własnością pozostawało Rzepnowo do w. XX. 1780 istniało we wsi 11 gospodarstw chłopskich (poł. w. XIX 10 gospodarstw), jedno sołtysie i jedno zagrodnicze. W. XIX wzmiankowane też gospodarstwa należące do kościoła i parafii. 1816 wzniesiono budynek szkoły, a po jego spaleniu 1861 nową szkołę.

KOŚCIÓŁ FIL. p.w. Nawiedzenia NMP. 1312 pierwsza wzmianka o kościele par. w Rzepnowie, wówczas bp kamiński Henryk von Wacholz potwierdził patronat nad nim augustiankom z Pyrzyc. Od 1346 patronat kolegiaty św. Ottona w Szczecinie. 1408 wzmiankowany proboszcz Bertold Weytengarve. Od czasów Reformacji fil. parafii ewangelickiej w Nieborowie pod patronatem Fundacji Mariackiej w Szczecinie, 1930 parafii w Starym Chrapowie. 1590 kościół określany jako grożący zawaleniem. Wówczas jego rozbiórka i budowa obecnego kościoła lub gruntowny remont starego. 1703 dobudowa drewnianej wieży od zach. ze smukłym spiczastym hełmem, zwieńczonym chorągiewką z datą. W. XVIII nowe okna, zamknięte łukiem odcinkowym. 1859 remont wieży, m. i. wymiana pokrycia. Przed 1945 bogate wyposażenie: barokowy ołtarz, 1752; późnorenesansowa ambona i stalle z baldachimem usytuowane przy ścianie pd.; ława dla kaznodziei, przy ścianie wsch.; gotycka figura M.B. z Dzieciątkiem; misa chrzcielna z przedstawieniem Zwiastowania NMP i dwa dzwony, ok. 1500 i 1671, wyk. ludwisarz *Georg Köckeritz*. 1945 zniszczony (wieża, dach z wieżbą dachową i szczytami, fragment ściany pd. oraz wyposażenie). 1990-1991 odbudowany i poświęcony jako rz.-kat. Położony po wsch. stronie wsi na zamknięciu wydłużonego nawsia, w obrębie cmentarza grzebalnego, otoczonego z trzech stron kamiennym murem. Późnogotycki. Orientowany. Zbudowany z niemal nieobrobionego kamienia polnego, łączonego zaprawą z okrzeskami kamiennymi. Korpus wraz ze szczytami wtórnie otynkowany. Salowy, na rzucie krótkiego prostokąta. Wnętrze wtórnie przekryte odeskowaną konstrukcją więźby dachowej. Od zach. współczesna drewniana empora muzyczna, zabudowana w przyziemiu. Zewnątrz w elewacji pd. po stronie zach. otwór głównego wejścia zamknięty półkoliście w wysokiej ostrołukowej wnęce. Otwory okienne zamknięte łukiem odcinkowym, dwa w elewacji wsch. i po jednym w elewacjach bocznych. W zwieńczeniu elewacji ceglany gzyms. Szczyty trójkątne, z których każdy z okrągłym otworem, zwieńczony trzema sterczynkami. Dach dwuspadowy, kryty blachą.

SKRZYŃKA

WIEŚ. Wzmiankowana po raz pierwszy 1337 w katastrze ziemskim margrabiego Ludwika I Starszego jako lenno należące do syna Vridberna (Friedborna). Wówczas notowana parafia. 1348 wymieniany Heinrich Grunebergh, od którego nazwiska nazwa miejscowości. 1718 jako właściciel wzmiankowany kapitan Joachim Friedrich von Hagen. 1774 majątek wykupiony przez rodzinę von Dossow. 1809 należał do kapitana w stanie spoczynku Christiana Ernsta von Dossow z Batowa. Od 1841, co najmniej do l. 50. w. XIX w posiadaniu Ludwiga Dudy. Poł. w. XIX istniał kościół otoczony cmentarzem. 1914 jako właściciel wymieniany Walter Ramm, 1929 Gerhard Ramm.

DAWNY ZESPÓŁ PAŁACOWO-FOLWARCZNY. Położony w pn.-zach. części wsi. Założony wokół prostokątnego, wydłużonego dziedzińca gospodarczego. Złożony z pałacu, usytuowanego na osi założenia po stronie pn., zabudowań folwarcznych po bokach, ob. w większości w ruinie oraz niewielkiego parku za pałacem, ob. zdziczałego. Po 1945 PGR, następnie AWRSP, ob. własność prywatna.

A. PAŁAC. Wzniesiony ok. poł. w. XIX, w stylu neogotyku angielskiego, przypuszczalnie dla Ludwiga Dudy. 1965-1966 remontowany. Obecnie nieużytkowany, popada w ruinę. Zwrócony elewacją frontową na pd. Murowany z cegły. Otynkowany. Piętrowy, podpiwniczony. Na rzucie prostokąta, z płytkimi ryzalitami: od frontu dwoma bocznymi, od ogrodu z szerokim, usytuowanym na osi i dwiema przybudówkami po bokach. Od zach. połączony z budynkiem mieszkalnym, koniec w. XIX. Dwu- i półtraktowy z usytuowanym na osi środkowego traktu hallem i salonem od ogrodu. Elewacja frontowa jedenastoosiowa z trójosiowym pseudoryzalitem pośrodku i dwoma dwuosiowymi ryzalitami po bokach. Środkowy pseudoryzalit z wysoką, dwukondygnacyjną loggią mieszczącą główne wejście i balkon. Otwór loggii zamknięty łukiem dwuspadowym, zbliżonym do łuku Tudora. W zwieńczeniu pseudoryzalitu niski, trójkątny naczółek. Boczne partie elewacji frontowej i elewacja boczna od wsch. podzielone gzymsem cokołowym i kordonowym. Naroża budynku oraz bocznych ryzalitów elewacji frontowej ujęte ośmiobocznymi filarami. Okna parteru elewacji frontowej i wsch. elewacji bocznej w uskokowych ościeżach, w górnej części ujęte załamany

gzymсами. Na osi bocznej elewacji wsch. trójkondygnacyjny pseudoryzalit, w górnej kondygnacji z wnęką o uskokowych ościeżach, zamkniętą łukiem dwuspadowym z parą wąskich ostrołukowych okienek. W zwieńczeniu pseudoryzalitu narożne ośmioboczne wieżyczki, pomiędzy którymi blanki. Szczyt niewyodrębniony, niski, po bokach wieżyczek schodkowy z blankami, rozczłonkowany wąskimi blendami. Zach. elewacja boczna o bardziej oszczędnej artykulacji. Pośrodku wysoka blenda zamknięta łukiem dwuspadowym w obramieniu. Wieżyczki w zwieńczeniu obramienia i szczyt, analogiczne jak w elewacji wsch. Dachy korpusu i ryzalitów niskie dwuspadowe, kryte papą.

B. DAWNE ZABUDOWANIA FOLWARCZNE. Nieużytkowane, częściowo w ruinie. Zachowana stajnia po stronie zach. dziedzica oraz stodoła i magazyn zbożowy po stronie wsch. Murowane z kamienia łupanego i cegły, na rzucie prostokąta, z dwuspadowymi dachami. — S t a j n i a, ok. poł. w. XIX, kamienna z ceglany detalem, dwukondygnacyjna, o otworach zamkniętych prosto z dwoma wejściami od strony dziedzica, w elewacjach ceglane narożniki i obramienia otworów. Kryta dachówką. — S t o d o ł a na rzucie wydłużonego prostokąta oraz m a g a z y n z b o ż o w y, 4. ćw. w. XIX, dwukondygnacyjne o parterze kamiennym z otworami wrót (częściowo zamurowanymi) pomiędzy otworami szczelinowymi, piętrze ceglany podzielonym lizenami, z otworami zamkniętymi prosto. Kryte papą.

STARE CHRAPOWO

WIEŚ. Wzmiankowana po raz pierwszy 1212 w opisie granic posiadłości klasztoru cystersów w Kołbaczu. Miejsce pochodzenia rycerskiej rodziny von Grapow. 1260 wymieniany Dietrich de Grabowe, a 1292 książęcy wójt krajowy w Pyrzycach, Mikołaj Grape. 1314 nadanie wsi na rzecz kolegiaty NMP w Szczecinie, potwierdzone 1373 przez książąt szczecińskich Świętobora I i Bogusława VII. 1503 wzmiankowane lenno rycerskie Mikołaja ze Swochowa, mieszkającego w Starym Chrapowie. Od czasów Reformacji wieś w posiadaniu Fundacji Mariackiej w Szczecinie. W poł. w. XIX istniał w Starym Chrapowie majątek sołtysi oraz 15 gospodarstw chłopskich, 6 zagród kmiecyh, posiadłości kościoła i parafii. Czynną była szkoła przykościelna, karczma, kuźnia i wiatrak.

KOŚCIÓŁ FIL. p.w. Podwyższenia Krzyża Świętego. Zbudowany 2. poł. w. XV. Wówczas wieża zwieńczona wysokim ośmiobocznym hełmem, a w murze otaczającym cmentarz trzy bramki (z których zach. z ostrołukowym przejazdem, zachowana do l. 80. w. XX). Od czasów Reformacji ewangelicki, par., pod patronatem Fundacji Mariackiej w Szczecinie. Koniec w. XVI lub pocz. w. XVII zmiana formy okien elewacji wsch. 1752 wieża zwieńczona wysokim barokowym hełmem z latarnią. 1769 gruntowna restauracja kościoła wraz z otynkowaniem elewacji. I. poł. w. XIX neogotycki portal korpusu. Przed 1945 zachowane bogate wyposażenie: tryptyk renesansowy, 1591, z płaskorzeźbą Ostatnia Wieczerza w szafie środkowej i scenami pasyjnymi w kwaterach skrzydeł bocznych, gotyckie rzeźby z dawnej szafy ołtarzowej, m. i. M.B. z Dzieciątkiem, Zwiastowanie NMP, Chrystus Bolesny, późnobarokowa ambona, ławki renesansowe oraz trzy cynowe świeczniki ołtarzowe 1684 i 1685, szczeciński konwisarz, kielich z pateną, ok. 1700, dzwony: 1503 i 1584, wyk. ludwisarz *Andreas Bruggemann* i dwa 1767, wyk. ludwisarz szczeciński *Johann Heinrich Scheel*. W jednym z okien malowany witraż ze sceną Walki Jakuba z aniołem, ufundowany 1684 przez pasterza Christopha Döbelera. 1945 w trakcie działań wojennych kościół częściowo zniszczony (dach z więźbą, hełm wieży oraz wyposażenia wnętrza). 1979 przejęty przez parafię rz.-kat. w Bielicach, 1986 odbudowany. Położony w centrum wsi, w obrębie cmentarza otoczonego kamiennym murem z dwiema gotyckimi bramkami od zach. i pd. Późnogotycki. Orientowany. Murowany z kamienia łupanego układanego w warstwach wyrównywanych okrzeskami kamiennymi i łączonego zaprawą z dodatkiem gruzu ceglanego. Naroża i górna część wieży z cegły gotyckiej (uzupełnionej cegłą maszynową). Obramienia otworów oraz lico szczytu wsch. z cegły gotyckiej. Obramienia okien ściany wsch. częściowo przemurowane cegłą nowożytną i maszynową. Na elewacjach pozostałości tynków. Salowy z nieco węższą od korpusu wieżą od zach., na rzucie prostokąta zbliżonego do kwadratu z wieżą od zach. nieco węższą od korpusu. Wnętrze wtórnie przekryte odeskowaną konstrukcją więźby dachowej. Od zach. współczesna, drewniana empora muzyczna wsparta na czterech słupach. Otwory okienne rozglifione. W ścianach bocznych okna zamknięte łukiem półkolistym o podwyższonej strzałce, w ścianie wsch. zamknięte łukami koszowymi. Otwór głównego wejścia w ścianie pd. ostrołu-

kowy w dwuuskokowych ościeżach. Otwór wejścia w ścianie zach. zamknięty łukiem półkolistym, od strony wieży w trójuskokowych ościeżach. Zewnątrz wieży przy zach. narożniku elewacji pd. szkarpa z małą okrągłą blendą. Od pd. otwór wejścia, zamknięty półkoliście w wysokiej ostrołukowej wnęce. Elewacje wieży w górnej części przeprute ostrołukowymi otworami dzwonnymi rozdzielonymi szeroką ceglana łąką, od zach. i pd. ujęte parami smukłych, ostrołukowych blend. Korpus w elewacjach bocznych z ostrołukowymi otworami. W elewacji pd. otwór wejścia neogotycki w dwuuskokowych ościeżach, otwory okienne gotyckie w trójuskokowych. Okna elewacji wsch. zamknięte łukiem koszowym. Szczyt wsch. z siedmioma ostrołukowymi blendami: wąską i płytką środkową, bocznymi głębszymi o uskokowo profilowanych krawędziach, z których dwie najwyższe z wpisanymi blendami, zamkniętymi łukiem koszowym. Dach korpusu dwuspadowy, kryty blachą. Dach wieży namiotowy, kryty dachówką, zwieńczony metalowym krzyżem.

BRAMKI CMENTARNE. Koniec w. XV. Zbudowane z cegły z dodatkiem kamienia polnego, o ostrołukowych otworach, górą zamknięte prosto. Bramka pd.-wsch. od strony wewnętrznej o uskokowych ościeżach, z granitową kropielnicą, w. XV (?), w murze ogrodzenia po stronie zach. Bramka pn. od strony zewnętrznej z dwiema wysmukłymi blendami po bokach otworu przejścia i fryzem wnękowym w zwieńczeniu.

PIWNICA ZIEMNA. 2. poł. w. XVIII (?) o ścianie frontowej nadbudowanej w okresie późniejszym. Usytuowana przy drodze z Linii do Nowego Chrapowa, w pd. stoku wzniesienia, na którym położony kościół. Murowana z kamienia polnego i cegły. Wewnątrz nakryta sklepieniem kolebkowym. Ściana frontowa z wejściem zamkniętym łukiem odcinkowym, po którego bokach dwa małe otwory okienne.

CMENTARZ KOMUNALNY. Koniec w. XIX. Położony na pn. od wsi przy drodze do Linii i Bielic. Zachowana aleja lipowa oraz pomnik żołnierzy niemieckich poległych w I wojnie światowej, l. 20. w. XX, z inskrypcjami, w formie obelisku na rzucie kwadratu z wydzielonym cokołem, zdobiony płaskorzeźbą z motywem hełmu i liści dębowych.

STARY PRZYLEP

WIEŚ. 1176 nadana przez księcia pomorskiego Kazimierza I konwentowi cystersów w Kołbaczu. Wymieniana w dokumentach klasztoru kołbackiego 1178, 1202, 1236 jako Prilep, Prilippe, Prilup, Prilop. W. XII i XIII istniała w Starym Przylepie grangia, czyli wielki folwark cystersów, 1347 rozparcelowana i zamieniona na wieś, wówczas powtórnie lokowaną. Od czasu Reformacji wśród posiadłości domeny w Kołbaczu. 1637 całkowicie zniszczona przez wojska szwedzkie. Od 1812 w domenie pyrzyckiej. Po założeniu Nowego Przylepu 1820, określana jako Stary Przylep. Poł. w. XIX wymienia się 18 gospodarstw pełnorolnych, 4 zagrody kmieci, 19 zagrodników. Istniały grunty kościelne oraz gospodarstwo należące do parafii. Czynna była szkoła parafialna, kuźnia i karczma.

KOŚCIÓŁ PAR. p.w. Michała Archanioła. W średniowieczu 113 pod patronatem cystersów z Kołbacza. Po raz pierwszy wzmiankowany 1329. Obecny przypuszczalnie z 2. poł. w. XV. Wówczas wyposażony m. i. w dwa późnogotyckie dzwony, 1479. Od czasu Reformacji ewangelicki, par. pod patronatem panujących. 1681 budowa wieży z kamienia polnego przylegającej do korpusu od zach. (być może z wykorzystaniem starszych murów przyziemia). 1. poł. w. XVIII barokowe wyposażenie wnętrza: ołtarz ambonowy oraz dwa świeczniki korpusowe. 1772 remont wieży, proj. dyrektor budowlany *Carl Dornstein*, być może w tym czasie nowy hełm wieży. 1775 przebudowa kościoła i zmiana wystroju, proj. arch. *David Gilly*: zamurowanie dotychczasowych dwóch otworów wejścia i przebicie dwóch nowych, powiększenie 4 otworów okiennych, przeszklenie witrażowe okien, nowa więźba dachowa i strop z fasetą (położony wyżej od poprzedniego), monochromatyczna ornamentalna dekoracja malarska stropu z fasetą w odcieniach szarości, 9 nowych ławek. 1798 remont wieży, kosztorys i proj. konduktor budowlany *Carl Friedrich Weyrach*. 1827 remont i modernizacja kościoła (przekształcenie otworów okiennych i przypuszczalnie dobudowa kruchty pd.). 1944 uszkodzenie hełmu wieży przez pożar. 1948 rz.-kat. W tym czasie remont hełmu wieży. W następnych latach zniszczenie znacznej części wyposażenia. 1962-1964 remont elewacji, wnętrza kościoła i wieży, m. i. zamurowanie wejścia do kruchty pd, zaadaptowanej na zakrystię. 1963 dewaloryzujące przekształcenie ołtarza i wykonanie nowego obrazu św. Michała Archanioła,

mal. K. Sieja. 1966 wykonanie nowych polichromii stropu z fasetą. 1968 par. 1991 remont elewacji (data w szczycie wsch.). Położony w centrum wsi po pn.-wsch. stronie głównej drogi wiejskiej w obrębie cmentarza otoczonego kamiennym, otynkowanym murem z trzema bramkami, usytuowanymi od pn., pd. i zach. Korpus pierwotnie późnogotycki, przekształcony w formach późnoklasycystycznych z wieżą renesansowo-barokową. Wewnątrz późnobarokowy. Orientowany. Murowany z kamienia polnego i cegły, otynkowany. Salowy na rzucie prostokąta od zach. z kwadratową wieżą, węższą od korpusu i kruchłą boczną (ob. zakrystią) od pd. Wnętrze nakryte późnobarokowym, drewnianym stropem deskowym z fasetą, wtórnie otynkowanym i polichromowanym. W ścianie pd. wysoka wnęka zamknięta łukiem pełnym podwieszonym, w której wejście do kruchty, zamknięte łukiem pełnym. W ścianie wsch. dwie wysokie wnęki sięgające posadzki, zamknięte łukiem pełnym, z oknami w górnej części. Od zach. drewniana empora muzyczna, wsparta na sześciu słupach, z parapetem podzielonym prostokątnymi płycinami. Zewnątrz wieża o boniowanych narożnikach, z wejściem od zach., zamkniętym łukiem odcinkowym w płytkiej ostrołukowej wnęce. W elewacjach wieży pary otworów dzwonnych, zamkniętych łukiem koszowym, usytuowanych w górnej części płytkich wnęk o analogicznym kształcie. Nad nimi pary szerokich płycin zdobionych ceglany fryzem z ukośnie ustawionych cegieł. Korpus na niskim cokole, ujęty narożnymi lizenami, zwieńczony profilowanym gzymsem. Otwory okienne, 1827, duże, zamknięte łukiem pełnym o rozglifionych ościeżach z opaskami, dołem przedłużone poniżej rzeczywistych otworów. W oknach metalowe ramy o podziałach kwaterowych. Elewacja wsch. dwuokienna. Kruchta boczna późnoklasycystyczna, przypuszczalnie 1827, z narożnymi filarami, o otworze wejścia (wtórnie zamurowanym) zamkniętym łukiem pełnym w profilowanych ościeżach, ujętych parą kolumnienek. Szczyt kruchty niski, trójkątny. W zwieńczeniu szczytu i filarów sterczynki, śródkowa z metalowymi krzyżem. W szczycie wsch. wyodrębnionym płaskim gzymsem półkoliste duże okno, nad którym inicjały SP i data 1991. Dach korpusu dwuspadowy, kryty dachówką. Hełm wieży z ośmioboczną, prześwietłą latarnią, zwieńczoną iglicą z wtórnie umieszczonym krzyżem, kryty blachą. U podstawy hełmu cztery obramienia tarcz zegarowych w formie lukarn z trójkątnymi naczółkami. — Ołtarz, dawniej ambonowy, późnobarokowy 1. poł. w. XVIII,

przed 1945 z rzeźbami Mojżesza i św. Jana Chrzciciela po bokach otworu wejścia na ambonę oraz z przedstawieniami Ewangelistów i Chrystusa Dobrego Pasterza na ściankach korpusu ambony; po 1945 zdewaloryzowany, pozbawiony ambony i rzeźb figuralnych oraz przemaalowany. Zachowane pilastry po bokach dawnego otworu wejścia na ambonę z płaskorzeźbionym ornamentem roślinnym i gzyms wieńczący, wyłamany w kształcie łuku dwuramiennego. Ambona, eklektyczna poł. w. XIX, przeniesiona z innego kościoła, drewniana, na rzucie ośmioboku, o ściankach korpusu z oprofilowanymi płycinami, zamkniętymi półkoliście i prosto. Chrzcielnica 314 neogotycka, 2. poł. w. XIX z inskrypcją, z szarego granitu, typu kielichowego, ośmioboczna o trzonie, zdobionym trójlistnie zamkniętymi oprofilowanymi płycinami. Żyrandol, dawniej żardiniera, neo- 470 barokowa, koniec w. XIX, z nieznanego pałacu, metalowa, okrągła w formie ażurowego kosza z dekoracją o motywach rogów obfitości wypełnionych kwiatami, owocami i kłosami zbóż. Dzwon gotycki, 1479, z inskrypcją.

PLEBANIA. 1803-1804, proj. *Carl Friedrich Weyrach*. Murowana z cegły, otynkowana. Parterowa, na rzucie prostokąta, dwu- i półtraktowa, z wejściem poprzedzonym drewnianą werandą i dachem dwuspadowym krytym dachówką. — Monstrancja, neobarokowa 448 1. ćw. w. XX, z głorią promienistą. Kielich liturgiczny, barokowy, 1734, z cechą imienną TS, prawdopodobnie wyk. złotnik *Tobias (Thomas) Strewelov (Strebelov)* ze Stargardu, ufundowany dla kościołów w Starym Przylepie i Zaborsku przez pastora Joachima Neckera i prowizorów: P. Freuena, S. Bahnemanna, M. Jado, C. Schrödera i M. Meiena, ok. 1900 wymiana czary i trzonu, 2002 przełożony, srebrny, złożony, na sześciolistnej, puklowanej stopie, z wtórnie aplikowaną pasyjką i grawerowaną inskrypcją fundacyjną, o trzonie z kulistym, lekko spłaszczonym nodusem. Świecznik ołtarzowy, 461 2. poł. w. XVII, brązowy (?), o okrągłej profilowanej stopie i profityce oraz trzonie z trzema talerzykami. Figurka klęczącego anioła 456 z tarczą herbową (część większej całości), późnogotycka, w. XV/ XVI, stop miedzi, obecnie bez skrzydeł.

SWOCHOWO

WIEŚ. Po raz pierwszy wzmiankowana 1300, kiedy książę Otton I uposażył kościół p.w. św. Jana Ewangelisty w Gryfnie

w 8 włók ziemi w Swochowie, do poł. w. XVI lenno rodziny von Schwochow; 1327 wzmiankowany Herman de (von) Swochow, 1550 śmierć ostatniego z rodu Moritza von Schwochow. Następnie lenna rodów: von Dossow, von Borck, von Schulenburg, von Puttkamer i von der Goltz. 1780 Johanna Elisabeth Christine Frankenberg z domu von der Osten, wdowa po majorze Konstantynie Philipie von Borcke, wyodrębniła ze Swochowa majątek Sobiemyśl. 1798 sprzedała Swochowo Juliusowi Friedrichowi Wilhelmowi von Flemming, który 1804 odstąpił majątek swojej żonie Marie z domu Salingré, następnie sprzedany. 1828 część posiadłości należała do rodu Nonnemann, część do rodziny von Konow, która wkrótce przejęła cały majątek, 1832 przekształcony w alodium. Od 1844 właścicielem Alexander Reyne, następnie 1853-1868 własność Carla Augusta Haberlanda, 1884 i 1892 wzmiankowany Carl Adolf Hermann, ok. 1905 Walter, a od 1914 Paula z domu Coste.

- 103 KOŚCIÓŁ FIL. p.w. św. Antoniego. Wzniesiony koniec w. XV. Od czasów Reformacji ewangelicki, filia parafii w Kunowie pod patronatem właścicieli majątku. 1. poł. w. XVIII wyposażony w ołtarz ambonowy oraz dzwon 1664, wyk. w Gryfinie ludwisarz *Martin* (?) *Heinz* z Berlina, przelany 1733 (ludwisarz *Johann Mayer* ze Szczecina). 2. poł. w. XIX remontowany, m. i. wymiana więźby dachowej, nakrycie wnętrza nowym stropem i budowa empory muzycznej, wówczas wyposażony w nowe ławki oraz chrzcielnicę. 1946 rz.-kat., fil. parafii w Baniach, od 1973 parafii w Bielicach. Położony w centrum wsi na dawnym nawsiu, przy głównej drodze wiejskiej w bezpośrednim sąsiedztwie zespołu dworskiego, w obrębie cmentarza otoczonego z trzech stron murem kamiennym. Orientowany. Gotycki. Ściany obwodowe i szczyt zach. murowane z kamienia polnego, łączonego zaprawą z dodatkiem okrzesków kamiennych i gruzu ceglanego. Obramienia otworów z cegły gotyckiej. Szczyt wsch. z cegły gotyckiej i kamienia polnego. Sterczyny szczytów z cegły maszynowej. Salowy. Wnętrze nakryte stropem dwuspadowym, odeskowanym z dekoracyjnym, neogotyckim wypełnieniem konstrukcji wieszarowej w formie trójlistnych arkad. Empora zach. neogotycka, drewniana, wsparta na ośmiu słupach, z parapetem zdobionym płycinami w formie czteroliścia. Otwory okienne ostrołukowe, silnie rozglifione, o ościeżach w ścianie wsch. trójuskokowych, w ścianach bocznych dwuskokowych. Otwory wejścia w ścianie zach. i pd. ostrołukowe, w płytkich wnękach zamkniętych łukiem

odcinkowym. Otwór wejścia od pd. poprzedzony dodatkowymi drewnianymi drzwiami, neogotyckimi, dwuskrzydłowymi z motywem ostrołukowych arkad. Zewnątrz portale od zach. i pd. ostrołukowe dwuuskokowe. Ościeża portalu pd. profilowane (dołem przemurowane). Otwory okienne korpusu ostrołukowe, dołem silnie rozglifione, trójuskokowe. Jedno z okien w ścianie pd. po stronie wsch. zamurowane. Szczyty zwieńczone trzema sterczynkami, wsch. rozczłonkowany pięcioma ostrołukowymi blendami o dwuuskokowych krawędziach. Dach dwuspadowy, kryty dachówką. — Ołtarz, 284 dawniej ambonowy, barokowy 1. ćw. w. XVIII, architektoniczny, ujęty parą kolumn o głowicach korynckich, z uszakami zdobionymi płaskorzeźbionym motywem skłębionych liści akantu i medalionami, w których obrazy emblematyczne. Baldachim z lambrekinem zwieńczony motywem liści akantu, po bokach wazy płomieniste. Chrzcielnica neogotycka, 2. poł. w. XIX, z inskrypcją, żeliwna, ośmioboczna, 317 zdobiona motywem trójliści i ostrołukowych arkad.

GAŁAZ – POMNIK, l. 20. w. XX. Usytuowany po stronie pd.-wsch. kościoła, poza murem cmentarza, z inskrypcją, poświęcony żołnierzom poległym w I wojnie światowej.

ZESPÓŁ PODWORSKI. Usytuowany w centrum wsi po pd.-zach. stronie głównej drogi. Złożony z dworu położonego na osi drogi prowadzącej do Pырzyc, zabudowań gospodarczych rozmieszczonych wokół dwóch bocznych dziedzińców oraz z parku po stronie pd.

A. DWÓR. Zbudowany 1829 jako siedziba rodziny von Kōnow, przekształcony przez właścicieli z rodziny Haberland koniec w. XIX: dobudowa ganku z facjatką oraz części bocznej budynku. Po 1945 mieszkania pracowników PGR i przedszkole (do 1999). Od ok. 2000 opuszczony. Fasadą zwrócony w kierunku pn.-wsch. Późnoklasycystyczny z elementami neorenesansu z eklektycznymi gankiem i facjatą. Murowany z cegły, otynkowany. Na rzucie prostokąta z gankiem od frontu, płytkim ryzalitem poprzedzonym tarasem od strony ogrodu oraz częścią dobudowaną od pd.-wsch., z tarasami od frontu i ogrodu. Dwu- i półtraktowy. Korpus główny, na osi z sienią, hallem i salonem od strony ogrodu. Parterowy, wysoko podpiwniczony z poddaszem. Elewacja frontowa trzynastoosiowa, pośrodku której neorenesansowy ganek, trójosiowy poprzedzony wysokimi schodami, zwieńczony tarasem, powyżej którego również trójosiowa facjatka. Ganek otwarty półkolistymi arkadami wspartymi na słupach, z których narożne z lizenami, środkowe od frontu

z parami wtopionych korynckich kolumniek, boczne z parami kolumniek o kapitelach kostkowych. Zwieńczony gzymsem z fryzem kostkowym; balustrada tarasu neobarokowa z wykrojonych ogniw. Facjata dekorowana ornamentem okuciowym w tynku, z półkolistymi oknami i porte-fenêtre, ujętym półkolumnami jońskimi. Zwieńczona półkolistym szczytem z aediculą ujętą spływami wolutowymi, wspartą na gzymsem z konsolami. Elewacje korpusu głównego z wydzieloną partią cokołową i gzymsem podokapowym. Elewacja tylna dziesięcioosiowa z piętrowym, trójosiowym ryzalitem pośrodku, zwieńczonym trójkątnym naczółkiem. Boczna elewacja od pn.-zach. trójosiowa, z zachowanym boniowaniem i datą 1829 w szczycie. Część dobudowana wysoko podpiwniczona, od frontu jednopiętrowa, od tyłu parterowa. Dachy: korpusu głównego naczółkowy kryty dachówką, części dobudowanej płaskie, kryte papą.

B. ZABUDOWANIA FOLWARCZNE. 2. poł. w. XIX. Zachowane: dwie połączone obory w narożniku obszernego dziedzińca po pn.-zach. stronie dworu, ustawione prostopadle do siebie. Dwukondygnacyjne. Murowane, w kondygnacji parteru z kamienia polnego, w kondygnacji piętra z cegły. Na rzucie wydłużonego prostokąta, z niskimi dwuspadowymi dachami, krytymi papą.

C. PARK. 1. poł. w. XIX. Krajobrazowy, z licznymi okazami starodrzewu, w środkowej części.

TETYŃ

WIEŚ. Założona w. XIII przez rycerza Teodoryka Bawarczyka (łac. Theodoricus Bavarus – niem. Dietrich Beyer), od którego nazwiska pochodziła niemiecka nazwa wsi. 1264 nadana przez księcia pomorskiego Barnima I klasztorowi premonstratensów w Gramzow. 1490 wymieniana jako posiadłość klasztoru augustianek w Pyrzycach. Od czasu Reformacji własność domeny w Pyrzycach. Do pocz. w. XIX wzmiankowany folwark należący do domeny oraz leśnictwo. 1809 oba majątki rozparcelowane. Poł. w. XIX wieś liczyła 19 gospodarstw pełnorolnych, 11 zagród kmiecych oraz 25 chałupników. Istniała plebania, dom dla wdów po kaznodziejach, dwie szkoły, w tym jedna należąca do kościoła, karczma, wiatrak i kuźnia.

35-37 KOŚCIÓŁ PAR. p.w. M.B. Królowej Polski. Zbudowany w. XIII. 1490 wzmiankowany patronat klasztoru augustianek w Pyrzycach.

Od czasu Reformacji ewangelicki, par., pod patronatem panujących. W. XVI/XVII przebudowany w formach późnorenesansowych: przekształcony szczyt wsch., nadbudowana sygnaturka oraz dostawiona kruchta pd. z dekoracyjnym szczytem. 1. ćw. w. XVII wyposażony w manierystyczny ołtarz z rzeźbiarską grupą Ukrzyżowania w polu głównym oraz figurami Ewangelistów i wyobrażeniem pelikana w zwieńczeniu. W. XVIII nadbudowa drewnianej części wieży, mieszczącej wówczas cztery dzwony: 1. w. XV (?) z napisem wczesnogotycką majuskułą, 2. w. XV lub pocz. w. XVI, bez napisu z fryzem o motywie na przemian róży (pyrzyckiego znaku menniczego) i trójliścia, 3. 1765, wyk. ludwisarz *Johann Heinrich Scheel* ze Szczecina, 4. z niewiadomego czasu, bez napisu. Na wieży zegar z dzwonem, 1597, wyk. *Hans Felzke*. 1799 gruntowny remont wieży, proj. *Carl Friedrich Weyrach*, wykonawstwo cieśla *Richter*. Kolejne remonty wieży, proj. *Carl Ludwig Heinrich Lentze* ze Stargardu: 1840 (wykonawstwo cieśla *Quandt*) i 1863 (wykonawstwo cieśla *Grütmacher*). 1867 nowy zegar wieżowy, wyk. zegarmistrz *Carl Hartwig*. 1851 wyposażenie wnętrza w nowe ławki, proj. *C. L. H. Lentze*. 1871 przebudowa kościoła w formach neogotyckich, proj. *August Buchterkirch*, wyk. cieśla *Gladow* z Bań: przekształcenie obramień okiennych oraz kruchty podwieżowej (budowa schodów na emporę). Z tego czasu zapewne też polichromia wnętrza (dekoracyjne obramienia okien i wieńczący ściany fryz z motywem ostrołukowych arkadek) oraz neogotyckie wyposażenie: ambona, empora zach. i empora boczna przy pd. ścianie prezbiterium. 1872 budowa organów, wyk. firma *Barnim Grüneberg* ze Szczecina. 1909 nowy mechanizm zegara wieżowego, wyk. firma *J. F. Weule* z Bockenem. 1946 rz.-kat. W okresie powojennym usunięcie pd. empory bocznej. 1948 zamalowanie dekoracji ścian. L. 70. w. XX zniszczenie manierystycznego ołtarza głównego (obrazy i krucyfiks z grupy Ukrzyżowania przechowywane na plebanii, pozostałe rzeźby przeniesione do bazyliki archikatedralnej w Szczecinie). Położony w centrum wsi na mieszkowatym nawsiu, w obrębie cmentarza przykościelnego otoczonego murem kamiennym. Orientowany. Wczesnogotycki z elementami późnego renesansu i neogotyku. Murowany, ściany obwodowe z kostki granitowej układanej w regularnych warstwach, łączonej zaprawą wapienną z dodatkiem okrzesków kamiennych; szczyt zach. i górne partie części zach. ścian bocznych z kamienia polnego o nieregularnym

- układzie. Portale z regularnych ciosów granitowych. Obramienia otworów okiennych z cegły maszynowej. Przypory wewnątrz kruchty podwieżowej z cegły gotyckiej. Wieża drewniana o konstrukcji szkieletowej, odeskowana. Salowy, z wydzielonym prostokątnym masywem wieżowym od zach. o szerokości równej korpusowi nawowemu. Wewnątrz kruchty podwieżowej dwie przypory przy ścianach bocznych. Przy pd. ścianie korpusu kruchta boczna. Wnętrze nawy i kruchty pd. nakryte drewnianymi stropami belkowymi, wnętrze kruchty podwieżowej sklepieniem kolebkowym. W ścianie wsch. po stronie pn. mała wnęka sacramentarium zamknięta półkoliście. W zach. części nawy drewniana empora organowa, 1871, wsparta na sześciu słupach. Parapet empory neogotycki, zdobiony motywem wysmukłych arkad, zamkniętych łukiem dwulistnym ostrym. W kruchcie podwieżowej drewniane schody, 1871, prowadzące na emporę z neogotycką, ażurową balustradą zdobioną motywem czterolistnych rozet. W pd. ścianie wieży przeprute kręcone kamienne schody prowadzące na wyższą kondygnację. We wnętrzu kruchty bocznej wczesnogotycki ostrołukowy portal pierwotnego bocznego wejścia do kościoła. Elewacja zach. ujęta w narożach tynkowym boniowaniem o ząbkowanym wykroju krawędzi, przedzielona gzymsem. Portal głównego wejścia od zach. wczesnogotycki, ostrołukowy o dwuuskokowych ościeżach. Szczyt zach. nierozczłonkowany o świątym wierchołku. W elewacji pd. obok kruchty zamurowany
- 38 drugi wczesnogotycki, ostrołukowy portal. Otwory okienne korpusu i kruchty pd. neogotyckie, ostrołukowe w ceglanych obramieniach. Okna ścian bocznych korpusu przedzielone laskowaniem. Okna elewacji bocznych po stronie zach. dłuższe od pozostałych, w dolnej części z parami odcinkowo zamkniętych małych otworów,
- 36 doświetlających przestrzeń pod emporą. Kruchta późnorenesansowa z portalem zamkniętym łukiem odcinkowym, w wysokiej płytce wnęce o analogicznym zamknięciu. Szczyt późnorenesansowy o pięciolistnym wykroju, dwukondygnacyjny, podzielony gzymśami,
- 37 zdobiony ślepymi arkadkami zamkniętymi półkoliście. W ścianie wsch. kościoła powyżej okien relikty zamurowanych wczesnogotyckich, ostrołukowych otworów. Szczyt wsch. przekształcony w formach późnorenesansowych o wykroju falistym, u dołu zakończony wolutami, zamknięty łukiem wklęsło-wypukłym. W dolnej części szczytu półkoliście zamknięty niewielki otwór w tynkowej opasce ze zwornikiem, w górnej trzy blendy, z których większa środkowa

prostokątna, ujęta dwiema zamkniętymi łukiem półkolistym. Dachy korpusu nawowego i kruchty pd. dwuspadowe, kryte dachówką. Nad zach. częścią korpusu kwadratowa wieża, zwieńczona hełmem z ośmioboczną latarnią, krytym blachą. U podstawy hełmu cztery tarcze zegarowe. Nad wsch. częścią korpusu późnorenasansowa sygnaturka, prostokątna w rzucie, dwukondygnacyjna, podzielona gzymsami. W dolnej kondygnacji rozczłonkowana ślepymi półkolistymi arkadkami, w górnej przepruta arkadowymi prześwitami o analogicznym zamknięciu, nad którymi szczyty zdobione parami pojedynczych wolut. W zwieńczeniu sygnaturki sterczyna o namiotowym daszku z iglicą i kulą. — Korpus ambony, neogotycki, 1871, na rzucie ośmioboku, o ostrołukowych płycinach podpory i ścianek czaszy, z dekoracją maswerkową. Organy, 1872, wyk. organmistrz **304** *Barnim Grüneberg* ze Szczecina, prospekt neogotycki, architektoniczny, trójosiowy, z ostrołukowymi kwaterami i dekoracją maswerkową. Chrzcielnica późnoromańska, koniec w. XIII (?) z wapienia **311** gotlandzkiego, typu kielichowego o czaszy zdobionej motywem półkolistym zamkniętych arkad. Chrzcielnica neogotycka, koniec w. XIX, zapewne przeniesiona z innego kościoła, drewniana typu kielichowego, ośmioboczna z czterolistnymi płycinami na ściankach czaszy. Ławki, neogotyckie, 1851. Drzwi w kruchcie pd., późnorenasansowe, ok. 1600, z dekoracją snycerką o podziałach architektonicznych w formie półkolistych zamkniętych ślepych arkad ze żłobkowanymi pilastrami, fryzem ząbkowym i trójkątnym naczółkiem. Dwa świeczniki wiszące, neobarokowe, ok. 1900, korpusowe. **468** Mechanizm zegara wieżowego, 1909, wyk. firma *J. F. Weule* z Bockenem. Dzwony: 1922 i 1924 firmy *Bochumer Verein*, żelazne.

PLEBANIA NR 56. Zbudowana 1834-1835, proj. konduktor budowlany *Carl Ludwig Heinrich Lentze*, wyk. cieśla *Quandt*, za czasów proboszcza Adamy. Klasycystyczna. Usytuowana kalenicowo do drogi. Murowana z cegły, otynkowana, na kamiennym cokole. Podpiwniczona. Na rzucie prostokąta. Dwu- i półtraktowa. Parterowa, o elewacji frontowej boniowanej, siedmioosiowej z wejściem pośrodku, w którym zachowana klasycystyczna stolarka drzwi. Dach dwuspadowy kryty dachówką.

Na plebanii. Elementy d. manierystycznego ołtarza głównego, 1. ćw. w. XVII: obrazy Ostatnia Wieczerza (z predelli) i Chry- **386**
stus Zmartwychwstały (ze zwieńczenia) oraz krucyfiks (z pola głów- **392**
nego nastawy, z rzeźbiarskiej grupy Ukrzyżowania). Świeczniki **432**

- ołtarzowe: 1. para barokowych z inskrypcją, ok. poł. w. XVII, ufundowanych przez pastora Joachima Westphala (1644-1663 proboszcza w Tetyniu), cynowych; 2. barokowy, 2. poł. w. XVII, cynowy, o stopie na trzech kulistych nóżkach; 3. późnobarokowy, 1733, cynowy, z inskrypcją, ufundowany przez A. M. Wook (?) z domu Silfen z Kołobrzegu, dla nieznanego kościoła, wcześniej w kościele w Załężu (?); 4. para neobarokowych, ok. poł. w. XIX, o tralkowych trzonach. Para świeczników stołowych, koniec w. XIX, płater. Kielich z pateną, późnogotycki, 1. poł. w. XVI, przeniesiony z kościoła w Załężu, srebrny, połączany, emaliowany i grawerowany, o sześciolistnej stopie z półplastyczną grupą Ukrzyżowania, na wysokim cokoliku, zdobionym maswerkowym fryzem z motywem czterolistnych rozet, sześciobocznym trzonie z pierścieniami i wydatnym, spłaszczonym nodusem, na którym sześć romboidalnych, emaliowanych guzów z literami imienia JEZUS i grawerowanym motywem rybiego pęcherza. Puszka na komunikanty, empirowa,
- 455 1. poł. w. XIX, wyk. złotnik *Emil Radke* z Warszawy, srebro polacane, na spodzie stopy: cecha imienna i znak firmowy złotnika, próba i cecha miejska, o trzonie i koszyczku czaszy zdobionymi ornamentem o motywach roślinnych. Neogotycki krzyż ołtarzowy, 2. poł. w. XIX, metalowy, z dodaną pasyjką. M e b l e. Neobarokowa szafa ubraniowa, koniec w. XIX. Bufet myśliwski, eklektyczny, 4. ćw. w. XIX, z bogatą dekoracją snycerską o motywach roślinnych i zwierzęcych. Bufet eklektyczny, 1. ćw. w. XX. Neobarokowy fotel 334 „Gdański”, w. XIX/XX, bogato zdobiony snycerskim ornamentem roślinnym i herbami. Neobarokowy kwietnik, koniec w. XIX, drewniany, w formie kolumny o spiralnym trzonie i snycerskim ornamencie roślinnym, z motywem uskrzydłonych główek putt.
- 7 DOMY. Ustawione kalenicowo do drogi. Murowane, otynkowane. Parterowe, podpiwniczone, z wydzieloną kondygnacją strychową, o elewacjach bogato zdobionych ornamentem sztukatorskim. Otwory wejściowe ujęte pilastrami. Na osiach okien parteru pary okienek strychowych, pomiędzy którymi prostokątne płyciny, zdobione ornamentem roślinnym. Dachy dwuspadowe. — Nr 7.
- 244 Ok. 1900 (?), neobarokowy, o elewacji frontowej siedmioosiowej, boniowanej z wejściem pośrodku, zwieńczonym trójkątnym naczółkiem. Okna z tynkowymi opaskami i półkoliście zamkniętymi nadprożami. W parapetach podokiennych prostokątne płyciny, zdobione ornamentem roślinnym. Dach kryty łupkiem i eternitem.

— Nr 104. Koniec w. XIX, neorenesansowy. Elewacja frontowa 237 sześćoosiowa (pierwotnie boniowana), z asymetrycznie usytuowanym wejściem. Otwory okienne w tynkowych opaskach. Nad wejściem i oknami nadproża o profilowanych gzymsach. Płyciny w kondygnacji strychowej zdobione motywem palmet, nad którymi gzyms podokapowy z małymi kroksztynami. Dach kryty dachówką. — Nr 12 A. 1911, neorenesansowy, o elewacji frontowej siedmioosiowej, boniowanej z pseudoryzalitem pośrodku, mieszczącym otwór wejścia, ujęty zdwojonymi pilastrami. Powyżej wysoka dwuokienna wystawka. W narożach elewacji i pseudoryzalitu lizeny zwieńczone sterczynami w formie waz. Szczyt wystawki zamknięty łukiem wklęsło-wypukłym z uskokiem, zwieńczony analogiczną sterczynką. W polu szczytu kartusz z datą oraz dekoracja o motywie wieńców ze wstęgami. Obramienia otworów okiennych w formie aediculi z pilastrami i szczytami, w parterze trójkątnymi, w wystawce zamkniętymi łukiem w osli grzbiet. Dach kryty łupkiem.

DOM nr 43. Ok. 1830, typu pyrzyckiego, pocz. w. XX przekształcony w tylnym trakcie i rozbudowany o część inwentarską. Wąskofrontowy. Ryglowy na kamiennej podmurówce, z odeskowanym szczytem; tylny trakt części mieszkalnej i część inwentarska murowane z cegły. Parterowy, w tylnej części podpiwniczony. Na rzucie krótkiego prostokąta. Trzytraktowy, z czarną kuchnią i zachowaną w oknie komory kutą kratą „z zadziorami”. Elewacja frontowa czteroosiowa z asymetrycznie usytuowanym wejściem, w którym zachowane oryginalne drzwi klepkowe z nadświetlem. Dach dwuspadowy, kryty dachówką.

DOMY Z CZĘŚCIĄ GOSPODARCZĄ. Ustawione szczytowo do drogi. Murowane, w części mieszkalnej z cegły, na kamiennym cokole, w części gospodarczej z kamienia łamanego. Parterowe z podpiwniczoną częścią mieszkalną, o elewacjach frontowych oblicowanych cegłą, zdobionych fryzem ząbkowym. Dachy dwuspadowe kryte dachówką. — NR 45. 1880, z dekoracyjnym obramieniem okna szczytu elewacji frontowej, ujętego pilastrami i fryzem o romboidalnym wzorze w partii parapetu oraz gymsem, nad którym data w półkuliście zamkniętej profilowanej wnęce. — NR 46. Ok. 238 1880. Elewacja frontowa czteroosiowa z oknami w tynkowych opaskach i dekoracyjnymi płycinami w parapetach, zdobionymi motywem czteroliścia.

DOM nr 65 (DAWNIEJ GOSPODA). Ok. 1910, wczesnomodernistyczny. Ustawiony kalenicowo do drogi. Murowany na wysokim kamiennym cokole, podpiwniczony. Otynkowany z boniowanymi narożnikami. Parterowy z wydzieloną kondygnacją strychową i poddaszem. Elewacja frontowa siedmioosiowa, z wejściem pośrodku pseudoryzalitu, połączonego z jednookienną wystawką. Pseudoryzalit ujęty lizenami, zwieńczony szczytem zamkniętym łukiem parabolicznym. Okna parteru w dekoracyjnych opaskach, wystawki szerokie, zamknięte łukiem koszowym. Przed wejściem drewniany ganek, z ażurową snycerską dekoracją. Dachy budynku i wystawki naczółkowe, ganku dwuspadowy, kryte dachówką.

TURZE

WIEŚ. W okolicach Turza liczne ślady osadnictwa słowiańskiego w. VII-XII (1896 odkryta ceramika i skarb monet). W pn. części wsi, w miejscu późniejszego zamku istniał wczesnośredniowieczny gród. 1248 Wilhelm z Turza (de Horst) wymieniany jako świadek w dokumencie fundacyjnym klasztoru cysterek w Marianowie. Rodzina „de Horst” wzmiankowana w kilku późniejszych dokumentach m. i. 1260, 1312 i 1344. Od pocz. w. XIV wymieniana w Turzu rodzina Trampe, prawdopodobnie będąca kontynuacją poprzedniej (1301 i 1312 Willekinus Trampe). 1316 książę szczeciński Otton I sprzedał klasztorowi cystersów w Kołbaczu swój dwór wraz z położoną nieopodal wsią Turze, która wzmiankowana jest jako posiadłość kołbackich cystersów 1317 i 1321. 1345 rezygnacja na ich rzecz z nabytych niegdyś praw do Turza przez rodzinę Trampe. W średniowieczu istniał w Turzu zamek lub dwór (być może książęcy, wzmiankowany 1316), którego pozostałości widoczne były jeszcze 1826 na wzgórzu w pn. części wsi. Jeszcze 1342 wzmiankowane są dwór i wieś, 1345 wielka i mała wieś w Turzu (tj. istniejące do dziś dwie części wsi: Turze Górne wokół kościoła i Dolne przy drodze do Ryszewka). Po kasacie klasztoru w Kołbaczu, Turze włączone w obręb domeny kołbackiej. 1541 wieś liczy 10 gospodarstw zagrodniczych, 1628: 9 takich gospodarstw. L. 60. w. XIX było 10 gospodarstw chłopskich i 8 zagrodniczych oraz 35 chałupników. Istniały też posiadłości kościoła i parafii oraz szkoła parafialna. Działały: wiatrak, dwie cegielnie i wapienniki, należące do kupca Carla Zastrowa ze Stargardu.

KOŚCIÓŁ FIL. p.w. Najśw. Zbawiciela. Koniec w. XV lub pocz. 119 w. XVI. Pierwotnie bezwieżowy lub z wieżą drewnianą, o niższym od obecnego korpusie, z wysokimi stromymi szczytami i dachem. Od l. 30. w. XVI ewangelicki. W XVIII przebudowany: zmiana formy otworów okiennych i przemurowania. 1745 budowa nowej drewnianej wieży w miejsce zniszczonej, proj. *Johann Martin Dames*. 1769 odnowienie wyposażenia kościoła: malowanie ławek, ambony (na niebiesko ze złoceniami), chrzcielnicy i balustrady ołtarzowej. Po 1800 remont wieży, wówczas ryglowej, dwukondygnacyjnej, częściowo odeskowanej. 2. ćw. w. XIX (?) kolejny remont z przebudową: zmiana formy otworów okiennych, nadbudowa korpusu nawowego, obniżenie szczytu oraz dobudowa murowanej wieży. Przed 1945 filia parafii ewangelickiej w Ryszewie, pod patronatem panujących. 1953 rz.-kat. Usytuowany w pn. części wsi na dawnym nawsiu, w obrębie cmentarza przykościelnego otoczonego kamiennym murem. Późnogotycki z elementami „stylu arkadowego”. Orientowany. Korpus murowany z łupanego kamienia polnego, łączonego dużą ilością zaprawy z okruciami cegły; nadbudowany przy użyciu rozbiórkowego materiału (kamienia). W szczycie wsch., w obramieniach pierwotnych otworów okiennych i narożach korpusu oraz częściowo w partii cokołu z cegły gotyckiej. W obramieniach obecnych otworów okiennych korpusu z cegły nowożytniej. Wieża nie przewiązana z murem korpusu, wzniesiona z cegły fabrycznej na cokole z granitu przemieszanego z cegłą. Na ścianach korpusu pozostałości tynku. Salowy, z kwadratową wieżą od zach., węższą od korpusu. Wewnątrz nawa nakryta stropem drewnianym, wtórnie odeskowanym. Od zach. empora muzyczna, wsparta na 12 słupach. Elewacje o wysokim, wydatnym cokole wydzielonym trzema warstwami cegły. Otwory okienne korpusu 2. ćw. w. XIX, zamknięte półkoliście o jednuskokowych ościeżach; połączone gzymsami parapetowymi i gzymsami biegnącymi u nasady łuków. W ścianie wsch. widoczne zamurowane otwory okienne: pośrodku gotycki, ostrołukowy, po stronie pn. barokowy, zamknięty łukiem odcinkowym. Szczyt wsch. rozczłonkowany pięcioma ostrołukowymi blendami o jednuskokowych krawędziach, z których dwie przeprute małymi ostrołukowymi otworami. Poniżej gzymsu wieńczącego elewację szczytową zamurowane dolne partie blend. W elewacji pd. po stronie wsch. zamurowane, ostrołukowo zamknięte wysmukłe okno, a pod środkowym oknem zamurowany

- gotycki ostrołukowy portal. Wieża, 2 ćw. w. XIX (?) w formach „stylu arkadowego”, o pięciu kondygnacjach podzielonych gzymсами, z wydatnym cokolem. Otwory zamknięte półkoliście, z wyjątkiem kwadratowych okien drugiej kondygnacji. Od zach. portal o trójuskokowych ościeżach, przedzielonych u nasady łuku gzymsem obiegającym elewacje. W ścianach drugiej kondygnacji pojedyncze otwory okienne, w dwóch najwyższych wysmukłe triforyjne. Dachy: korpusu dwuspadowy, kryty dachówką, wieży namiotowy, niski, zwieńczony sterczynką w kształcie obelisku, na której kula z krzyżem, kryty blachą. — Obraz Ukrzyżowanie, l. 20. w. XX (?), l. 60. w. XX, ponoć przeniesiony z Pyrzyc, gdzie tuż po wojnie miał znajdować się w prowizorycznym budynku kościoła parafialnego, przed 1945 prawdopodobnie w kościele katolickim. Ławki, 1. ćw. w. XX. Dwa dzwony, stop żelaza, l. 20 w. XX, z inskrypcją. Na cmentarzu przed kościołem pomnik poległych w I wojnie światowej, sygnowany *Stubbe*, l. 20. w. XX, w formie słupa z inskrypcją, zwieńczony kulą z metalowym krzyżem.
- 248 DOM nr 43. 1925. Ustawiony kalenicowo, po wsch. stronie kościoła. Murowany z cegły, otynkowany. Parterowy, o elewacji frontowej siedmioosiowej, rozczłonkowanej ślepymi arkadami zamkniętymi łukiem pełnym, wspartymi na uproszczonych pilastrach. W polach arkad prostokątne okna, w szerszej środkowej główne wejście, ponad którym kartusz z datą. Powyżej trójosiowa wystawka zwieńczona trójkątnym szczytem. Po bokach elewacji i wystawki pasy boniowania. W łukach arkad nad oknami oraz w szczycie wystawki stiukowa dekoracja ornamentalna. Dach dwuspadowy kryty dachówką.

UKIERNICA

WIEŚ. Wzmiankowana 1477 jako samodzielny majątek rycerski, założony przez rodzinę von Schöning, prawdopodobnie na miejscu wykarczowanego lasu dębowego. Od średniowiecza lenno tego rodu. Pocz. w. XIX własność Gustava von Schöning. 1. poł. w. XIX w posiadaniu landrata powiatu pyrzyckiego Augusta von Schöninga, zamieszkałego na stałe w Stargardzie. Poł. w. XIX notowany dwukondygnacyjny dwór, niegdyś otoczony fosą z mostem zwodzonym. Od 1865 własność rotmistrza Augusta von Schöninga z Zalęcina. 1884 i 1892 jako właściciel wzmiankowany emerytowany landrat Wilhelm Ludwig von Schöning z Zalęcina,

1905-1928 Hans von Schöning z Moskorzyna, 1929-1939 Walter Stampa, weterynarz.

DAWNY ZESPÓŁ FOLWARCZNY. Ok. 1910. Usytuowany na pn. od głównej drogi wiejskiej, ograniczony z dwóch stron wewnętrznymi drogami, przy których od zach. park, niegdyś z dworem, od wsch. domy dla robotników rolnych. Zabudowania folwarczne dawniej rozmieszczone wokół nieregularnego dziedzińca; obecnie zachowana m. i. rządcówka, piekarnia i stajnia. Murowane z cegły. Parterowe z poddaszem, o oknach zamkniętych prosto lub łukiem odcinkowym, szczytach rozczłonkowanych wąskimi tynkowanymi blendami, zamkniętymi fryzem ząbkowym oraz naczółkowych dachach, krytych dachówką lub blachą. **S t a j n i a** z ryzalitem pośrodku każdej z dłuższych elewacji, zwieńczonym trójkątnym szczytem i nakrytym dwuspadowym dachem. **Dawna rządcówka**, 242 ob. dom nr 1, od frontu z dużą wystawką nakrytą dwuspadowym dachem, w szczytach parapety okien z ceglana dekoracją o układzie geometrycznym, w jednym z nich asymetrycznie usytuowany pozorny, dwuokienny wykusz. **Dawna piekarnia**, ob. dom nr 2, na osi jednego ze szczytów dekoracyjne obramienie z fryzem ząbkowym i lizenami po bokach, w którego polu przenikające się blendy, szersza zamknięta łukiem odcinkowym i wąskie prostokątne. **Domy robotników rolnych**, ok. 1900-1910, częściowo zdewaloryzowane (zmiana formy okien). Murowane z cegły, parterowe, o oknach w większości zamkniętych łukiem odcinkowym i dachach krytych dachówką. **Dwojak** (dom nr 7) i **czworak** (dom nr 8), ok. 1910, z poddaszem, o elewacjach i szczytach zdobionych tynkowymi płycinami, zwieńczonymi fryzem ząbkowym i ceglany obramieniami okien, nakryte dachami naczółkowymi. **Trojak** (dom nr 6), ok. 1910, w szczytach z wąskimi płycinami zamkniętymi fryzem ząbkowym.

WARNICE

WIEŚ. 1305 wymieniana wśród miejscowości sprzedanych przez Ottona I bpowi kamieńskiemu. Co najmniej od 2. poł. w. XV posiadłość rodu von Billerbeck, źródłowo potwierdzona 1540. W okresie nowożytnym podzielona na siedem części, oznaczonych literami *A – G*. W wyniku łączenia posiadłości w późniejszych latach, do poł. w. XIX ilość majątków zredukowana do trzech. Pierwszy z majątków

istniejących w. XIX powstał z połączenia części *A*, *E* i *G*. Warnice *A* do 1715 należały do Christiana Heinricha von Kleista. 1730 wykupione z zastawu przez Johanna Friedricha Maurera, od 1739 własność Christiana Schönfelda i jego żony, a od 1774 potomków. 1845 sprzedane Johannowi Friedrichowi Gaedtke, 1857 objęte przez jego syna, Petera Friedricha Gaedtke. Część *E* należąca do Billerbecków 1752 przeszła w posiadanie Schönfeldów, 1802 połączona z częścią *A*. Część *G* 1758 sprzedana przez Billerbecków dzierżawcy Peterowi Gaedtke, pozostawała odtąd w rękach tej rodziny, która 1845 skupiła w swoim posiadaniu części *A*, *E* i *G*. Do pocz. w. XX. majątki te należały do rodziny Gaedtke, ok. 1914 przeszły na jej spadkobierców, których własność stanowiły do II wojny światowej. Drugi z majątków, oznaczony literą *B* 1. poł. w. XVIII należał do generalnego superintendenta Joachima Friedricha Schmidta. Przez jego spadkobierców sprzedany 1732 Davidowi Schönfeldowi, następnie w rękach jego syna, potem wnuka (obu o imieniu David). Od l. 20. w. XIX w posiadaniu Carla Augusta Sperlinga z Bußlar, 1843 do końca II wojny światowej ponownie w rękach Schönfeldów: Gottlieba; 1847-po 1884 jego syna Augusta Friedricha (który 1861 dokupił ziemi, niemal dwukrotnie powiększając areał gruntów); 1892-1945 Emila. Trzeci z majątków składający się z części *C*, *D* i *F*, w. XVII i XVIII w posiadaniu von Billerbecków, okresowo również von der Ostenów, Wedlów i Schöningów; 1792 wszystkie trzy w rękach Antona Ernsta Wilhelma von Billerbeck (podporucznika pułku margrabiego Karla Alexandra von Ansbach-Baireuth), 1826 po bezpotomnej śmierci jego kolejnego spadkobiercy, majątek podzielony pomiędzy dalszych krewnych, a następnie 1847 ponownie scalony przez Christopha Wilhelma von Billerbecka z Rygi, który w testamencie 1849 podzielił spadek pomiędzy trzech synów. W rękach tej rodziny do II wojny światowej: przed 1884 - po 1892 Christopha Richarda, 1905 do Luise z domu Müller, przed 1920-1945 Joachima.

- 79-80** KOŚCIÓŁ PAR. p.w. NMP Matki Kościoła. Budowany przypuszczalnie od 2. poł. w. XV do 1. poł. w. XVI. Wzmiankowany po raz pierwszy 1490 jako kościół par., któremu Günter von Billerbeck przepisał rentę jałmużniczą. Wznoszony w kilku późnogotyckich fazach (ściana wsch. korpusu i wieża w co najmniej dwóch) przez różne warsztaty budowlane. Pierwotnie o niewielkich otworach okiennych, zamkniętych łukiem pełnym, w ścianach bocznych

usytuowanych wysoko, w ścianie wsch. znacznie niżej. W jednym z następnych etapów późnogotyckiej budowy podwyższenie lub przepięcie dwóch okien ściany wsch., wchodzących w blendy szczytu i zamurowanie wcześniejszych. W późniejszych wiekach przekształcany. Od okresu Reformacji ewangelicki, par. W tym czasie wyposażony w późnogotycki tryptyk (z którego zachowane jeszcze na pocz. w. XX figury Marii, św. Katarzyny, kilku Apostołów oraz krucyfiks) i dwa gotyckie dzwony, w okresie nowożytnym w późno- renesansową ambonę z baldachimem, 1620 (w późniejszym czasie wmontowaną w ołtarz ambonowy i wyposażoną w nową balustradą schodów) oraz w powstałą zapewne w tym samym czasie chrzcielnicę o płycinach zdobionych malowanymi przedstawieniami alegorii cnót. 1684 i 1697 ławy dla kaznodzie, w. XVIII dwa cynowe świeczniki ołtarzowe. W okresie baroku przebudowa wsch. ściany kościoła: zastąpienie późnogotyckich otworów okiennych nieco większymi, usytuowanymi niżej i zamkniętymi prosto. 1771 remont wieży, zwieńczonej wysokim spiczastym hełmem, wyk. cieśla *Christian Brüsewitz* ze Skalina. Ok. poł. w. XIX budowa drewnianej empery zach. o parapecie podzielonym motywem ślepych arkad, zamkniętych półkuliście, 4. ćw. w. XIX organy o neogotyckim architektonicznym prospekcie, wbudowanym w parapet empery, trójjosiowym z ostrołukowymi polami piszczalkowymi, trójkątnymi szczytami i pinaklami. 2. poł. w. XIX kolejne remonty, m. i. przedłużenie okien elewacji bocznych ku dołowi. 1945 zniszczenie kościoła, z którego ocalały mury obwodowe i trzon wieży. 1975-1976 odbudowa po przejściu na rz.-kat.: przywrócenie późnogotyckiego kształtu dwóch okien elewacji wsch., wykonanie nowego podwyższonego stropu i dachu, nadmurowanie i przykrycie nowym dachem wieży; wewnątrz m. i. odsłonięcie lica z ceglanych elementów artykulacji i budowa nowej empery zach.; przypuszczalnie w tym czasie budowa współczesnej zakrystii. Od 1977 par. Położony w pn.-wsch. części wsi w obrębie cmentarza otoczonego współczesnym metalowym parkanem z ceglanych słupami. Późnogotycki. Orientowany. Wieża na cokole z łupanego granitu, w dolnej kondygnacji z cegły układanej w wątku gotyckim z nieznacznym dodatkiem kamienia, w górnej z kamienia łupanego z dodatkiem cegły gotyckiej, z której narożniki i obramienia otworów. Korpus z wyjątkiem górnej części ściany wsch. z łupanego kamienia polnego łączonego zaprawą z dużą ilością gruzu ceglanego, od pd. o nieregularnie ułożonych ka-

mieniach, od wsch. i pn. o nierównych warstwach różnych wielkości kamieni. Górna część ściany wsch. wraz ze szczytem z cegły. Blendy szczytu wsch. otynkowane. Obramienia otworów z cegły, w ścianach bocznych korpusu obramienia okien z przemurowaniami cegłą mniejszego formatu, w górnej części ściany wsch. przemurowania z kamienia z dodatkiem cegły. Elementy artykulacji ścian bocznych wnętrza korpusu z cegły gotyckiej. Salowy na rzucie prostokąta z kwadratową wieżą od zach., węższą od korpusu i współczesną za-

82 krystią od pn. Wnętrze nakryte drewnianym, odeskowanym stropem belkowym. W otynkowanej ścianie wsch. nisko i asymetrycznie usytuowane trzy wnęki, jedna bardzo szeroka, wyprowadzona od poziomu posadzki, zamknięta łukiem odcinkowym i dwie małe, zamknięte łukiem pełnym, z których jedna umieszczona nisko w jej polu, druga przylegająca do niej po stronie pd., to zapewne wnęka sacramentarium. Ściany boczne z odsłoniętym licem ceglany, na całej wysokości podzielone półkoliście zamkniętymi dużymi, otynkowanymi wnękami. W ścianie pd. po stronie wsch., w polu dwóch z wysokich wnęk, dwie inne, nisko usytuowane ceglane wnęki, jedna większa, usytuowana nad poziomem posadzki, zamknięta łukiem odcinkowym, druga mała, położona wyżej, zamknięta łukiem dwuspadowym. Od zach. współczesna empora muzyczna, drewniana, wsparta na czterech słupach, ponad którą w ścianie o częściowo odsłoniętym licu ceglany cztery wnęki zamknięte łukiem pełnym. Okna wysmukłe o analogicznym zamknięciu, w ścianie wsch. dwa w jednuskokowych ościeżach, węższe od pozostałych. W ścianach bocznych część z wysokich wnęk przepłuta otworami: w ścianie pn. jedno okno, w ścianie pd. rozmieszczone w co drugiej wnęcie. Otwory wejścia: w ścianie pd. zamknięty łukiem pełnym w płytkiej wnęcie, zamkniętej łukiem odcinkowym, w ścianie pn. współczesny prowadzący do dobudowanej zakrystii, w ścianie zach. ostrołukowy, w głębokiej i wysokiej wnęcie. W wieży otwór wejścia do nawy o dwuuskokowych ościeżach, w ścianie pd. ostrołukowy w wysokiej wnęcie o analogicznym kształcie. Zewnątrz wieża na wysokim kamiennym cokole o ceglanej, sfazowanej odsadźce, z ostrołukowym portalem od pd. o ościeżach uskokowych, profilowanych wałkiem. Elewacje dolnej, ceglanej kondygnacji wieży rozczłonkowane parami ostrołukowych blend z wpisanyimi weń otynkowanymi małymi

blendami, dwiema zamkniętymi łukiem pełnym i jedną okrągłą nad nimi. Górna kamienna kondygnacja wieży z wysoko usytuowanymi oknami: od zach. niewielki okulus, z pozostałych stron wysmukłe otwory dzwonne, od pn. i pd. zamknięte łukiem odcinkowym, od wsch. schodkowym. W elewacji pd. korpusu ostrołukowy późno- 81
gotycki portal w uskokowych ościeżach profilowanych wałkiem, z otworem wejścia zamkniętym łukiem pełnym, obok którego po stronie zach. relikty wysoko usytuowanego małego, późnogotyckiego otworu okiennego. Późnogotyckie okna elewacji bocznych korpusu, w ceglanych obramieniach, w dolnych partiach z 2. poł. w. XIX. W elewacji wschodniej, para nieco asymetrycznie usytuowanych, wysmukłych późnogotyckich okien w uskokowych ościeżach, nierównej wysokości, wchodzących w pole szczytu. Pomiedzy oknami i po stronie pd. ślady po dwóch zamurowanych oknach. Szczyt wsch. oddzielony gzymsem, usytuowanym poniżej gzymśów wieńczących ściany boczne, czterokondygnacyjny, podzielony pięcioma sterczynami i półkoliście zamkniętymi blendami. W dolnej kondygnacji szczytu duże blendy, w górnych mniejsze, usytuowane we wspólnych, dwu- lub trójkondygnacyjnych wnękach, zamkniętych łukiem pełnym lub ćwierćkolistym. Krawędzie szczytu zdobione żabkami. Dach korpusu wysoki dwuspadowy kryty dachówką, wieży namiotowy kryty blachą. — Chrzcielnica w. XIII, granitowa, okrągła 308
o walcowatej czaszy i fragmentarycznie zachowanym trzonie. Na cmentarzu przykościelnym: nagrobek rodziny Esser, klasycyzujący modernizm, ok. 1914, z wapienia, w formie cippusa z rytą inskrypcją, zdobiony motywem płaskorzeźbionych kwiatowych festonów.

Przy plebanii, niewiadomego pochodzenia: 1. rzeźba postać kobiety w popiersiu, późnobarokowa, 2. poł. w. XVIII, alabastrowa (?), 2. waza ogrodowa, neobarokowa, 1. ćw. w. XX, z piaskowca, u dołu wyrzuszona z wolutami.

ZESPÓŁ PODWORSKI. Złożony z zabudowań należących do majątku *B*, położonych po pn.-zach. stronie drogi wiejskiej, pierwotnie rozplanowanych wokół dwóch prostokątnych dziedzińców folwarcznych. Zachowany pałac i rządcówka, usytuowane na zamknięciu mniejszego dziedzińca folwarcznego, park rozciągający się za pałacem, należący do majątków *B* i sąsiedniego *C*, *D*, *F* oraz kolonia czworaków po pd.-wsch. stronie drogi.

A. PAŁAC. Zapewne 4. ćw. w. XIX. Wzniesiony dla rodziny von Schönfeld. Pierwotnie o fasadzie dziewięciosiowej z trójosiowym ryzalitem pośrodku. Po II wojnie światowej pozbawiony detalu i elementów artykulacji elewacji. W tym czasie zamurowane zamknięte łukiem odcinkowym otwory głównego wejścia i okna piętra pośrodku ryzalitu frontowego. Pierwotnie zapewne neorenesansowy, obecnie pozbawiony cech stylowych i częściowo zdewaloryzowany przebudową. Fasadą zwrócony na pd.-wsch. w stronę dawnego dziedzińca gospodarczego. Murowany z cegły, otynkowany. Podpiwniczony, piętrowy z poddaszem nad częścią środkową. Na rzucie prostokąta z ryzalitem pośrodku elewacji frontowej. Dwu- i półtraktowy. Fasada z cokołem i gzymsem kordonowym ponad kondygnacją parteru. Otwory parteru w fasadzie i bocznych częściach elewacji tylnej zamknięte łukiem odcinkowym, okna piętra prosto. Pośrodku fasady ryzalit, wyższy od części bocznych, ujęty narożnymi lizenami. Artykulacja piętra ryzalitu nawiązująca do klasycznej serliany: dwa prostokątne okna po bokach arkadowego obramienia zamkniętego półkoliście archiwoltą, obejmującego kondygnację piętra i poddasza. Na poziomie poddasza wpisany w łuk archiwolty półkoliście otwór. W zwieńczeniu ryzalitu gzyms z konsolkami, nad którym sterczyny. Pośrodku elewacji tylnej pseudoryzalit z półkoliście zamkniętymi oknami, dwoma dużymi na piętrze i trzema parami małych otworów w poddaszu. Dachy niskie kryte papą, nad częścią środkową czterospadowy, nad częściami bocznymi dwuspadowe.

B. DAWNA RZĄDCÓWKA. Koniec w. XIX. Po II wojnie światowej pozbawiona detalu i elementów artykulacji elewacji. Pierwotnie zapewne neorenesansowa, obecnie bez cech stylowych i częściowo zdewaloryzowana przebudową. Zwrócona fasadą na pd.-wsch. Murowana z cegły, otynkowana. Częściowo podpiwniczona, w części środkowej piętrowa, w bocznych parterowa z poddaszem. Na rzucie prostokąta z ryzalitem pośrodku elewacji frontowej i pseudoryzalitem w elewacji tylnej. Dwu- i półtraktowa. Okna zamknięte prosto. Pseudoryzalit i ryzalit zwieńczone trójkątnymi naczółkami. Dachy niskie dwuspadowe, kryte papą, nad częścią środkową usytuowany poprzecznie w stosunku do części bocznych.

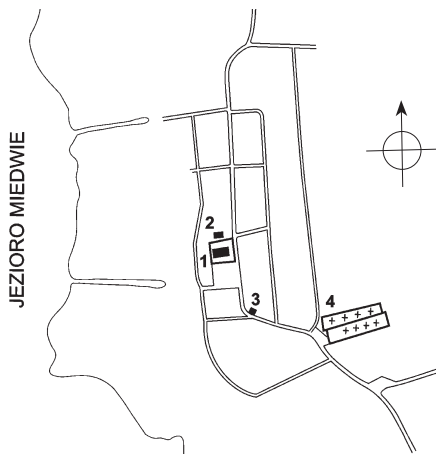
249 C. DOMY nr 11-12, 14-15, 17-18 (dawna kolonia czworaków). L. 20. w. XX. Zbudowane zapewne w miejscu wcześniejszych. Częściowo zdewaloryzowane przebudową. Ustawione kalenicowo do drogi. Murowane z cegły, otynkowane. Na rzucie wydłużonego

prostokąta. Parterowe, częściowo podpiwniczone. Dwutraktowe. W ośmioosiowych elewacjach frontowych każdego czworaka para symetrycznie usytuowanych otwartych przedsionków w formie dwuarkadowych podcieni (ob. w większości zamurowanych), wyodrębnionych pseudoryzalitem. W zwieńczeniu przedsionków trójkątne szczyty, w których półkoliste dwudzielne otwory. Łuki arkad i otwory okienne ujęte opaskami ze zwornikami. Dachy naczółkowe ze świetlikami, kryte dachówką i blachą.

WIERZBNO

WIEŚ. Dawne miasto. 1186 w opisie granic posiadłości opactwa cystersów w Kołbaczu wzmiankowane jako Grindiz. Jak wynika z późniejszych źródeł, wymieniane jako położone pomiędzy wsiami Brody i Dębica. 1220 w osadzie określanej jako Vicus wzmiankowany softys Arnold. 1234 lenno rycerza Mattheusa de Grindiz. 1266 po raz pierwszy wymieniane pod niemiecką nazwą Werben. 1300 określane jako miasto, a jego mieszkańcy jako mieszczanie. Pocz. w. XIV posiadłość bpstwa kamieńskiego, 1321 sprzedana przez bpa Konrada IV opatowi Borchardowi i konwentowi cystersów z Kołbacza, transakcja nie zatwierdzona przez papieża i bpa kamieńskiego Jana, 1362 odnowiona na mocy ugody pomiędzy bpem Janem i opatem Jakubem i zatwierdzonej przez papieża. W. XIV i XV rozwój Wierzbna jako niewielkiego miasta i ośrodka latyfundium cystersów kołbackich. 1457 wzmiankowane bractwo strzeleckie p.w. Bożego Ciała zatwierdzone przez opata kołbackiego Johanna, 1474 kaplica i szpital św. Jerzego, którego fundacja zatwierdzona 1566 przez księcia Barnima IX. 1478 miasto doszczętnie zniszczone przez Brandenburczyków. Od l. 30. w. XVI wśród posiadłości książęcych, a później królewskich, należących do domeny kołbackiej. 1564 lokacja miasta na prawie brandenburskim potwierdzona przez księcia Barnim IX. 1566 wzmiankowane 32 gospodarstwa pełnorolne. Od czasów średniowiecza ludność osady zajęta głównie rolnictwem i rybołówstwem. Przynajmniej po wojnie trzydziestoletniej stopniowa utrata statusu miasta. Do poł. w. XVIII istniał folwark należący do domeny, którego grunty 1753 rozparcelowano pomiędzy dwa gospodarstwa chłopskie, a zabudowania rozebrano. 1780 i 1821 zniszczenia zabudowy przez pożary. Od 1812 w wyniku reformy administracyjnej wieś przyłączona do domeny przyzyckiej.

Poł. w. XIX wzmiankowanych 27 gospodarstw pełnorolnych, 9 zagród kmieci i dwie „półkmieci”, trudniących się głównie rybołówstwem oraz notowane: dwa młyny, zajazd, karczma, kuźnia, cegielnia, szkoła z dwoma nauczycielami, szpital św. Jerzego i dom dla wdów po pastorach. W tym czasie w pn. części osady zwanej „Nowym Miastem” istniały 34 zagrody tzw. wolnych ludzi (chałupników) zajmujących się rzemiosłem, szczególnie tkaczy wyrabiających płótno lniane oraz robotników dniówkowych. Dawne miasto rozplanowane na osi pn.-pd., równoległe do brzegu jeziora Miedwie. Trzy równoległe drogi przecięte krótkimi drogami poprzecznymi. Po obu stronach środkowej drogi, ob. ul. Głównej, pełniącej rolę najważniejszej osi komunikacyjnej, wytyczone drogi podrzędne: od zach. nad brzegiem jeziora ob. ul. Jeziorna, zaś od wsch. ob. ul. Polna, zakręcająca na pn. krańcu pod kątem prostym w kierunku ul. Głównej. Równoległe do ulicy Polnej, po stronie wsch. czytelna jeszcze jedna droga, prowadząca do dawnej grobli, widocznej na mapie z 1821. W pd. części osady, po zach. stronie ul. Głównej usytuowany kwadratowy plac d. rynku, na pn. od niego kościół.

Wierzbno, plan dawnego miasta 1:10 000

1. kościół, 2. dawny dom superintendenta, 3. dawny szpital, 4. cmentarz

KOŚCIÓŁ FIL. p.w. św. Józefa. 1234 wzmiankowany ksiądz Jo- 69
 hannes de Vico. Co najmniej od w. XIV parafia w Wierzbnie podlegała archidiakonatowi w Stargardzie. 1493 wzmiankowany kościół par. z fundacjami wikariatów. Obecny wzniesiony 2. poł. w. XV, pierwotnie z zakrystią od pn. Po Reformacji, od l. 30. w. XVI ewangelicki, par. Wzmiankowani pastory: Wolfgang Hofmann, zm. 1613, J. Berndt, który 1728 wraz z żoną ufundował dla kościoła puszkę na komunikanty oraz 1729-1780 Christian Wilhelm Zierold, propagator pietyzmu, syn znanego teologa stargardzkiego Johanna Wilhelma Zierolda. Od 1733 siedziba synodu, tj. jednostki administracyjnej kościoła ewangelickiego, przeniesionej z Załęcina. Otdąd proboszczowie parafii w Wierzbnie nosili tytuł superintendentów. W tym samym roku ufundowany dzwon, wyk. ludwisarz *Johann Heinrich Scheel* ze Szczecina. W. XVI-XVIII kościół bogato wyposażony: cztery płyty nagrobne, jedna upamiętniająca pastora Wolfganga Hofmanna, zm. 1613, z inskrypcją wykonaną na starszej płycie poświęconej Johannowi z Reska, plebanowi w Siadle Górnym, zm. 1364, pozostałe płyty nagrobne, w. XVI i XVII, drewniane epitafium, 1657, poświęcone pamięci Erdmuthy Alff, konfesjonał, 1696, ustawiony w narożniku pn.-wsch., z malowanymi scenami figuralnymi, głównie emblematycznymi oraz portretami fundatorów: prowizora Petera Fuchsa i jego żony, wyk. malarz *Gotfried Pasch* ze Stargardu. Stalle w. XVII, przy ścianie pn. prezbiterium z malowanymi personifikacjami cnót, rzeźba anioła chrzcielnego 1728, portrety pastorów i obrazy sztalugowe z przedstawieniami 12 Apostołów w. XVII i XVIII; empora zach. w. XVII, zdobiona polichromią 1707. Po 1733 gruntowna 329
 przebudowa korpusu kościoła: powiększenie i zmiana formy otworów, nadbudowa ścian bocznych i nowa artykulacja ścian wnętrza, które oblicowano cegłą, z pozostawieniem rytmicznego szeregu wysokich wnęk, wymiana dachu i więźby dachowej, budowa drewnianego stropu z fasetą, otynkowanie wnętrza i elewacji z boniowanymi obramieniami otworów wejść, opaskami wokół okien oraz blend w szczycie wsch. 1738 nowy wystrój kościoła z fundacji króla pruskiego Fryderyka Wilhelma I: polichromie figuralno-ornamentalne stropu z fasetą i zapewne również ołtarz ambonowy. 1742 budowa stall po pd. stronie prezbiterium, wyk. stolarz *Heinrich Köckeritz*. 1818 hełm wieży zniszczony przez burzę, odbudowany 1820, proj. konduktor budowlany *Carl Christian Gottlieb Jüterbock*, wyk. cieśla *Kämmerling*. 1831 rozbudowa empora zach., wyk. cieśla

Quandt, budowa organów, organmistrz *August Wilhelm Grüneberg* ze Szczecina z neogotyckim prospektem, proj. 1826. 1839 budowa sygnaturki na dachu kościoła, proj. *Carl Ludwig Heinrich Lentze* ze Stargardu oraz remont muru cmentarza przykościelnego. 1852 zniszczenie hełmu wieży od uderzenia piorunu i uszkodzenie organów. 1853-1854 odbudowa wieży, proj. *Carl Ludwig Heinrich Lentze*, wyk. cieśla *Louis (?) Braatz* (obaj ze Stargardu), m. i. pokrycie zach. elewacji wieży tynkiem cementowym, budowa ośmiobocznego hełmu, krytego łupkiem i zwieńczonego latarnią z prześwitami. 1854 rozbiórka d. zakrystii, przylegającej od pn. do muru kościoła (sklepionej kolebkowo z wejściem od strony cmentarza), pełniącej wtórnie funkcję grobowca. 2. poł. w. XIX nowe przeszklenia witrażowe. 1915 zniszczenie hełmu wieży przez pożar. Pocz. w. XX z niemal kompletnie zachowanym wyposażeniem, na wieży z trzema dzwonami, dwoma datowanymi i z inskrypcjami: 1563, wyk. ludwisarz *Jochim Karstede* ze Stargardu, 1733, wyk. ludwisarz *Johann Heinrich Scheel* ze Szczecina; trzeci bez daty i napisów. 1932 wzmiankowana biblioteka przy ścianie wsch. za ołtarzem. Od 1945 rz.-kat. W następnych latach usunięcie znacznej części wyposażenia i dewaloryzacja zachowanych elementów. Położony w pd. części wsi, po pn. stronie dawnego rynku w obrębie cmentarza otoczonego murem kamiennym. Późnogotycki z elementami późnego baroku. Orientowany. Ściany obwodowe korpusu murowane, od zewnątrz z niemal nieobrobionego kamienia polnego o nierównych warstwach różnej wielkości głazów, łączonych dużą ilością zaprawy z dodatkiem okrzeseków kamiennych, od wewnątrz z cegły nowożytnej. Wieża kamiennie-ceglana, w górnej części z przewagą cegły. Portal zach. i szczyt wsch. z cegły gotyckiej. Salowy z wieżą od zach., 70 na rzucie prostokąta zbliżonego do kwadratu. Wnętrze korpusu nakryte odeskowanym, polichromowanym stropem z fasetą, 1738. Ściany wnętrza korpusu przekształcone w okresie baroku, l. 30. w. XVIII, podzielone dużymi wnękami, zamkniętymi łukiem odcinkowym. Otwory okienne i drzwiowe o analogicznym zamknięciu. Okna rozmieszczone w co drugiej wnęce. Pośrodku ścian bocznych dwie niższe wnęki, rozmieszczone jedna nad drugą, w dolnych wejścia boczne do kościoła z dwuskrzydłowymi drzwiami klepkowymi, z których pd. z rytą inskrypcją: „M. Samuel Jordan 1744”. W oknach przeszklenia witrażowe, 2. poł. w. XIX: od wsch. witraże ornamentalne o motywach geometryczno-roślinnych, w pozostałych oknach

71-72

przeszklenia bez dekoracji. Otwór wejścia od zach. gotycki, ostrołukowy, o wtórnie otynkowanych ościeżach. Empora zach., 1. ćw. 329-330 w. XVII, 1831 rozbudowana w kierunku wsch., wyk. cieśla *Quandt*, przypuszczalnie przed 1945 (?) przebudowana: usunięcie części środkowej empory z wyjątkiem partii belkowania parapetu i odsłonięcie ostrołukowego wejścia w ścianie zach. Drewniana, wsparta na ośmiu słupach. Zewnątrz elewacje z otynkowanym cokołem. Wieża od zach. z gotyckim, ostrołukowym portalem o trójjuskokowych ościeżach, w wysuniętym ceglany licu muru, zamkniętym gzymsem. W elewacjach wieży ponad kondygnacją przyziemia po cztery wysmukłe ostrołukowe blendy, ujęte w górnych narożach małymi okrągłymi. Nad wejściem od zach. duża blenda okrągła. W górnej części pn. i pd. elewacji pary wąskich ostrołukowych otworów dzwonných. W narożnikach wieży wysokie sterczyny zdobione ostrołukowymi blendami. Elewacje korpusu z otworami okien i drzwi, l. 30. w. XVIII, zamkniętymi łukiem odcinkowym. Okna w tynkowych opaskach. Otwory wejścia od pn. i pd. w tynkowanych obramieniach z boniowaniem. W zach. części elewacji bocznych nad cokołem pary zamurowanych niewielkich okien doświetlających niegdyś przestrzeń pod emporą, ob. w formie wnęk z opaskami, ponad którymi wysoko umieszczone niewielkie, owalne okna. W elewacji pn. po stronie wsch. ślady po d. zakrystii, rozebranej 1854, z zamurowanym ostrołukowym otworem wejścia w uskokowej wnęcie zamkniętej łukiem odcinkowym. W zwieńczeniu elewacji bocznych otynkowany gzymś, poniżej którego pozostałości późnogotyckiego dwubarwnego fryzu ornamentalnego naśladowującego ceramiczny detal architektoniczny, od pn. z motywem wici roślinnej, od pd. z motywem czwórliści. W elewacji wsch. pomiędzy parą otworów okiennych relikty zamurowanego gotyckiego, ostrołukowego okna. Szczyt rozczłonkowany siedmioma ostrołukowymi blendami w tynkowych opaskach. Dach korpusu dwuspadowy, kryty dachówką. Wieża z płaskim dachem, pozabawiona helmu. — Zacheuszek, 2. poł. w. XV, odkryty przed 1945, 336 na ścianie wsch. po stronie pd., malowany monochromatycznie w kształcie okręgu z wpisanym motywem stylizowanego krzyża. — Malowidła stropu z fasetą, 1738, wyk. *Johann Christoph Thiessen*, z fundacji króla pruskiego Fryderyka Wilhelma I, 347 za czasów pastora Christiana Wilhelma Zierolda, figuralne w bogatych ornamentalnych obramieniach z motywem rogów obfitości 495-497

z kwiatami. Na stropie trzy plafony (od wsch.): 1. Chrystus i Ewangeliści, 2. symbol Trójcy Świętej w formie trójkąta (pierwotnie przypuszczalnie z wpisanym hebrajskim tetragramem JHWH), 3. Zesłanie Ducha Świętego. Na fasacie kartusze: od wsch. i zach. z inskrypcjami fundacyjnymi w języku łacińskim, od pn. i pd. ze scenami:

- 348 1. Adam w raju przed upadkiem, 2. Upadek ludzkości (Kain zabija
349 Abła, Hiob, żona Lota, zniszczenie Sodomy), 3. Wywyższenie węża
350, 351 miedzianego, 4. Ukrzyżowanie, 5. Tryumf Wiary, 6. Chrystus tronu-
352 jący w niebie w asyście mędrców. — Ołtarz, dawniej ambonowy,
286 barokowy, 1738, ufundowany przez króla pruskiego Fryderyka Wilhelma I, po 1945 demontaż i zniszczenie wielu elementów: korpusu ambony, rzeźb przedstawiających personifikacje Wiary i Nadziei (pierwotnie po bokach korpusu ambony) oraz trzech rzeźb aniołów (ze zwieńczenia baldachimu), z których środkowy dmący w trąbę. Obecnie częściowo zdewaloryzowany (zaślepiony otwór wejścia na ambonę i przekształcone zwieńczenie). Architektoniczny, po bokach z parami kolumn o korynckich kapitelach i ażurowymi uszakami ze zwojów akantu i liści palmowych, w partii belkowania wyłamanego na osi kolumn ornamentalny fryz roślinny, po bokach zwieńczenia wazy płomieniste. Parapet emporii muzycznej, 1. ćw. w. XVII, późnorenesansowy, wg inskrypcji 1707, zdobiony nową polichromią z fundacji Christiana Fuchsa i jego żony Erdmuty Krähen oraz prowdzora kościoła kupca Jacoba Fuchsa, przed 1945 (?) przekształcony: w środkowej części usunięty z pozostawieniem partii belkowania i umieszczeniem zdemontowanych fragmentów z 4 obrazami, po bokach przedzielonej emporii na wtórnych parapetach. Architektoniczny z wydzieloną częścią cokołową i partią belkowania, podzielony pilastrami o kanelowanych trzonach, pomiędzy którymi płyciny naprzemian prostokątne i zamknięte półkolisty z cyklem obrazów o tematyce chrystologicznej: 1. Zwiastowanie, 2. Boże Narodzenie, 3. Obrzezanie, 4. Chrzt w Jordanie, 400 5. Ostatnia Wieczera, 6. Modlitwa w Ogrójcu, 7. Jezus przed Arcykapłanem, 8. Biczowanie, 9. Pocałunek Judasza, 10. Ukrzyżowanie, 402 11. Zmartwychwstanie, 12. Spotkanie w Drodze do Emaus, 401 13. Wniebowstąpienie. W prostokątnych polach pod obrazami odniesienia do ewangelii. Chrzcielnica manierystyczna, ok. 1600, 313 po 1945 częściowo zdewaloryzowana (brak jednej płaskorzeźby i części wystroju snycerskiego), drewniana, typu kielichowego, ośmioboczna o czaszy podzielonej kolumnami z kanelowanymi

trzonami, pomiędzy którymi płaskorzeźbione, ujęte w półpostaci wyobrażenia: Salvatora Mundi, św. Piotra i św. Pawła. Dwa barokowe świeczniki ołtarzowe, 1704, wyk. konwisarz *Christian Schwartz* ze Stargardu, cynowe z puncą *CS* i datą na stopie, jednopłomieniowe, wysokie o okrągłej, profilowanej stopie, tralkowym trzonie i płaskiej profitce z wysokim kolcem. Dwa dzwony: 1. 1906, przelany z dzwonu późnogotyckiego 1563, wyk. ludwisarz *Jochim Karstede* ze Stargardu, z inskrypcją i medalionem ze sceną Ofiarowania Izaaka. 2. 2. poł. w. XIX, wyk. firma *Carl Voss & Sohn* ze Szczecina, z ornamentalnym fryzem i inskrypcją. **458**

DAWNY DOM SUPERINTENDENTA, ul. Główna 27. Zbudowany po 1733. Pierwotnie wnętrze z przelotową sienią na parterze i czarną kuchnią, elewacje z płaskim gzymsem kordonowym, lizenami i opaskami wokół okien, od frontu w parterze z pionowymi pasami boniowania. Remontowany 1837 (zmiana układu wnętrza I piętra) i przypuszczalnie l. 20. w. XX (nowa więźba dachowa, stolarka okienna i drzwiowa). W okresie powojennym skucie wystroju elewacji i częściowa przebudowa wnętrza. 1966-2000 siedziba szkoły podstawowej, po jej likwidacji budynek częściowo zamieszkały, częściowo nieużytkowany. Usytuowany po pn. stronie kościoła. Elewacją frontową zwrócony na pd. Murowany z cegły na fundamentach z kamienia polnego, otynkowany. Jednopiętrowy, na rzucie prostokąta, dwu- i półtaktowy. Zachowane sklepienie kolebkowo pomieszczenie piwnicy z wejściem od zewnątrz. W elewacjach gzyms wieńczący. Fasada siedmioosiowa z wejściem pośrodku. Dach wysoki czterospadowy, kryty eternitem.

DAWNY SZPITAL, ul. Główna 12. Pierwszy szpital z kaplicą św. Jerzego wzmiankowany 1474 w dokumencie wydanym przez legata papieskiego Antoniusa Bonumbę, który udzielił odpustu pielgrzymującym do kaplicy i wspierającym szpital swymi datkami. 1566 zatwierdzenie fundacji szpitala jako instytucji świeckiej pod patronatem gminy przez księcia Barnima IX. Po wcieleniu Wierzbna do państwa brandenburskiego, przejście patronatu przez panujących na mocy statutu 1664. Kolejne statuty 1837 i 1860 (zarząd szpitala złożony z proboszcza jako przewodniczącego i trzech prowizorów, będących członkami gminy). 1866 w posiadaniu szpitala jeden budynek dla pensjonariuszy oraz stajnia, 1833. Obecny szpital wzniesiony w. XIX/XX, rozbudowany ok. 1910. Po 1945 ośrodek zdrowia, od l. 50. do pocz. l. 90. w. XX urząd pocz- **214**

towy. Obecnie pełni funkcję mieszkalną i handlową. Murowany z cegły, częściowo otynkowany, podpiwniczony. Złożony z dwóch budynków, połączonych przejazdem bramnym. Pierwszy z nich, w. XIX/XX ustawiony kalenicowo, parterowy, na rzucie wydłużonego prostokąta. Elewacja frontowa siedmioosiowa z ceglany cokołem, lizenami w narożach i w skrajnych osiach okiennych, opaskami okiennymi i gzymsem wieńczącym z fryzem ząbkowym i konsolkowym. Pośrodku elewacji pseudoryzalit z wejściem, zwieńczony trójkątnym szczytem z okulusem. Otwory zamknięte łukiem odcinkowym. Dach dwuspadowy kryty dachówką. Drugi budynek, ok. 1910, ustawiony szczytowo, jednokondygnacyjny, wysoko podpiwniczony, z wysokim parterem i poddaszem. Na rzucie prostokąta. Elewacja szczytowa od strony drogi trójosiowa, boczna z płytkim, podwyższonym pseudoryzalitem klatki schodowej pośrodku, w którym wejście poprzedzone wysokimi schodami. Otwory okienne parteru duże zamknięte łukiem odcinkowym, w poddaszu pseudoryzalitu małe o analogicznym zamknięciu. W kondygnacji poddasza otynkowane płyciny z fryzem ząbkowym, od frontu z małymi wąskimi oknami zamkniętymi prosto, częściowo przekształconymi. Dach naczółkowy, nad pseudoryzalitem trójspadowy, kryty dachówką.

- 243 DOM, ul. Główna nr 20. 4. ćw. w. XIX. Ustawiony kalenicowo. Murowany z cegły, otynkowany. Parterowy, podpiwniczony, na kamiennym cokole. Elewacja frontowa pięcioosiowa, pośrodku z okazałym portalem, po bokach boniowana, z gzymsami cokołowym i parapetowym oraz wydzieloną partią belkowania. Portal z parą pilas-trów o płycinowych trzonach, zwieńczony półkolistym tympanonem, w którym płaskorzeźba z motywem uskrzydłonego putta otoczonego kwiatami. Okna zamknięte łukiem odcinkowym, ujęte profilowanymi opaskami i gzymsami na wspornikach. Po bokach portalu w zwieńczeniu elewacji ornamentalny fryz palmetowy i ząbkowy. Dach niski dwuspadowy, kryty łupkiem.

WOŁCZYN

WIEŚ. Założona 1. poł. w. XIX jako folwark majątku Pstrowice, prawdopodobnie za czasów podkomorzego Adama Ernsta von Flotow (1751-1823). Początkowo liczył trzy domy mieszkalne. Po objęciu majątku w Pstrowicach sekwestrem 1804-1834, folwark sprzedany wraz z głównym majątkiem zarządcy dóbr Stobbeemu.

Wykupiony kolejno: 1840 przez rolnika Krügera z Meklemburgii, 1845 lub 1847 przez Wilhelma Heldta (którego własnością jeszcze 1850) i 1875 przez Roberta Dudy, przez którego przekształcony w samodzielny majątek. 1929 własność Marie Kienitz z d. Dudy. Po 1945 upaństwowiony, od 1949 PGR, 1969-1974 Stacja Hodowli Roślin, obecnie dzierżawiony przez prywatną spółkę.

DAWNY ZESPÓŁ PAŁACOWO-FOLWARCZNY. Położony na przedłużeniu alei jaworowej, prowadzącej w kierunku zespołu dworskiego w Batowie. Od pd. poprzedzony szpalerem lip i metalowym ogrodzeniem na murowanych słupach, z bramą wjazdową. Na osi założenia pałac, usytuowany po pn. stronie prostokątnego dziedzińca gospodarczego, po którego bokach zabudowania folwarczne. Przed pałacem podjazd i schody oraz gazon okolony lipami. Po bokach schodów cokoły, na jednym z nich zachowana figura lwa. Za pałacem po stronie pn. park.

A. PAŁAC. 3. ćw. w. XIX, z częściami bocznymi, pocz. w. XX 153 i dobudówką od wsch., 1. ćw. w. XX. Pierwotnie o boniowanych elewacjach. Frontem zwrócony na pd. Neorenesansowy. Murowany z cegły, otynkowany. Korpus główny piętrowy, części boczne parterowe. Podpiwniczony. Na rzucie zbliżonym do prostokąta z ryzalitami: jednym płytkim od frontu, trzema od ogrodu, bocznym od zach. oraz z przybudówką od wsch. Dwutraktowy w części środkowej i wsch., na osi z hallem i salonem, trzytraktowy w części zach. W części reprezentacyjnych pomieszczeń parteru zachowane sztukaterie sufitów (m. i. rozeta w salonie) oraz stolarka drzwi (m. i. zdobiona pilastrami hermowymi). W środkowym trakcie części zach. drewniana klatka schodowa o ozdobnej balustradzie, przechodząca w galerijkę, wspartą na drewnianych słupach. Elewacje bezpodziałowe, w korpusie zwieńczone belkowaniem z gzymsem podokapowym na konsolach; frontowa i ogrodowa symetryczne, dziewięcioosiowe o trójosiowych ryzalitach środkowych: frontowy ryzalit zwieńczony trójkątnym naczółkiem, poprzedzony parterowym portykiem o narożnych filarach i dwóch toskańskich kolumnach, z tarasem dostępnym z piętra; w elewacji ogrodowej poprzedzony wysokim tarasem i ujęty parą jednoosiowych ryzalitów bocznych. W bocznych ścianach korpusu pozostałości boniowania. Okna na piętrze ryzalitu w elewacji ogrodowej przekształcone, dołem zamurowane. Dachy niskie, nad korpusem głównym czterospadowy, nad częściami bocznymi trójspadowe. Wszystkie kryte blachą.

B. ZABUDOWANIA FOLWARCZNE. 2. poł. w. XIX. Murowane. Parterowe, z poddaszem, o niskich dwuspadowych dachach krytych papą — S t o d o ł a, 1887 (data na elewacji) murowana z cegły, na rzucie wydłużonego prostokąta, o elewacjach podzielonych lizenami i gzymsami z fryzami konsolowymi i ząbkowymi. Wrota zamknięte łukiem odcinkowym. W poddaszu otwory szczelinowe. — C h l e w n i a, zbudowana z kamienia łupanego i cegły, na rzucie litery „T”, o elewacjach podzielonych gzymsem kordonowym z ząbkowaniem. Otwory zamknięte łukiem odcinkowym, na parterze z ceglanymi opaskami, w kondygnacji poddasza z nadprożami. — O w c z a r n i a, ob. w ruinie, na rzucie wydłużonego prostokąta, pierwotnie parterowa z poddaszem, o niskim dwuspadowym dachu. Wzniesiona z łupanego kamienia i cegły, o otworach ujętych ceglanymi opaskami, zamkniętych łukiem odcinkowym. Zachowana część ścian obwodowych.

C. PARK. 2. poł. w. XIX, o charakterze krajobrazowym, dawniej z oczkiem wodnym i lodownią. Na obrzeżu parku od wsch. i częściowo pd.-wsch. czytelna aleja lipowa.

WÓJCIN

WIEŚ. DAWNA OSADA FOLWARCZNA. Początki osady związane z majątkiem G w Barnimiu, stanowiącym co najmniej od w. XVI do 2. poł. w. XVIII lenno rodziny von Billerbeck. Majątek ten został zastawiony 1794 u dzierżawcy Georga Thiede, który na ziemiach pozyskanych w wyniku separacji gruntów 1819 założył folwark Thiedensfeld, położony na wsch. od Barnimia. Majątek G odzyskany 1841 przez Billerbecków, już 1848 nabył Rudolf Pufahl, który po pożarze wsi 1852 zlikwidował odrębność folwarku, łącząc grunty z majątkiem głównym. Wówczas budynki folwarczne rozebrano i wzniesiono zabudowania majątku G w połowie drogi między Barnimem i Kłębami, w miejscu obecnego Wójcina. Od 1854 własność Hermanna von Boltensterna, który 1862 przemianował Barnim G na Waitendorf (Wójcin). W rękach tego właściciela do l. 90. w. XIX. 1905 i 1914 jako właściciel wzmiankowany podporucznik rezerwy Ernsta Michelsa, od ok. 1920 do II wojny światowej Rudolf Bernhard.

ZESPÓŁ PODWORSKI. Położony po obu stronach drogi wiejskiej, po stronie pn.-wsch. dziedziniec z budynkami folwarcznymi i dworem oraz pozostałości parku, po stronie pd.-zach. kolonia

mieszkalna. Na osi prostokątnego dziedzińca aleja kasztanowców, na której zamknięciu dwór, obecnie zdevaloryzowany w wyniku ostatniej przebudowy. Od strony drogi i po bokach dziedzińca zabudowania folwarczne, w tym: stajnia z oborą, owczarnia, obora, stajnia z chlewnią i rządówka. Zabudowania murowane z cegły. Budynki folwarczne na rzucie wydłużonego prostokąta z wyjątkiem stajni z oborą, która na rzucie litery „L”. S t a j n i a z o b o r ą i o w c z a r n i a, koniec w. XIX, częściowo otynkowane, dwukondygnacyjne z częścią magazynową na piętrze. Elewacje podzielone ceglanyymi lizenami i gzymsami. Otwory parteru zamknięte łukiem odcinkowym, na piętrze zdwojone otwory szczelinowe rozmieszczone w dwóch poziomach. Dachy niskie, dwuspadowe kryte blachą i eternitem. Dawna o b o r a (ob. stajnia), koniec w. XIX, połączona z budynkiem stajni. Otynkowana z ceglanyymi gzymsami, parterowa z poddaszem magazynowym. Otwory zamknięte łukiem odcinkowym (wejściowe wtórnie zamurowane), parteru w tynkowych opaskach, poddasza w ceglanych obramieniach, rozmieszczone pomiędzy zdwojonymi otworami szczelinowymi. Dach niski dwuspadowy kryty blachą. S t a j n i a z c h l e w n i ą, ob. stajnia, 1921, pierwotnie o prosto zamkniętych otworach, przekształcona 2006. Otynkowana, parterowa z magazynowym poddaszem. Na osi elewacji frontowej szeroki ryzalit zwieńczony wysokim trójkątnym szczytem o dwóch kondygnacjach. Po bokach mniejsze szczyty o trapezoidalnej formie z trójkątnymi naczółkami, pomiędzy którymi lukarny. Otwory parteru wtórnie zamknięte łukiem odcinkowym w tynkowych opaskach, otwory szczytów zamknięte prosto. Dach wysoki mansardowy, kryty dachówką. K o l o n i a m i e s z k a l n a, złożona z budynków ustawionych kalenicowo do drogi, murowanych, otynkowanych. Na osi założenia piętrowy budynek dla robotników sezonowych, 1908, o oknach zamkniętych łukiem odcinkowym i niskim dwuspadowym dachu, krytym papą. Po jego bokach trzy parterowe budynki wielorodzinne, z pierwszej dekady w. XX, o oknach zamkniętych prosto lub łukiem odcinkowym oraz dwuspadowych dachach, z wyjątkiem czworaka o dachu naczółkowym. Wszystkie kryte dachówką.

ZABORSKO

WIEŚ. 1235 wymieniana wśród posiadłości klasztoru cystersów w Kołbaczu. 1477 wzmianka o posiadłościach rodziny von Schöning

w Zaborsku. Od czasu Reformacji majątek należał do domeny w Kolbaczu, od 1812 do domeny w Pырzyczach. Poł. w. XIX notowane 17 gospodarstw chłopskich, 3 zagrody kmieccie, szkoła przykościelna, karczma i kuźnia. L. 20. w. XX wzmiankowane młyn i cegielnia.

- 115 KOŚCIÓŁ FIL. p.w. św. Jana Chrzciciela. Wcześniejszy kościół o metryce średniowiecznej. W okresie protestanckim filia ewangelickiej parafii w Starym Przylepie, pod patronatem panujących. Obecny wzniesiony na miejscu starszego 1721-1723, z inicjatywy pastora Jacobusa Neckera. 1725 wyposażony w ołtarz ambonowy i rzeźbę anioła chrzcielnego. Z tego samego czasu prawdopodobnie empora muzyczna z 12 obrazami w parapecie. l. 20. w. XVIII wnętrze nakryte stropem z fasetą, ozdobionym wówczas cyklem malowideł figuralno-ornamentalnych, z trzema plafonami, w których: symboliczna scena Prawa i Ewangelii z Mojżeszem i św. Pawłem, Upadek Pierwszych Rodziców i Sąd Ostateczny, w fasacie przedstawienia ze Starego i Nowego Testamentu. 1736 pod posadzką kościoła pochowany pastor Jacobus Necker wraz z żoną (napis nagrobny widoczny do pocz. w. XX na sześciu ceramicznych płytkach posadzki). W. XVIII wzmiankowane dwa dzwony na wieży. 1930 remont, podczas którego wnętrze wyposażono w boazerie po stronie wsch. ścian bocznych oraz dobudowano wewnętrzną drewnianą krusztę przed wejściem od pd. W tym też czasie wymieniono kilka elementów zabytkowego wyposażenia, m. i. wykonano nową dekorację malarską stropu z fasetą, emporę zach. i ławki. 1946 rz.-kat., od 1968 fil. parafii w Starym Przylepie. Położony w pn. części wsi na nawsiu, w obrębie cmentarza, otoczonego kamienno-ceglanym murem z bramkami od pn. i pd. Barokowy. Orientowany. Murowany z cegły, nietynkowany. Salowy z kwadratową wieżą od zach., węższą od korpusu nawowego, nieskomunikowaną z nawą. Wnętrze korpusu nakryte odeskowanym, polichromowanym stropem z fasetą, 1721-1723, z polichromiami 1930, mal. *Ernst Fey*. Ściany na całej wysokości podzielone sięgającymi posadzki wnękami o sfazowanych krawędziach, zamkniętymi łukiem pełnym, zwieńczone profilowanym gzymsem. Od zach. empora, 1930, drewniana, wsparta na czterech słupach, o parapecie podzielonym płycinami, dużymi prostokątnymi i mniejszymi kwadratowymi. Od wsch. drewniana przegroda ołtarzowa, 1725 (?), z parą drzwiczek, wydzielająca przestrzeń o głębokości jednej

osi okiennej, usytuowana po bokach ołtarza, w formie jednokondygnacyjnej ścianki o podziałach płycinowych, zwieńczonej gzymsem i zdobionej w górnej części snycerskim ornamentem z ażurowych liści akantu. Na ścianach bocznych po stronie wsch., przy przegrodzie ołtarzowej boazerie, 1930, o podziałach płycinowych. Wnęki ścian bocznych przeprute w górnej części dużymi otworami okiennymi, zamkniętymi łukiem koszowym, z wyjątkiem środkowych, z których pn. ślepa, pd. z wejściem. W ścianie wsch. para wnęk, w polu których wysoko usytuowane niewielkie wnęki eliptyczne. Otwór głównego wejścia w ścianie pd., zamknięty łukiem pełnym, poprzedzony drewnianą, przeszkloną kruchłą, 1930. Zewnątrz wieża na wysokim cokole, od pd. z otworem wejścia o jednouskokowych ościeżach, zamkniętym łukiem koszowym. Każda z elewacji wieży na całej wysokości podzielona czterema wąskimi blendami, zamkniętymi łukiem dwulistnym, z których środkowe przeprute otworami szczelinowymi, rozmieszczonymi w dwóch kondygnacjach. W zwieńczeniu elewacji wieży, na osi każdej z pionowych blend, mała blenda w kształcie poziomego prostokąta o krótszych bokach zamkniętych łukiem nadwieszonym. Elewacje boczne korpusu z otworami okiennymi o jednouskokowych ościeżach, zamkniętymi łukiem koszowym. Pośrodku elewacji bocznych i elewacji wsch. duże wnęki, zamknięte łukiem koszowym o profilowanych krawędziach, ujęte po bokach pilastrami. We wnęce elewacji pd. portal głównego wejścia z półkolistym nadświetlem. Wnęka elewacji wsch. przepruta w górnej części eliptycznym otworem okiennym o profilowanych krawędziach i ujęta po bokach parami wysokich, wysmukłych blend, zamkniętych łukiem dwulistnym. Nad eliptycznym oknem mała kamienna tabliczka z datą 1721. W zwieńczeniu wszystkich elewacji korpusu gzymś. Szczyt wsch. dwukondygnacyjny, rozdzielony gzymsem, w każdej kondygnacji ujęty spływami wolutowymi ze sterczynkami, zwieńczonymi kulami. W dolnej kondygnacji szczytu trzy blendy zamknięte łukiem dwulistnym, przeprute małymi oknami zamkniętymi łukiem odcinkowym, ujęte po bokach wąskimi płycinami. W górnej kondygnacji okrągła otynkowana blenda, w zwieńczeniu półkolisty naczółek. Dach korpusu nawowego dwuspadowy, kryty dachówką. Wieża z czworobocznym baniastym hełmem i ośmioboczną, drewnianą latarnią o prześwitach zamkniętych łukiem pełnym, kryta blachą. U podstawy hełmu wieży od pn. i pd. dwie tarcze zegara.

- 353-355 — Malowidła stropu z fasetą, neobarokowe, 1930, wyk. *Ernst Fey*. Złożone z przedstawień figuralnych w dekoracyjnych obramieniach na tle bogatej kompozycji ornamentalnej. Na stropie trzy plafony ze scenami (od wsch.): Chrzest w Jordanie, 498-499 Jezus nauczający, Mojżesz na górze Synaj. Na fascjach malowane monochromatycznie sceny: 1. Pokłon Pasterzy, 354 2. Pokłon Trzech Króli, 3. Jezus nauczający w świątyni, 4. Jezus jako Dobry Pasterz, 5. Jezus błogosławiący dzieciom, 6. Ostatnia 355 Wieczerza, 7. Modlitwa w Ogrójcu, 8. Ukrzyżowanie, 9. Złożenie do grobu, 10. Zmartwychwstanie, 11. Wniebowstąpienie, 12. Ześlanie Ducha Świętego. — Ołtarz, dawniej ambonowy, barokowy, 285 1725. Architektoniczny, ujęty parami kolumn o korynckich głowicach i ażurowymi uszakami, w których kartusze z malowanymi wyobrażeniem orła pruskiego w koronie z berłem i mieczem oraz inicjałami króla pruskiego Fryderyka Wilhelma I. Belkowanie wyłamane na osi kolumn, z trójbocznym baldachimem pośrodku, w którego podniebiu gołębicą Ducha Świętego. W zwieńczeniu nastawy, na baldachimie kartusze, nad nimi para uskrzydłych główek putt w skłębionych obłokach, po bokach dwie figury aniołów z księgą i krzyżem oraz para waz. Chrzcielnica neogotycka, 4. ćw. w. XIX, z inskrypcją, marmurowa, typu kielichowego, ośmioboczna zdobiona płycinami, na trzonie z płycinami w formie trójlistnych arkad, na czaszy w formie czterolistnych rozet. Zespół ławek kościelnych, ok. 1930, z przedpiersiami i drzwiczkami o prostokątnych płycinach. Zwieńczenie epitafium (?), neobarokowe, ok. 1930, drewniane w formie szczytu z motywami krzyża z koroną cierniową, festonu z liści i kielicha. Świecznik wiszący, neorokokowy, koniec w. XIX, korpusowy. Kielich eklektyczny, w. XIX/XX, wyk. firma [*Friedrich Wilhelm*] *J[ulius] Assmann* z Lüdenscheid, na spodzie stopy z inskrypcją, na wierzchu z grawerowanym krzyżem greckim o trójlistnym zakończeniu ramion, ze spłaszczonym nodusem zdobionym reliefowym ornamentem roślinnym. Patena, od kompletu z kielichem (?), w. XIX/XX, grawerowana, w polu lustra rozeta ze sceną przedstawiającą pelikana karmiącego młode, na krzyżu motyw krzyża greckiego, jak na kielichu.

DOMY. Wąskofrontowe, ryglowe, parterowe, z częścią inwentarską od tyłu, dwu- i półtaktowe, o dwuspadowych dachach. — 230 Nr 19. Zapewne 1. poł. w. XIX, z poddaszem; o dachu krytym dachówką. — Nr 36. 3. ćw. w. XIX, koniec w. XIX przebudowany; wymiana ścian obwodowych części inwentarskiej na ceglane, po 1945

otynkowanie elewacji części mieszkalnej; dach części mieszkalnej kryty blachą, części inwentarskiej dachówką.

ZALEŻE

WIEŚ. Wzmiankowana po raz pierwszy 1264, wówczas nadana wraz z Tetyniem przez księcia pomorskiego Barnima I klasztorowi premonstratensów w Gramzow w Marchii Wkrzańskiej. Nadanie potwierdzone 1289. W późniejszych czasach posiadłość magistratu pyrzyckiego. 1628 liczyła 52 włóki ziemi z dziesięcioma kmieciami, młynem, kuźnią i karczmą. 1645 sprzedana w prywatne ręce, starszemu koniuszemu Georgowi Ehrenreichowi von Burgsdorf, właścicielowi majątku Sitno w powiecie myśliborskim, należącym wówczas do Nowej Marchii. 1766 sprzedana przez pozostającego w służbie elektorów saskich Carla Gottloba von Burgsdorf prezydentowi reencji Gustawowi Heinrichowi von Enckevort i jego małżonce Annie Sophie z von Kretzschmerów. 1832 kupiona od ich potomków przez Curta Magnusa von Quillfeldta, do którego należała jeszcze l. 60. w. XIX. Liczyła wówczas 544 mieszkańców, 15 gospodarstw pełno-rolnych i 8 zagród kmiecych. Istniały wiatrak, kuźnia i karczma.

KOŚCIOŁ FIL. p.w. Wniebowzięcia NMP. Wzniesiony w. XIII 40 jako budowla salowa z kostki granitowej. Od czasów Reformacji ewangelicki, fil. parafii w Tetyniu, początkowo pod patronatem miasta Pyrzyce, następnie właściciele majątku w Sitnie, pow. myśliborski. 1875-1877 przebudowany w formach neogotyckich: zmiana formy okien, otynkowanie elewacji, wymiana przekrycia wnętrza i więźby dachowej, budowa empor bocznych, nadbudowa ścian bocznych korpusu wraz ze zmianą kąta nachylenia szczytów. Pocz. w. XX nadbudowa murowanej wieży, w miejsce ryglowej, nad zach. częścią korpusu. Przed 1945 w kościele znajdowały się m. i. drewniana, ośmioboczna chrzcielnica, w. XVIII, z cynową misą chrzcielną, zdobioną herbem rodziny von Burgsdorf, dwie pary barokowych świeczników ołtarzowych, jedna wykonana w Pyrzychach, druga w Dreźnie. 1954 rz.-kat. W okresie powojennym usunięcie empor bocznych, 1986 dobudowa zakrystii od pd., 1991 wymiana pokrycia dachu. Usytuowany pośrodku wsi, w obrębie cmentarza przykościelnego otoczonego kamiennym murem z dwiema bramkami od pn. i pd. Wczesnogotycki z elementami neogotyku. Orientowany. Murowany z kostki granitowej

ułożonej w regularnych warstwach, łączonych zaprawą wapienną z okrzeskami kamiennymi. Szczyt wsch. z kamienia polnego o nieregularnych warstwach, łączonego dużą ilością zaprawy. Boczne partie szczytu zach. i dolna część wieży z ciosów granitowych obrabionych maszynowo. Górna część wieży, nadmurowane partie ścian bocznych i szczytu wsch. z cegły maszynowej (zakrystia z cegły współczesnej). Jednonawowy, z wydzieloną wtórnie częścią zach. mieszczącą kwadratową kruchtę podwieżową i dwa aneksy boczne, z których pd. z klatką schodową, pn. ob. niedostępny, z zamurowanym wejściem. Przy ścianie pd. korpusu współczesna zakrystia. Wewnątrz nakryty półotwartą wieżbą z trapezowym puląpem, wspartą na drewnianych słupach (dźwigających pierwotnie konstrukcję empor), wydzielających części boczne nawy. Na belkach łączących słupy ze ścianami bocznymi w narożnych polach ażurowa dekoracja o motywach arkad zamkniętych łukiem trójlistnym ostrym. Od zach. drewniana empora, wsparta na sześciu słupach, nad którą w ścianie ostrołukowa wnęka. Zewnątrz elewacja zach. z wczesnogotyckim, ostrołukowym portalem o jednouskokowych ościeżach. W zwieńczeniu elewacji ceglany gzymś z fryzem ząbkowym, ponad którym ściana nadbudowanej wieży, ujętej po bokach narożami szczytu ze sterczynkami. Wieża neogotycka, pocz. w. XX, o dwóch kondygnacjach oddzielonych gzymsem: w dolnej, wkomponowanej w szczyt, para ostrołukowych okien o ceglanych ościeżach, w górnej płytke prostokątne wnęki, z parami ostrołukowych otworów dzwonných, nad którymi okrągłe otwory po tarczach zegarowych. Pod gzymsem wieńczącym elewację wieży fryz ząbkowy. W elewacjach korpusu neogotyckie ostrołukowe okna o jednouskokowych ceglanych ościeżach. Na osi elewacji wsch. małe okno, nad którym w polu szczytu duże półkoliste. W elewacjach korpusu relikty zamurowanych wczesnogotyckich otworów, zamkniętych łukiem ostrym: kamiennego portalu od strony pd. oraz okien w ścianach bocznych i od wsch., w większości z zachowanymi ceglanyimi ościeżami. W ścianie pd. relikty jednego dużego barokowego okna zamkniętego łukiem odcinkowym w ceglanych ościeżach. W zwieńczeniu szczytu wsch. sterczynka z chorągiewką, na której data 1877. Dach korpusu dwuspadowy, kryty dachówką. Hełm wieży z ośmioboczną latarnią (wtórnie odeskowaną) i ostrosłupową iglicą, zwieńczoną

kułą z krzyżem. — Zespół ławek neogotyckich, l. 70. w. XIX. Świecznik korpusowy, neobarokowy, w. XIX/XX.

BRAMKA CMENTARNA. Usytuowana na pd. od kościoła. 133 Późnogotycka, pocz. w. XVI. Murowana z cegły. Otwór przejścia zamknięty półkoliście, od stron zewnętrznej w ostrołukowej wnęce, ponad którą trzy tynkowane fryzy wnękowe, od strony kościoła we wnęce zamkniętej prosto. Bramka zamknięta górą prosto ze środkową partią wyższą i szerszą od bocznych. Daszek pulpituowy kryty dachówką.

DOM Nr 44. Koniec w. XIX. Usytuowany kalenicowo do drogi. Murowany, otynkowany. Parterowy, podpiwniczony, z wydzieloną kondygnacją strychową. Elewacja frontowa siedmioosiowa, podzielona gzymsami z wejściem pośrodku wysokiego pseudoryzalitu, sięgającego powyżej gzymsu wieńczącego. Naroża fasady i pseudoryzalitu ujęte lizenami z wydatnymi sterczynami. Otwór głównego wejścia poprzedzony otwartym przedsionkiem o półkoliście zamkniętej arkadzie, ponad którą w kondygnacji strychowej małe okienka o analogicznym zamknięciu. Dach dwuspadowy, kryty dachówką.

ŻABÓW

WIEŚ. Pośrednio wzmiankowana 1272, wymieniany wówczas kuchmistrz książęcy Gerard de Sabow. 1327 nadanie przez książąt szczecińskich Ottona I i Barnima III pięciu włók ziemi w Żabowie na rzecz kolegiaty NMP w Szczecinie. 1344 lenno von Woberminów, z którego złożyli hołd Ottonowi I. W. XV w posiadaniu von Kolbenbecków: po śmierci ostatniego z rodu, Henninga von Kolbenbeck, od 1526 w rękach jego zięcia (lub pasierba), Bertrama von Plötz. 1652 sprzedana przez Joachima von Plötz Christianowi von Düringshofen. 1752 za czasów Kurta von Düringshofen majątek przekształcony w alodium. 1803 wykupiony przez pułkownika Johanna Caspara von der Heyden, później własność jego syna, również Johanna Caspara, następnie od 1828 rodziny Doehn, 1843 rodziny Runge z Jesionowa, 1853 Eisenharta Eduarda Tumeley z Poczdamu i 1858 wdowy po nim Johanny Marii Augusty oraz ich ośmiorga dzieci. 1884 i 1892 w posiadaniu Friedricha Tumeley, 1905 wdowy po nim, Sophie z domu Wendorf z Nowielina, fundatorki rozbudowy kościoła 1899. Od 1914 Wilhelm Messner.

- 87 KOŚCIÓŁ PAR. p.w. św. Jana Chrzciciela. Wzniesiony 2. poł. w. XV, od l. 30. w. XVI ewangelicki, fil. parafii w Ryszewku, pod patronatem właścicieli majątku. Pierwotnie salowy, bezwieżowy o dużym oknie w ścianie wsch. i wewnątrz nakrytym otwartym wiązaniem dachowym lub drewnianym pseudosklepieniem. Przekształcony w późniejszych latach (wewnątrz nakryte belkowym stropem, wyposażone w okresie baroku). 1899 rozbudowany, proj. mistrz budowlany *Kollmann* ze Stargardu, nadzór nad budową mistrz budowlany *Christian Hansen* z Pyrzyc: przedłużenie korpusu ku zach. oraz dobudowa wieży; we wnętrzu nowa empora muzyczna, na wieży dzwon fundacji *Sophie Tumeley*. 1935 przebiecie czwartego okna w ścianie pd. Przed 1945 w kościele m. i. barokowa ambona połączona z ołtarzem, ok. 1700 i późnorennesansowe stalle, ok. 1600, z baldachimem i parapetem (obecnie w bazylice archikatedralnej w Szczecinie). 1945 rz.-kat. (wezwanie nadane po umieszczeniu we wnętrzu barokowego obrazu *Chrzest w Jordanie*), fil. parafii w Pyrzycach, 1959 parafii w Ryszewku, 1983 par. 2012 remontowany: naprawa więźby dachowej, wymiana pokrycia dachu i posadzki, konserwacja empory zach. i stropu. W tym czasie konserwacja: tablicy herbowej, ambony (2011-2012) i fragmentu balustrady ołtarzowej oraz usunięcie neobarokowych ławek z pocz. w. XX. Położony w bezpośrednim sąsiedztwie zabudowań folwarcznych, w obrębie cmentarza przykościelnego, oddzielonego od drogi otynkowanym murem. Późnogotycki z neogotycką wieżą. Orientowany. Szczytem wsch. zwrócony w stronę drogi. Murowany z niemal nieobrobionego kamienia polnego, łączonego dużą ilością zaprawy oraz z cegły gotyckiej (w szczycie i obramieniu okna elewacji wsch.) i maszynowej o małym formacie, koniec w. XIX (w obramieniach okien pozostałych elewacjach i górnej partii wieży). Salowy z dobudowaną od zach., węższą od korpusu, kwadratową w rzucie wieżą i nową zakrystią, dobudowaną od pn. Wnętrze nawy nakryte belkowym stropem. Przy ścianie zach. drewniana neogotycka empora, koniec w. XIX, wsparta na dwóch słupach z parapetem, zdobionym płycinami zamkniętymi łukiem trójlistnym ostrym. W ścianie wsch. zamurowana wnęka okna, której górna część widoczna na strychu. Wieża neogotycka, 1899, proj. mistrz budowlany *Rudolf Kollmann* ze Stargardu, (na dwóch kamieniach elewacji pn. inskrypcja z nazwiskiem projektanta i datą), w dolnej kondygnacji kamienna z ostrołukowym portalem od zach. o uskokowych, ceglanych ościeżach.

Górna część wieży ceglana, trzykondygnacyjna. Każda z elewacji podzielona trzema wysmukłymi, zamkniętymi łukiem pełnym blendami, z których środkowe szersze, przeprute otworami: w dolnej kondygnacji ostrołukowymi, w środkowej zamkniętymi prosto, w górnej biforyjnymi otworami dzwonnymi, zamkniętymi łukiem pełnym. Szczyty zach. i wsch. elewacji wieży otynkowane, podzielone trzonami wysmukłych ceglanych pinakli i ostrołukowymi otynkowanymi blendami w ceglanych obramieniach. Elewacje boczne korpusu z widocznym w części zach. szwem pomiędzy starą i dobudowaną częścią. Elewacja pd. przepruta czterema ostrołukowymi, neogotyckimi otworami okiennymi, w elewacji pn. w dobudowanej od zach. części, jedno okno o analogicznym kształcie, w części wsch. zakryta. Elewacja wsch. o bogatej artykulacji: na osi duży, zamurowany ostrołukowy otwór okienny o uskokowych ościeżach, wchodzący w pole szczytu, przedzielony laskowaniem. Szczyt wsch. podzielony ostrołukowymi blendami, trzema większymi i czterema małymi, zwieńczony sterczynkami, z których środkowa z metalowym krzyżem. Dachy korpusu nawowego i wieży, dwuspadowe, kryte dachówką. — Barokowa ambona, pocz. w. XVIII, pierwotnie 299 połączona z ołtarzem. Przed 1945 przy ścianie wsch., w latach powojennych wymontowana i ustawiona przy ścianie pd. 2011-2012 poddana konserwacji pełnej (bez rekonstrukcji polichromii płaskorzeźb korpusu), wyk. *Magdalena Twaróg-Morawska* z Murowanej Gośliny. Drewniana, złożona z pięciobocznego korpusu z uszakami po bokach otworu wejścia na ambonę i baldachim, bogato zdobiona płaskorzeźbionym ornamentem ze skłębionych liści akantu, z wkomponowanymi postaciami Ewangelistów, w zwieńczeniu baldachimu herb rodziny von Düringshofen i figury aniołków. Fragment 426 dawnej barokowej balustrady ołtarzowej, pocz. w. XVIII, po 1945 zdemontowany, 2011-2012 poddany konserwacji wraz z ołtarzem; balustrada pełna, z dwiema płycinami, zdobionymi snycerskim ornamentem z liści akantu. Obraz Chrzest Chrystusa w Jordanie (na 511 ścianie ołtarzowej), barok, 1. ćw. w. XVIII, zapewne mal. *Petr Jan Brandl*, Czechy, 1945 przeniesiony z pałacu w Żabowie. Tablica herbowa (?) Bertrama von Plötza, wmurowana w pn. ścianę nawy, 440 renesansowa, 1549, kamienna z inskrypcją, herbem rodziny i datą, 2012 poddana konserwacji, wyk. *Magdalena Twaróg-Morawska* z Murowanej Gośliny. Świecznik korpusowy, barokowy, w. XVIII, destruk. Dwa dzwony, stop żelaza, 1899, wyk. firma *Bochumer Verein*.

Na cmentarzu przykościelnym głaz – pomnik żołnierzy poległych w I wojnie światowej, po 1918.

DAWNA KAPLICA GROBOWA. 2. poł. w. XIX, neoromańska. Usytuowana w obrębie cmentarza przykościelnego, dobudowana do stajni folwarcznej. Murowana z cegły, nietynkowana. Na rzucie prostokąta. W elewacji szczytowej z półkoliście zamkniętym otworem wejścia. Dach dwuspadowy kryty dachówką. W zwieńczeniu szczytu sterczynka z metalowym krzyżem.

ZESPÓŁ PODWORSKI. Przed 1945 z neogotyckim pałacem z ok. poł. w. XIX. Usytuowany na pd. od kościoła, po pd.-zach. stronie drogi. Złożony z zabudowań folwarcznych i parku.

A. ZABUDOWANIA FOLWARCZNE. Rozplanowane wokół prostokątnego dziedzińca gospodarczego. Wzniesione z czerwonej cegły, nietynkowane, o dwuspadowych dachach krytych dachówką. Zachowane: stajnia, obora, stodoła, stolarnia i kuźnia. S t a j n i a, 4. ćw. w. XIX. W elewacjach otwory zamknięte w większości łukiem odcinkowym, w szczytach półkoliście. Dach ze świetlikami rozmieszczonymi w dwóch kondygnacjach, od strony dziedzińca w formie okien powiekowych, z przeciwległej strony zamknięte prosto. Wnętrze d. stajni nakryte sklepieniami odcinkowymi, przedzielone dwoma rzędami półkolistych arkad, wspartych na żelaznych słupach. Ściana boczna pomieszczenia dla koni wyjazdowych o arkadowych podziałach z rzędem wnek zamkniętych półkoliście, przed którymi murowane żłoby. O b o r a, 4. ćw. w. XIX. Na kamiennej podmurówce. Elewacja od strony dziedzińca podzielona czterema pseudoryzalitami z wystawkami zwieńczonymi sterczynkami. Elewacja tylna wtórnie otynkowana. Otwory zamknięte łukiem odcinkowym. W dachu od strony dziedzińca świetliki w kształcie okien powiekowych. S t o d o ł a, 1. ćw. w. XX. Na kamiennej podmurówce. Otwory wrót i niewielkich okien zamknięte łukiem odcinkowym. K u ź n i a, pocz. w. XX. Na rzucie zbliżonym do prostokąta, z dwu-arkadowym podcieniem w elewacji szczytowej, ujętej narożnymi lizenami i sterczynami. Nad łukami arkad dwa ceramiczne medaliony z dekoracją ornamentalno-figuralną. W szczytcie para półkoliście zamkniętych blend, nad którymi mały dzwon osłonięty daszkiem.

187 S t o l a r n i a, 1912. Na rzucie prostokąta z wydatnym ryzalitem pośrodku elewacji frontowej. Jednopiętrowa. Otwory okienne przyziemia duże, zamknięte łukiem pełnym, otwory piętra i szczytów bocznych o wiele mniejsze, zamknięte łukiem odcinkowym.

Narożniki zaakcentowane lizenami i sterczynami. Elewacja frontowa symetryczna, pięcioosiowa z trójosiowym ryzalitem. W dolnej kondygnacji ryzalitu, po bokach środkowego okna dwie arkady. W szczycie data i tarcza zegara. W elewacjach bocznych szerokie wrota o otworach zamkniętych łukiem odcinkowym.

B. PARK. W. XIX angielski, w. XIX/XX przebudowany na krajobrazowy typu leśnego. Zachowany staw z wyspą.

ŻUKÓW

WIEŚ. 1477 lenno rodu von Schöning, część gruntów w posiadaniu Fundacji Mariackiej ze Szczecina. Od 1554 w całości w rękach von Schöningów: początkowo bocznej linii rodu z Ukiernicy, po jej wygaśnięciu w. XVII lenno saskiego gen. marszałka polnego Adama von Schöninga, a następnie głównej ukiernickiej linii von Schöningów; 1734-1742 Hansa Lupolda, po jego śmierci objęty przez najstarszego z synów majora Ernsta Siegmunda. Następnie dziedziczony w prostej linii przez kolejnych von Schöningów: 1778 landrata Augusta Ernsta, landrata i tajnego radcę rządowego Augusta Petera Friedricha Siegmunda (ur. 1780), a po jego śmierci 1858 przez jego bratanków. Od 1865 w wyłącznym posiadaniu jednego z nich, rotmistrza Augusta Florentina Ludomillusa Alberta z Zalecina (ur. 1816); następnie von Schöningów z linii Lubiatowskiej: Hermanna (wzmiankowanego 1884, 1892), Karla (wzmiankowanego 1905), Ernsta Hermanna (wzmiankowanego l. 20. w. XX). Następnie właścicielem: Fritz Dreetz (wzmiankowany 1939).

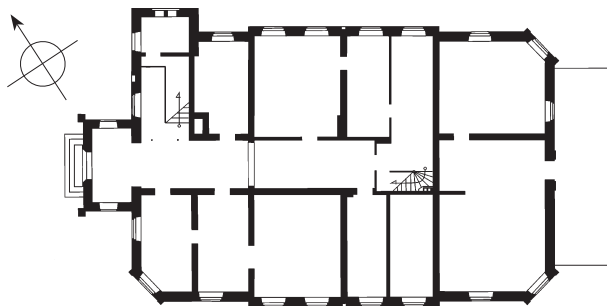
KOŚCIÓŁ PAR. p.w. Trójcy Świętej. Wzniesiony 2. poł. w. XV, 75-76 wieża 1. poł. w. XVI, pierwotnie w przyziemiu otwarta z trzech stron. Od Reformacji ewangelicki, do 1945 par. 1590 w protokołach wizytacji wzmiankowany pastor Georg Steffen. Wśród elementów wyposażenia wymieniane wówczas m. i. srebrny złocony kielich z pateną, ornat z czerwonego aksamitu i alba. W. XVI/XVII przebudowany (podniesienie murów, nowy szczyt wsch. z sygnaturką). W tym czasie wyposażony w późnorenesansowy ołtarz, 1596 (po bokach pola głównego ze stiukowymi, płaskorzeźbionymi przedstawieniami: Jezusa jako Dobrego Pasterza, Ukrzyżowania, personifikacji ośmiu cnót oraz czterech Ewangelistów), ambonę, epitafium i płyty nagrobne von Schöningów. W. XVIII ołtarz wtórnie połączony z amboną. 2. poł. w. XIX kościół restaurowany (przekształcenie

- okien przeszklonych witrażami, nowa empora zach.). 1946 rz.-kat., od 1951 fil. parafii w Dolicach, 1985 par. Przed 1967 demontaż i zaginięcie (zniszczenie ?) renesansowego ołtarza z 1596. Pocz. l. 80. w. XX dobudowa obszernej zakrystii. 1988 wymiana pokrycia dachu nawy z dachówki na blachę oraz remont wnętrza. 2009 wymiana pokrycia dachu na dachówkę. Położony w centrum wsi na nawsiu, w obrębie cmentarza otoczonego murem. Orientowany. Późnogotycki. Murowany z niemal nieobrobionego kamienia polnego (granitu) z użyciem dużej ilości zaprawy wapiennej i okrzesków kamiennych. Detal wieży (zwłaszcza jej górnej części z narożami) z cegły gotyckiej, ościeża okien z cegły maszynowej. Szczyt wsch. ze sterczynami., partie wieży i ściany pd. otynkowane. Salowy z węższą od korpusu, kwadratową w rzucie wieżą od zach. Od pd. dobudowana współczesna zakrystia. Wnętrze nawy nakryte stropem belkowym. W ścianach wsch. i zach. (na wys. ok. 1 m poniżej stropu), widoczne odsadzki pozostałe po nadbudowie kościoła. Odsadzka ściany wsch. nieregularna, w środkowej części zlicowana z dolną partią muru, stanowiącą podstawę dla wieżyczki wieńczącej szczyt. Przy ścianie zach. drewniana empora, 2. poł. w. XIX, o płycinowym parapecie.
- 369 Witraże: w trzech oknach, 2. poł. w. XIX, od wsch. ornamentalne
- 370 z motywem rozet, od pn. po stronie wsch. herbowy, ufundowany przez Margarytę baronową von Leesen; w pozostałych współczesne, sygnowane „*M[aria]. Powalisz – Poznań 1988*”. Otwory wejścia: od zach. ostrołukowy w głębokiej wnęce zamkniętej łukiem
- 77 odcinkowym, od pd. zamknięty łukiem pełnym. Zewnątrz wieża w przyziemiu z trzech stron z głębokimi, ostrołukowo zamkniętymi wnękami dawnego przejazdu, zamurowanymi, oprócz wnęki od strony pn., gdzie usytuowane obecne wejście do kościoła. Dolna kondygnacja wieży wydzielona ceglana odsadzką, biegnącą na poziomie gzymsu wieńczącego korpus nawowy. Trzon wieży powyżej odsadzki podzielony na trzy zmniejszające się ku górze kondygnacje. Dwie niższe kondygnacje z trzech stron artykułowane rytmicznie powtarzającymi się blendami: dolna kondygnacja z czterema wysmukłymi, półkolistymi zamkniętymi, wyższa z blendami w kształcie dwudzielnych maswerków. Ostatnia kondygnacja, wyodrębniona fryzem z ukośnie ustawionych cegieł, przepruta z każdej strony parą biforyjnych otworów dzwonných, w blendach zamkniętych łukiem pełnym. W elewacjach korpusu nawowego okna z czasów dziewiętnastowiecznej przebudowy. W ścianach bocznych ostro-

lukowe, w ścianie wsch. para wyższych półkoliście zamkniętych otworów, wchodzących w pole szczytu, oddzielonego od dolnych partii muru odsadzką (na poziomie ok. 1 m poniżej gzymsu ścian bocznych). Szczyt wsch. z ośmioma w większości wysmukłymi blendami zamkniętymi łukiem odcinkowym. Skrajne blendy wyprowadzone od poziomu odsadzki, flankujące parę niskich blend. Wzdłuż krawędzi szczytu pięć małych okrągłych blend. Po bokach szczytu sześć sterczynek. W zwieńczeniu czworoboczna murowana sygnaturka, w. XVI/XVII, o prześwitach zamkniętych łukiem odcinkowym, pomiędzy czterema walcowatymi kolumnkami, dźwigającymi kopułkę z krzyżem. Dach korpusu nawowego dwuspadowy, kryty dachówką. Helm spiczasty, ostrosłupowy, w podstawie czworoboczny, wyżej ośmioboczny, pokryty blachą miedzianą, zwieńczony kulą z krzyżem. — Korpus ambony, późnorenesansowy, 1610, z inskrypcjami, od w. XVIII wmontowany w nastawę późnorenesansowego ołtarza (zdemontowanego 1967), w. XIX/XX wtórnie polichromowany, przypuszczalnie od l. 30. w. XX eksponowany poza ołtarzem, sześcioboczny z trzema zachowanymi ściankami o podziałach architektonicznych, wsparty na filarze, zdobiony kaboszonami i rautami, z narożnymi kolumnami o lekko wybrzuszonych, marmoryzowanych trzonach. Na ściankach płyciny zamknięte łukiem pełnym w boniowanych obramieniach oraz w kształcie litery „T”, zwieńczone trójkątnym naczółkiem, z malowanymi herbami rodów von Schöning, von Brederlow i von Sydow. Konfesjonał późnorenesansowy, 1601, pochodzący z kościoła w Pomietowie, gdzie połączony z amboną, po 1945 przeniesiony, częściowo zdewaloryzowany. Bogato zdobiony intarsjami i mazerunkiem, na rzucie kwadratu z wysokimi narożnymi kolumnami na cokołach, u dołu z płycinami w kształcie litery „T”, nad którymi w bocznych partiach półkoliście zamknięte otwory w dekoracyjnych obramieniach, z przodu drzwiczki. Dwie płaskorzeźby św. Piotr i św. Paweł, manierystyczne z ok. 1600, w. XIX/XX (?) częściowo przemalowane. Obraz Chrystus Błogosławiający w ołtarzu bocznym, 1895, sygnowany i datowany, wyk. *C. Goldma[n]*, przypuszczalnie od l. 30. w. XX do 1967 eksponowany w nastawie ołtarza głównego (w miejscu wymontowanej ambony), olej na desce z wypalonym konturem. Fisharmonia, pocz. w. XX, wyk. firma *Max Bannicke* z Lipska. Chrzcielnica bezstylowa, 2. poł. w. XIX, drewniana z cynową misą.

DAWNY ZESPÓŁ PAŁACOWY. Usytuowany na pn.-zach. krańcu wsi, po pn.-wsch. stronie drogi. Pierwotnie z wyraznie wyodrębnioną częścią rezydencjalną z pałacem i parkiem od strony pd-wsch. i częścią folwarczną po stronie pn.-zach. z nieregularnym dziedzińcem. Zabudowania dawnego folwarku w. XIX/XX, mury z cegły, jednokondygnacyjne, na rzucie prostokąta, o elewacjach podzielonych lizenami, z dwuspadowymi dachami, wyburzone 2005. W skład zespołu wchodziły: stodoła, 1897 (z datą na elewacji frontowej) o wysokim dachu, obora i owczarnia z poddaszami oraz dwie połączone stajnie, z których jedna z datą 1900 na elewacji frontowej, nakryta niskim dachem, druga wysokim.

- 156 A. PAŁAC. Wzniesiony 1877 na polecenie Richarda von Schöninga z lubiatowskiej linii rodu (wg napisu na niezachowanym dziś witrażu klatki schodowej), wg koncepcji *Louise von Schöning*, wyk. arch. *Ferdinand Neubarth*. Po 1945 użytkowany jako mieszkanie, od l. 90. w. XX parter wykorzystywany do celów handlowych, piętro opuszczone. 2003 własność prywatna, od tego czasu nie użytkowany, popada w ruinę. Eklektyczny z elementami „stylu arkadowego” i neogotyku. Dłuższymi elewacjami zwrócony w stronę pn-wsch. i pd-zach. Frontowa (krótsza) elewacja z wejściem głównym od strony pn-zach. Murowany z cegły, na granitowym cokole, nie tynkowany. Piętrowy, podpiwniczony z trójkondygnacyjną wieżą. Na rzucie prostokąta o ściętych narożnikach z przedsionkiem od strony pn.-zach. Wnętrze dwu- i półtraktowe, rozplanowane niemal symetrycznie po obu stronach korytarza. Główna klatka schodowa drewniana z tralkową balustradą. Elewacje oblicowane czerwoną cegłą, ozdobione detalem z jasnej terakoty. Podzielone gzymсами: cokołowym, kordonowym pomiędzy parterem i piętrem, parapetowymi pod oknami parteru, piętra i strychu. Zwieńczone fryzem wnątkowym i gzymsem podokapowym. Otwory okienne zamknięte łukiem odcinkowym, z wyjątkiem otworów przedsionka i wieży, które zamknięte półkoliście. Okienka strychowe we fryzie wnątkowym okrągłe. Fasada trzyosiowa, poprzedzona parterowym przedsionkiem z tarasem na dachu. W narożnikach przedsionka wtopione w mur filary. Ścianki parapetowe tarasu zdobione ceramicznymi płycinami z motywem stylizowanych liści. Na osi głównego wejścia we fryzie wnątkowym data 1877. W pn. narożnik pałacu wtopiona trzykondygnacyjna wieża od pn.-wsch. z dwukondygnacyjną, półkoliście sklepioną wnątką z oknami klatki schodowej.

Pałac w Żukowie 1:500

W pn.-wsch. elewacja wieży blendy imitujące okna z wyjątkiem ostatniej kondygnacji, przeprutej z obu stron parami półkuliście zamkniętych okien, ujętych w narożnikach nadwieszonymi, cylindrycznymi wieżyczkami. Każdy ze ściętych narożników pałacu zaakcentowany jednoosiowym pozornym ryzalitem z wysoką, trójlistnie zamkniętą blendą o profilowanych krawędziach, sięgającą od cokołu do trójkątnego szczytu. W zamknięciu blend para półkuliście zamkniętych okienek, nad którymi rozeta zdobiona motywem liści. Dłuższa, pd.-zach. elewacja sześcioościowa z czteroosiowym pseudoryzalitem pośrodku, podzielonym na dwie części, z których każda zwieńczona osobnym trójkątnym szczytem z akroterionami po bokach. Pola szczytów ogzymsowane, przeprute parami okienek strychowych. Identycznie rozwiązany pseudoryzalit elewacji pn.-wsch. Druga z krótszych elewacji, po stronie pd.-wsch. pd.-wsch. trzyosiowa, poprzedzona obszernym tarasem. Na osi elewacji pierwotne tylne wejście do pałacu, przerobione na okno. Dachy: nad korpusem pałacu niewysoki czterospadowy, nad pseudoryzalitami dwuspadowe, nad wieżą wysoki, czterospadowy. Wszystkie kryte blachą.

C. PARK. Założony poł. w. XIX. Naturalistyczny. Obecnie częściowo zdewaloryzowany przez nasadzenie dużej ilości topoli (1965), a w pn. części przez budowę bloków mieszkalnych. Wśród drzew okazy pomników przyrody, w tym dębów i buków. Od strony drogi niewielki staw. Przed elewacją pd.-wsch. pałacu polana widokowa. Od wsch. szpaler grabowy.

ARCHIWALIA

ARCHIWUM PAŃSTWOWE W SZCZECINIE, Konsystorz Ewan-
gelicki, Rejencja Szczecińska; ARCHIWUM FOTOGRAFICZNE MU-
ZEUM NARODOWEGO W SZCZECINIE – fotografie sprzed r. 1945.
VORPOMMERSCHES LANDESARCHIV GREIFSWALD, Rep 55,
Provinzialkonservator und Landesdenkmalamt; Bildarchiv des Provinzial-
konservators.

Planiki w tekście wykreślił Radosław Walkiewicz. Pomiary kościoła w Lipianach i pałacu
w Żukowie wyk. Radosław Walkiewicz. Pozostałe plany i rzuty – przerys z materiałów archi-
walnych ZWKZ w Szczecinie.

LITERATURA PRZEDMIOTU

Alte Fachwerkbauten in Lippehne, „Heimatkalender für den Kreis Soldin” 1929, s. 81. — *Aus dem Kremliner Kirchenbuch*, „Mitteilungen des Vereins für die Geschichte der Neumark”, 4(1927), s. 104. — Balcerzak T., *Wstępne badania architektoniczne kościoła poaugustiańskiego w Pyrzycach*, Szczecin 1977 (mps ZWKZ Szczecin). — Balke F., *Pommersche Denkmalpflege 1931-1935. 31 Bericht erstattet vom Provinzialkonservator...*, Stettin 1935. — Barran F. R., *Städteatlas Ostbrandenburg mit den früher brandenburgischen Landkreise Arnswalde und Friedeberg Nm.*, Leer 1990 [Lipiany, s. 64-65]. — Tenze, *Städteatlas Pommern*, 2.Aufl. Leer 1993 [Pyrzyce, s. 92-93]. — Bartosz D., Słomiński M., *Wierzbno – zapomniane miasto nad Miedwiem*, „Zachodniopomorskie Wiadomości Konserwatorskie”, II(2007), s. 45-56 — Bergau R., *Inventar der Bau- und Kunstdenkmälerin der Provinz Brandenburg im Auftrage des Brandenburgischen Provinziallantags*, Berlin 1885 [Lipiany]. — Berghaus H., *Landbuch der Mark Brandenburg und des Markgrauthums Nieder-Lausitz in der Mitte des 19. Jahrhunderts oder geographisch-historisch-statistische Beschreibung der Provinz Brandenburg...*, III Bd, Brandenburg 1856. — Berghaus H., *Landbuch des Herzogthums Pommern und Fürstenthums Rügen*, II Th., Bd. III, Anklam – Berlin 1868. — Białecki T., *Terytorium pyrzyckie w okresie wczesnego średniowiecza*, „Materiały Zachodniopomorskie”, t. 6(1960), s. 278-314. Biens P., *Chronik der Stadt Lippehne*, Lippehne 1908. — Tenze, *Wie sich die Juden in Lippehne einen Tempel bauen und wie sie den Abraham Ascher und Schaul Friedemann verwerfen*, „Heimatkalender für den Kreis Soldin” 1929, s. 149-152. — Bończa-Bystrzycki L., *Kościół katolicki na Pomorzu Zachodnim 1871-1945*, Koszalin 1995 [Jesionowo, Pyrzyce]. — Borchers W., *Kirchliche Goldschmiedearbeiten im Pyritzer Kreise. Ein Beitrag zur pommerschen Goldschmiedekunst*, „Pyritzer Heimatkalender”, 1931, s. 124-128. — Borsig C., *Meine Parkfahrten* [w:] „Mitteilungen der Deutschen Dendrologischen Gesellschaft” R. 51(1938), II, s. 147-154 [Przelewice] — *Brandenburgisches Klosterbuch. Handbuch der Klöster Stifter und Kommenden bis zur Mitte des 16. Jahrhunderts* [opr. H. D. Heimann, K. Neitmann, W. Schild], Bd II („Brandenburgische Historische

Studien”, Bd. 14), Berlin-Brandenburg 2007 [Lipiany, s. 828-829]. — Bratring F. W.A., *Statistisch-topographische Beschreibung der gesamten Mark Brandenburg für Statistiker, Geschäftsmänner besonders für Kameralisten*, III Bd., Berlin 1809. — Brüggemann L.W., *Ausführliche Beschreibung des gegenwärtigen Zustandes Königl. Preuss. Herzogthums Vor- und Hinterpommern*, II Th. I Bd. Stettin 1784. — Chłopocka H., *Powstanie i rozwój wielkiej własności ziemskiej cystersów w Kolbaczu w XII i XIII w.*, Poznań 1953. — Chylarecki H., Chudecki Z., Koćmit A., Niedźwiecki E., Swiłło Ł., *Arboretum Przelewickie egzotyczny ogród na Ziemi Pyrzyckiej*, Gdańsk 1997 — Cnotliwy E., *Badania grodzisk słowiańskich w powiecie pyrzyckim w 1969 roku*, „Zeszyty Pyrzyckie”, 4(1971), s. 5-20. — Tenże, *Pyrzyce Stare Miasto. Wyniki badań rozpoznawczych przy kaplicy Św. Ducha w Pyrzycach*, Szczecin 1984 (mps ZWKZ Szczecin). — *Codex Pomeraniae Diplomaticus*, Greifswald 1843-1862. — Cześniak L., *Pałac w Przelewicach. Badania kolorystyki hallu. Opis stanu zachowania dekoracji malarskiej. Propozycje postępowania konserwatorskiego*. Szczecin 2001. — Dorka G., *Die Urgeschichte des Weizacker-Kreises Pyritz*, Pyritz 1939. — Duncker A., *Die ländlichen Wohnsitze, Schlösser und Residenzen der ritterschaftlichen Grundbesitzer in der Preußischen Monarchie nebst den königlichen Familien-Haus Fideicommiss Schatüll-Gütern in naturgetreuen künstlerisch ausgeführten farbigen Darstellungen nebst begleitenden Text*, hrsg. von..., Bd. X, Berlin 1868, nr 575, 598 [Mechowo, Kłodzino], XVI, Berlin 1883, nr 942 [Żuków]. — Ellerholz P., *Handbuch des Grundbesitzes im Deutschen Reiche*, Bd. 1, Lief. 2, Provinz Pommern, Berlin 1884. — Engel G., *Park pałacowy – ogród dendrologiczny, Przelewice, gm. Przelewice, woj. Szczecin. Ekspertyza ogólna dendrologiczno-techniczna*, Szczecin 1977 (mps ZWKZ Szczecin). — *Das Franciskanerkloster zu Pyritz*, „Pyritzer Kreiskalender” 1917 — *Die Friedenseiche vor dem Rathause in Lippehne*, „Heimatkalender für den Kreis Soldin” 1929, s. 114. — Fürstenau [C. T.], *Mitteilungen des königl. prinzl. Hofgärtners Herrn Fürstenau zu Prillwitz in Pommern über die dortigen Gartenanlagen Sr. Königl. Hoheit des Prinzen August von Preußen* [w:] „Verhandlungen des Vereins zur Beförderung des Gartenbaus in den königlich preußischen Staaten”. Fünfter Band, Berlin 1829 [Przelewice]. — Gaedke E., *Die Ablassung der Madü unter Friedrich dem Großen 1770-1774*, Pyritz 1936. — Tenże, *Pyritz – ein Musterbild mittelalterlicher Befestigungskunst*, Pyritz 1930. — Tenże, *Pyritzer*

Gefängnisse in alter Zeit, „Pyritzer Kreiskalender”, 1928, s. 114-120. — Tenże, *Unsere Mauritius-Kirche*, Pyritz 1937. — Glińska M., *Działalność kamieniarzy pochodzenia niderlandzkiego na Pomorzu Zachodnim na przełomie XVI i XVII w.*, [w:] *Sztuka około 1600. Materiały z sesji Stowarzyszenia Historyków Sztuki*, Lublin, listopad 1972, Warszawa 1974, s. 315-337 [Lubiatowo, Mechowo]. — Ta sama, *Plastyka kamienna na Pomorzu Zachodnim w latach 1530-1640*, [w:] *Sztuka Pomorza Zachodniego*, red. Z. Świechowski, Warszawa 1973, s. 305-365 [j.w.]. — Ta sama, *Niderlandyzm w sztuce Pomorza Zachodniego w czasach nowożytnych*, [w:] *Niderlandyzm w sztuce polskiej. Materiały sesji Stowarzyszenia Historyków Sztuki, Toruń, grudzień 1992*, Warszawa 1995, s. 161-188 [j.w.]. — Gollmert L., *Das Neumärkische Landbuch Markgraf Ludwigs des älteren vom Jahre 1337*, Frankfurt/Oder 1862. — Gwiazdowska E., *Schinkel i jego uczniowie na Pomorzu*. Katalog wystawy, Muzeum Narodowe w Szczecinie, 30 marca – 23 kwietnia 2006, Szczecin 2006 [Pyrzyce]. — Haas E., Henning H., *Prinz August von Preußen*, Berlin 1988. — *Handbuch des Grundbesitzes im Deutschen Reiche*, I Das Königreich Preußen, II Lief., P Ellerholz, Prowinz Pommern, Berlin 1884. — Helmigk H. J., *Aus dem Schaffen der altpreussischen Landbaumeister in Pommern*, Stettin 1938. — Helmigk H. J., *Märkische Herrenhäuser aus alter Zeit*, Berlin b. d. wyd. [Krzymelin]. — Holsten, *Aus der Geschichte von Gr. Zarnow*, „Pyritzer Kreiskalender”, 1818. — Hoogeweg G., *Die Stifter und Klöster der Provinz Pommern*, Stettin 1924. — *Jezioro Miedwie i Nizina Pyrzycka. Harmonia przyrody i ludzkich marzeń*. Redakcja naukowa R. K. Borówka, Szczecin b. r. wyd. [2008]. — Kalita-Skwirzyńska K., *Pyrzyce, kościół poaugustiański*. Dokumentacja historyczno-architektoniczna, Szczecin 1978 (mps ZWKZ Szczecin). — Ta sama, *Pyrzyce, obwarowania miasta, kościół par. pw. Wniebowzięcia Panny Marii* [w:] *Architektura gotycka w Polsce. Katalog zabytków* pod red. A. Włodarka, Warszawa 1995, s. 195-106. — Karpowsky G., *Chronik von Pyritz*, Pyritz 1855. — „Katalog Zabytków Sztuki w Polsce”, t. IX, woj. szczecińskie, zesz. 8, pow. myśliborski, opr. H. Kozakiewicz i Z. Świechowski, Warszawa 1951 [miasto i gmina Lipiany]. — Kąsinowski A., *Kościół św. Maurycego w Pyrzycach – badania architektoniczne*, Szczecin 1958 (mps ZWKZ Szczecin). — Keyser E., *Deutsches Städtebuch. Handbuch städtischer Geschichte*, Bd. I Nordostdeutschland, Stuttgart-Berlin 1939, t. I,

[Pyrzyce, s. 215-217, Lipiany s. 582]. — Klempin R., Kratz G., *Matrikeln und Verzeichnisse der pommerschen Ritterschaft vom XIV bis das XX Jahrhundert*, Berlin 1863. — Kochanowska J., *Perły Pomorza, Szczecin 2011* [Brzesko, Pyrzyce], — Kownas s. *Arboretum w Przelewicach*, „Zeszyty Pyrzyckie” 5(1972-1973), s. 85-103. — Kozińska B., *Lipiany, studium historyczno-urbanistyczne* [w:] *Lipiany, studium rewaloryzacji Starego Miasta, faza II*, Szczecin 1981 (mps ZWKZ Szczecin). — Kroman K., *Pyrzyce, Brama Bańska*. Dokumentacja historyczno-architektoniczna, Szczecin 1957 (mps ZWKZ Szczecin). — Ta sama, *Lipiany, studium historyczno-urbanistyczne do planu zagospodarowania przestrzennego*, Szczecin 1963, mps ZWKZ Szczecin. — Kugler F., *Pommersche Kunstgeschichte*, „Baltische Studien” AF, 8(1840), H. 1, s. 99, n. — Lebender E., *August Heinrich von Borgstede. Ein preußischer Beamter und sein Wirken in Pommern*, „Baltische Studien”, Neue Folge Band 86, Marburg 2000, s. 90-99. — Tenże, *Ein Dorf und Rittergut in Hinterpommern. Prillwitz im Kreis Pyritz und seine 650jährige Geschichte*, Wentorf 2003 (polska wersja – *Historia pewnej zachodniopomorskiej wsi oraz związanego z nią majątku szlacheckiego. Przelewice w powiecie pyrzyckim i ich 650-letnia historia*, II wyd., bez miejsca i daty wyd.) — Lemcke H., *Die Bau- und Kunstdenkmäler des Regierungsbezirks Stettin*, H. VII, Der Kreis Pyritz, Stettin 1906 — Libbert W., *Lippelner Heimatbuch*, Lippelne 1925. — Lindemann R., *Die Stadtpfarrkirche 1844-1861*, „Heimatjahrbuch des Kreises Soldin”, 14(1939), s.66-69 [Lipiany]. — Lüdecke [C. J. B.], *Die evangelische Kirche in Pyritz*, „Zeitschrift für Bauwesen”, I, 1851, H. III/IV, s. 106-107. — Tenże, *Die Mauritien-Kirche zu Pyritz*, „Zeitschrift für Bauwesen”, XV, 1865, H. I/II, s. 29-34. — Tenże, *Zur Geschichte des Jungfernklosters von Altstadt Pyritz*, „Baltische Studien” A.F. 1882. — *Ludwisarstwo stargardzkie i pomorskie XIV-XVII wieku. W 350 rocznicę odlania ostatniego dzwonu w Stargardzie*, Katalog wystawy, red. Marcin Majewski, Stargard 2003. — Lukas E., *Kaplica szpitalna Św. Ducha w Pyrzycach*, „Zeszyty Pyrzyckie”, 4(1971), s. 27-43. — Ta sama, *Pyrzyce, kościół Św. Ducha*, Dokumentacja historyczno-architektoniczna, Szczecin 1960 (mps ZWKZ Szczecin). — Ta sama, *Pyrzyce, zespół obwarowań miejskich*. Dokumentacja historyczno-architektoniczna, Szczecin 1962 (mps ZWKZ Szczecin). — Ta sama, *Pyrzyckie obwarowania miejskie*, „Zeszyty Pyrzyckie”, 2(1969), s. 155-180. — Lutsch H., *Mittelalterliche*

Backsteinbauten Mittelpommerns, 1890. — Łoziński J. Z., *Pomniki sztuki w Polsce*, t. II, cz. 1, *Pomorze*, Warszawa b. r. wyd., [Pyrzyce]. — Majewski M., *Ludwisarstwo stargardzkie XV-XVII wieku*, Stargard 2005. — Middeldorf E., *Das unvergängliche Bild unserer ostdeutschen Heimat: Kreis Soldin (Neumark)* 1983. — Misiak K., *Park przypałacowy w Przelewicach – historia zmian w latach 1814-2006*, „Biuletyn Ogrodów Botanicznych, Muzeów i Zbiorów”, vol. 15 (2006), s. 15-24 — Misiak K., Syczewska M. J., *Ogród dendrologiczny w Przelewicach*, tamże, s. 3-14 — Modrow H., *Die ewangelischen Geistlichen Pommerns von der Reformation bis zur Gegenwart*, I Teil, Der Regierungsbezirks Stettin, Stettin 1903. — Nawrołski T., Rogosz R., *Słowiańskie grodziska plemienia Pyrzyczan w świetle badań archeologicznych w 1968 roku*, „Zeszyty Pyrzyckie” 2(1969), s. 71-87. — Tenże, *Badania weryfikacyjne niektórych późnośrednio-wiecznych obiektów obronnych w powiecie pyrzyckim*, „Zeszyty Pyrzyckie” 5(1972-1973). — *Niekammer's Landwirtschaftliche Güter- Adressbücher*, Bd I, Provinz Pommern, Stettin 1892, 1905, Leipzig 1914, 1920, 1929, 1939. — *Niekammer's Landwirtschaftliche Güter- Adressbücher*, Bd VII, Provinz Brandenburg, 4 Aufl. Leipzig 1929. — Niemierowski W., Radacki Z., *Pyrzyce, studium historyczno-urbanistyczne do planu zagospodarowania przestrzennego miasta*, Szczecin 1964 (mps. ZWKZ Szczecin). — Ober M., *Architektura gotyckich wież kościelnych na Pomorzu Zachodnim*, „Materiały Zachodniopomorskie”, t. XXIV, 1978, s. 247-282 [Barnim, Nowielin, Płońsko]. — Tenże, *Die heimischen Motive und Bautechniken in Restaurierungen und in den Umbauten einiger Dorfkirchen in Pommern und Neumark um 1900* [w:] *Architektur in Mecklenburg und Vorpommern 1800-1950. Publikation der kunsthistorischen Tagung*, hrsg. von Benfried Lichtnau, Greifswald 1995, s. 83-87 [Mechowo, Żabów]. — Tenże, *Kościół w życiu dawnej wsi pomorskiej* [w:] *Życie dawnych Pomorzan. Materiały z III konferencji w Bytowie*, Poznań 2006, s. 145-157 [Brzesko, Nowielin, Stare Chrapow]. — Tenże, *Die St. Mauritiuskirche in Pyritz. Raffinierte Lichtführung in reduzierter Architektur* [w:] *Studien zur Backsteinarchitektur*, Bd 7, hrsg. von E. Badstübner u. D. Schumer, *Licht und Farbe in der mittelalterlichen Backsteinarchitektur des südlichen Ostseeraums*, Berlin 2005, s. 56-70. — Tenże, *Wehrbaukostüm und Konnotationen der Wehrhaftigkeit bei den pommerschen und neumärkischen Stadt- und Dorfkirchen* [w:] *Echte Wehrhaftigkeit*

oder martialische Wirkung. Zur praktischen Funktion und zum Symbolcharakter von Wehrelementen profaner und sakraler Bauten im Deutschordensland Preußen und im Ostseeraum, hrsg. von G. Eimer, E. Gierlich, Köln 2000, s. 139-150 [Barnim, Nowielin, Płońsko]. — Tenże, *Zabytkowe bramki cmentarne na Pomorzu Zachodnim*, „Stargardia”. Rocznik Muzeum w Stargardzie, 2001, R. 1, s. 39-59 [Laskowo, Łozice, Nieborowo, Stare Chrapowo, Załęże]. — *Ogród Dendrologiczny w Przelewicach*, opr. K. Misiak, M. Syczewska, bez r. i daty wyd. — *Die Ortschaften des Kreises Pyritz in Wort und Bild*, „Pyritzer Kreiskalender” 1916, 1917. — *Vom Ottobrunnen*, „Pyritzer Kreiskalender”, 1916 [Pyrzyce]. — Paszkowska M., *Przelewice, gm. Przelewice, woj. szczecińskie, par. łac.* Dokumentacja historyczno-architektoniczna, Szczecin 1979/1980 (mps ZWKZ Szczecin). — Ta sama, *Wyposażenie kościoła w Brzesku gm. Pyrzyce, woj. szczecińskie*. Dokumentacja historyczna, Szczecin 1991 (mps ZWKZ Szczecin). — Piskorski J. M., *Kolonizacja wiejska Pomorza Zachodniego w XIII i początkach XIV wieku na tle procesów osadniczych w średniowiecznej Europie*, Poznań 1990. — Tenże, *Pomorze plemienne. Historia – archeologia – językoznawstwo*, Poznań 2002. — Plantiko, *Etwas von den Kirchenglocken des Pyritzer Kreises*, „Pyritzer Kreiskalender”, 1920. — *Pommersches Urkundenbuch*, Stettin Bd 1-8 (1868-1940) — Poszumska M., *Narracyjne dekoracje malarskie stropów i ścian kościołów na Pomorzu w II poł. XVII i I poł. XVIII wieku*, Wrocław 1995 (praca magisterska, mps w Instytucie Historii Sztuki Uniwersytetu Wrocławskiego). — Poszumska M., Harasimowicz J., *Die Kirchendecke in der ehemaligen evangelischen Kirche zu Wierzbno/Werben in Hinterpommern*, [w:] *Geschichte des protestantischen Kirchenbaues. Festschrift für Peter Poscharsky zum 60. Geburtstag*, Erlangen 1994, s. 267-275. — Priebe H., *Ein mittelalterliches Wandbild in der Kirche zu Prillwitz*, „Heimat – Beilage des Pyritzer Kreisblattes zur Forderung der Heimatpflege” Nr 13, 25.11. 1933. — Puchta W., *Die Heimat einst und jetzt*, „Pyritzer Kreiskalender”, 1915. — Tenże, *Ein Spaziergang in Pyritz vor 200 Jahren*, „Pyritzer Kreiskalender”, 1916. — Raciborska J. Krzemlin, gm. Pyrzyce, woj. szczecińskie, *dwór*. Dokumentacja historyczno-architektoniczna, Szczecin 1973 (mps ZWKZ Szczecin). — Radacki Z., *Kościół Św. Ducha w Pyrzycach*. Dokumentacja historyczno-architektoniczna, Szczecin 1960 (mps ZWKZ Szczecin). — Rogosz R.,

Wilgocki E., *Pyrzyce, klasztor franciszkanów (ruina)*. Dokumentacja badań archeologicznych, Szczecin 1978 (mps ZWKZ Szczecin). — Rymar E., *Burzliwe dzieje Ziemi Pełczyckiej (do końca XVI wieku)*, „Zeszyty Pryrzyckie” 5 (1972-1973), s. 139-174. — Tenże, *Encyklopedia Pryrzycka*, „Gazeta Ziemi Pryrzyckiej”, od 1993. — Tenże, *Gmina Bielice. Gminna Biblioteka Publiczna w Bielicach Informator. Seria: Poznajemy historię i kulturę Pomorza Szczecińskiego*, Nr 8, Szczecin 1990. — Tenże, *Granice i podziały administracyjne powiatu pyrzyckiego w latach 1945-1969*, „Zeszyty Pryrzyckie”, t. 2(1969), s. 127-154. — Tenże, *Klasztor wilhelmicki i augustiański w Lipianach w XIII wieku*, „Przegląd Zachodniopomorski”, t. 8, z. 4, 1993 (1994), s. 127-132. — Tenże, *Miejska Biblioteka Publiczna w Lipianach – Informator. Seria: Poznajemy historię i kulturę Pomorza Szczecińskiego*, Nr 3, Szczecin 1989. — Tenże, *O rabusiu z Czarnowa*, „Zeszyty Pryrzyckie”, t. 2(1969), s. 211-214. — Tenże, *Okolice Pyrzyce i Stargardu w okresie wzmożonej agresji brandenburskiej na Pomorzu w drugiej połowie XIII wieku*, „Zeszyty Pryrzyckie”, t. 2(1969), s. 89-99. — Tenże, *Osadnictwo wiejskie i własność ziemska na obszarze Ziemi Pryrzyckiej w XIV-XV w.*, „Zeszyty Pryrzyckie” 5 (1972-1973), s. 185-253. — Tenże, *Prillwitzowie – potomkowie Augusta Hohenzollernai Augusty Arendówny*. „Przegląd Zachodniopomorski”, t. XII (XLI), 1997, zes. 4, s. 191-198. — Tenże, *Pyrzyce i okolica podczas działań wojennych w 1478 r.*, „Zeszyty Pryrzyckie”, t. 4 (1971), s. 23-26. — Tenże, *Pyrzyce i okolice poprzez wieki*, Pyrzyce 2009. — Tenże, *Rozwój Pyrzyce do końca XVIII wieku*, „Zeszyty Pryrzyckie”, t. 3 (1970), s. 53-104. — Tenże, *Święta studnia czyli Misyjne dzieło patrona Pyrzyce św. Ottona bpa bamberskiego i pamięć o nim poprzez wieki*, Pyrzyce 2006. — Tenże, *Święta studnia w Pyrzycach*, „Zeszyty Pryrzyckie” 5 (1972-1973), s. 261-269. — Tenże, *Z dziejów miasta Lipian do 1945 r.*, „Zeszyty Pryrzyckie”, t. 3 (1970), s. 105-118 — Tenże, *Zarys dziejów przelewickiej gminy [w:] Gminna Biblioteka Publiczna w Przelewicach. Informator, seria „Poznajemy historię i kulturę Pomorza Zachodniego”*, Szczecin 1991; s. 3-21 — Schack H., *Beiträge zur Geschichte der Grafen und Herren von Schack, Die Prillwitz Linie*, Schwerin 1896. — Schön F., *Pyritz, ein pommersches Stadtbild*, Pyritz 1929. — Schön F., *Aus der Geschichte der Heiligengeistkirche zu Pyritz*, „Pyritzer Heimatkalender” 1930, s. 81-87. — Schöning von A., *Historisch-geographisch-statistisches Handbuch des pyritzer Kreises*, Stettin

1856. — Schöning von K. W., *Geschichtliche Nachrichten von seinen Geschlecht*, Berlin 1848, t. 1, 2. — Schroedter B., *Der Bildschnitzer Bernhard Hattenkerell, Werk, Herkunft und Nachfolge*, [w:] *Taufengel in Brandenburg*, Petersberg 2006, s. 34-43. — Schulz H., *Pommersche Dorfkirchen östlich der Oder*, Herford 1963, s.20-22. — Schwartz P., *Die Klassifikation von 1718/19. Ein Beitrag zur Familiengeschichte der neumärkischen Landgemeinden*, II Teil, „Die Neumark. Jahrbuch des Vereins für Geschichte der Neumark”, H.4, Landsberg a. d. Warthe 1927. — Tenze, *Der neumärkische Grossgrundbesitz im Jahre 1809*, „Die Neumark. Jahrbuch des Vereins für Geschichte der Neumark”, H. 11, Landsberg a. d. Warthe 1936. — Słomiński M., *Budownictwo rezydencjonalne powiatu pyrzyckiego* [w:] *Polsko-niemiecka konferencja „Zamki i pałace na Pomorzu”*. Szczecin, 29-30.06.2006, s. 123-131. — Tenze, *Pałac w Przelewicach – późne dzieło Carla Gottharda Langhansa*, „Zachodniopomorskie Wiadomości Konserwatorskie”, IV(2010), s. 39-50. — Tenze, *Przelewice Prilwitz*, z serii: „Zamki i ogrody w województwie zachodniopomorskim” Szczecin 2013 — Tenze, *Zabytki architektury sakralnej na terenie obecnego powiatu pyrzyckiego* [w:] *Trzebiatów – spotkania pomorskie 2009* pod red. dr Janiny Kochanowskiej, Pruszcz Gdański – Trzebiatów 2010, s. 238-250. — Sójka R., *Z historii miejscowości gminy Kozielice* [w:] *Gmina Kozielice wczoraj i dziś*. Praca zbiorowa pod red. Roberta Sójki, Kozielice 2004, s. 14-29. — Stöhr, *Chronik der Stadt Lippehne und der unliegenden Ortschaften*, Lippehne 1883. — Syczewska Maria Jolanta, *Botaniczne Centrum Badawczo-Wdrożeniowe – historia powstania*, „Biuletyn Ogrodów Botanicznych, Muzeów i Zbiorów”, vol. 15 (2006), s. 21-32. — Ta sama, *Pałac w Przelewicach – euroregionalne centrum kulturalno-naukowe* [w:] *Wśród zabytków, wśród zieleni; materiały opracowane z okazji obchodów Europejskich Dni Dziedzictwa 2006 w województwie zachodniopomorskim*, Szczecin 2006, s. 7-14 — Świechowski Z., *Architektura granitowa Pomorza Zachodniego w XIII wieku*, PTPN Prace Komisji Historii Sztuki, t. II, zes. 2, Poznań 1950. — Vogel H., *Pommern. Karl Friedrich Schinkel, Lebenswerk* T 1, 5 H., b. m. [Berlin] 1952 [Brzesko, wieża kościoła, Pyrzyce, studzienka św. Ottona]. — *Vom Ottobrunnen*, „Pyritzer Kreiskalender”, 1916. — Wedel von H., *Geschichte des Schlossgesessenen Geschlechtes der Grafen und Herren von Wedel 1212-1402*, Leipzig 1894. — Wiesenhütter A., *Protestantischer Kirchenbau des deutschen*

Ostens in Grschichte und Gegenwart, Leipzig 1936, s. 40-41 [Brzesko, Obryta, Wierzbno, Zaborsko]. — Wiśtock M., *Protestanckie adaptacje ołtarzy średniowiecznych na Pomorzu w XVI i XVII wieku*, „Materiały Zachodniopomorskie”, t. XLII, 1996, s. 401-445 [Brzesko]. — Tenże., *Sztuka protestancka na Pomorzu 1535-1684*, Szczecin 2005. — Wolff, *Die Glocken der Provinz Brandenburg und ihre Giesser*, Berlin 1920. — Wołagiewicz T., *Osadnictwo Ziemi Pyrzyckiej we wczesnym średniowieczu*, „Zeszyty Pyrzyckie”, 3(1970), s. 37-51. — *Zamki i rezydencje na Pomorzu – Schlösser und Herrenhäuser in Pommern*, Szczecin 2006 [Przelewice, s. 88-93]. — Zadroś-Kułaga S., *Pałac w Przelewicach. Dekoracja malarska holu rotundowego oraz piwnicy win*, „Zachodniopomorskie Wiadomości Konserwatorskie”, R. IV (2010), s. 161-170. — Zielke-Sukiennik I., *Kościół św. Maurycego w Pyrzycach. Dokumentacja historyczna*, Szczecin 1959, mps ZWKZ Szczecin. — Żelawski J., *Sanktuarium Maryjne w Brzesku Szczecińskim*, Szczecin 1995. — Tenże, *Opowieść o brzeskiej Madonnie [w:] Sanktuarium Maryjne w Trzebiatowie*, Kraków 2007, s. 81-96. — Tenże, *Opowieść o brzeskiej Madonnie [w:] Wszyscy jesteśmy tułaczami. Europejskie Dni Dziedzictwa 2007. Materiały opracowane z okazji obchodów Europejskich Dni Dziedzictwa 2007 w woj. zachodniopomorskim*, Szczecin 2007, s. 37-46.

Ponadto wykorzystano: karty ewidencyjne zabytków nieruchomości i ruchomych, katalogi dworów i pałaców, ewidencje parków, inwentaryzacje i ekspertyzy konserwatorskie i budowlane, fotografie archiwalne oraz mapy w skali 1:25 000 z 2. poł. w. XIX i 1. poł. w. XX ze zbiorów Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków oraz Narodowego Instytutu Dziedzictwa, Oddziału Terenowego w Szczecinie.

WYKAZ MIEJSCOWOŚCI POWIAT PYRZYCKI

Nazwy polskie	nazwy niemieckie
Babin	– Babbin
Barnim	– Barnimskunow
Batowo	– Batow
Bielice	– Beelitz
Brzesko	– Brietzig
Brzezin	– Briesen
Chabowo	– Alt Falkenberg
Cieszysław	– Augusthof
Czarnowo	– Gross Zarnow
Czernice	– Sehmsdorf
Gardziec	– Gartz
Jedlice	– Augusthof
Jesionowo	– Schönow
Kłęby	– Klemmen
Karsko	– Schöningsburg
Kluki	– Klücken
Kłodzino	– Kloxin
Kozielice	– Köselitz
Krasne	– Kraazen
Krzemlin	– Kremlin
Laskowo	– Gross Latzkow
Letnin	– Lettnin
Linie	– Leine
Lipiany	– Lippehne
Lubiatowo	– Lübtow
Łozice	– Loist
Mechowo	– Megow
Miedzyn	– Meinhof
Mielęcín	– Mellentin

Mielęcinek	– Neu Mellentin
Mielno Pyrzyckie	– Gross Möllen
Młyny	– Möllendorf
Nieborowo	– Isinger
Nowe Chrapowo	– Neu Grappe
Nowielin	– Naulin
Obromino	– Wobbermin
Obryta	– Gross Schönfeld
Okunica	– Friedrichsthal
Płońsko	– Plönzig
Przelewice	– Prillwitz
Przywodzie	– Fürstensee
Pstrowice	– Pitzerwitz
Pyrzyce	– Pyritz
Rokity	– Rakitt
Rosiny	– Rosenfelde
Ryszewko	– Klein Rischow
Ryszewo	– Gross Rischow
Rzepnowo	– Repenow
Skrzynka	– Grüneberg
Stare Chrapowo	– Alt Grappe
Stary Przylep	– Alt Prillipp
Swochowo	– Schwochow
Tetyń	– Beyersdorf
Turze	– Horst
Ukiernica	– Ückerhof
Warnice	– Warnitz
Wierzbno	– Werben
Wółczyn	– Kinderfreude
Wójcin	– Waitendorf
Zaborsko	– Sabes
Załęże	– Marienwerder
Żabów	– Sabow
Żuków	– Suckow

WYKAZ SKRÓTÓW

arch.	– architekt	poł.	– połowa
AWRSP	– Agencja Własności Rolnej Skarbu Państwa	proj.	– projekt
bp	– biskup	PKZ	– Pracownia Konserwacji Zabytków
ćw.	– ćwierć	p.w.	– pod wezwaniem
d.	– dawny, dawna	pułk.	– pułkownik
fil.	– filialny	rz.-kat.	– rzymskokatolicki
gen.	– generał	sygn.	– sygnatura, sygnowany (a)
ha	– hektary (ów)	św.	– święty (a), święci
hr.	– hrabia	tj.	– to jest
ks.	– ksiądz	tzw.	– tak zwany
l.	– lata	ul.	– ulica
mal.	– malarz (e), malował (a)	ur.	– urodzony (a)
M.B.	– Matki Boskiej	w.	– wiek
m. i.	– między innymi	wg	– według
Najśw.	– Najświętszego	wsch.	– wschodni, wschód
NMP	– Najświętszej Marii Panny	wyk.	– wykonał (a), wykonawca (y)
nr	– numer	zach.	– zachodni, zachód
ob.	– obecny (a), obecnie	zm.	– zmarły (a)
ok.	– około	zw.	– zwany (a), zwanego (ej)
par.	– parafialny		
pd	– południe		
pd.	– południowy (o-)		
PGR	– Państwowe Gospodarstwo Rolne		
PKZ	– Pracownia Konserwacji Zabytków		
pl.	– plac		
pn	– północ		
pn.	– północny (o-)		
pocz.	– początek		

INDEKS NAZWISK

A

- Adamy, pastor w Tetyniu 209
 Albrecht III, elektor brandenburski 100
 Anastazja Mieszkówna, księżniczka wielkopolska i księżna zachodniopomorska 99
 Ansbach-Baireuth Karl Alexander von, margrabia 216
 Anzelm z Blankenburga, rycerz, wł. 22
 Arendt Maria Augusta, zob. Prilwitz Maria Augusta von
 Askańczycy, dynastia margrabiów brandenburskich 74
Assmann [Friedrich Wilhelm] J[ulius], producent sprzętów kościelnych z Lüdenscheid 234
 August Pruski, zob. Hohenzollern Friedrich Wilhelm August
 Aulig Ernst, wł. 155
 Aulig Frida z Heldtów, wł. 155
 Aulig Ludwig, radca sądowy, wł. 155

B

- Bachem Josef*, architekt (Berlin-Johannisthal) XXV, 36
 Bahnmann S., współfundator kielicha w Starym Przylepie 203
Bannicke Max, lipska wytwórnia pianin i fisharmonii 243
 Barnim I (Dobry), książę szczeciński i pomorski XII, 160, 164, 170, 193, 206, 235
 Barnim III (Wielki), książę szczeciński 165, 193, 237
 Barnim IV, książę szczeciński

- Barnim IX (Barnim XI, Stary, Pobożny), książę szczeciński XIII, 161, 170, 195, 221
Bauer, zegarmistrz pyrzycki 26, 67
 Bavarus Teodoricus, zob. Bawarczyk Teodoryk
 Bawarczyk Teodoryk, rycerz wł. 206
Beitel Gottfried, murarz 34
 Belling von, rodzina wł. 56
 Belling Asmus von, wł. 56
 Belling Christoph von, wł. 56
 Belling Claus von, wł. 56
 Belling Hans Georg von, wł. 56
 Belling Heinz Heinrich von, wł. 56
 Belling Karoline Helene Wilhelmine von z Heyden von der, pułkownikowa, wł. 57
 Belling Tido Christoph von, kapitan, wł. 57
 Bellitz Konrad de, wł. 11
 Bener Michael, proboszcz w Lipianach 77
Berendt Kurt, organmistrz z Wälcza 80
 Berger Hans Dietrich, syn Johanna, wł. 9
 Berger Johann, wł. 9
 Berger Margarete z Dudy, żona Johanna, wł. 9
 Berndt J., pastor w Ryszewku 192
 Bernhard Rudolf, wł. 230
 Beyer Dietrich, zob. Bawarczyk Teodoryk
 Billerbeck von, rodzina wł. 4, 33, 45, 215, 216, 230
 Billerbeck Anton Ernst Wilhelm von, wł. 216

- Billerbeck Christoph Richard von, wł. 216
 Billerbeck Christoph Wilhelm von, wł. 216
 Billerbeck Günter von, wł. 216
 Billerbeck Johannes von, wł. 33, 34
 Billerbeck Joachim von, wł. 216
 Billerbeck Luise von z Müllerów, wł. 216
 Bismarck Otto von, kanclerz Rzeszy 43, 75
 Bisson Johann Christoph, cukiernik szczeciński, wł. 116
 Blankenburg Anselm von, zob. Anzelm z Blankenburga
 Blankenburgowie, rodzina wł. 14, 26
Blaurock Johann Jakob Theodor, architekt XXXVI, 178, 184
 Blenno Faustin, reformator religijny, ojciec Johanna 113
 Blenno Johann, duchowny ewangelicki z Nieborowa 113
 Block Janeke, wł. 193
 Blumenthal von., rodzina 98, 110
 Blumenthal Charlotte Auguste Johanne Luise von, zob. Massow Charlotte Auguste Johanne Luise von
 Blumenthal Elisabeth Wilhelmine Amalie Henriette von, zob. Steinberg Elisabeth Wilhelmine Amalie Henriette von
 Blumenthal Friederike Amalie Albertine von, zob. Podewils Friederike Amalie Albertine von
 Blumenthal Joachim Christian von, wł., pruski minister wojny 98
Bochumer Verein, wytwórnia dzwonów 209, 239
 Boecke von der, rodzina wł. 3
 Boeckmann (Boecke von der) Hennig, wł. 193
 Boeckmann (Boecke von der) Johannes, wł. 193
 Boek von, zob. Boecke von der *Boetel F.*, architekt 52, 67
 Bogusław I, książę szczeciński 14
 Bogusław IV, książę pomorski i wologoski 118
 Bogusław VII, książę szczeciński 74, 198
 Bogusław X, książę szczeciński 93, 100, 116, 136, 195
 Boke von der, rodzina 45
 Bolesław Krzywousty, książę polski VII, X
 Boltenstern Hermann von, wł. 4, 230
 Boltzius Johannes, duchowny luterański 61
 Bończa-Bystrzycki Lech 143
 Borck(e) von, rodzina wł. XXVI, 54, 55, 204
 Borcke Johanna Elisabeth Christiana von z Ostenów von der 204
 Borcke Konstantin Philip von, pierwszy mąż Johann Elisabeth Christiany z Ostenów von der 204
 Borgsdorff, zob. Burgsdorf
 Borgstede August Heinrich von, wł. XXVII, XXXII, 137, 141, 146
 Borsig Conrad von, wł. XXXII, 137, 142, 146, 148
Bosold, mistrz murarski 128
Bosum Michael, ludwisarz 77
Braatz Louis (?), cieśla 224
Brachmann J. H. (?), stolarz 166
Brandin Philipp, rzeźbiarz niderlandzki LIII
Brandl Petr Jan, artysta malarz LII, 239
 Brandt Berta, żona Friedricha, burmistrza Lipian 92
 Brandt Friedrich, burmistrz Lipian XL, 92
 Brederlow von, rodzina wł. 31, 104, 132, 188, 243
 Brederlow Dirk (Diderick) de, wł. 118

- Brederlow Franz Henning von, wł.
132
- Brederlow Henning de (von), wł. 104
- Brederlow Joachim Ludolf von,
pułkownik, wł. 132
- Bruggemann Andreas*, ludwisarz LVII,
123, 199
- Brüggemann Ludwig, kronikarz
XXXV
- Brunsborg Hinrich*, architekt XV
- Buchterkirch August*, architekt,
budowniczy pow. pyrzyckiego
XXIV, 52, 67, 207
- Burchard z Mechowa, wł., rycerz 100
- Burgsdorf von, rodzina wł. 105, 235
- Burgsdorf Balzer Ehrenreich von,
wł. 105
- Burgsdorf Carl Gottlob von, wł. 235
- Burgsdorf Christoph von, syn Balzera
Ehrenreicha, wł. 105
- Burgsdorf Christoph, wł. 105
- Burgsdorf Friedrich (ok. 1571), wł.
105
- Burgsdorf Friedrich (ok. 1608), wł. 105
- Burgsdorf Georg Ehrenreich von,
starszy koniuszy, wł. 235
- Burgsdorf Georg, wł. 105
- Burgsdorf Konrad, wł. 105
- Burgsdorf Kurt Ernst von, syn
Balzera Ehrenreicha, wł. 105
- Burgsdorf Kurt, wł. 105
- Bütow, rodzina wł. 3
- Byern von, rodzina wł. 71
- C**
- Chrobry Bolesław, król polski VII
- Chylarecki Henryk*, architekt
krajobrazu 147
- Clawe Bouhaben Joanna von, wł. 61
- Conti Torquato, marszałek polny
wojsk cesarskich 47
- Corswandt von, rodzina wł. 71
- Cranach Christian Lucas von, wł. 54
- Cranach Dorothea Luise von,
z Simonów, wł. 54
- Cranach Joachim von, kapitan, wł. 54
- Cranach Klara Mathilde Luise
von zob. Heyden-Linden Klara
Mathilde Luise von
- Cranach Lucas st., malarz niemiecki
54
- Culmannus Johann, duchowny
ewangelicki z Nieborowa 114
- Czettritz Juliane Louise von
z Schacków von, hr., wł. 137
- Czina de, zob. Zinne de
- D**
- Dames G.*, architekt 26
- Dames Johann Martin*, architekt XX,
170, 213
- Damme Georg Ferdinand von, wł. 47
- Damnitz von, rodzina 110
- Damnitz Christoph Sigmund von,
wł. 110
- Dausmann Ruprecht, proboszcz
w Jesionowie 36
- de Mellentin Hermann, zob.
z Mielęcina Hermann
- Deneke Heinrich*, architekt ze
Stargardu, 101
- Dębowski Michał, historyk sztuki LII
- Didier (Chamottefabrik F. Didier in
Podejuch)*, firma ceramiczno-
kamieniarska z Podjuch 166
- Dobeler Christoph, pastor w Starym
Chrapowie 199
- Doehn, rodzina wł. 237
- Dornstein Carl*, architekt 201
- Dossen von der, rodzina wł. 71
- Dossow von, rodzina wł. , 197, 204
- Dossow Bartholomäus von, wł. 154
- Dossow Christian Ernst von, wł. 9,
197
- Dossow Friedrich Wilhelm von,
podpułkownik, wł. 9
- Dossow Markus von, syn Markusa,
wł. 154
- Dossow Markus von, wł. 154
- Drewes Ludwig*, mistrz murarski 172

- Dudy, wł. 43
 Dudy Franz, wł. 43
 Dudy Ludwig, wł. 43, 197
 Dudy Robert, wł. 9, 229
 Dunkel, rodzina wł. 116
 Düringshofen von, rodzina wł. 239
 Düringshofen Christian von, wł. 237
 Düringshofen Kurt von, wł. 237
- E**
 Eberhardt Walter, lekarz, wł.
 XXXVI, 178
 Eberstein von der, rodzina wł. 71
 Ebert Julius Heinrich, duchowny
 luterański 191
Ehrlich Icek, złotnik warszawski
 LVI, 81
Eichner Philipp Ernst, malarz
 szczeciński 26
 Eickstedt August Ludwig Maximilian
 von, fundator świecznika
 w Rosinach 61, 190
 Eickstedt Karl Dubislaw von, wł. 61
Ellmer M., dekarz 52
 Enckevort Anne Sophie von
 z Kretschmerów von, żona
 Gustava Heinricha 132, 235
 Enckevort Emil Hermann von, wł. 31
 Enckevort Erns Heinrich Wilhelm
 von, wł., 31, 188
 Enckevort Gustav Heinrich, von, wł.
 31, 132, 188, 235
 Engelbrecht Gustav, wł. 33, 38
 Eryk II, książę wołogoski, słupski
 i szczeciński 195
- F**
Fey Ernst, malarz L, 232, 234
 Filip I, książę wołogoski 97
 Filip II (Pobożny), książę szczeciński
 VII, 136
 Finck von, rodzina 154
 Finck Heinrich Jonathan von, wł. 154
 Fischer, rodzina 153
 Fischer Wilhelmina, wł. 4
 Flemming Julius Friedrich Wilhelm
 von, wł. 204
 Flemming Marie von, z Salingré, wł.,
 żona Juliusa Friedricha Wilhelma
 204
 Flotow von, rodzina wł. 105
 Flotow Adam Ernst von, wł. 155, 228
 Frankenberg von Johanna Elisabeth
 Christiane z Ostenów von der, 1°
 voto Borcke von, wł. 204
Franz Schilling Söhne, firma
 ludwisarska z Apolda 6, 69
Franz, snyczer stargardzki 93
 Freuen P., współfundator kielicha
 w Starym Przylepie 203
 Friderici Nicolaus, pleban w Kłębach
 45
Friedrich Gottlieb, mistrz ciesielski 34
 Fryderyk II Żelazny, margrabia
 i elektor brandenburski 56
 Fryderyk II, król Prus 85, 130, 137,
 149
 Fryderyk Wilhelm
 I (von Brandenburg), elektor
 brandenburski 93, 184
 Fryderyk Wilhelm I, król pruski VII,
 XIX, XX, 184, 223, 225, 226, 234
Fürstenau C. T., ogrodnik ks. Augusta
 Pruskiego 146
 Fürstenfeld, rodzina wł. 149
- G**
 Gaedtke, rodzina wł. 216
Gaedtke (I), mistrz ciesielski z Pyrzyc
 XXIII, 52, 114, 166
Gaedtke, budowniczy (ok. 1934) 117
Gaedtke (II) Johann, mistrz ciesielski,
 murarski i przedsiębiorca
 budowlany z Pyrzyc (ok. 1900) 67,
 68, 170
 Gaedtke Johann Friedrich, wł. 216
 Gaedtke Peter, wł. 216
 Gaedtke Peter Friedrich, wł. 216
 Geitner Heinrich, wł. 33
 Geitner L., wł. 33, 38, 39
Gentz Heinrich, architekt XXVIII

- Geograf Bawarski, mnich, twórca spisu grodów IX
Gilly David, architekt XXI, XXIX, 67, 194, 201
Gladow, cieśla 52, 207
Glahn Auguste Victoria, wł. 43
Gleichen Hermann von, bp kamieński XII, 74
Glöpsner Franz, wł. 115
Glutzkow Bartłomiej, wł. 43
Goltz von der, rodzina wł. 71, 105, 154, 204
Goltz Bernd Wilhelm von der, baron, pułkownik, wł. 105
Gottschalk Nikolas, duchowny ewangelicki z Nieborowa 113
Gotschild Johann Gottlieb, firma kamieniarska z Ciepliec 166
Grabenhorst Karl, architekt, radca budowlany 177
Grabowe Dietrich de, wł. 198
Grabowska Barbara, artystka, konserwatorka 17, 18
Grahlow, mistrz ciesielski z Lipan 166
Grape Nicholas (Mikołaj), wł. 198
Grapow von, rodzina wł. 154, 198
Grapow Hening de (von), wł. 195
Grapow Otton de (von) 195
Greifenberg Hans von, wł. 31, 132, 188
Grohno, rodzina fundatorów 19
Große Jphann Gottfried, ludwisarz z Drezna 129
Grumbkow von, rodzina wł. 97, 110
Grumbkow David von, wł. 110
Grumbkow Friedrich Casimir von, pułkownik, wł. 97
Grumbkow Friedrich Wilhelm von, podporucznik, wł. 97
Grumbkow Friedrich Wilhelm von, wł., marszałek polny, wł. 97
Grumbkow Sophie Charlotte von, zob. Legat Sophie Charlotte von 97
- Grüneberg August Wilhelm*, organmistrz szczeciński 170, 172, 224
Grüneberg Barnim, organmistrz szczeciński XLVIII, 52, 53,
Grunebergh Heinrich, wł. 197, 207, 209
Grützmacher, cieśla z Pyrzyc 52, 129, 177, 207
Gryfici, dynastia książąt pomorskich VII, X, XIII
Gustrow Henning, duchowny luteański 22
- H**
H. R., monogram cieśli w Brzezinach 21
Haack Dorothea Sophie z Riebe, wł. 30
Haack, rodzina wł. XXXII, 28
Haack Heinrich, wł. 28, 29
Haack Otto, wł. 28, 30
Haack Walter, wł. 28
Haack Wilhelm, wł. 28, 30
Haase Anna z Nehringów, wł. 185
Haberland, rodzina wł. 205
Haberland Carl Adolf Hermann, wł. 204
Haberland Carl August, wł. 204
Haberland Paula z Coste'ów, wł.
Haberland Walter, wł. 116, 204
Haberle Lina, wł. 69
Haberle Otton, wł. 69
Haentz Michael, malarz z Choszczna XLII, XLV, LI, 17, 18
Hagen von, rodzina 61, 118, 119, 120, 121, 154
Hagen Dubisfal Sigismund von z Nowielina LII, 173
Hagen Dubisfal von LII, 173
Hagen Hans von, wł., fundator ambony w Nowielinie 119, 122
Hagen Henning von, wł. 118
Hagen Joachim von, wł. fundator dzwonu w Nowielinie 123

- Hagen Joachim Friedrich von,
kapitan, wł. 197
- Hagen Johann Heinrich von, wł.
- Hagen Leopold Christoph von, wł.
119
- Hagen Philipp Sigismund von, wł.,
generał podporucznik 119
- Hagen Tido Christoph von, wł. 154
- Hahn Wilhelm Carl Ferdinand, wł. 4
- Haken Wilhelm Friedrich, wł. 61
- Hakendahl Andreas, proboszcz
ryszewski 194
- Hallen Michael, duchowny
luterański, superintendent
myśluborski 77
- Hamel Jacob, pastor brzeski 14, 17,
18
- Hammer Hermann*, projektant witraży
38
- Hannemann*, architekt zieleni
- Hansen Christian*, majster budowlany
z Pырzyc 238
- Hardt Georg, wł. 104
- Hartwig Karl St.*, zegarmistrz z Pырzyc
91, 207
- Hattenkerell Heinrich Bernhard*,
snycerz XLIV, LII, 63, 98, 139,
150, 153
- Heinemann, sołtys Bielic 11
- Heinersdorf Gottfried*, firma wykonu-
jąca witraże z Berlina 68, 78
- Heintz Christian*, ludwisarz berliński
191
- Heintz Martin*, ludwisarz berliński 204
- Heldt Frida, zob. Aulig Frida
- Heldt von, rodzina 105
- Heldt Otto, wł. 155
- Heldt Wilhelm, wł. 155, 157, 229
- Henneberg Hans, wł. 109
- Henning, przeor augustianów
w Lipiaach 74
- Henryk I Brodaty, książę polski 61
- Henryk, bp. kamieński, zob. Wacholz
Henryk von
- Hermann z Mielęcina (de Mellentin),
wójt pyrzycki, wł. 104
- Hertz Georg, duchowny ewangelicki
191
- Heuer Walter, wł. 192
- Heyden Antonie Helene von der,
zob. Sydow Antonie Helene von
- Heyden Friedrich Wilhelm von der,
wł. XXVII, 57
- Heyden Johann Caspar von der,
pułkownik, następnie generał-
major, wł. 57, 58, 237
- Heyden Johann Caspar von der, syn
Johanna Caspara, wł. 237
- Heyden Karoline Helene Wilhelmine
von der, zob. Belling Karoline
Helene Wilhelmine von
- Heyden-Linden von, rodzina wł. 100
- Heyden-Linden Carl von, wł. 100,
101
- Heyden-Linden Clara Mathilde Luise
von z Cranach von, wł. 100, 101
- Heydenreich Karl*, projektant ogrodów
z Berlina XXXII, 147
- Heymann Gerson, kupiec, wł. 4
- Heynersdorff Johannes Christoph*,
miejski mistrz ciesielski
w Pырzycach 165
- Hildebrand A. W.*, projektant ogrodu
w Przelewicach 146
- Hoffmann Gustav*, malarz
z Szczecina-Zdrojów 15, 139, 140
- Hohenzollernowie, dynastia 74
- Hohenzollern Friedrich Wilhelm
August, zw. August Pruski, książę
Prus, generał XXVII, XXXII, 137,
141, 146, 147,
- Holm Bernhard Heinrich Felix, wł.
43, 45
- Holz, wł. 43
- Holzapfel Paul, duchowny
ewangelicki 20
- Hooker Johann, wł. 77
- Horst de, rodzina 212

- Horst Wilhelm de, zob. z Turza Wilhelm
- Hoves Ursula, wł. 26
- Hus Jan, reformator religijny 166
- Hus Michael, duchowny ewangelicki z Nieborowa 114
- I**
- Isingher Lorenz de, wł. 113
- J**
- J. L.*, sygn. inicjałowa malarza obrazu z kościoła w Czarnowie LI, 28
- Jado M., współfundator kielicha w Starym Przylepie 203
- Jagow Friedrich August von, wł. 71
- Jahrman, dzierżawca Kozielic 51
- Jan z Obromina, proboszcz w Obrominie 125
- Jan Fryderyk „Mocny”, książę wołogoski i szczeciński 172
- Jaspis Albert Sigismund, duchowny luterański, superintendent generalny
- Jentsch J. F.*, ogrodnik
- Jentsch Wilhelm August Hermann, wł.
- Jentsch z Enckevort von, wdowa, wł.
- Jentsch, radca komisji, wł.
- Jerzy I, książę pomorski
- Joachim I, margrabia i elektor brandenburski
- Joachim Młodszy, książę szczeciński
- Johann, opat kołbacki 221
- Johann z Reska LI, 223
- Johannes, pleban ryszewski 194
- Jütterbock Carl Christian Gottlieb*, architekt 170
- K**
- Kaltschmidt Frierich Wilhelm*, organmistrz szczeciński XLVIII, 129, 167
- Karol IV, cesarz 61, 195
- Karow Gustav, wł. 40
- Karstede Joachim*, ludwisarz LVII, 21, 116, 175, 224, 227
- Karsten von der, rodzina 45
- Kazimierz I, książę Pomorza Zach. XI, 201
- Kazimierz III, książę szczeciński 74
- Kazimierz V, książę szczeciński 195
- Kąsinowski Antoni*, inż. architekt 167
- Kempkes Carl*, projektant ogrodów z Berlina XXXII, 147
- Kienitz Marie z Dudy, wł. 229
- Kipieć B.*, wykonał remont zegara kościelnego w Lipianach 81
- Kistmacher Peter, burmistrz Pyrzyc 169
- Kleist, rodzina wł. 11
- Kleist Christian Heinrich von, wł. 216
- Klemens IV, papież 74
- Klohn W.*, wykonał remont zegara kościelnego w Lipianach 81
- Knauf Robert*, organmistrz z Bleicherode 191
- Knipstrow Johann, franciszkanin, propagator Reformacji XIII, 161, 166
- Knobelsdorf Carl Ludwig von, wł. 33
- Kochanowska Janina 144
- Köckeritz Bartholomeus*, ludwisarz stargardzki LVII, 94, 150
- Köckeritz Georg*, ludwisarz szczeciński 196
- Köckeritz Heinrich*, stolarz 223
- Köckeritz Lorentz*, ludwisarz szczeciński 1, 31, 165, 194
- Koeppen, radca ziemski, wł. 108
- Kohnfeld Ascher, dzierżawca 51
- Kolbenbeck von, rodzina wł. 237
- Kolbenbeck Henning von, wł. 237
- Kollmann*, mistrz budowlany 238
- Konow von, rodzina wł. 204, 205
- Konow Otton von, wł. 97
- Konrad I, bp kamieński 1, 22
- Konrad III, bp kamieński 3, 118
- Konrad IV, bp kamieński 221
- Koszut K.*, wykonawca witraży 168
- Kośmicki Zygmunt*, wykonawca witraży 189

Köthen Karl Sigmund von, wł. 185
Kozłowska A., artystka, konserwatorka
 69
 Kramme Johann Daniel, aptekarz
 pyrzycki, wł. 178-179
 Kretzschmer Anne Sophe von, zob.
 Enckevort Anne Sophe von
Kroll, mistrz ciesielski z Myśluborza
 77
 Kroschnizka Luse von z Kleistów
 von, fundatorka kielicha
 w Pyrzycach 169
 Krüger, wł. 155
 Krüger, rolnik 229
 Krümmelihn Daniel, duchowny
 luterański 27, 28, 186
 Krümming, rodzina 109
 Krümming Friedrich Wilhelm, wł.
 105, 108
 Kühn Ernst Friedrich, wł. 24
 Kühne Klaus Joachim, wł. 47
 Kuhneisen Klaus von, wł. 56
 Küssow von, rodzina wł. 33, 43, 46,
 47, 97, 100, 102, 103, 113
 Küssow Benrd Jochen von, wł.
 landrat pyrzycki 100, 102
 Küssow Bernd Georg Friedrich, wł.,
 rotmistrz 100
 Küssow Carl Wilhelm von, wł. syn
 Georga Ehrenreicha 43
 Küssow Christian Friedrich von, wł.
 landrat pyrzycki 100
 Küssow Friedrich Ludwig von, wł. 43
 Küssow Georg Ehrenreich von, wł.
 kapitan 43
 Küssow Jakub von, syn Jana 100
 Küssow Jan von, syn Jana 100
 Küssow Jan von, wł. 100
 Küssow Joachim Balzer von, wł.,
 hrabia 46, 47
 Küssow Jost von, wł. 100
 Küssow Peter von, podskarbi książąt
 pomorskich, fundator ambony
 w Mechowie 102

L

Lachmann, rodzina 137, 142
 Lachmann Caspar, wł. 137
 Lange, rodzina dzierżawców Kozielic
 51
 Lange Hans, wł. 43
Langhans Karl Ferdynand, architekt
 XXVIII
Langhans Karl Gotthard, architekt
 XXVIII, 141
 Langlet Artur, wł. 61, 62
 Langlet Dorothea z Neubrinków, wł.
 61, 62
 Leesen Margarita von, baronowa,
 fundatorka witraża w Żukowie 242
 Legat Alexander Christian Heinrich
 von, wł. major 97-98
 Legat Sofie Charlotte von
 z Grumbkow von, 1° voto Schwerin
 von 97-98
 Leine von der, rodzina wł. 22, 71, 113
 Leine Theodoricus de, zob. z Linii
 Theodoricus
Lenné Peter Josef, architekt
 krajobrazu XL, 162, 184
Lentze Carl Ludwig Heinrich,
 architekt, konduktor budowlany
 XXIII, XXIV, 52, 114, 128, 129,
 166, 170, 207, 209, 224
 Lentze Johannes, pleban babiński
 1, 22
 Leopold II, cesarz 138
 z Letnina Jan, rycerz, wł. 67
 Leyne Theodoricus de, zob. z Linii
 Theodoricus
 Liebenthal von, rodzina wł. 54, 149,
 154
 Liebenthal Caspar von, wł. 154
 Liebenthal Heinrich von, wł. 54
 Liebenthal Joachim Christian, wł. 54
 Liebenthal Sigmund Christian von,
 wł. 54
Liers Gottlob Ferdinand, architekt
 19

- Lindemann Christian, sołtys
Cieszysławia 24
z Linii Theodoricus (Dietrich, de
Leine, de Leyne), wł. 71
Lipik Mieczysław, inż. arch. 98, 186
Lipka Michał, malarz 34, 36
Litzkow Walter, architekt 177
Liuenthal Heinrich, zob. Liebenthal
Heinrich von
Lohry, mistrz murarski z Gryfic 188
Lüdecke Carl Johann Bogislav,
architekt XXIII, XXIV, XLI, 21,
22, 166
Lüskow Dorothee Adhelaide Amalie
von, 1° voto Schöning von, 2° voto
Bormann von, zob. Schöning von
Dorothee Adhelaide Amalie
Ludwik I Starszy, margrabia
brandenburski, późniejszy Ludwik
V, ks. bawarski 56, 74, 104, 109,
118, 154, 197
Ludwik II Rzymianin, margrabia
brandenburski, późniejszy Ludwik
VI, ks. bawarski 104
Luksemburczycy, dynastia 74
Luter Marcin, teolog, reformator
religijny XIII, 75, 161, 166
- M**
M. H., monogramista, zapewne
Haentz Michael 18
Magnus, rycerz, sołtys pyrzycki 160
Makulec Tadeusz, artysta, konserwator
16, 17, 69, 139, 152, 173
Małgorzata Meklemburska, żona
Barnima I, księżna pomorska XII
170
Margold Johann Jakob, ludwisarz
szczeciński 105, 186
Marwitz von der, rodzina wł. 71,
72, 95
Marwitz Berndt von der 72
Marwitz Christoph Friedrich von
der 72
Massow von, rodzina wł. 98, 110, 111
Massow Charlotte Auguste Johanne
Luise z Blumentahl von, wł. 98
Massow Friedrich von, wł., rotmistrz
98, 110
Massow Ludwig Friedrich Joachim
Valentin von, wł., minister Domu
Królewskiego Prus 98, 110
Massow Valentin von, wł. marszałek
dworu 98, 110
Mayer Johann, ludwisarz szczeciński
204
Maurer Johann Friedrich, wł. 216
Meien M., współfundator kielicha
w Starym Przylepie 203
Mellentin von, rodzina wł. 97, 185
Mellentin Bartolomeus, wł. 97
Mellentin Hermann (Hinrich), wł.
104
Mentin Ludekin, wł. 56
Messner Wilhelm, wł. 237
Meybaum, duchowny ewangelicki
z Nieborowa 113
Meyen, rodzina wł. 69
Meywald, rodzina wł. 116
Meywald Wilhelm, wł. 116
Michaelis, rodzina wł. 67
Michaelis Wilhelm, wł. 70
Michels Ernst, podporucznik, wł.
4, 230
Mieske Matthias, dzierżawca 51
Mikołaj ze Swochowa, wł. 198
Miroslawa, księżna szczecińska 14
Mollaz Gottlieb Benjamin 19
Müller, rodzina wł. 4
Müller, pastor w Mieleninie 107
Müller, pastor w Nieborowie 114
Müller H., mistrz ciesielski 52
Müller Ferdinand, wł. pracowni
witraży z Quedlinburga L, 62
Müller Luise, zob. Billerbeck Luise
von
Müller-Münster Franz, malarz LII,
80
Münchow von, rodzina 121, 153

N

- Necker Jacobus, pastor w Zaborsku 232
- Necker Joachim, pastor w Starym Przylepie 203
- Necker Johann Ludwig, zarządca dóbr Barnim 3
- Necker Martin Friedrich von, wł. 185
- Neese Carl Ludwig Gustav, malarz 172
- Nehring, rodzina wł. 185, 187
- Nehring Anna, zob. Haase Anna
- Nehring Daniel Wilhelm, wł. 185
- Nehring Georg Wilhelm, wł. 185
- Nehring Georg, kupiec, wł. 185
- Nehring Karl Friedrich, wł. 185
- Nessler Wilhelm (?), mistrz garncarski z Pyrzyc 166
- Neubarth Ferdinand, architekt XXIX, 244
- Neumann Julie Marie, zob. Pistor Julie Marie
- Neumann Max, wł. 24
- Nicolaus, opat kołbacki 193
- Nonnemann, rodzina wł. 204
- O**
- O. M., inicjały cieśli na wieży kościoła w Czarnowie 27
- Oerzen Ernst Georg von, wł. 61
- Osten von der, rodzina wł. 216
- Osten Ferdinandine Wilhelmine Luise von der, wł., żona Juliusa Rudolpha 33
- Osten Johanna von der, zob. Frankenberg Johanna von
- Osten Julius Rudolph von der, wł. 33
- Osten Wilhelm Ludwig Gustav Hennig von der, wł. 33
- Otto V Leniwy, margrabia brandenburski 74, 81
- Otton I, książę szczeciński 11, 14, 20, 26, 125, 149, 170, 171, 185, 190, 195, 203, 212, 215, 237
- Otton z Bambergu, bp, kanclerz

cesarski, święty X, 159, 162, 166, 184

P

- Pahl Michael, snycerz, budowniczy XIX, 14, 16, 18, 19
- Palladio Andrea, architekt włoski XXVIII
- Papstein von, rodzina wł. 3
- Pasch Gottfried, malarz stargardzki LI, 4, 223
- Paschen J. G., malarz 93
- Pasciel Marian, wykonał remont zegara kościelnego w Lipianach 81
- Peltzer Paul, dzierżawca 51
- Pflome Glorzt Herbert, murarz 116
- Picht, wł. 116
- Pirch von, rodzina wł. 72
- Pirch von, kapitan 71
- Pirch Ferdinand Carl von, wł. 61
- Pirch Gerhard von, wł. 71
- Piriz Fredericus de, pleban pyrzycki 164
- Pistor, rodzina wł. 71
- Pistor Julie Marie z Neumannów, wł. 71
- Pistor Traugott, wł. 71
- Pitschmann Eduard, rzeźbiarz szczeciński 166
- Plate, rodzina wł. 22
- Platen von, rodzina wł. 154
- Plawen Tyde (Dytryk), wł. 56
- Ploetz August Ferdinand von, podporucznik, wł. 43
- Ploetz Hans Georg von, major, wł. 43
- Ploetz Louise von, z Maltzahnów, wł. 43
- Plötz Bertram von, fundator kościoła w Żabowie, wł. 237, 239
- Plötz Joachim von, wł. 237
- Plöwe, rodzina wł. 22
- Płotkowiak Maciej, architekt 171
- Podewils von, rodzina wł. 63
- Podewils Friederike Amalie Albertine von z Blumenthal von,

żona Friedricha Heinricha 98
 Podewils Friedrich Heinrich von 98
 Podewils Jürgen Jochen von, wł. 61
 Polak Jan, proboszcz bielicki 11
Poorte Victor de, architekt 184
 Pöterow Claus, wł. 51
 Pöterow Henning, wł. 51
Powalisz-Bardońska Maria, , artystka
 plastyk, projektantka witraży L,
 131, 167, 168, 242
 Preußen August von, zob.
 Hohenzollern Friedrich Wilhelm
 August
 Prillwitz von, rodzina wł. 137, 143,
 147
 Prillwitz Ernst von, wł. 137
 Prillwitz Ferdynand Ludwig August
 von, wł. 137
 Prillwitz Malvine von, wł. 137
 Prillwitz Maria Augusta von, wł.
 XXVII, XXXII, 137, 141, 146, 148
 Prollius von, rodzina wł. 61
 Prollius Edmund von, wł. 61
 Prollius Gustav Friedrich Otton von,
 radca, wł. 61, 63
 Prollius Johann Otton Ludwig von,
 wł. 61
Przybyła M., wykonawca witraży 168
 Pufahl Rudolf, wł. 4, 230
Puhl & Wagner, Gottfried Heinersdorf,
 berlińska fabryka mozaik i witraży
 L, 78
 Puttkamer von, rodzina wł. 204

Q
Quandt, majster ciesielski 26, 166,
 170, 207, 209, 224, 225
 Quillfeldt Curt Magnus von, wł. 235

R
 Rabe Hermann, wł. 4
Radke Emil, złotnik warszawski LIV,
 210
 Ramm, rodzina wł. 106
 Ramm, wł. Nowego Chrapowa 116
 Ramm Adolf, wł. 105

Ramm Gerhard, wł. 197
 Ramm Gustav, wł. 105, 132
 Ramm Heinrich Ludwig, wł. 105
 Ramm Otto, wł. 105, 107, 132
 Ramm Walter, wł. 197
 Randow von, rodzina wł. XXVIII,
 47, 49
 Randow Augusta Henrietta Philipina
 von, z Thoreinów, żona Ernsta
 Heinricha, wł. 47
 Randow Ernst Heinrich von, wł. 47
 Randow Maria von, fundatorka
 witraża w Klodzinie 47
Reidel Wilhelm, malarz z Lipian 139
 Reyne Alexander, wł. 204
Richter, cieśla 207
Richter Georg, zegarmistrz berliński
 81
 Risco Nicolaus de 193
Ritzinger Ludwig, wł. pracowni
 witraży w Szczecinie L, 38
 Roden Elise Jocelyn, zob. Schöning-
 Megow Elise Jocelyn von
 Roden Robert, III Earl Roden, lord,
 ojciec Elise Jocelyn 100
 Rohr Hans Karl von, wł. 61
Rosdam Paul (?), mistrz murarski
 166, 191
 Rossow Paul z Mielęcina, wł. 104
 Rotzke Paulus, wikary w Barnimiu 4
Rózański Andrzej, artysta, konserwator
 17
Rudniewski Piotr, artysta, konserwator
 69
 Runge, rodzina wł. 33, 132, 136, 237
 Runge Baltzer Friedrich, wł. 33
 Runge Bartholomeus, wł. 33
Rünger Hugo, rzeźbiarz stargardzki 15
Rust August Joachim, malarz
 hamburski 4

S
 Sabow Gerard de, kuchmistrz
 książęcy 237
Sauer Wilhelm, fabrykant organów

- z Frankfurtu n. Odrą XLVIII, 80
Sauerbier, stolarz stragardzki 114
 Sawatzke Paul, proboszcz luterański w Jesionowie
Scabell Matthias Ludwig, architekt, radca budowlany
 Schack von, rodzina wł. 46, 47, 49, 138, 140
 Schack Asmus von, wł. 136
 Schack Asmus II von, wł. 136
 Schack Barbara von, wł. 141
 Schack Christoph von, wł. 136, 141
 Schack Hans von, wł. 136
 Schack Joachim von. 136, 141
 Schack Jochen von, wł. 136
 Schack Juliane Louise, zob. Czettritz Juliane Louise von
 Schack Jürgen von, wł. 136
 Schack Kersten von, wł. 136
 Schack Liborius (Burdius, Burdis) von, wł. 136
 Schack Otto Bogislav von, wł. 137
 Schack Otto Friedrich Ludwig, wł. 137
 Schack Scholastyka von, wł. 141
 Schack Sigmunt von, wł. 136
 Schätzel von, rodzina wł. 155
 Schätzel Samuel Friedrich von, baron, kapitan, wł. 105, 119, 123
 Scheel von, rodzina wł. 154
Scheel Johann Heinrich, ludwisarz szczebiński 4, 26, 31, 57, 67, 150, 199, 207, 223, 224
 Schening Conradus de, wł. 92
 Schening Lüdeke von, wł. 93
 Scheninghen Claves (Nicolaus) von, wł. 93
 Scheninghen Tammo (Damian) von, wł., kanonik, sekretarz książęcy 93
Schilling Franz zob. *Franz Schilling Söhne*
Schinkel Karl Friedrich, architekt XXII, XXXI, XXXIII, XXXVI, XL, 15, 19, 146, 147, 162, 184
 Schlippenbach von, rodzina 150, 152
 Schmidt Joachim Friedrich, generalny superintendent, wł. 216
Schmidt Johann Heinrich, ludwisarz szczebiński LVII, 54, 119, 186
 Schmidt Walter, poporucznik, wł. 132
 Schönebeck von, rodzina wł. 74
 Schönfeld, rodzina wł. 11, 216
 Schönfeld z Przylepu, sołtys lenny barnimski 3
 Schönfeld Christian, wł. 216
 Schönfeld David, ojciec, wł. 216
 Schönfeld David, syn, wł. 216
 Schönfeld David, wnuk, wł. 216
 Schöning von, rodzina wł. XII, XXIX, XXX, 14, 43, 46, 67, 92, 93, 95, 100, 103, 105, 113, 132, 190, 214, 216, 231, 241, 243
 Schöning Adam von, wł. 241
 Schöning August von, rotmistrz, wł. 214
 Schöning August Ernst von, landrat, wł. 214, 241
 Schöning August Florentin Ludomillus Albert von, rotmistrz, wł. 241
 Schöning August Peter Friedrich Sigismund von, wł., landrat pow. pyrzyckiego, wł. 40, 100, 103, 241
 Schöning August von, wł., bratanek Augusta Petera Friedricha 40
 Schöning Baltasar, wł. 67
 Schöning Betkin von, wł. 100
 Schöning Borchart von, wł. 45
 Schöning Carl von, wł., bratanek Augusta Petera Friedricha 40
 Schöning Caroline von, zob. Steinaecker Caroline von
 Schöning Claves von, zob. Scheninghen Claves (Nicolaus) von
 Schöning Conradus von, zob. Schening Conradus de
 Schöning Curdt Ludewig von, syn

- Lüdekego Ernsta LIII, 93
 Schöning Damian von, zob.
 Scheninghen Tammo (Damian) von, wł.
- Schöning Dorothee Adhelaide Amalie von, z Luskow, wł. 33
- Schöning Ernst August von, wł. landrat pow. pyrzyckiego 100
- Schöning Ernst Hermann von, wł. 40, 241
- Schöning Ernst Siegmund von, radca rządowy, wł. 241
- Schöning Friedrich Wilhelm von, wł. XXX, 93, 95
- Schöning Georgius von, wł. 194
- Schöning Gustav von, wł. 214
- Schöning Hans von, wł. 46, 216
- Schöning Hans Ernst von, wł. 46
- Schöning Hans Lupold von, wł. 241
- Schöning Hennig von, wł. 100
- Schöning Hermann von (ok. 1311) 100
- Schöning Hermann von (koniec w. XIX), wł. XXX, 40, 41, 241
- Schöning Hermann Richard von, wł. XXIX
- Schöning Jan von, wł. 67
- Schöning Jochim von, wł., syn Borcharta 45
- Schöning Karl von, wł. 46, 241
- Schöning Klaus von, wł. 74, 100
- Schöning Kurt von, wł. 40
- Schöning Louise von* z Schöningów, wł., architektka amatorka XXIX, 244
- Schöning Lüdecke Ernst von, generał podporucznik (Generallieutenant), wł. 93, 95, 190
- Schöning Lüdecke von, wł. LIII, 93, 100
- Schöning Reimer von, wł. 93
- Schöning Richard von, wł. 244
- Schöning Richard Ehrenreich von, wł., rotmistrz 46
- Schöning Sigismud Wilhelm von, wł. 93
- Schöning (Scheningen) Tammo von, wikary w Barnimiu 4, 67, 97
- Schöning Wilhelm von, wł. 46, 93
- Schöning Wilhelm Carl Leopold von, wł. syn Richarda Ehrenreicha, wł. 46
- Schöning Wilhelm Ludwig August von, syn Wilhelma Carla Leopolda, wł. 46, 214
- Schöning-Megow Elise Jocelyn von z Rodenów, wł. 100
- Schöning-Megow Ludwig von, wł. 100, 103
- Schöningk Georgius, proboszcz ryszewski 194
- Schönwald Johann, fundator świecznika 111
- Schott Walter*, rzeźbiarz z Berlina LIV, 184
- Schramm Joann Friedrich*, ludwisarz z Frankfurtu n. Odrą 155
- Schreiber Christian, bp luterański Berlina 36
- Schröder, rodzina wł. XXXI, 9
- Schröder C., współfundator kielicha w Starym Przylepie 203
- Schröder Carl, wł. 9
- Schulz Max, wł. 43
- Schulz von, kapitan, baron, wł. 119
- Schulz Wilhelm*, zegarmistrz 81
- Schütz Carl (Karl), fabrykant z Pyrzyc, fundator witraży 78
- Schwerin Ludwig Wilhelm Albrecht von, kapitan 97
- Schwerin Sophie Charlotte von, zob. Legat Sophie Charlotte von
- Schwochow von, rodzina wł. 204
- Schwochow Hermann von, wł. 204
- Schwochow (Zwochow) Klaus von (notowany 1493-1523), wł. 116
- Schwochow Klaus von (zm. 1487), wł. 116

- Schwochow Moritz von, wł. 116
 Sehmsdorf, wł. 28
 Siedow, murarz z Pyrzyc 170
 Sieja K., malarz 202
 Simon Dorothea Luise, patrz von
 Cranach Dorothea Luise
 Simon z Sternbergów von, wł., matka
 Dorothei Luise 54
 Skrzypczak W., wykonawca witraży
 168
 Sommer *Gottfried Samuel*, stolarz 34
 Späth *Helmut*, architekt krajobrazu
 XXXII, 147
 Späth *Ludwig*, właściciel berlińskiej
 firmy ogrodniczej XXXII, 147
 Spychalska *Joanna*, artystka plastyk,
 projektantka witraży L, 12, 167,
 168
 Stampa *Walther*, dr weterynarii, wł.
 215
 Steinäcker *Caroline von* z Schöning
 von, wł. 100
 Steinberg *Curt Carl Ernst*, architekt
 XXIV, 77
 Steinberg *Elisabeth Wilhelmine*
Amalie Henriette von
 z Blumenthal von, wł. 98
 Steinberg *Ernst Georg von*, wł. 98
 Steinwehr von, rodzina wł. 43, 46, 47,
 56, 57, 149
 Steinwehr *Asmus von*, brat Jürgena
 I, wł. 43
 Steinwehr *Christoph Curt von*, wł.
 43, 45
 Steinwehr *Hans Joachim von*, wł. 57
 Steinwehr *Jürgen II von* z Kluk, wł.
 43
 Steinwehr *Jürgen I von*, brat Asmusa,
 wł., 43
 Steinwehr *Sophie Hedwig von*, wł. 45
 Sternbach *Heinrich Celestyn von*,
 fundator dzwonu w Ryszewie 195
 Stobbe, zarządca i późniejszy wł. dobre
 Pstrowice i Wolczyn 155, 228
 Stoermer, firma ludwisarska z Erfurtu
 3
 Strebelov (*Strewelow*) *Tobias*
 (*Thomas*), złotnik stargardzki
 LIV, 203
 Stubbe, autor pomnika poległych
 w Turze 214
 Swichelt *Hinrich*, podkomorzy ks.
 pomorskiego 26
 Swillo *Lucja*, architekt krajobrazu
 147
 Sydow von, rodzina 57, 116, 243
 Sydow *Antonie Helene von* z Heyden
 von der, wł. 57
 Sydow *Konrad von*, wł. 57
 Sydow *Wilhelm Karl Friedrich von*,
 wł. 57
 Symon *Nicolaus*, pleban brzeski 14
 Szczurowski *Waldemar*, ks.,
 proboszcz w Jesionowie 34
 Świętobor I, książę szczeciński 74,
 195, 198
- T**
 Teodorich, opat kołbacki 193
 Thiede *Georg*, wł. i dzierżwca 4, 230
 Thiessen *Johann Christoph*, malarz
 XLIX, 128, 225
 Thöns *Anna Regina*, zob. *Werner*
Anna Regina
 Thol *Paul*, berliński konserwator
 zabytków 80
 Thorein *Augusta Henrietta Philipina*,
 zob. *Randow Augusta Henrietta*
Philipina von
 Thorein *Johann Samuel*, wł. 47
 Tokarska *Patrycja*, inżynier
 architekt 146
 Trampe, rodzina wł. 212
 Trampe *Willekinus*, wł. 212
 Trzaska *Iwona*, inż. arch. 142
 Tumeley *Eisenhardt Eduard*, wł. 237
 Tumeley *Friedrich*, wł. 237
 Tumeley *Johanna Maria Augusta*,
 wł. 237

- Tumeley Sophie z Wendorfów, wł.
237, 238
- Twaróg-Morawka Magdalena*, artystka
konserwatorka 239
- Tymczyszyn Alicja*, architekt 91
- U**
- Uciechowska Lidia*, inżynier architekt
177
- Ulrich & Weule*, firma ludwisarska
z Apolda i Bockenem 22, 107
- Urbańczyk Zbigniew*, inżynier
architekt 129
- Ursinus M. H.*, snycerz XLV, 69
- Uspieńska Maria*, artystka plastyk,
projektantka witraży L, 167, 168
- V**
- Versen Aleksander Ludwig Christoph
von, wł. 185
- Vesper Karl*, malarz szczeciński 63
- Vettin Gottfried, pastor w Okunicy
130
- Voss Carl*, ludwisarz szczeciński LVII,
13, 114
- Voss Carl & Sohn*, firma ludwisarska
ze Szczecina LVII, 52, 54, 57, 95,
106, 129, 155, 227
- Voss Julius Heinrich, wł. 116
- Vridberna (Friedborna) syn, wł. 197
- W**
- W. B.*, inicjały cieśli na wieży kościoła
w Czarnowie 27
- Wacholz Henryk von, bp. kamieński
20, 67, 196
- Wacholz Paridam von, wł. 195
- Wagner Otto*, malarz LI
- Waldemar Samozwaniec (Fałszywy),
uzurpator do tytułu margrabiego
brandenburskiego 74
- Waldow von, rodzina wł. 105
- Waldow Carl Christoph von, wł. 61
- Walther K., wł. 108
- Warburg Clara* von z Wedlów von, wł.,
malarka amatorka LI, 153
- Warcisław I, książę pomorski VII
- Wawrzyniec z Nieborowa, zob.
- Isinger Lorenz de
- Weber Otton*, malarz 72
- Wedel von, rodzina 46, 61, 63, 74,
149, 150, 152
- Wedel Bernd von, wł. 150
- Wedel Ernst Achaz Friedrich von,
wł. 149
- Wedel Ernst Levin von, wł. 149
- Wedel Ewald von, wł. 150
- Wedel Friedrich Wilhelm von
z Przywodzia LII, 150, 151, 153
- Wedel Hermann Friedrich von, wł.
149
- Wedel Joachim Christoph von, wł.
149
- Wedel Kurt Friedrich von, wł. 149
- Wedel Lorenz Georg von, wł. 61
- Wedel Lorenz Jürgen von, wł. 149
- Wedel Otton Friedrich Wilhelm von,
wł. 149
- Wedel von Clara, zob. *Warburg Clara*
von
- Wedel-Burghagen Paul von, wł. 150
- Wedemeyer Franz Just, wł. 132
- Wegener Otto*, zegarmistrz 81
- Weiss C. L.*, ogrodnik 146
- Wenden von, bracia, wł. 116
- Wenden Johann Joachim von, wł. 116
- Wendorf Eberhardt, wł. 119
- Wendorf Eduard Ferdinand, wł. 119
- Wendorf Eduard Friedrich, wł. 119
- Wendorf Sophie, zob. Tumeley
Sophie
- Wendorf Wilhelm, wł. 119
- Wendt Wilhelm, wł. 3, 8
- Werner Anna Regina z Thönsów,
wł. 53
- Werner Christian, wł. 53
- Westphal Joachim, pastor w Tetyniu
210
- Weule J[ohann] F[riedrich]*,
wytwornia dzwonów i zegarów
wieżowych z Bockenem 207, 209

- Weyrach Carl Friedrich*, architekt
XXIII, 26, 201, 203, 207
- Weytengarve Bertold, proboszcz
w Rzepnowie 196
- Wilhelm I, bp kamieński 3
- Wilhelm z Turza (de Horst), wł. 212
- Wilke, rodzina wł. 72
- Wilke Fabritius, pastor w Obrominie
125
- Wilke Julius, wł. 71
- Wilke Kurt, wł. 71
- Wilke Sigismund*, snycerz z Chojny 4
- Wisłocki Marcin, historyk sztuki XLV
- Wittelsbachowie, dynastia 74
- Władysław Odonic, książę
wielkopolski XI
- Wobermin von, rodzina wł. 1, 237
- Wolffradt Magnus Hermann von,
wł. 61
- Wölle Artur, wł. 93
- Wölle Wilhelm, wł. 93
- Wolter Carl*, murarz 34
- Wook (?) A. M. z domu Silfen*
mieszczanka z Kołobrzegu 210
- Worm J. C.*, snycerz XLIV, 77, 80
- Wójcik Stefan*, konserwator zabytków
172
- Z**
- Zadros-Kulaga Sławomira*, artystka
konserwatorka 142, 143
- Zastrow Carl, kupiec stargardzki,
wł. 212
- Zierold Christian Wilhelm, teolog,
duchowny luterański XX, 128,
223, 225
- Zinne de, rodzina wł. 43
- Zinne (Zinnen) Anna von der,
fundatorka ambony w Nowielinie
119, 122
- Zwochow Klaus zob. Schwochow von

ILUSTRACJE

Fotografie wykonali:

GRZEGORZ SOLECKI, ARKADIUSZ PIĘTAK, współpraca: JOLANTA KUROWSKA oraz: RADOSŁAW WALKIEWICZ (127, 170, 175, 192), DOROTA BARTOSZ (132, 208, 224, 471), MICHAŁ DĘBOWSKI (76, 77, 78, 106, 108), MAREK OBER (11), TADEUSZ MAKULEC (57), TADEUSZ PRAJZENDANC (194)

Fig. 1. Lipiany, panorama miasta od strony jeziora.

Fig. 2. Lipiany, rynek (plac Wolności), pierzeja pn.

Fig. 3. Lipiany, ul. Jedności Narodowej, widok od Bramy Pyrzyckiej w kierunku wsch.

Fig. 4. Lipiany, ul. Jedności Narodowej, pierzeja pn.-wsch., widok w kierunku rynku.

Fig. 5. Lipiany, ul. Jedności Narodowej, fragment zabudowy pierzei pn.-wsch.

Fig. 6. Lipiany, ul. Jedności Narodowej, pierzeja pn.-zach. na odcinku za murami obronnymi.

Fig. 7. Tetyń, fragment zabudowy wsi.

Fig. 8. Pyrzyce, ul. Bogusława, pierzeja zach.

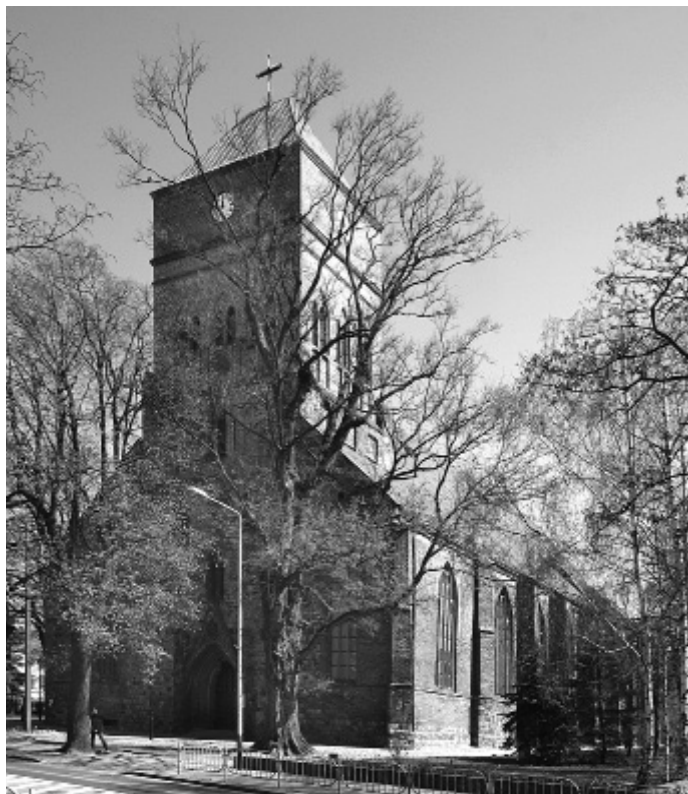

Fig. 9. Pyrzyce, kościół par. Wniebowzięcia NMP (d. św. Maurycego), 2. poł. w. XIII, w. XIV i XV. Widok od pd.-zach.

Fig. 10. Pyrzyce, kościół par. Wniebowzięcia NMP (d. św. Maurycego), 2. poł. w. XIII, w. XIV i XV. Widok od pd.-wsch.

Fig. 11. Pyrzyce, kościół par. Wniebowzięcia NMP (d. św. Maurycego), 2. poł. w. XIII, w. XIV i XV. Widok na obejście chóru.

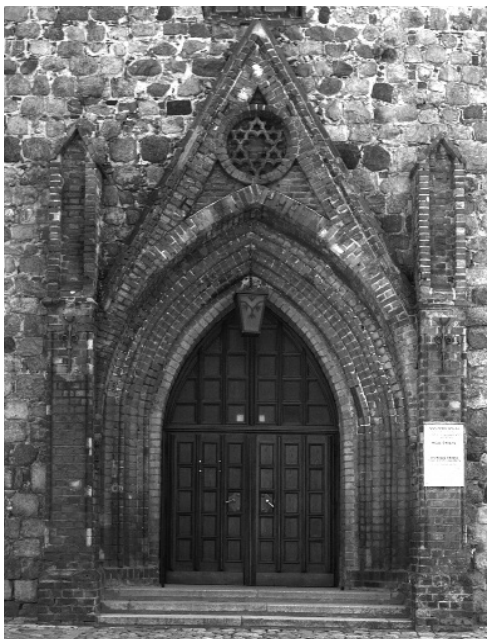

Fig. 12. Pyrzyce, kościół par. Wniebowzięcia NMP (d. św. Maurycego), portal zach., proj. *Carl Johann Bogislaw Lüdecke*, 1850-1853.

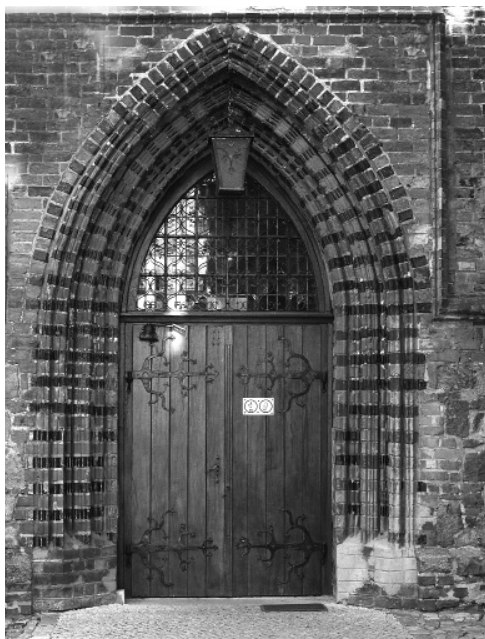

Fig. 13. Pyrzyce, kościół par. Wniebowzięcia NMP (d. św. Maurycego), portal elewacji pd. korpusu, 2. poł. w. XIV.

Fig. 14. Pyrzyce, kościół par. Wniebowzięcia NMP (d. św. Maurycego), portal zakrystii w pd. elewacji prezbiterium, pocz. w. XIV.

Fig. 15. Pyrzyce, kościół par. Wniebowzięcia NMP (d. św. Maurycego), portal wejścia z zakrystii do prezbiterium, pocz. w. XIV.

Fig. 16. Pyrzyce, kościół par. Wniebowzięcia NMP (d. św. Maurycego), 2. poł. w. XIII, w. XIV i XV. Widok wnętrza – nawa główna ku wsch.

Fig. 17. Pyrzyce, kościół par. Wniebowzięcia NMP (d. św. Maurycego). Widok wnętrza – pn. ściana nawy głównej (fragment), 2. poł. w. XIV.

Fig. 18. Pyrzyce, kościół par. Wniebowzięcia NMP (d. św. Maurycego), 2. poł. w. XIII, w. XIV i XV. Widok wnętrza – nawa pn. ku wsch.

Fig. 19. Pyrzyce, kościół par. Wniebowzięcia NMP (d. św. Maurycego), 2. poł. w. XIII, w. XIV i XV. Widok wnętrza – nawa pn. ku zach.

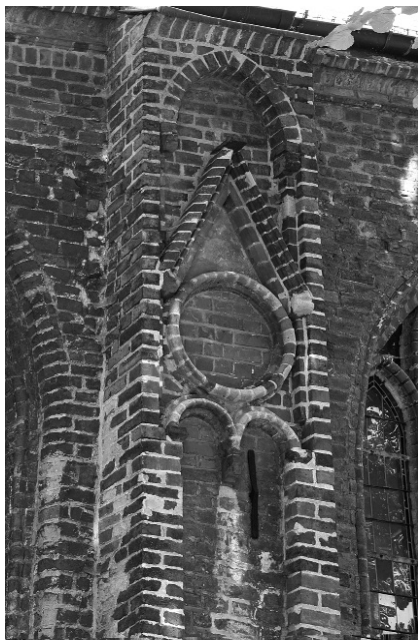

Fig. 20. Pyrzyce, kościół par. Wniebowzięcia NMP (d. św. Maurycego). Detal elewacji – zwieńczenie szkarpy prezbiterium, 1. poł. w. XV.

Fig. 21. Pyrzyce, kościół par. Wniebowzięcia NMP (d. św. Maurycego). Widok wnętrza – szkarpy w obejściu (fragment), 1. poł. w. XIV.

Fig. 22. Pyrzyce, kościół par. M.B. Bolesnej, ok. 1260, 1. poł. w. XIV.
Widok od pd.-wsch.

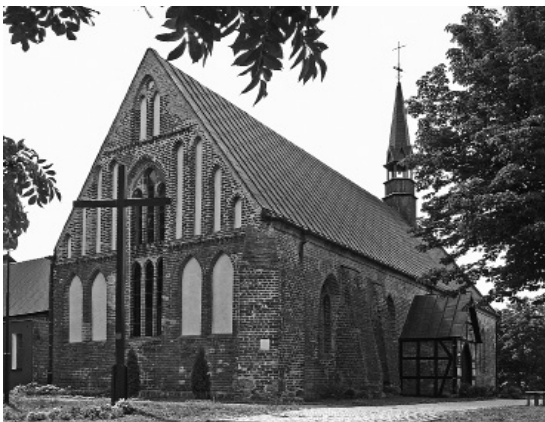

Fig. 23. Pyrzyce, kościół par. M.B. Bolesnej, ok. 1260,
1. poł. w. XIV. Widok od pn.-zach.

Fig. 24. Pyrzyce, kościół par. M.B. Bolesnej, ok. 1260,
1. poł. w. XIV. Widok wnętrza ku wsch.

Fig. 25. Pyrzyce, d. kościół szpitalny Świętego Ducha, 1. poł w. XIV.
Widok od pn.-wsch.

Fig. 26. Pyrzyce, d. kościół szpitalny Świętego Ducha,
1. poł w. XIV., portal dawnego wejścia od pn.

Fig. 27. Pyrzyce, d. kościół szpitalny Świętego Ducha, 1. poł. w. XIV.
Detal architektoniczny.

Fig. 28. Pyrzyce, d. kościół szpitalny Świętego Ducha, ob. biblioteka, 1. poł. w. XIV.
Detal architektoniczny.

Fig. 29. Lipiany, kościół par. Wniebowzięcia NMP, 4. ćw. w. XIII – I. 30 w. XIV, 1861-1862, 1913-1914. Widok od pd.

Fig. 30. Lipiany, kościół par. Wniebowzięcia NMP. Portal główny, 1861-1862.

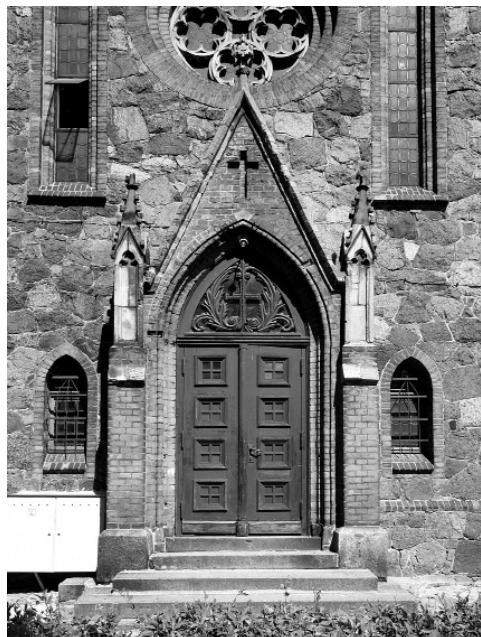

Fig. 31. Lipiany, kościół par. Wniebowzięcia NMP. Portal pd. ramienia transeptu, 1861-1862.

Fig. 32. Lipiany, kościół par. Wniebowzięcia NMP, 4. ćw. w. XIII – l. 30 w. XIV, 1861-1862, 1913-1914. Widok od pd.-wsch.

Fig. 33. Lipiany, kościół par. Wniebowzięcia NMP, 4. ćw. w. XIII – l. 30 w. XIV, 1861-1862, 1913-1914. Wnętrze ku wsch.

Fig. 34. Lipiany, kościół par. Wniebowzięcia NMP, 4. ćw. w. XIII – l. 30 w. XIV, 1861-1862, 1913-1914. Wnętrze ku zach.

Fig. 35. Tetyń, kościół par., w. XIII, w. XVI-XVIII, 1871. Widok od pd.-wsch.

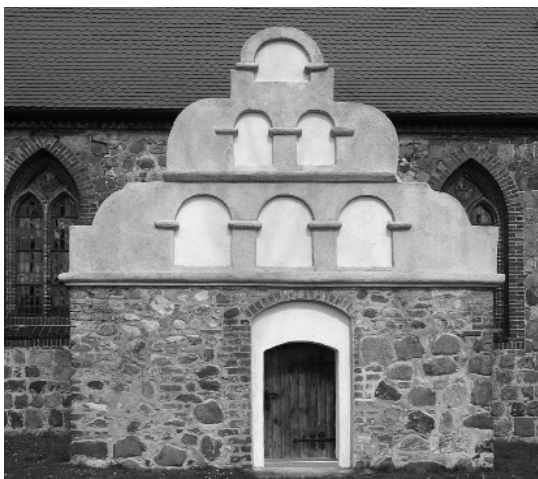

Fig. 36. Tetyń, kościół par. Kruchta pd. w. XVI/XVII.

Fig. 37. Tetyń, kościół par., w. XIII, XVI-XVIII, 1871. Widok od wsch.

Fig. 38. Tetyń, kościół par. Portal dawnego wejścia od pd., w. XIII.

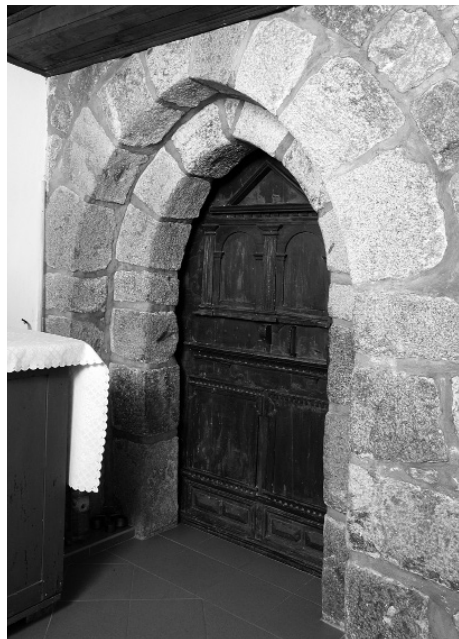

Fig. 39. Tetyń, kościół par. Portal z kruchty pd. do nawy, w. XIII.

Fig. 40. Załęże, kościół fil., w. XIII, 1875-1877, pocz. w. XX (?). Widok od pd.-zach.

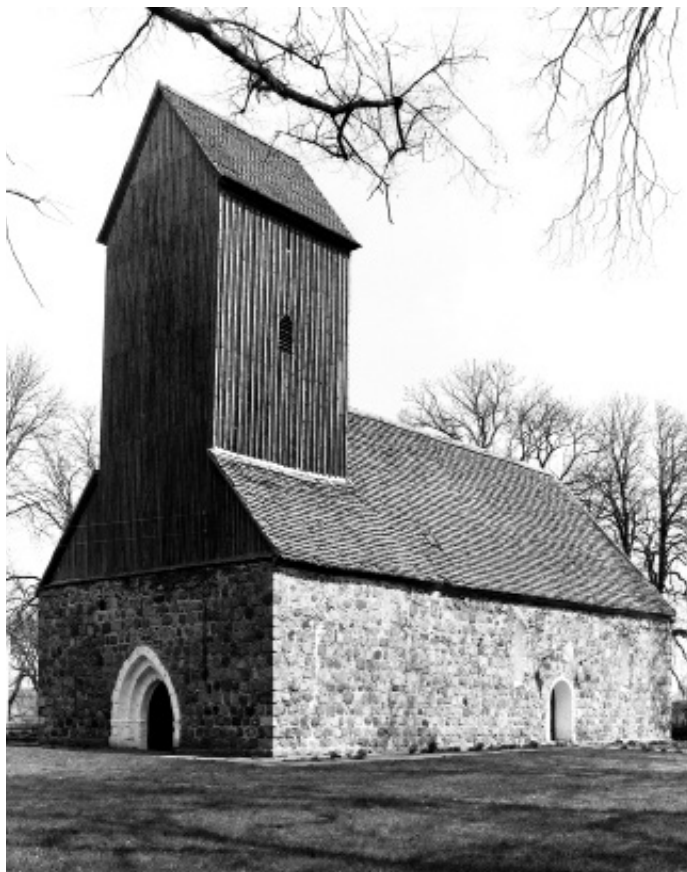

Fig. 41. Laskowo, kościół fil., w. XIII. Widok od pd-zach.

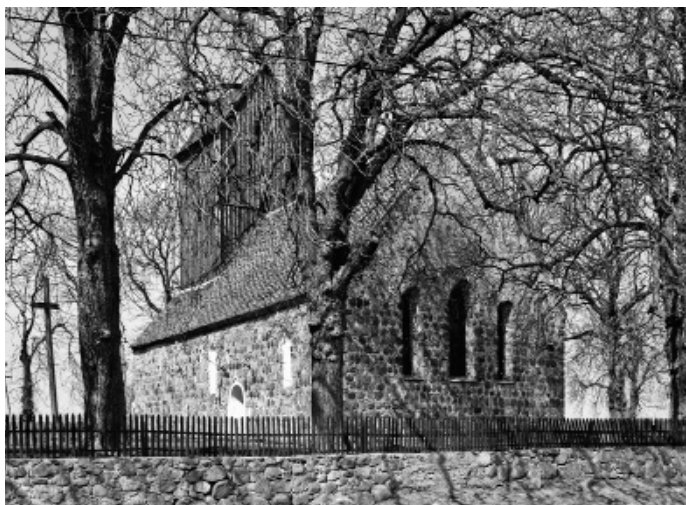

Fig. 42. Laskowo, kościół fil., w. XIII. Widok od pd.-wsch.

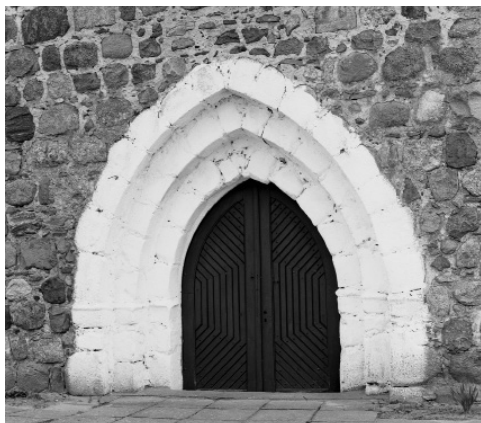

Fig. 43. Laskowo, kościół fil. Portal zach. w. XIII.

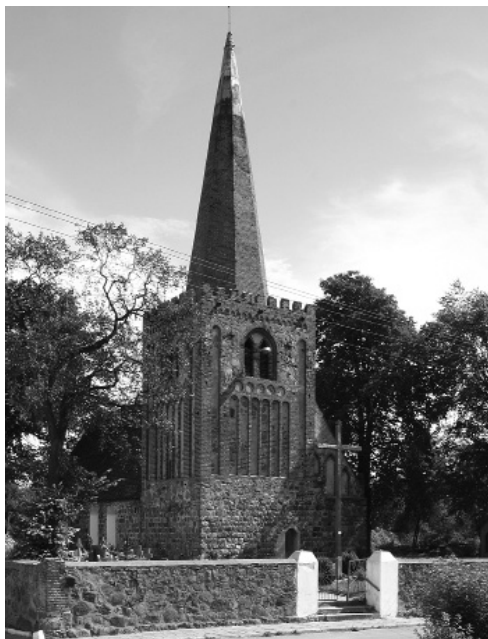

Fig. 44. Nowielin, kościół fil., 2. poł. w. XIII, koniec w. XV, 1850. Widok od pn.-zach.

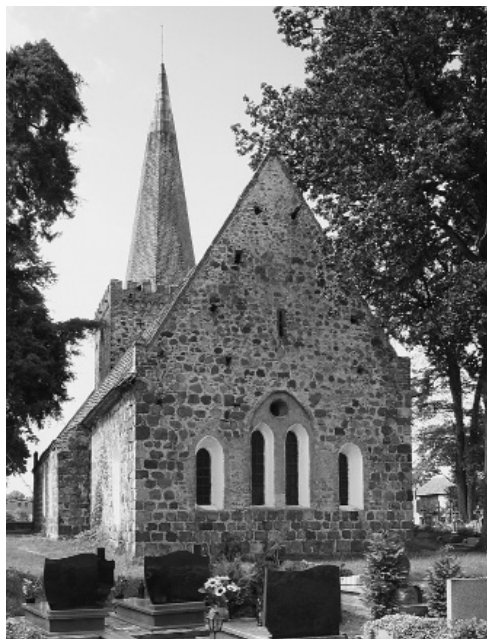

Fig. 45. Nowielin, kościół fil., 2. poł. w. XIII, koniec w. XV, 1850. Widok od pd.-wsch.

Fig. 46. Nowielin, kościół fil., 2. poł. w. XIII, koniec w. XV, 1850. Wnętrze ku wsch.

Fig. 47. Nowielin, kościół fil., 2. poł. w. XIII, koniec w. XV, 1850. Wnętrze ku zach.

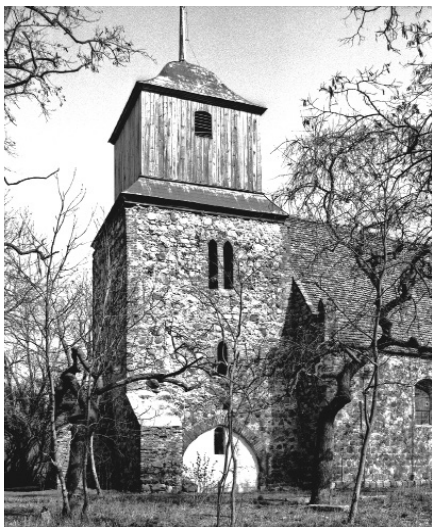

Fig. 48. Kłodzino, kościół fil. Wieża od pd.-zach. pocz., w. XVI.

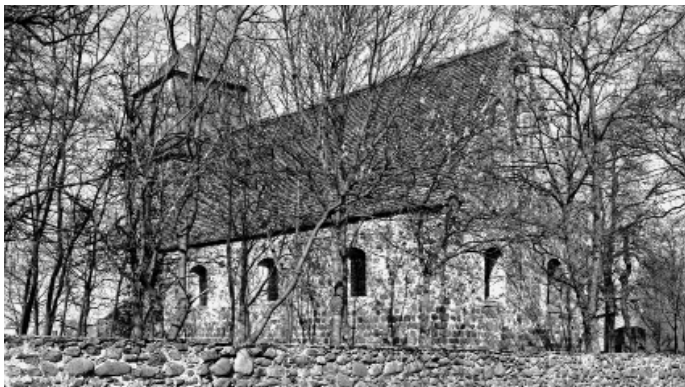

Fig. 49. Kłodzino, kościół fil., pocz. w. XIV- w. XV, pocz. w. XVI, 1684, 1760.
Widok od pd.-wsch.

Fig. 50. Przelewice, kościół par., koniec w. XIII, pocz. w. XVIII (?).
Widok od pn.-wsch.

Fig. 51. Rosiny, kościół par., koniec w. XIII, 1734. Widok od pd.-zach.

Fig. 52. Rosiny, kościół par., koniec w. XIII, 1734. Widok od pd.-wsch.

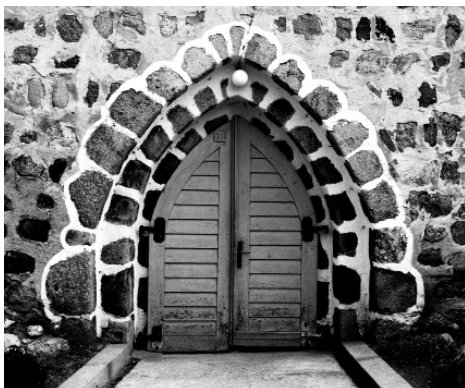

Fig. 53. Rosiny, kościół par. Portal zach., koniec w. XIII.

Fig. 54. Brzesko, kościół par., ok. 1300, wieża 1814-1817.
Widok od pd.-wsch.

Fig. 55. Brzesko, kościół par., wieża, 1814-1817, arch.
Karl Friedrich Schinkel. Widok od pn.-zach.

Fig. 56. Brzesko, kościół par., ok. 1300, wieża 1814-1817.
Widok od pn.-zach.

Fig. 57. Brzesko, kościół par., portal w elewacji pn.,
ok. 1300.

Fig. 58. Brzesko, kościół par., pseudosklepienie 1697. Wnętrze ku wsch.

Fig. 59. Brzesko, kościół par., pseudosklepnie 1697, wyk. *Michael Pahl*.

Fig. 60. Płońsko, ruina kościoła,
koniec w. XV, 1. poł. w. XVI. Widok
od. pd.

Fig. 61. Płońsko, ruina kościoła. Wieża,
1. poł. w. XVI. Widok od pd.-zach.

Fig. 62. Płońsko, ruina kościoła. Portal zach., 1. poł. w. XVI.

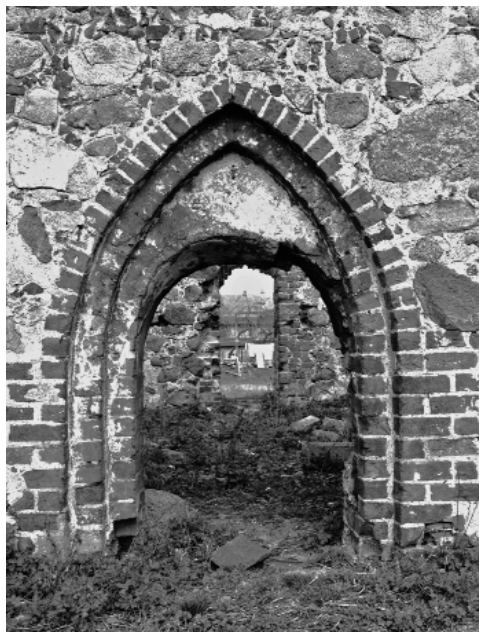

Fig. 63. Płońsko, ruina kościoła. Portal pd., koniec w. XV.

Fig. 64. Barnim, kościół fil. Wieża od pd.-zach., 4. ćw. w. XV, 1531.

Fig. 65. Barnim, kościół fil., 4. ćw. w. XV, 1531, 2. poł. w. XIX, 1904-1905.
Wnętrze ku wsch.

Fig. 66. Letnin, kościół fil. Wnętrze ku wsch.

Fig. 67. Stare Chrapowo, kościół fil., 2. poł. w. XV. Widok od pd-zach.

Fig. 68. Stare Chrapowo, kościół fil., 2. poł. w. XV. Widok od pd-wsch.

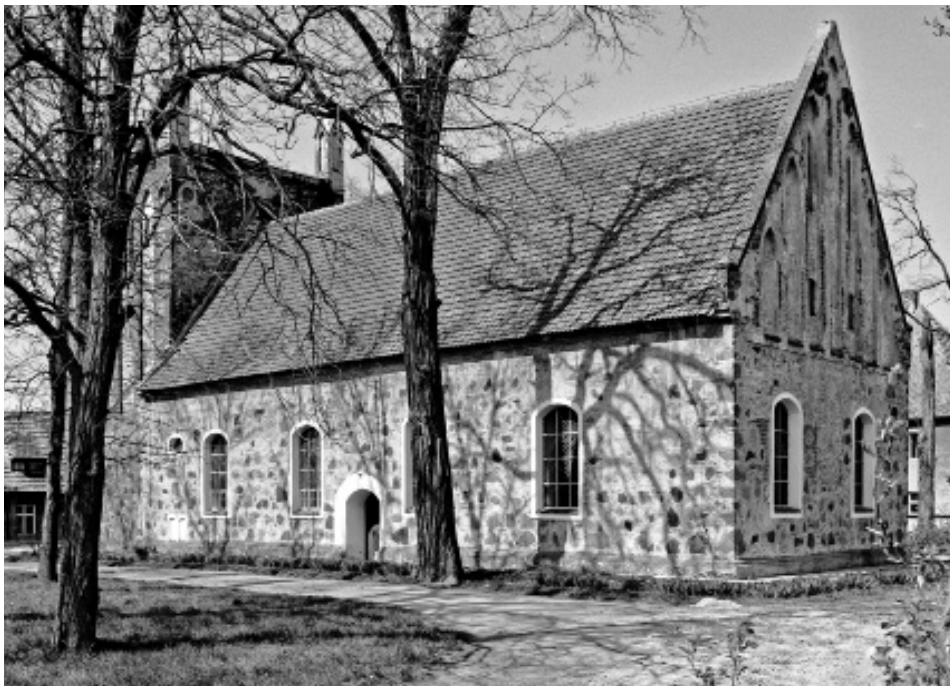

Fig. 69. Wierzбно, kościół fil., 2. poł. w. XV, 1. poł. w. XVIII. Widok od pd.-wsch.

Fig. 70. Wierzbno, kościół fil. Wieża, 2. poł. w. XV. Widok od. pd-zach.

Fig. 71. Wierzbno, kościół fil. Wnętrze ku wsch.

Fig. 72. Wierzbno, kościół fil. Wnętrze ku zach.

Fig. 73. Obryta, kościół fil., koniec w. XV lub pocz. w. XVI, l. 30 w. XVIII i 1844-45. Widok na wieżę od pd.

Fig. 74. Nowe Chrapowo, ruina wieży kościoła, koniec w. XV lub pocz. w. XVI. Widok od pd.

Fig. 75. Żuków, kościół par., 2. poł. w. XV, w. XVI/XVII, 2. poł. w. XIX. Widok od pd-wsch.

Fig. 76. Żuków, kościół par., 2. poł. w. XV, w. XVI/XVII, 2. poł. w. XIX. Elewacja wsch.

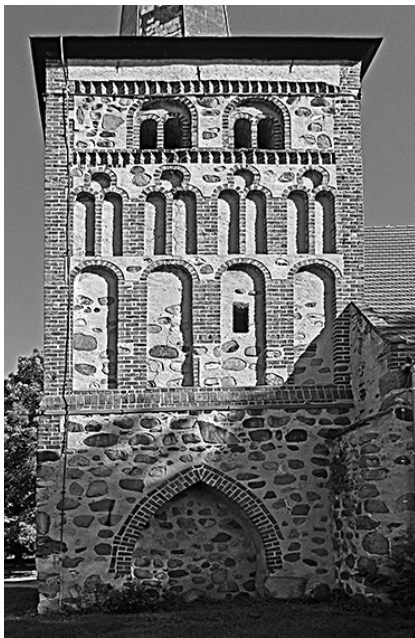

Fig. 77. Żuków, kościół par., 2. poł. w. XV, w. XVI/XVII, 2. poł. w. XIX. Pd. elewacja wieży.

Fig. 78. Żuków, kościół par. Sygnaturka szczytu wsch., w. XVI/XVII.

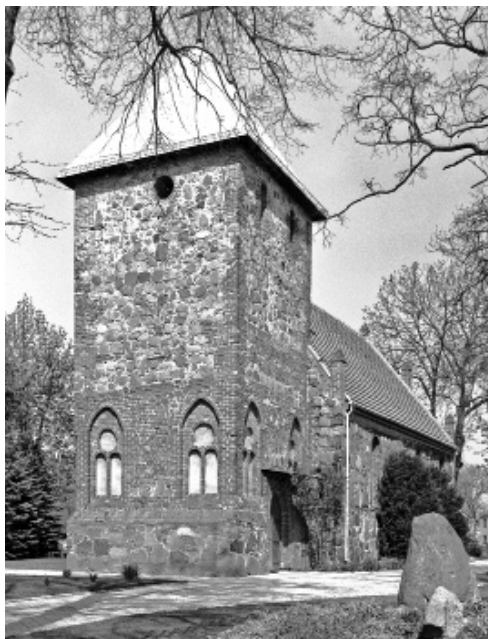

Fig. 79. Warnice, kościół par., 2. poł. w. XV, 1. poł. w. XVI, 2. poł. w. XIX. Widok od pd.-zach.

Fig. 80. Warnice, kościół par., 2. poł. w. XV, 1. poł. w. XVI, 2. poł. w. XIX. Elewacja wsch.

Fig. 81. Warnice, kościół par. Portal pd., koniec w. XV (?).

Fig. 82. Warnice, kościół par., 2. poł. w. XV, 1. poł. w. XVI, 2. poł. w. XIX. Wnętrze ku wsch.

Fig. 83. Mechowo, kościół fil., pocz. w. XVI, 1861, 1911.
Widok od pd.

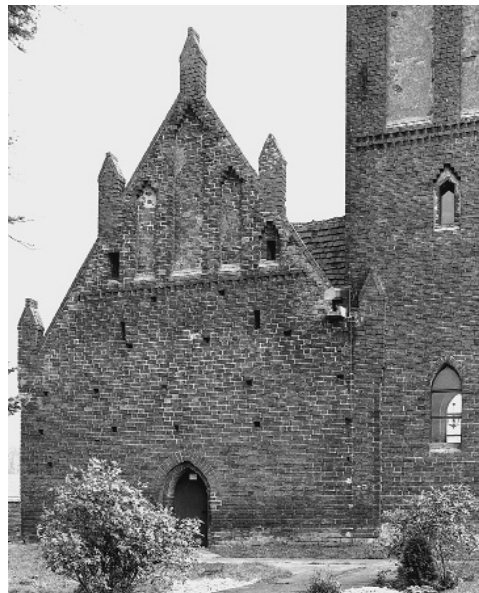

Fig. 84. Mechowo, kościół fil., pocz. w. XVI, 1861, 1911.
Elewacja zach. korpusu.

Fig. 85. Mechowo, kościół fil., pocz. w. XVI, 1861, 1911.
Widok od pd.-wsch.

Fig. 86. Mechowo, kościół fil., pocz. w. XVI, 1861, 1911.
Wnętrze ku wsch.

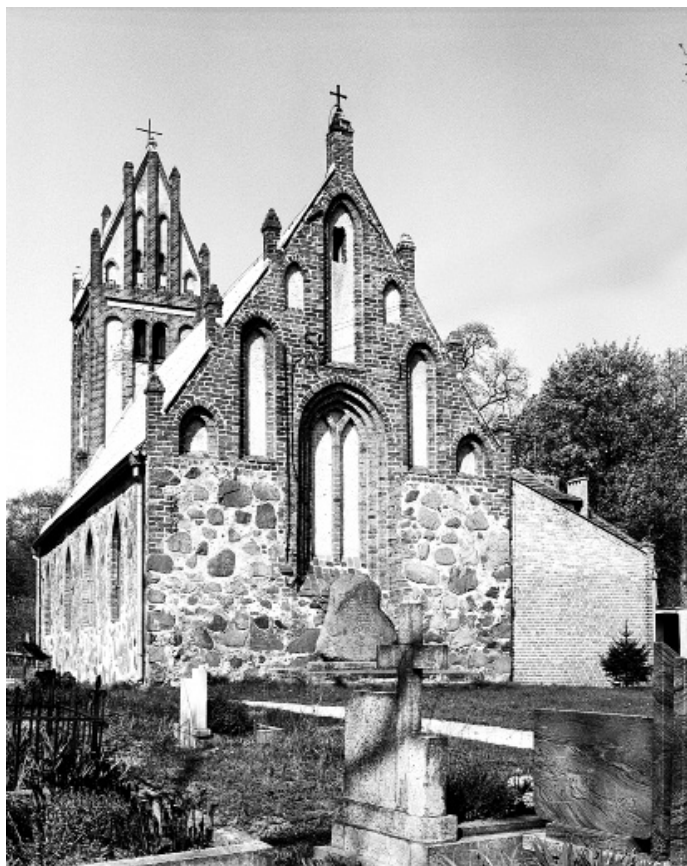

Fig. 87. Żabów, kościół par., 2. poł. w. XV, 1899. Widok od. pd.-wsch.

Fig. 88. Kozielice, kościół par., pocz. w. XVI, 1. poł. w. XVIII i 1873.
Widok od pd.-wsch.

Fig. 89. Kluki, kościół fil., koniec w. XV, 2. poł. w. XVIII.
Widok od pd.-wsch.

Fig. 90. Jesionowo, kościół pomocniczy, pocz. w. XIV (?),
1872. Widok od pd.-wsch.

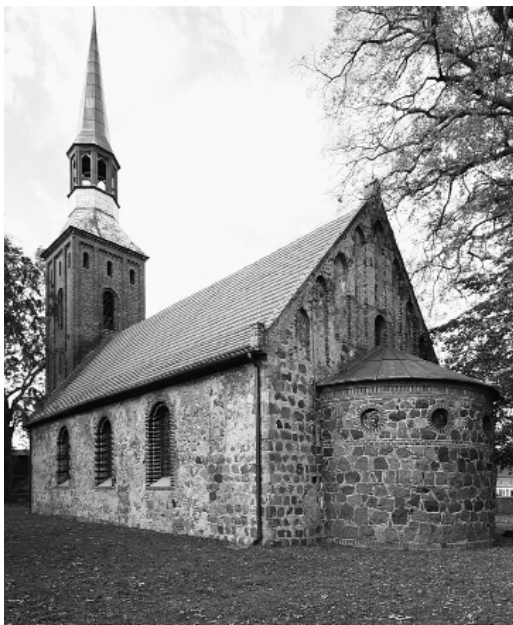

Fig. 91. Babin, kościół fil., 1. poł. w. XIV, 1856. Widok od pd.-wsch.

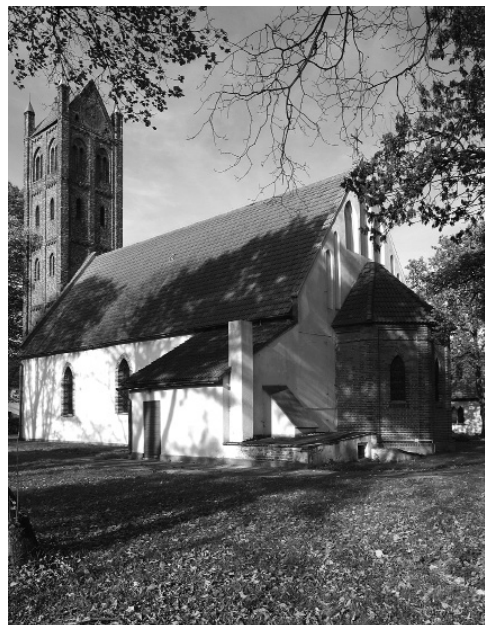

Fig. 92. Bielice, kościół par., w. XIV (?), ok. 1845. Widok od pd.-wsch.

Fig. 93. Mielno Pyrzyckie, kościół fil., ok. poł. w. XVI, 1891. Widok ogólny wraz z ogrodzeniem.

Fig. 94. Mielno Pyrzyckie, kościół fil., ok. poł. w. XVI, 1891. Widok od pd.-wsch.

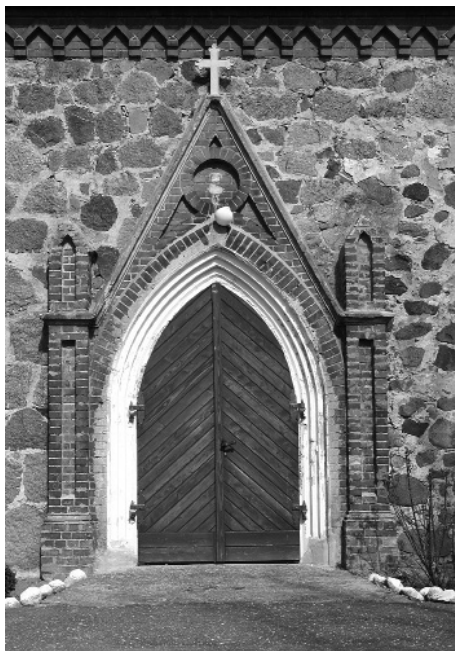

Fig. 95. Mielno Pyrzyckie, kościół fil. Portal pd., 1891.

Fig. 96. Mielno Pyrzyckie, kościół fil., ok. poł. w. XVI, 1891.
Widok wnętrza ku wsch.

Fig. 97. Rokity, kościół fil., 2. poł. w. XV. Widok od pn.-wsch.

Fig. 98. Rokity, kościół fil., 2. poł. w. XV. Widok od pd.-zach.

Fig. 99. Przywodzie, kościół fil., ok. 1500. Widok od pd.-zach.

Fig. 100. Łozice, kościół fil., 2. poł. w. XV. Elewacja pd.

Fig. 101. Łozice, kościół fil., 2. poł. w. XV. Widok od pd.-wsch.

Fig. 102. Łozice, kościół fil., 2. poł. w. XV. Portal pd.

Fig. 103. Swochowo, kościół fil., koniec w. XV. Widok od pd.-wsch.

Fig. 104. Swochowo, kościół fil., koniec w. XV. Wnętrze ku wsch.

Fig. 105. Swochowo, kościół fil., koniec w. XV. Portal pd., koniec w. XV.

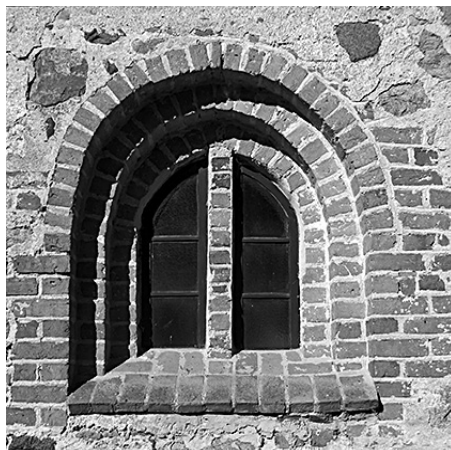

Fig. 106. Lubiatowo, kościół fil., ok. 1500. Okno elewacji wsch.

Fig. 107. Lubiatowo, kościół fil., ok. 1500. Widok od pd.

Fig. 108. Lubiatowo, kościół fil., ok. 1500. Widok od pn.-wsch.

Fig. 109. Czarnowo, kościół fil., 1601, 1750. Widok od pn.-wsch.

Fig. 110. Czarnowo, kościół fil., 1601, 1750. Widok od pd.-wsch.

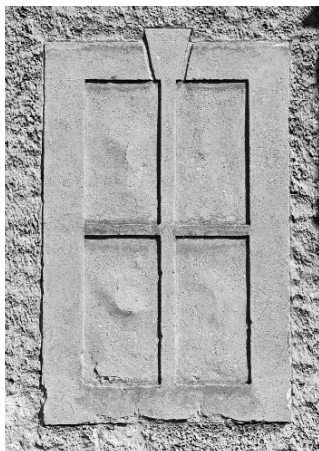

Fig. 111. Czarnowo, kościół fil., 1601, 1750.
Detal elewacji wieży, 1750.

Fig. 112. Gardziec, kościół fil., ok. 1600, 1776. Widok od pd.-zach.

Fig. 113. Stary Przylep, kościół par., 2. poł. w. XV (?), 1681, 1775, 1827. Widok od pd.-zach.

Fig. 114. Pstrowice, kościół fil., ok. 1400, 1875, pocz. w. XX. Widok od pd.-zach.

Fig. 115. Zaborsko, kościół fil., 1721-1723. Widok od pd.

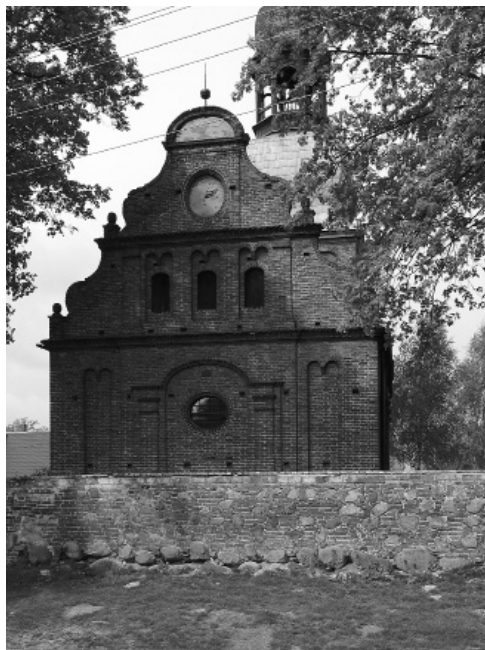

Fig. 116. Zaborsko, kościół fil., 1721-1723. Elewacja wsch.

Fig. 117. Zaborsko, kościół fil. Wnętrze ku wsch.

Fig. 118. Ryszewo, ruina kościoła, pocz. w. XVI, ok. 1780, poł. w. XIX. Widok od pd.-wsch.

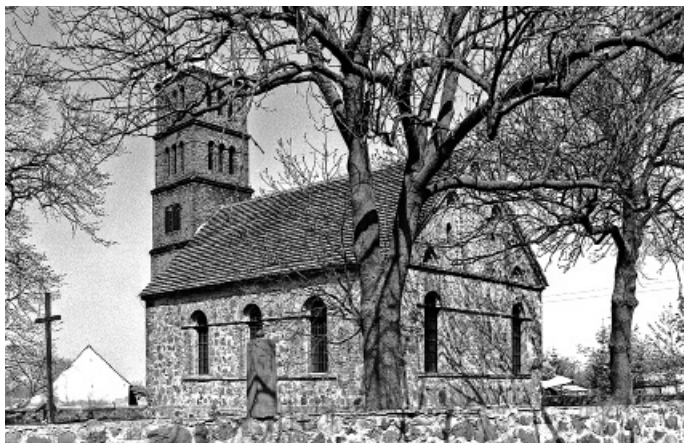

Fig. 119. Turze, kościół fil., w. XV/XVI, 2. ćw. w. XIX. Widok od pd.-wsch.

Fig. 120. Obromino, kościół fil., 1721. Widok od pd.-zach.

Fig. 121. Mielęcín, kościół par., 1714, w. XIX. Widok od pn.-zach.

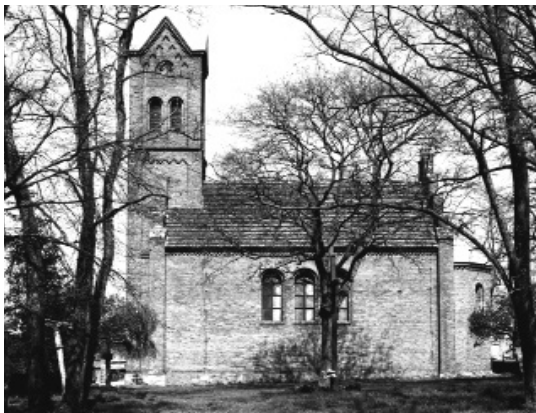

Fig. 122. Brzezina, kościół fil., 1850-52, arch. *C. J.B. Lüdecke*.
Widok od pd.

Fig. 123. Chabowo, kościół fil., 1850, arch. *C. J.B. Lüdecke*.
Widok od pd.-wsch.

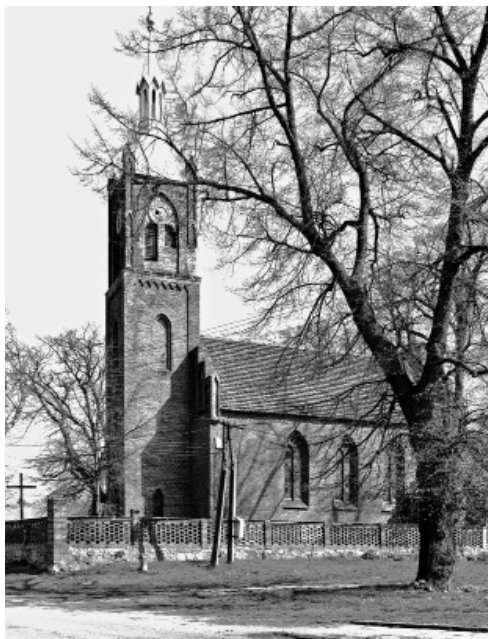

Fig. 124. Ryszewko, kościół par., 1866, proj. *C.L.H. Lentze*.
Widok od pd.-zach.

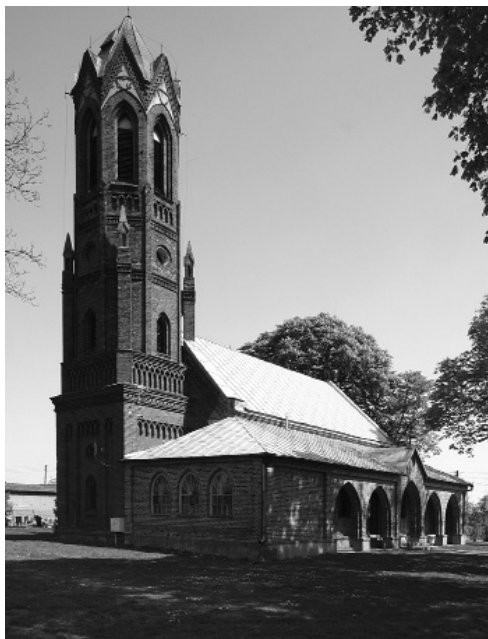

Fig. 125. Krzemlin, wieża kościoła par., 3. ćw. w. XIX.
Widok od pd.-zach.

Fig. 126. Okunica, kościół fil., 1914-1916. Widok od pd.-zach.

Fig. 127. Lipiany, kaplica cmentarna, ok. 1910.

Fig. 128. Jesionowo, kościół par., 1932, arch. *J. Bachem*. Widok od pd.-zach.

Fig. 129. Jesionowo, kościół par., 1932, arch. *J. Bachem*. Wnętrze ku pn.

Fig. 130. Rosiny, bramka cmentarna, w. XV.

Fig. 131. Rokity, bramka cmentarna, 1. poł. w. XVI.

Fig. 132. Łozice, bramka cmentarna, pocz. w. XVI.

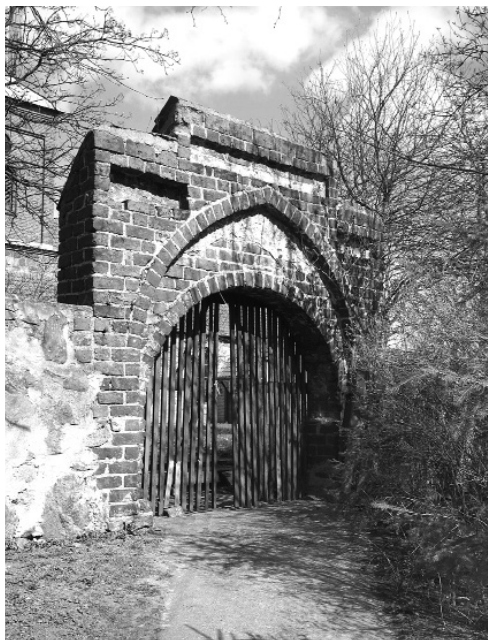

Fig. 133. Załęże, bramka cmentarna, pocz. w. XVI.

Fig. 134. Stare Chrapowo, bramka cmentarna od strony pn., w. XV.

Fig. 135. Stare Chrapowo, bramka cmentarna od strony pd.-wsch., w. XV.

Fig. 136. Przywodzie, bramka cmentarna, 1. ćw. w. XVI.

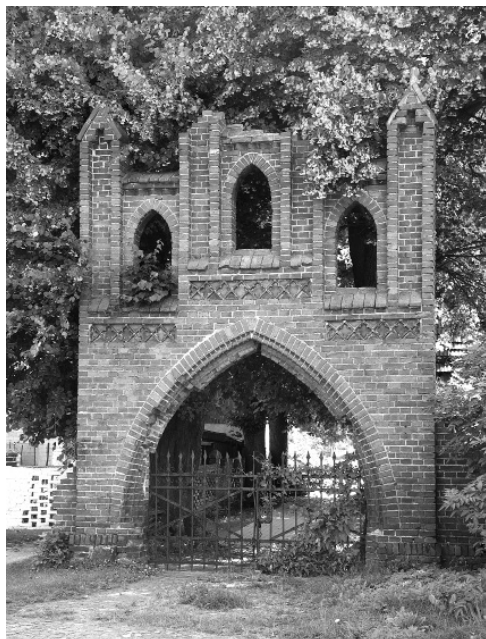

Fig. 137. Brzesko, bramka cmentarna, 4. ćw. w. XIX.

Fig. 138. Mielno Pyrzyckie, bramka cmentarna, ok. poł. w. XIX.

Fig. 139. Barnim, brama cmentarza, 3. ćw. w. XIX.

Fig. 140. Krasne, ruina pałacu, ok. poł. w. XVIII. Widok od zach.

Fig. 141. Kłodzino, pałac, 2. poł. w. XVIII, poł. w. XIX. Widok od pd.-wsch.

Fig. 142. Krzemlin, dwór, ok. 1800. Widok od pn.-wsch.

Fig. 143. Krzemlin, dwór, ok. 1800. Widok od zach.

Fig. 144. Przewlewie, pałac, 1804-1805. Widok od pd.

Fig. 145. Przewlewie, pałac, 1804-1805. Widok od pn.

Fig. 146. Przelewice, pałac, 1804-1805. Ryzalit wejścia głównego.

Fig. 147. Przelewice, pałac, 1804-1805. Wnętrze hallu.

Fig. 148. Przelewice, pałac, 1804-1805. Płaskorzeźba figuralna nad wejściem głównym.

Fig. 149. Przelewice, pałac, 1804-1805. Piwnica pod hallem.

Fig. 150. Swochowo, dwór, 1829. Widok od pn.-wsch.

Fig. 151. Płońsko, dwór, ok. poł. w. XIX. Widok od pd.-wsch.

Fig. 152. Mielęcinek, dwór, 2. ćw. w. XIX. Widok od wsch.

Fig. 153. Wolczyn, pałac, 3. ćw. w. XIX, pocz. w. XX, 1. ćw. w. XX. Widok od pd.

Fig. 154. Skrzyńska, pałac, ok. poł. w. XIX. Widok od pd.-wsch.

Fig. 155. Skrzyńska, pałac, ok. poł. w. XIX. Widok od pd.

Fig. 156. Żuków, pałac, 1877. Widok od zach.

Fig. 157. Karsko, pałac, 1889. Widok od pd.-zach.

Fig. 158. Mielęcín, pałac, 4. ćw. w. XIX. Widok od pd.-wsch.

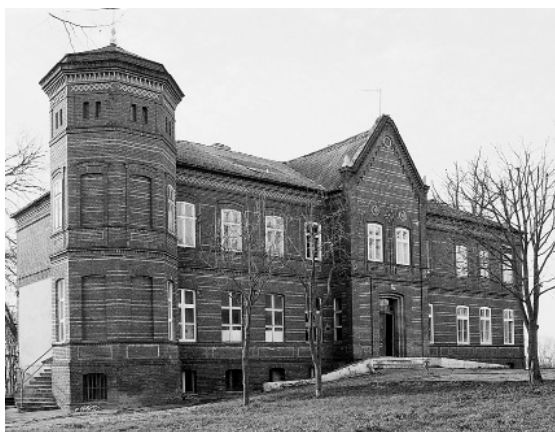

Fig. 159. Lubiatowo, pałac, 1890. Widok od pn.-wsch.

Fig. 160. Laskowo, pałac, 1842, 1855, 1896. Widok od pd.-zach.

Fig. 161. Pstrowice, pałac, ok. poł. w. XIX, 4. ćw. w. XIX, 1902-1903, ok. 1920. Widok od pn.-zach.

Fig. 162. Letnin, dom młynarza z Dolnego Młyna (tzw. pałac), pocz. w. XX.
Widok od pn.-wsch.

Fig. 163. Czernice, dwór, 1913. Widok od pd.-wsch.

Fig. 164. Czernice, dwór, 1913. Widok od pn.-zach.

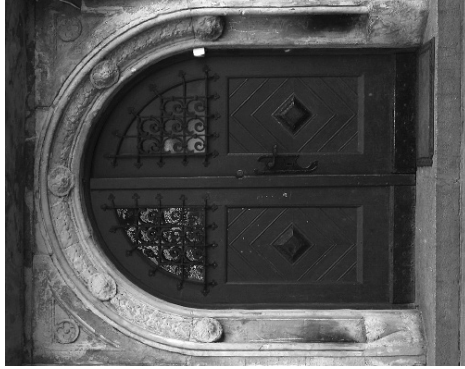

Fig. 165. Czernice, dwór, 1913. Portal głównego wejścia.

Fig. 166. Czernice, dwór, 1913.
Detal elewacji – płaskorzeźba
z motywem ptaka.

Fig. 167. Czernice,
dwór, 1913. Detal
elewacji – płaskorzeźba
z motywem putta.

Fig. 168. Czernice, dwór, 1913. Detal elewacji, płaskorzeźba, personifikacja przemysłu.

Fig. 169. Czernice, dwór 1913. Salon pierwszego piętra.

Fig. 170. Przelevice, d. mleczarnia, pocz. w. XIX.

Fig. 171. Laskowo, stajnia z chlewnią, 2. poł. w. XIX.

Fig. 172. Laskowo, stajnia z chlewnią, 2. poł. w. XIX, detal elewacji.

Fig. 173. Laskowo, stajnia z chlewnią, 2. poł. w. XIX, detal elewacji.

Fig. 174. Kłodzino, zabudowania d. folwarku, 4. ćw. w. XIX – I. 30. w. XX.

Fig. 175. Przelewice, obora, 2. poł. w. XIX.

Fig. 176. Krzemlin, d. obora, 3. ćw. w. XIX. Elewacja zewnętrzna.

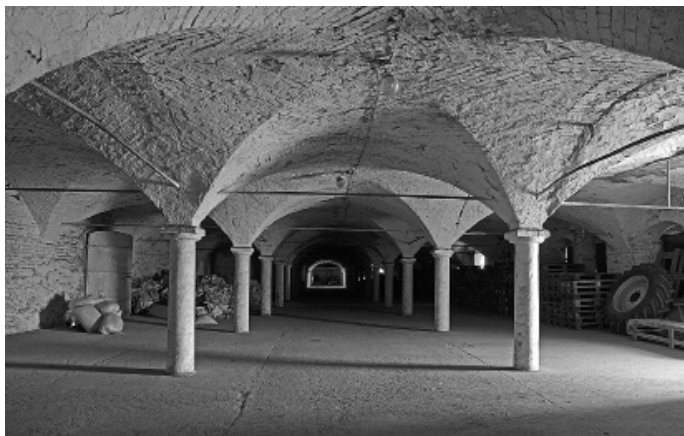

Fig. 177. Krzemlin, d. obora, 3. ćw. w. XIX. Wnętrze.

Fig. 178. Krzemlin, d. obora i gorzelnia, 3. ćw. w. XIX.

Fig. 179. Krzemlin, d. gorzelnia, 3. ćw. w. XIX.

Fig. 180. Kłodzino, d. gorzelnia, 1855.

Fig. 181. Przelewice, d. gorzelnia, 2. poł. w. XIX.

Fig. 182. Przelewice, d. stodoła, ob. oranżeria przy dziedzińcu głównym, w. XIX/XX.

Fig. 183. Karsko, zabudowania folwarczne, 4. ćw. w. XIX, l. 30. w. XX.

Fig. 184. Barnim, budynek inwentarski w zespole folwarcznym *ADE*, ok. 1910.

Fig. 185. Barnim, obora w zespole folwarcznym *ADE*, ok. 1910.

Fig. 186. Barnim, stajnia w zespole folwarcznym ADE, 4. ćw. w. XIX.

Fig. 187. Żabów, stolarnia 1912 i kuźnia, pocz. w. XX.

Fig. 188. Lubiatowo, gołębnik w zespole pałacowo-folwarcznym B, 1902.

Fig. 189. Laskowo, gołębnik, 1. ćw. w. XX.

Fig. 190. Płońsko, spichlerz, 1922.

Fig. 191. Klodzino, spichlerz, 1930.

Fig. 192. Przelewice, ruina mauzoleum rodziny von Prillwitz, po 1836, arch. *Karl Friedrich Schinkel*.

Fig. 193. Przelewice, pawilon parkowy, tzw. domek japoński, l. 30. w. XX.

Fig. 194. Pyrzyce, Brama Bańska, 3. ćw. w. XIII, poł. w. XV. Widok od pd.

Fig. 195. Pyrzyce, relikty Bramy Szczecińskiej, 3. ćw. w. XIII.

Fig. 196. Pyrzyce, fragment murów obronnych z Basztą Sowią, koniec w. XIII – 2. poł. w. XVI.

Fig. 197. Pyrzyce, Baszta Sowa, ok. 1300, 2. poł. w. XV, ok. poł. w. XVI.

Fig. 198. Pyrzyce, Baszta Lodowa, poł. w. XVI.

Fig. 199. Pyrzyce, Baszta Prochowa, koniec w. XIII, 2. poł. w. XV.

Fig. 200. Pyrzyce, Baszta Pijacka, 2. poł. w. XV.

Fig. 201. Pyrzyce, fragment murów obronnych we wsch. części miasta, koniec w. XIII, 2. poł. w. XIV. Widok od strony wewnętrznej.

Fig. 202. Pyrzyce, fragment murów obronnych w zach. części miasta z jedną z baszt łupinowych i Basztą Lodową, koniec w. XIII, 2. poł. w. XIV.

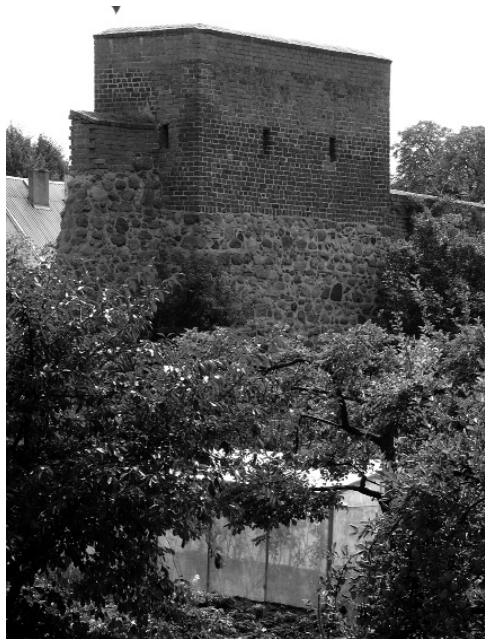

Fig. 203. Pyrzyce, baszta łupinowa w zach. części murów obronnych, koniec w. XIII, 2. poł. w. XIV. Widok od strony zewnętrznej.

Fig. 204. Pyrzyce, fragment murów obronnych w zach. części miasta, koniec w. XIII, 2. poł. w. XIV. Widok od strony wewnętrznej w kierunku Baszty Lodowej.

Fig. 205. Pyrzyce, fragment murów obronnych w zach. części miasta z basztą łupinową, koniec w. XIII, 2. poł. w. XIV. Widok od strony wewnętrznej.

Fig. 206. Pyrzyce, fragment murów obronnych w zach. części miasta z Basztą Łodową, koniec w. XIII, 2. poł. w. XIV, poł. w. XVI. Widok od strony zewnętrznej.

Fig. 207. Lipiany, Brama Pyrzycka, elewacja wewnętrzna, koniec w. XIII, w. XIV, pocz. w. XV, ok. 1500.

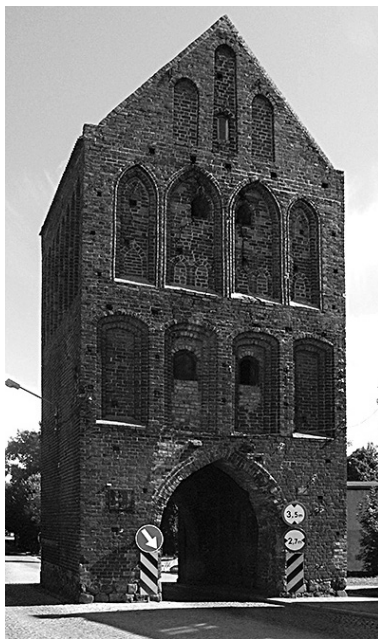

Fig. 208. Lipiany, Brama Myśluborska, elewacja wewnętrzna, koniec w. XIII, w. XIV, pocz. w. XV.

Fig. 209. Lipiany, Brama Myśluborska, elewacja zewnętrzna koniec w. XIII, w. XIV, pocz. w. XV.

Fig. 210. Lipiany, fragment murów obronnych z basztami łupinowymi, koniec w. XIII, w. XIV-XV. Widok od strony zewnętrznej.

Fig. 211. Lipiany, relikty murów obronnych i baszty łupinowej, koniec w. XIII, w. XIV-XV. Widok od strony wewnętrznej.

Fig. 212. Lipiany, ratusz, 1828-1829.

Fig. 213. Lipiany, d. szpital, ul. Myśluborska nr 3, 1902.

Fig. 214. Wierzbno, d. szpital, ul. Główna nr 12, w. XIX/XX, ok. 1910.

Fig. 215. Pyrzyce, poczta, ul. Bogusława nr 15, pocz. w. XX.

Fig. 216. Lipiany, szkoła ul. Kościuszki nr 1, ok. 1910.

Fig. 217. Lipiany, szkoła ul. Kościuszki nr 1, płaskorzeźba z elewacji, ok. 1910.

Fig. 218. Przelewiec, młyn, pocz. w. XX.

Fig. 219. Pyrzyce, młyn, ul. 1 Maja nr 35, pocz. w. XX.

Fig. 220. Pyrzyce, wieża ciśnien przy dawnym dworcu kolejowym, l. 20. w. XX.

Fig. 221. Lipiany, domy, ul. Oświęcimska nr 8 i 6, ok. 1800.

Fig. 222. Lipiany, dom, ul. Oświęcimska nr 8, ok. 1800.

Fig. 223. Lipiany, dom, ul. Niepodległości nr 12, ok. 1800.

Fig. 224. Lipiany, dom, ul. Jedności Narodowej nr 61, ok. 1800.

Fig. 225. Lipiany, dom, ul. Niepodległości nr 10, pocz. w. XIX.

Fig. 226. Lipiany, dom, ul. Armii Krajowej nr 29-31, pocz. w. XIX.

Fig. 227. Lipiany, dom, ob. biblioteka, ul. Szkolna nr 17, pocz. w. XIX.

Fig. 228. Nieborowo, domy nr 33 i 34, 1829, 1828.

Fig. 229. Młyny, dom nr 97, koniec w. XVIII.

Fig. 230. Zaborsko, dom nr 19, ok. poł. w. XIX.

Fig. 231. Brzesko, dom nr 41, 1. poł. w. XIX.

Fig. 232. Ryszewo, dom nr 20, 1852.

Fig. 233. Ryszewo, dom nr 20, 1852. Nadświetle wejścia głównego.

Fig. 234. Brzesko, dom nr 64 (plebania), 1811, 2. poł. w. XIX.

Fig. 235. Przelevice, d. oficyna, 1. poł. w. XIX.

Fig. 236. Kluki, d. rządcówka, 1848.

Fig. 237. Tetyń, dom nr 104, koniec w. XIX.

Fig. 238. Tetyń, dom nr 46, ok. 1880.

Fig. 239. Bielice dom nr 26, w. XIX/XX.

Fig. 240. Bielice dom nr 27, w. XIX/XX.

Fig. 241. Ryszewo, dom nr 36, pocz. w. XX.

Fig. 242. Ukiernica, dom nr 1, ok. 1910.

Fig. 243. Wierzbno, dom nr 20, 4. ćw, w. XIX.

Fig. 244. Tetyń, dom nr 7, koniec w. XIX.

Fig. 245. Tetyń, dom nr 12 a, 1911.

Fig. 246. Obromino, dom nr 3, ok. 1910.

Fig. 247. Kozielice, dom nr 33, ok. 1910.

Fig. 248. Turze, dom nr 43, 1925.

Fig. 249. Warnice, dom nr 11-12, dawne czworaki, l. 20. w. XX.

Fig. 250. Brzesko, dom nr 40, l. 30. w. XX.

Fig. 251. Jesionowo, dom nr 60. Świątlica wiejska l. 30. w. XX.

Fig. 252. Lipiany, dom, ul. Jedności Narodowej nr 28, koniec w. XIX.

Fig. 253. Lipiany, dom, ul. Jedności Narodowej nr 17, koniec w. XIX.

Fig. 254. Lipiany, dom, ul. Jedności Narodowej nr 35 i 37, 1912.

Fig. 255. Lipiany, dom, ul. Jedności Narodowej nr 37, 1912.

Fig. 256. Lipiany, dom, ul. Jedności Narodowej nr 15, koniec w. XIX.

Fig. 257. Pyrzyce, dom, ul. Rejtana nr 2, ok. 1910.

Fig. 258. Pyrzyce, dom, ul. Kościuszki nr 14, ok. 1910.

Fig. 259. Lipiany, dom, ul. Jedności Narodowej nr 1, l. 30. w. XX.

Fig. 260. Lipiany, dom, ul. Mickiewicza nr 5, koniec w. XIX.

Fig. 261. Lipiany, dom, ul. Armii Krajowej nr 38, koniec w. XIX.

Fig. 262. Lipiany, dom, ul. Jedności Narodowej nr 46, koniec w. XIX.

Fig. 263. Pyrzyce, dom, ul. Dworcowa nr 19, pocz. w. XX.

Fig. 264. Pyrzyce, dom, ul. Bogusława nr 19, pocz. w. XX.

Fig. 265. Pyrzyce, dom, ul. Bogusława nr 17, pocz. w. XX.

Fig. 266. Pyrzyce, dom, ul. Bogusława nr 21, pocz. w. XX.

Fig. 267. Pyrzyce, dom, ul. Dworcowa nr 7, ok. 1910.

Fig. 268. Pyrzyce, dom, ul. Lipiańska nr 39, pocz. w. XX.

Fig. 269. Pyrzyce, dom, ul. Lipiańska nr 39, pocz. w. XX. Detal elewacji.

Fig. 270. Lipiany, dom, ul. Jedności Narodowej nr 23-23a, ok. 1910.

Fig. 271. Pyrzyce, budynek administracyjno-mieszkalny dawnej masarni, ul. Stargardzka nr 34, w. XIX/XX.

Fig. 272. Lipiany, dom, ul. Jedności Narodowej nr 4, l. 20. w. XX.

Fig. 273. Lipiany, dom, pl. Wolności nr 15, ok. 1930.

Fig. 274. Brzesko, kościół par. Ołtarz (otwarty), pocz. w. XVI, 1613.

Fig. 275. Brzesko, kościół par. Ołtarz (zamknięty), pocz. w. XVI, 1613.

Fig. 276. Pyrzyce, kościół par. Wniebowzięcia NMP. Oltarz, ok. 1600.

Fig. 277. Czarnowo, kościół fil. Ołtarz, 1673.

Fig. 278. Mielęcín, kościół par. Ołtarz, 2. poł. w. XVII.

Fig. 279. Nowielin, kościół fil. Oltarz, ok. 1700.

Fig. 280. Przelewice, kościół par. Ołtarz, d. ambonowy, 1. ćw. w. XVIII,
wyk. *H.B. Hattenkerell* z Morynia.

Fig. 281. Obromino, kościół fil. Ołtarz, d. ambonowy, 1. ćw. w. XVIII.

Fig. 282. Laskowo, kościół fil. Ołtarz, d. ambonowy, 1. ćw. w. XVIII, z obrazem Chrystusa, 1. ćw. w. XX.

Fig. 283. Przywodzie, kościół fil. Ołtarz, d. ambonowy, 1. ćw. w. XVIII.

Fig. 284. Swochowo, kościół fil. Ołtarz, d. ambonowy,
1. ćw. w. XVIII.

Fig. 285. Zaborsko, kościół fil. Ołtarz, d. ambonowy, 1725.

Fig. 286. Wierzno, kościół fil. Oltarz d. ambonowy, 1738.

Fig. 287. Rosiny, kościół par. Oltarz d. ambonowy, 1. ćw. w. XVIII.

Fig. 288. Nowielin, kościół fil. Korpus ambony, ok. 1600, 1625.

Fig. 289. Nowielin, kościół fil. Korpus ambony, ok. 1600, 1625. Fragment z obrazem św. Marka Ewangelisty.

Fig. 290. Mechowo, kościół fil. Ambona, 1604.

Fig. 291. Mechowo, kościół fil. Ambona, 1604, fragment.

Fig. 292. Brzesko, kościół par. Ambona, 1612, pocz. w. XIX.

Fig. 293. Brzesko, kościół par. Ambona. Obraz Salvator Mundi (z baldachimu), 1612.

Fig. 294. Brzesko, kościół par. Ambona, fragment korpusu.

Fig. 295. Żuków, kościół par. Korpus ambony, 1610.

Fig. 296. Mielęcin, kościół par. Korpus ambony, 2. poł. w. XVII.

Fig. 298. Rosiny, kościół par. Korpus ambony, d. w ołtarzu ambonowym, l. ćw. w. XVIII.

Fig. 297. Czarnowo, kościół fil. Ambona, 1673.

Fig. 299. Żabów, kościół par. Ambona, d. połączona z ołtarzem, pocz. w. XVIII.

Fig. 300. Letnin, kościół fil. Ambona, 1703, wyk. *M. H. Ursinus*.

Fig. 301. Letnin, kościół fil. Ambona, 1703, wyk. *M. H. Ursinus*. Fragment dekoracji korpusu.

Fig. 302. Przywodzie,
kościół fil. Korpus
ambony, d. w ołtarzu
ambonowym,
1. ćw. w. XVIII.

Fig. 303. Laskowo,
kościół fil. Korpus
ambony, 1. ćw. w. XVIII,
1918.

Fig. 304. Tetyń, kościół par. Prospekt organowy, 1872.

Fig. 305. Lipiany, kościół par. Prospekt organowy, ok. 1914.

Fig. 306. Rosiny, cmentarz przykościelny. Czasza chrzcielnicy, 2. poł. w. XIII.

Fig. 307. Mechowo, cmentarz przykościelny. Czasza chrzcielnicy, 2. poł. w. XIII.

Fig. 308. Warnice, kościół par. Czasza chrzcielnicy, w. XIII.

Fig. 309. Stare Chrapowo, bramka cmentarza przykościelnego. Kropielnica, w. XV (?).

Fig. 310. Mechowo, kościół fil. Chrzcielnica, przeniesiona (z kościoła w Barnimiu), pocz. w. XIV (?).

Fig. 311. Tetyń, kościół par. Chrzcielnica, pocz. w. XIV (?).

Fig. 312. Laskowo, kościół fil. Chrzcielnica, w. XIII.

Fig. 313. Wierzbno, kościół fil. Chrzcielnica, ok. 1600.

Fig. 314. Stary Przylep, kościół par. Chrztelnica 2. poł. w. XIX.

Fig. 315. Brzesko, kościół par. Chrztelnica z kościoła w Letninie, 4. ćw. w. XIX.

Fig. 316. Mielno Pyrzyckie, kościół fil. Chrzcielnica, koniec w. XIX.

Fig. 317. Swochowo, kościół fil. Chrzcielnica, 2. poł. w. XIX.

Fig. 318. Przywodzie, kościół fil. Chrzcielnica, 3. ćw. w. XIX.

Fig. 319. Mielęcín, kościół par. Chrzcielnica, 2. poł. w. XIX.

Fig. 320. Żuków, kościół par. Konfesjonal z kościoła w Pomietowie, 1601.

Fig. 321. Tetyń, kościół par. Drzwi do zakrystii, ok. 1600.

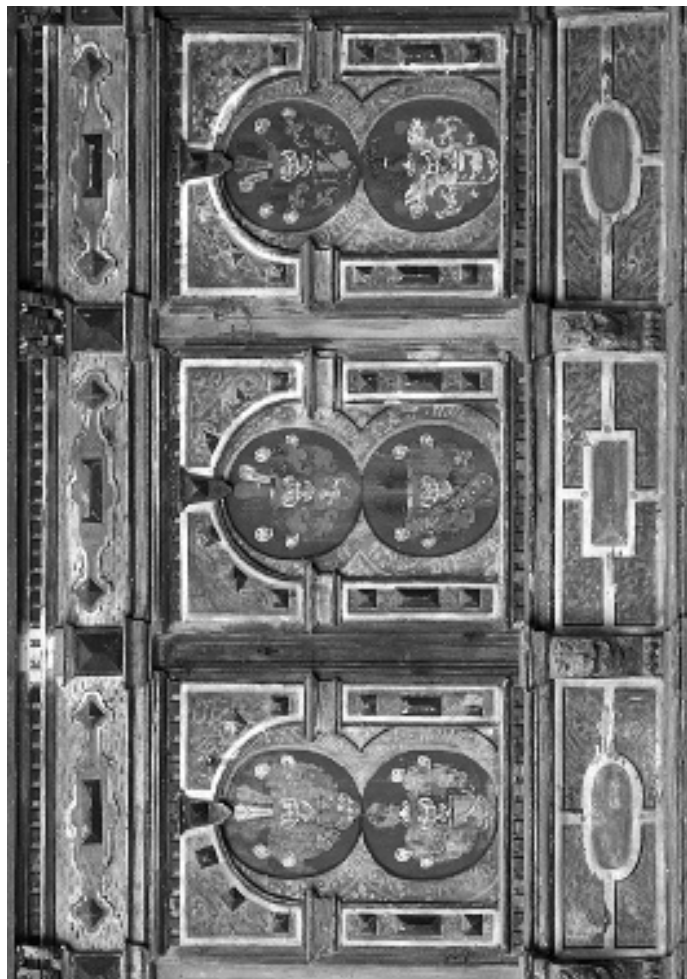

Fig. 322. Nowielin, kościół fil. Fragment parapetu d. łoży kolatorskiej, ok. 1600.

Fig. 323. Nowielin, kościół fil. Fragment zaplecka d. stall, ok. 1600.

Fig. 324. Nowielin, kościół fil. Fragment przedpiersia stall, ok. 1600.

Fig. 325. Nowielin, kościół fil. Parapet d. empory kolatorskiej, ok. 1600.

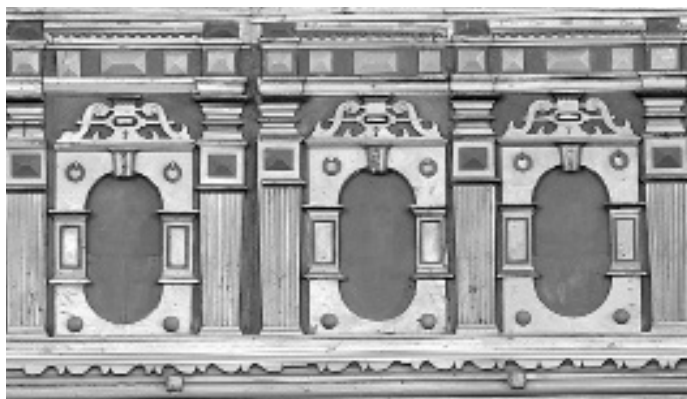

Fig. 326. Przelewiec, kościół par. Parapet empory zach., 1. ćw. w. XVII.

Fig. 327. Przelewice, kościół par. Fragment parapetu d. empory pd. (?),
1. ćw. w. XVII.

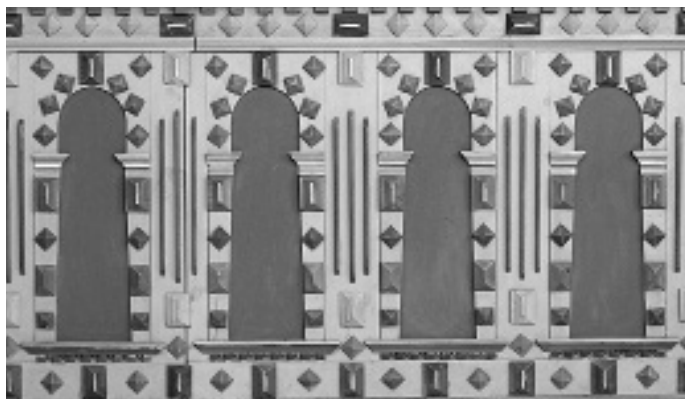

Fig. 328. Przelewice, kościół par. Fragment przedpiersia stall (?), 1. ćw. w. XVII.

Fig. 329. Wierzbno, kościół fil. Parapet empory zach., 1. ćw. w. XVII, 1707.

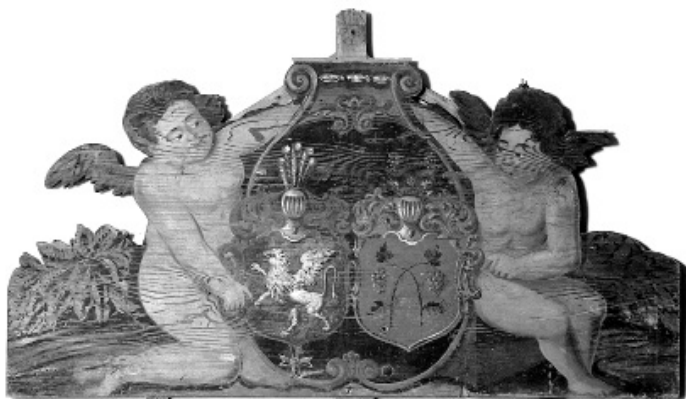

Fig. 331. Pyrzyce, d. kościół szpitalny Świętego Ducha, ob. Pyrzycka Biblioteka Publiczna. Zwieńczenie parapetu (z kościoła fil. w Nowielinie).

Fig. 332. Przywodzie, kościół fil. Świecznik wiszący, epitafijny, ok. 1920.

Fig. 333. Tetyń, plebania. Bufet myśliwski, 4. ćw. w. XIX.

Fig. 334. Tetyń, plebania. Fotel typu gdańskiego, ok. 1900.

Fig. 335. Lipiany, kościół par. Fotel, pocz. w. XX.

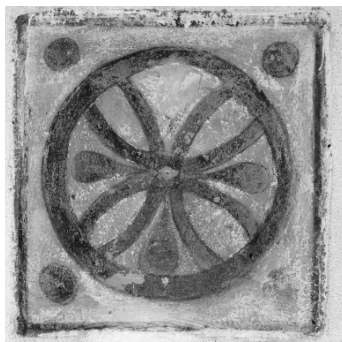

Fig. 336. Wierzbno, kościół fil.
Zacheuszek, 2. poł. w. XV (?).

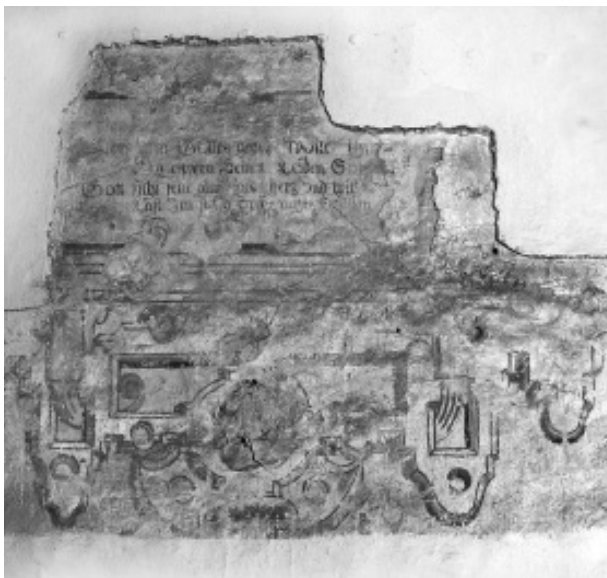

Fig. 337. Brzesko, kościół par. Fragment polichromii ściennej (odkrywka),
pocz. w. XVII.

Fig. 338. Brzesko, kościół par. Anioły grające na instrumentach, malowidła na pseudosklepieniu, 1697.

Fig. 339. Brzesko, kościół par. Anioły z Arma Christi Malowidła na pseudosklepieniu, 1697.

Fig. 340. Brzesko, kościół par. Anioł, posłaniec Ewangelii oraz anioł z liściem palmy i wieńcem laurowym. Malowidła na ścianie tarczowej i wysklepku pn.-wsch. przęśla pseudosklepienia, 1697.

Fig. 341. Brzesko, kościół par. Anioł z Arma Christi (kolumną), malowidło na pseudosklepieniu, 1697.

Fig. 342. Brzesko, kościół par. Anioł z Arma Christi (mieczem i obcięтым uchem Malchosa), malowidło na pseudosklepieniu, 1697

Fig. 343. Brzesko, kościół par. Anioł grający na skrzypcach, malowidło na pseudosklepieniu, 1697.

Fig. 344. Brzesko, kościół par. Anioł grający na violi da gamba, malowidło na pseudosklepieniu, 1697.

Fig. 345. Brzesko, kościół par. Anioł grający na szalamai, malowidło na pseudosklepieniu, 1697.

Fig. 346. Brzesko, kościół par. Anioł grający na puzonie, malowidło na pseudosklepieniu, 1697.

Fig. 347. Wierzbno, kościół fil. Polichromia stropu z fasetą, 1738, mal. *Johann Christoph Thiessen*. Widok w kierunku zach.

Fig. 348. Wierzbno, kościół fil. Upadek ludzkości, malowidło na fascie stropu, 1738, mal. *Johann Christoph Thiessen*.

Fig. 349. Wierzbno, kościół fil. Wywyższenie węża miedzianego, malowidło na fascie stropu, 1738, mal. *Johann Christoph Thiessen*.

Fig. 350. Wierzbno, kościół fil. Ukrzyżowanie, malowidło na fascie stropu, 1738, mal. *Johann Christoph Thiessen*.

Fig. 351. Wierzbno, kościół fil. Tryumf Wiary, malowidło na fascie stropu, 1738, mal. *Johann Christoph Thiessen*.

Fig. 352. Wierzbno, kościół fil. Chrystus tronuący w niebie wśród mędrców, malowidło na fascie stropu, 1738, mal. *Johann Christoph Thiessen*.

Fig. 353. Zaborsko, kościół fil. Polichromia stropu z fasetą, 1930, mal. *Ernst Fey*.
Widok ku wsch.

Fig. 354. Zaborsko, kościół fil. Jezus nauczający w świątyni, malowidło na fascie stropu, 1930, mal. *Ernst Fey*.

Fig. 355. Zaborsko, kościół fil. Złożenie do grobu, malowidło na fascie stropu, 1930, mal. *Ernst Fey*.

Fig. 356. Przywodzie, kościół fil. Polichromia stropu, koniec w. XVIII, 1923. Widok ku wsch.

Fig. 357. Przywodzie, kościół fil. Baranek Boży, fragment polichromii stropu, koniec w. XVIII, 1923.

Fig. 358. Przywodzie, kościół fil. Krzyż z koroną cierniową, fragment polichromii stropu, koniec w. XVIII, 1923.

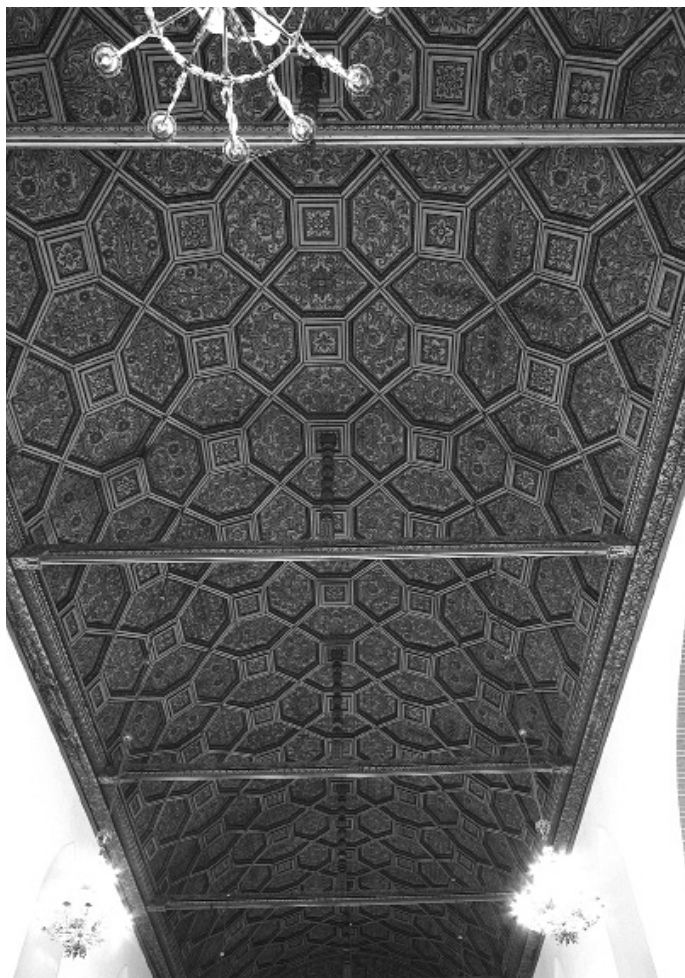

Fig. 359. Lipiany, kościół par. Pseudosklepnie kolebkowe z polichromią ornamentalną, 1913-1914. Widok ku zach.

Fig. 360. Lipiany, kościół par. Fragment polichromii ornamentalnej pseudosklepienia kolebkowego, 1913-1914.

Fig. 361. Jesionowo, kościół pomocniczy św. Floriana. Malarska dekoracja sufitu, 1. ćw. w. XX.

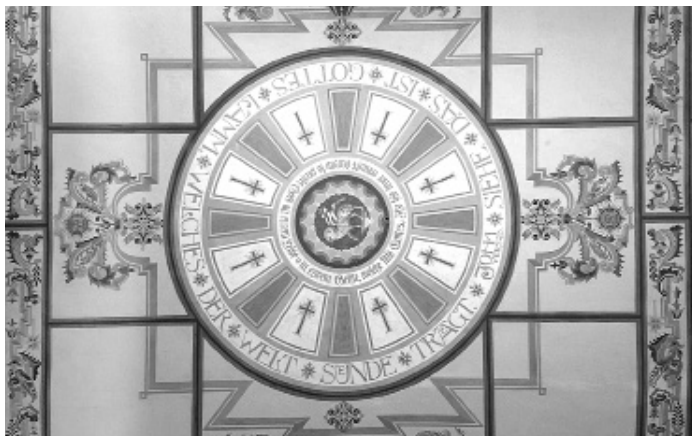

Fig. 362. Jesionowo, kościół pomocniczy św. Floriana. Malarska dekoracja sufitu 1. ćw. w. XX, fragment środkowy.

Fig. 363. Jesionowo, kościół pomocniczy św. Floriana. Malarska dekoracja ściany wsch., 1. ćw. w. XX.

Fig. 364. Lipiany, kościół par. Św. Marek Ewangelista, witraż, ok. 1913-1914, wyk. *Paul & Wagner Gottfried Heinersdorff*, Berlin.

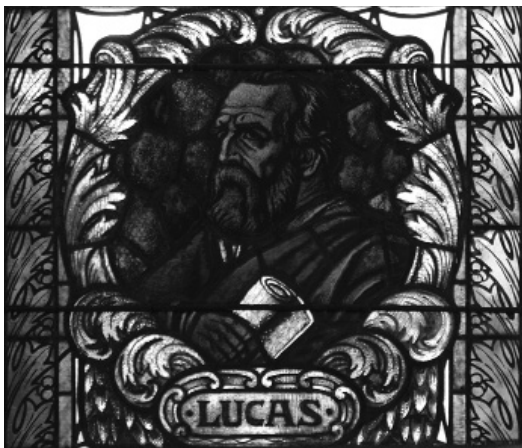

Fig. 365. Lipiany, kościół par. Św. Łukasz Ewangelista, witraż, ok. 1913-1914, wyk. *Paul & Wagner Gottfried Heinersdorff*, Berlin

Fig. 366. Lipiany, kościół par. Św. Jan Ewangelista, witraż, ok. 1913-1914, wyk. *Paul & Wagner Gottfried Heinersdorff*, Berlin

Fig. 367. Lipiany, kościół par. Św. Mateusz Ewangelista, witraż, ok. 1913-1914, wyk. *Paul & Wagner Gottfried Heinersdorff*, Berlin.

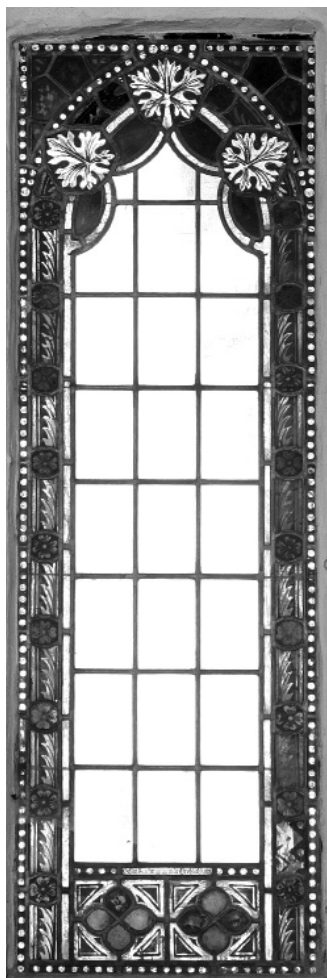

Fig. 368. Laskowo, kościół fil. Witraż ornamentalny, 1. ćw. w. XX, wyk. *Ferdinand Müller*, Quedlingburg.

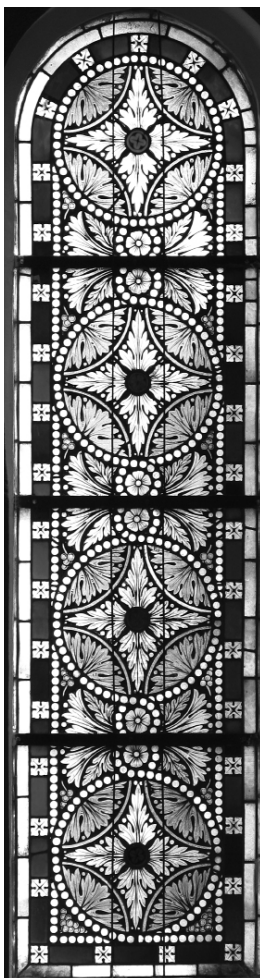

Fig. 369. Żuków, kościół par. Witraż ornamentalny, 2. poł. w. XIX.

Fig. 370. Żuków, kościół par. Witraż herbowy, 2. poł. w. XIX.

Fig. 371. Jesionowo, kościół par. Inwestytura św. Piotra, witraże, 1935, proj. *H. Hammer*, wyk. *L. Ritzinger*, Szczecin.

Fig. 372. Jesionowo, kościół par. Witraż ornamentalny, 1935, proj. *H. Hammer*, wyk. *L. Ritzinger*, Szczecin.

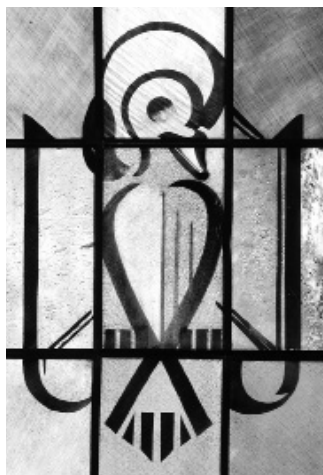

Fig. 373. Jesionowo, kościół par. Gołębica Ducha Świętego, fragment witraża, 1935, proj. *H. Hammer*, wyk. *L. Ritzinger*, Szczecin.

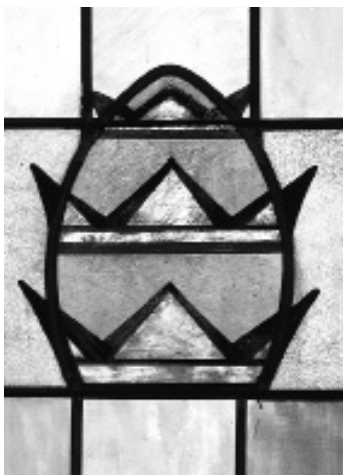

Fig. 374. Jesionowo, kościół par. Tiara papieska, fragment witraża, 1935, proj. *H. Hammer*, wyk. *L. Ritzinger*, Szczecin.

Fig. 375. Letnin, kościół fil. Jezus przed arcykapłanem i Jezus przed Pilatem, obrazy na skrzydle d. tryptyku, 2. poł. w. XVI

Fig. 376. Brzesko, kościół par. Modlitwa w Ogrójcu, obraz na skrzydle ołtarza, ok. 1613.

Fig. 377. Brzesko, kościół par. Pocałunek Judasza, obraz na skrzydle ołtarza, ok. 1613.

Fig. 378. Brzesko, kościół par. Jezus przed arcykapłanem, obraz na skrzydle ołtarza, ok. 1613.

Fig. 379. Brzesko, kościół par. Jezus przed Herodem, obraz na skrzydle ołtarza, ok. 1613.

Fig. 380. Brzesko, kościół par. Umycie rąk, obraz na skrzydle ołtarza, ok. 1613.

Fig. 381. Brzesko, kościół par. Naigrywanie, obraz na skrzydle ołtarza, ok. 1613.

Fig. 382. Brzesko, kościół par. Ecce Homo, obraz na skrzydle ołtarza, ok. 1613.

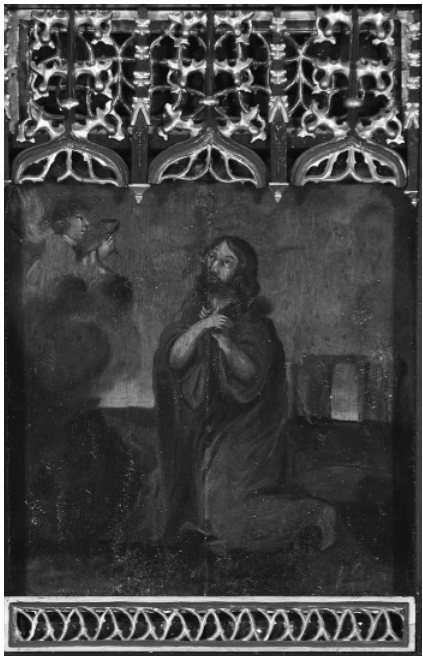

Fig. 383. Pyrzyce, kościół par. Wniebowzięcia NMP (d. św. Maurycego). Modlitwa w Ogrójcu, obraz na skrzydle tryptyku (przeniesionego z kaplicy św. Jerzego w Gryficach), 2. poł. w. XVII.

Fig. 384. Pyrzyce, kościół par. Wniebowzięcia NMP (d. św. Maurycego). Obraz Aaron na skrzydle tryptyku (z kaplicy św. Jerzego w Gryficach), 2. poł. w. XVII.

Fig. 385. Babin, kościół fil. Obraz Ostatnia Wieczerza, ok. 1700.

Fig. 386. Tetyń, plebania. Obraz Ostatnia Wieczerza (z ołtarza kościoła w Tetyniu),
I. ćw. w. XVII.

Fig. 387. Nowielin, kościół fil. Obraz Ostatnia Wieczerza z predelli ołtarza, ok. 1700.

Fig. 388. Czarnowo, kościół fil. Obraz Złożenie do grobu z ołtarza, 1673.

Fig. 389. Czarnowo, kościół fil. Obraz Św. Łukasz Ewangelista, z ambony, 1673.

Fig. 390. Czarnowo, kościół fil. Obraz Św. Jan Ewangelista, z ambony, 1673.

Fig. 391. Mielęcin, kościół par. Obraz
Św. Mateusz Ewangelista z ambony, 2. poł. w. XVII.

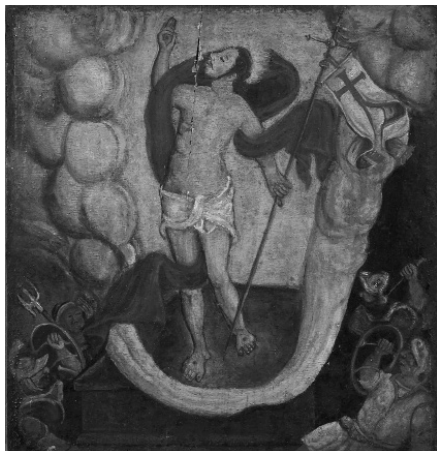

Fig. 392. Tetyń, plebania. Obraz Zmartwychwstanie (z ołtarza kościoła w Tetyniu), 1. ćw. w. XVII.

Fig. 393. Brzesko, kościół par., obraz Sąd Salomona, koniec w. XVII.

Fig. 394. Brzesko, kościół par. Obraz emblematyczny z mottem Auff die Thränen folgen die Früchte, koniec w. XVII.

Fig. 395. Brzesko, kościół par. Obraz emblematyczny z mottem Herr nicht mir sondern Deinem Nahmen gib Ehre, koniec w. XVII.

Fig. 396. Brzesko, kościół par. Obraz emblematyczny z mottem Friede ertehrt, koniec w. XVII.

Fig. 397. Brzesko, kościół par. Obraz emblematyczny z mottem Ich suche allein die Gerechtigkeit, koniec w. XVII.

Fig. 398. Brzesko, kościół par. Obraz emblematyczny z mottem Nicht für sich sondern für andere, koniec w. XVII.

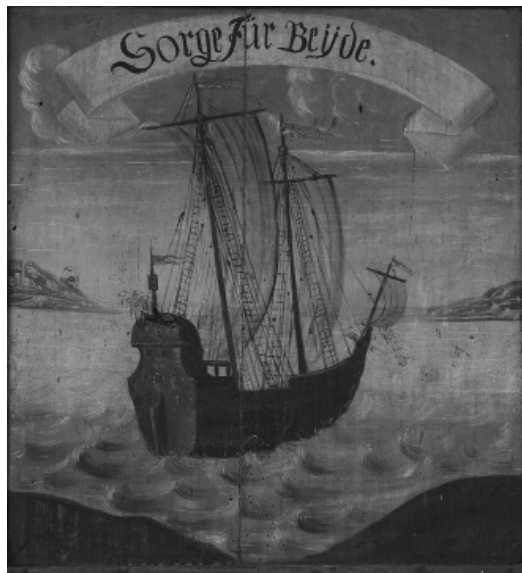

Fig. 399. Brzesko, kościół par. Obraz emblematyczny z mottem Sorge für Beyde, koniec w. XVII.

Fig. 400. Wierzbno, kościół fil. Obraz Obrzezanie Jezusa, na emporze zach., 1707.

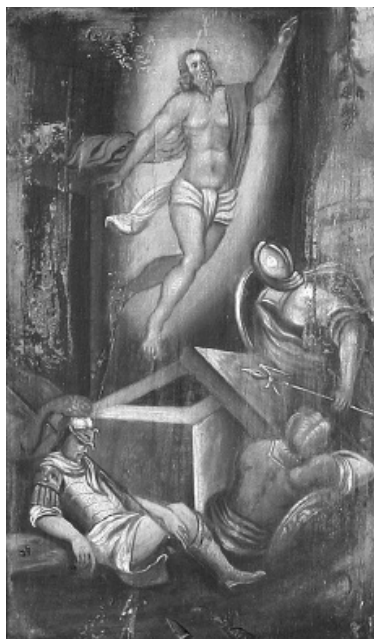

Fig. 401. Wierzbno, kościół fil. Obraz Zmartwychwstanie, na emporze zach., 1707.

Fig. 402. Wierzbo, kościół fil. Obraz Ukrzyżowanie, na emporze zach., 1707.

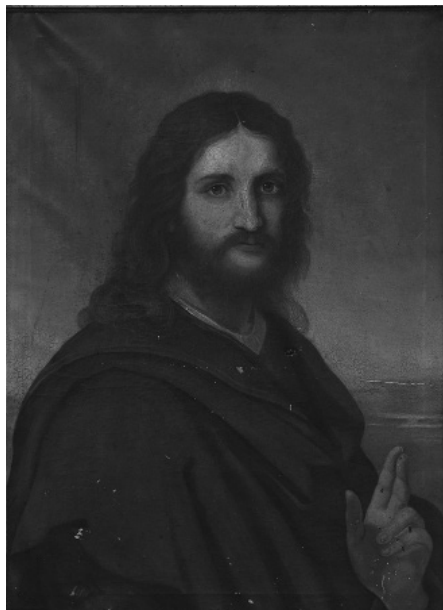

Fig. 403. Przywodzie, kościół fil. Obraz Jezus błogostawiący, 1887, mal. *Clara von Warburg* z domu *von Wedel*.

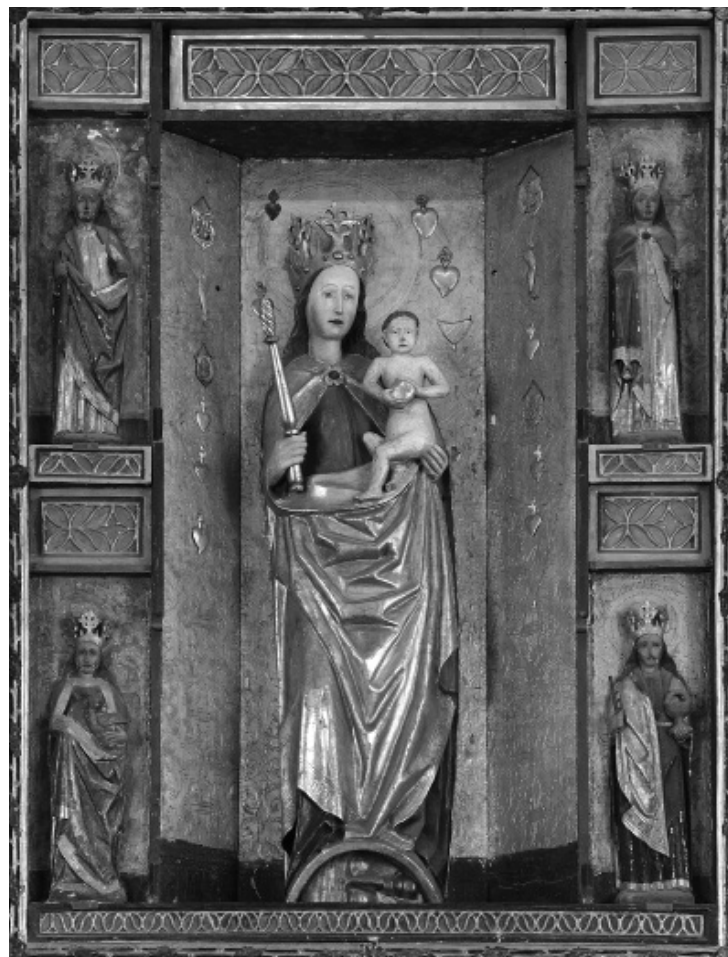

Fig. 404. Brzesko, kościół par. Rzeźby Matka Boska Apokaliptyczna i cztery Święte Dziewice, w szafie środkowej ołtarza, pocz. w. XVI.

Fig. 405. Brzesko, kościół par. Rzeźby Apostołowie św. Piotr, Jan i Jakub Starszy, w kwaterze skrzydła ołtarza, pocz. w. XVI.

Fig. 406. Brzesko, kościół par. Rzeźby Apostołowie św. Szymon, Juda Tadeusz i Maciej, w kwaterze skrzydła ołtarza, pocz. w. XVI.

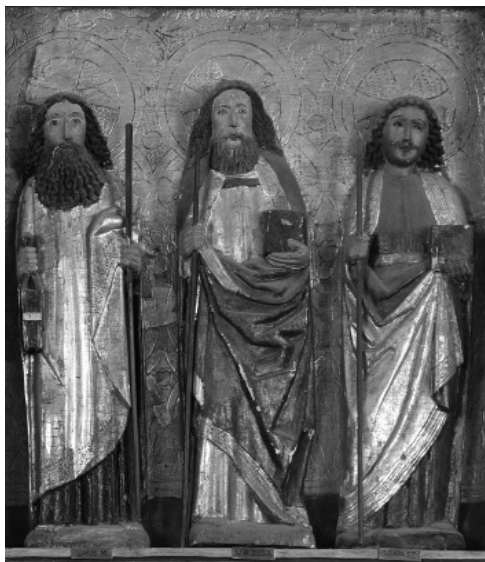

Fig. 407. Brzesko, kościół par. Rzeźby, Apostoł św. Jakub Mł., Mateusz i Tomasz w kwaterze skrzydła ołtarza, pocz. w. XVI.

Fig. 408. Brzesko, kościół par. Rzeźby, Apostoł św. Jakub Mł., Mateusz i Tomasz w kwaterze skrzydła ołtarza, pocz. w. XVI.

Fig. 409. Brzesko, kościół par. Rzeźba św. Barbara z szafy środkowej ołtarza, pocz. w. XVI.

Fig. 410. Brzesko, kościół par. Rzeźba św. Małgorzata z szafy środkowej ołtarza, pocz. w. XVI.

Fig. 411. Brzesko, kościół par. Rzeźba św. Dorota z szafy środkowej ołtarza, pocz. w. XVI.

Fig. 412. Brzesko, kościół par. Rzeźba św. Katarzyna z szafy środkowej ołtarza, pocz. w. XVI.

Fig. 413. Brzesko, kościół par. Krucyfiks w zwieńczeniu ołtarza, 1. poł. w. XVI.

Fig. 414. Brzesko, kościół par. Płaskorzeźba personifikacja Wiary w zwieńczeniu ołtarza, ok. 1613.

Fig. 415. Brzesko, kościół par. Płaskorzeźba personifikacja Nadziei w zwieńczeniu ołtarza, ok. 1613.

Fig. 416. Brzesko, kościół par. Płaskorzeźba Zmartwychwstanie w zwieńczeniu ołtarza, ok. 1613.

Fig. 417. Brzesko, kościół par. Plaskorzeźba Ostatnia Wieczerza w predelli ołtarza ok. 1613.

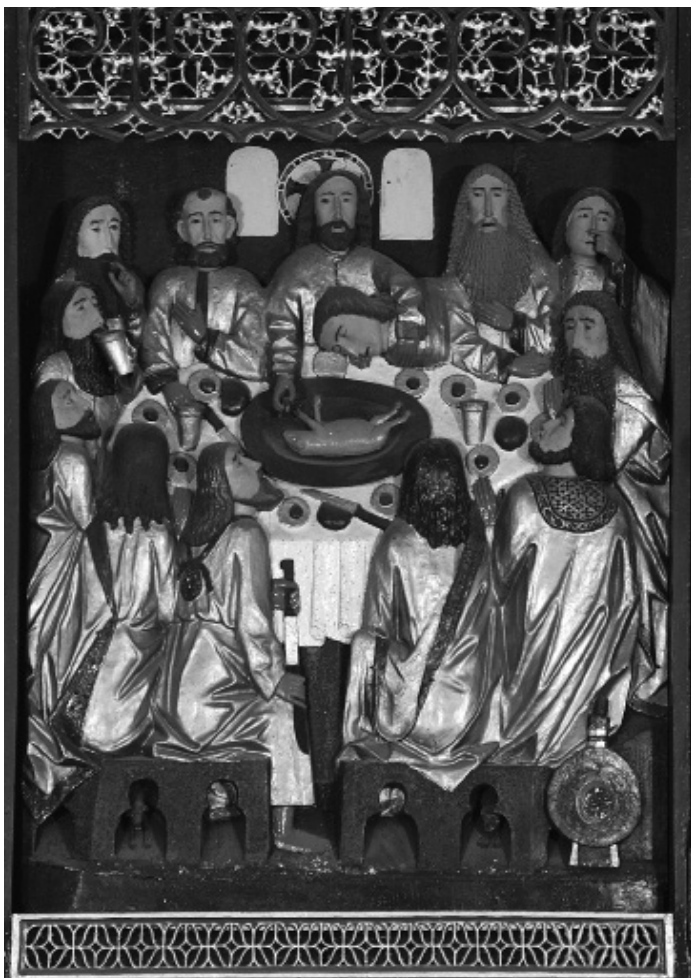

Fig. 418. Pyrzyce, kościół Wniebowzięcia NMP (d. św. Maurycego). Płaskorzeźba Ostatnia Wieczerza w tryptyku (z kaplicy św. Jerzego w Gryficach), poł. w. XVI.

Fig. 419. Żuków, kościół par.
Płaskorzeźba Św. Paweł, ok. 1600.

Fig. 420. Żuków, kościół par.
Płaskorzeźba Św. Piotr, ok. 1600.

Fig. 421. Brzesko, kościół par. Wspornik przy belce tęczowej pseudosklepienia, 1697.

Fig. 422. Letnin, kościół fil. Rzeźba Mojżesz, podpora ambony, 1703, wyk. *M. H. Ursinus*.

Fig. 423. Brzesko, kościół par. Fragmenty wystroju d. parapetu empory zach., koniec w. XVII.

Fig. 424. Mielecin, kościół par. Plaskorzeźba Ostatnia Wieczerza z kościoła Świętego Ducha w Pyrzycach, 1719.

Fig. 425. Mielęcín, kościół par. Plaskorzeźba
ornamentalna z postacią Ewangelisty z ambony
z kaplicy Świętego Ducha w Pyrzycach, 1719.

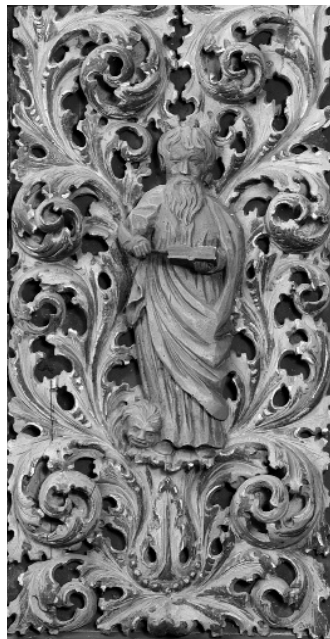

Fig. 426. Żabów, kościół par. Plaskorzeźba
ornamentalna z postacią Ewangelisty
z korpusu ambony, pocz. w. XVIII.

Fig. 427. Letnin, kościół fil. Fragment d. balustrady oltarzowej, pocz. w. XVIII.

Fig. 428. Letnin, kościół fil. Fragment d. balustrady oltarzowej, pocz. w. XVIII.

Fig. 429. Rosiny, kościół par. Rzeźby aniołów 1 ćw. w. XVIII.

Fig. 430. Przywdzie, kościół fil. Rzeźba anioła w zwieńczeniu ołtarza, 1. ćw. w. XVIII.

Fig. 431. Przywdzie, kościół fil. Rzeźby alegoryczne, d. w ołtarzu, 1. ćw. w. XVIII.

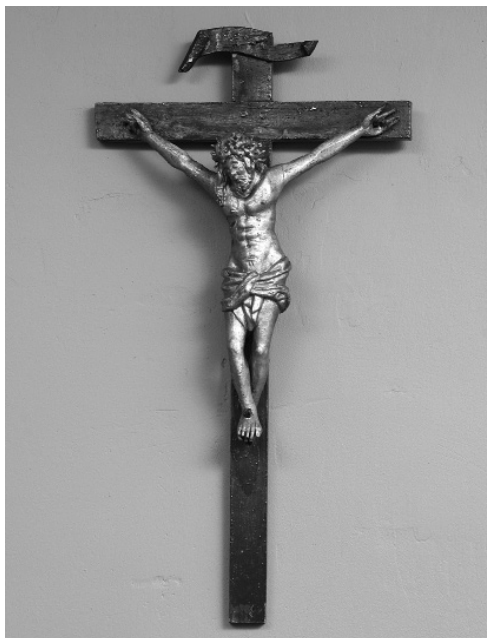

Fig. 432. Tetyń, plebania. Krucyfiks z grupy Ukrzyżowania, (d. w ołtarzu kościoła w Tetyniu), 1. ćw. w. XVII.

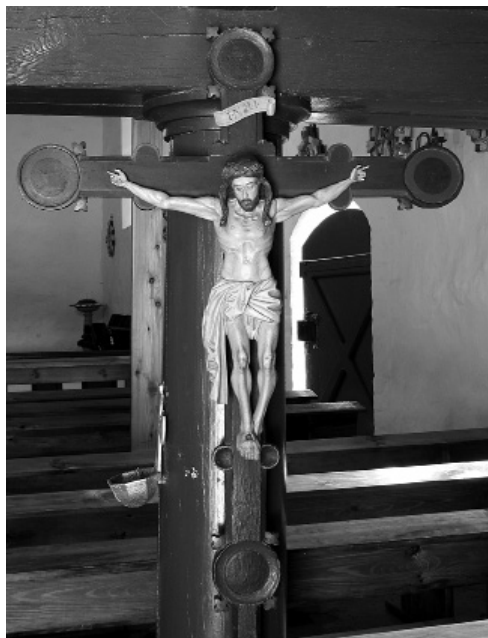

Fig. 433. Przywodzie, kościół fil. Krucyfiks, 2. poł. w. XIX.

Fig. 434. Lipiany, kościół par. Rzeźba
św. Piotr, ok. 1777.

Fig. 435. Lipiany, kościół par. Rzeźba
św. Paweł, ok. 1777.

Fig. 436. Pyrzyce, kościół par. Wniebowzięcia NMP
(d. św. Maurycego). Rzeźba św. biskup (Otton ?), ok. 1910.

Fig. 437. Pyrzyce, kościół par. Wniebowzięcia NMP (d. św. Maurycego).
Rzeźba nieokreślony książę, ok. 1910.

Fig. 438. Pyrzyce, kościół par. Wniebowzięcia NMP (d. św. Maurycego).
Rzeźba nieokreślony książę, ok. 1910.

Fig. 439. Jesionowo, kościół par. Płaskorzeźby stacje XI i XII Drogi Krzyżowej, 1932 (?).

Fig. 440. Żabów,
kościół par. Tablica
herbowa Bertrama von
Plötz, 1549.

Fig. 441. Lubiatowo,
kościół fil. Tablica
herbowa rodziny von
Schöning, 1855.

Fig. 442. Lubiатовo, kościół fil. Fragment epitafium Lüdeke von Schöning i jego syna Curta Ludwiga, 1615.

Fig. 443. Tetyń, kościół par. Kielich liturgiczny (z kościoła w Załężu), 1. poł. w. XVI.

Fig. 444. Tetyń, kościół par. Pasyjka na stopie kielicha liturgicznego (z kościoła w Załężu), 1. poł. w. XVI.,

Fig. 445. Pyrzyce, kościół par. Wniebowzięcia NMP (d. św. Maurycego). Kielich liturgiczny, 1. poł. w. XVI.

Fig. 446. Pyrzyce, kościół par. Wniebowzięcia NMP (d. św. Maurycego). Kielich liturgiczny, ok. poł. w. XVI.

Fig. 447. Pyrzyce, kościół par. Wniebowzięcia NMP (d. św. Maurycego). Kielich liturgiczny, 1706.

Fig. 448. Stary Przylep, plebania. Kielich liturgiczny, 1792, w. XIX-XX.

Fig. 449. Zaborsko, kościół fil. Kielich liturgiczny, 2. poł. w. XIX.

Fig. 450. Pyrzyce, kościół par. Wniebowzięcia NMP (d. św. Maurycego). Kielich liturgiczny, 1839.

Fig. 451. Pyrzyce, kościół par. Wniebowzięcia NMP (d. św. Maurycego). Kielich liturgiczny, 1930-1931.

Fig. 452. Pyrzyce, kościół par. Wniebowzięcia NMP (d. św. Maurycego). Kielich liturgiczny, ok. 1930.

Fig. 453. Ryszewko, plebania. Puszka na komunikanty (z kościoła w Wierzbnie), 1728.

Fig. 454. Ryszewko, plebania. Puszka na komunikanty (z kościoła w Wierzbnie), inskrypcja na spodzie, 1728.

Fig. 455. Tetyń, puszka na komunikanty, 1. poł. w. XIX, złotnik *Emil Radke*, Warszawa.

Fig. 456. Stary Przylep, plebania. Figura anioła, podstawa nieznanego sprzętu, pocz. w. XVI (?).

Fig. 457. Ryszewko, plebania. Misa chrzcielna, pocz. w. XVI.

Fig. 458. Wierzbno, kościół fil., świeczniki ołtarzowe, 1704.

Fig. 459. Tetyń, plebania, świecznik ołtarzowy, 2. poł. w. XVII.

Fig. 460. Obromino, kościół fil., świeczniki ołtarzowe (z kościoła Wniebowzięcia NMP w Pyrzycach), 1652.

Fig. 461. Stary Przylep, plebania, świecznik ołtarzowy ok. poł. w. XVII.

Fig. 462. Przelewice, kościół par. Świeczniki oltarzowe, koniec w. XIX.

Fig. 463. Lipiany, kościół par. Świeczniki stołowe firma J. Ehrlich Warszawa, koniec w. XIX.

Fig. 464. Tetyń, plebania. Świeczniki stołowe, koniec w. XIX.

Fig. 465. Brzesko, kościół par. Świecznik korpusowy, ok. poł. w. XVIII.

Fig. 466. Mielno Pyrzyckie, kościół fil. Świecznik korpusowy, 1761.

Fig. 467. Mielno Pyrzyckie, kościół fil. Figurka Zeusa (?) ze zwieńczenia świecznika korpusowego, 1761.

Fig. 468. Tetyń, kościół par. Świecznik korpusowy koniec w. XIX.

Fig. 469. Nowielin, kościół fil. Świecznik wiszący, koniec w. XIX.

Fig. 470. Stary Przylep, kościół par. Żyrandol, pierwotnie żardiniera, koniec w. XIX.

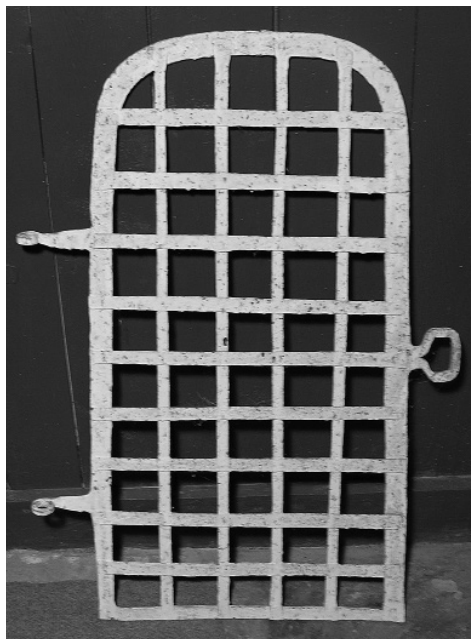

Fig. 471. Przywodzie, krata sacramentarium, w. XV/XVI.

Fig. 472. Przelewice, kościół par. Krzyż ołtarzowy, ok. poł. w. XIX.

Fig. 473. Jesionowo, kościół pomocniczy. Dawny krzyż ołtarzowy (z kościoła par. w Jesionowie), ok. 1932.

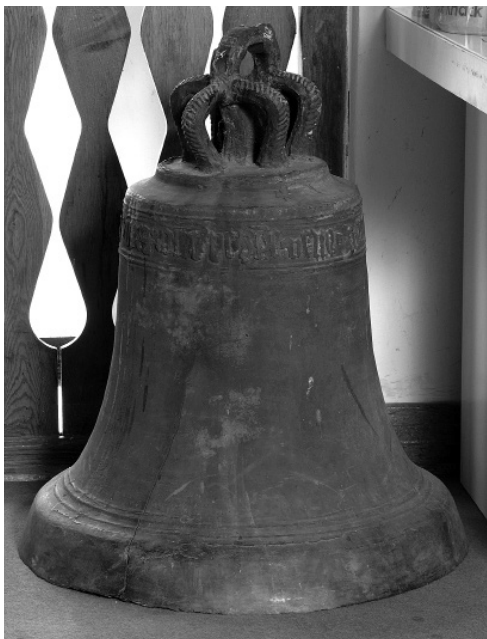

Fig. 474. Pyrzyce, d. kościół szpitalny Świętego Ducha, ob. Pyrzycka Biblioteka Publiczna. Dzwon (z kościoła w Obrominie), 1343.

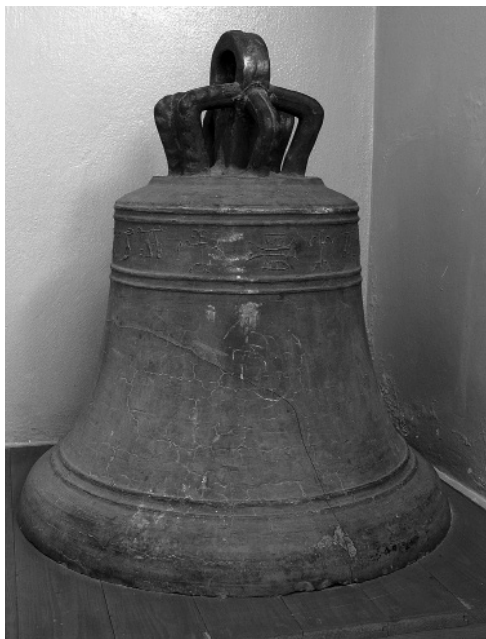

Fig. 475. Pyrzyce, d. kościół szpitalny Świętego Ducha, ob. Pyrzycka Biblioteka Publiczna. Dzwon z kościoła w Obrominie, w. XIV.

Fig. 476. Jesionowo, kościół pomocniczy. Dzwon, 1499.

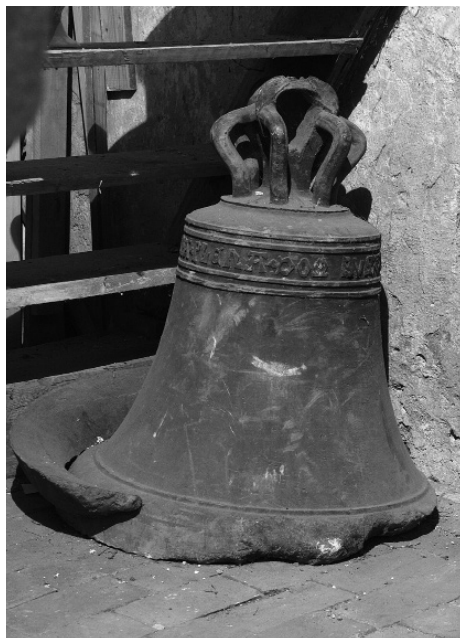

Fig. 477. Laskowo, kościół fil. Dzwon, pocz. w. XVI.

Fig. 478. Mielno Pyrzyckie, kościół fil. Dzwon, 1568 (?).

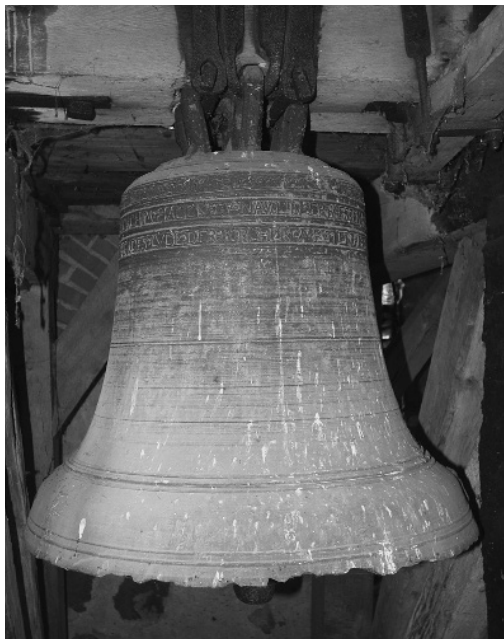

Fig. 479. Nowielin, kościół fil. Dzwon, 1588.

Fig. 480. Ryszewo, prywatna posesja. Dzwon (z kościoła w Kolbaskowie), 1672, ludwisarz *Lorentz Kökeritz*, Szczecin.

Fig. 481. Barnim, kościół fil. Dzwon, 1925.

Fig. 482. Pyrzyce, studnia św. Ottona, proj. *Karl Friedrich Schinkel*, 1824-26.

Fig. 483. Pstrowice, fontanna przed pałacem, 1861.

Fig. 484. Lipiany, fontanna przy ratuszu, l. 30. w. XX.

Fig. 485. Lipiany, fontanna przy ratuszu, l. 30. w. XX, fragment.

Fig. 486. Stare Chrapowo, pomnik żołnierzy niemieckich poległych podczas I wojny światowej, l. 20. w. XX.

Fig. 487. Pyrzyce, d. kościół szpitalny Świętego Ducha, ob. Pyrzycka Biblioteka Publiczna. Krzyż cmentarny (?) z d. klasztoru franciszkanów, w. XV (?).

Fig. 488. Nowielin, nagrobek na cmentarzu przykościelnym, 1818.

ILUSTRACJE
BARWNE

Fig. 489. Brzesko, kościół par. Anioły, malowidła na przęśle pn.-wsch. pseudosklepienia, 1697.

Fig. 490. Brzesko, kościół par. Anioły, malowidła na przęśle pd.-wsch. pseudosklepienia, 1697.

Fig. 491. Brzesko, kościół par. Anioł z wieńcem laurowym i palmą, malowidło na pseudosklepieniu, 1697.

Fig. 492. Brzesko, kościół par. Anioł z banderolą, malowidło na pseudosklepieniu, 1697.

Fig. 493. Brzesko,
kościół par.
Anioł grający na
puzonie,
malowidło na
pseudosklepieniu,
1697.

Fig. 494. Brzesko,
kościół par.
Pseudosklepienie,
1697. Anioł,
malowidło na
pseudosklepieniu,
1697.

Fig. 495. Wierzbno, kościół fil. Chrystus z Ewangelistami, malowidło na stropie, 1738, mal. *Johann Christoph Thiessen*.

Fig. 496. Wierzbno, kościół fil. Zesłanie Ducha Świętego, malowidło na stropie, 1738, mal. *Johann Christoph Thiessen*.

Fig. 497. Wierzbno, kościół fil. Adam w raju, malowidło na fasacie stropu, 1738, mal. *Johann Christoph Thiessen*.

Fig. 498.
Zaborsko,
kościół fil.
Mojżesz na górze
Synaj, malowidło
na stropie, 1930,
mal. *Ernst Fey*.

Fig. 499.
Zaborsko,
kościół fil.
Chrzest
w Jordanie,
malowidło na
stropie, 1930,
mal. *Ernst Fey*.

Fig. 500. Laskowo, kościół fil. Boże Narodzenie, witraż, 1. ćw. w. XX, wyk. *Ferdinand Müller*, Quedlingburg.

Fig. 501. Laskowo, kościół fil. Jezus z uczniami w drodze do Emaus, witraż, 1. ćw. w. XX, wyk. *Ferdinand Müller*, Quedlingburg.

Fig. 502. Lipiany, kościół par.
Wskrzeszenie Łazarza, witraż,
ok. 1913-1914, wyk. *Paul &
Wagner Gottfried Heinersdorff*,
Berlin.

Fig. 503. Lipiany, kościół par.
Jezus ratuje tonącego św. Piotra,
witraż, ok. 1913-1914, wyk. *Paul
& Wagner Gottfried Heinersdorff*,
Berlin.

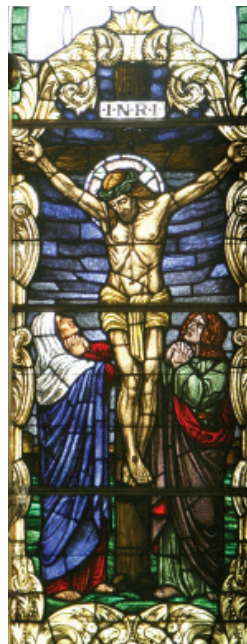

Fig. 504. Lipiany, kościół par.
Ukrzyżowanie, witraż, ok.
1913-14, wyk. *Paul & Wagner
Gottfried Heinersdorff*, Berlin,
ok. 1913-1914.

Fig. 505. Letnin, kościół fil. Obraz Cierniem Koronowanie, ze skrzydła d. tryptyku, 2. poł. w. XVI.

Fig. 506. Brzesko, kościół par. Obraz Biczowanie, na skrzydle ołtarza, ok. 1613.

Fig. 507. Czarnowo, kościół fil. Obraz Ukrzyżowanie na skrzydle ołtarza, 1673.

Fig. 508. Nowielin, kościół fil. Obraz Ukrzyżowanie z ołtarza, ok. 1700.

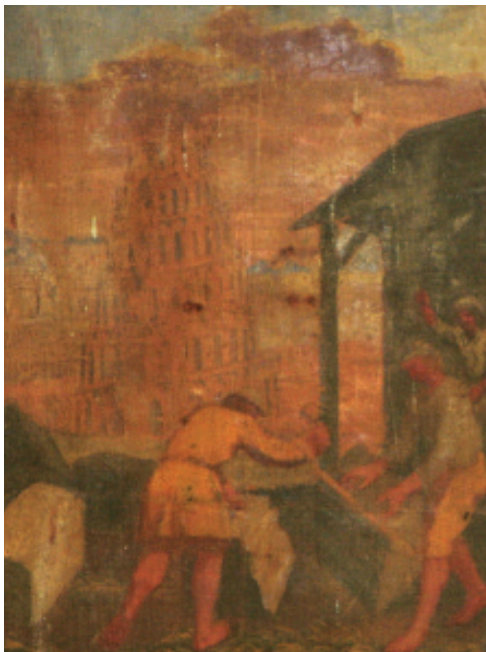

Fig. 509. Nowielin, kościół fil. Obraz Budowa wieży Babel na parapecie empyry zach., 2. poł. w. XVII (?).

Fig. 510. Czarnowo, kościół fil. Obraz Jezus uzdrawiający dziecko, 1896.

Fig. 511. Żabów, kościół par. Obraz Chrztost w Jordanie, 1 ćw. w. XVIII, mal. Petr Jan Brandl.

Fig. 512. Turze, kościół fil. Obraz Ukrzyżowanie, l. 20. w. XX.

Fig. 513. Lipiany, kościół par. Obraz Ostatnia Wieczerza, mal. *Frantz Müller-Münster*, 1913-14.

Fig. 514. Brzesko, kościół par. Kartusz z inskrypcją, 1697.

Fig. 515. Mechowo, kościół fil. Płyta nagrobna Petera von Küssow, 1612.

Fig. 516. Przelewice, kościół par. Rzeźba Chrystus Zmartwychwstały z ołtarza, 1. ćw. w. XVIII, wyk. *H. B. Hattenkerell*.

Fig. 517. Przelevice, kościół par.
Rzeźba personifikacja Synagogi
z ołtarza, 1. ćw. w. XVIII, wyk. *H. B. Hattenkerell*.

Fig. 518. Przelevice, kościół par.
Rzeźba personifikacja Ecclesii z ołtarza,
d. ambonowego, 1. ćw. w. XVIII, wyk.
H. B. Hattenkerell.

Fig. 519. Pyrzyce, d. kościół szpitalny Świętego Ducha, ob. Pyrzycka Biblioteka Publiczna. Epitafium Dubisława von Hagen, po 1642.

Fig. 520. Pyrzyce, d. kościół szpitalny Świętego Ducha, ob. Pyrzycka Biblioteka Publiczna. Epitafium Dubisława Sigismunda von Hagen, po 1693.

Fig. 521. Przywodzie, kościół fil. Epitafium Friedricha Wilhelma von Wedel, po 1721.

